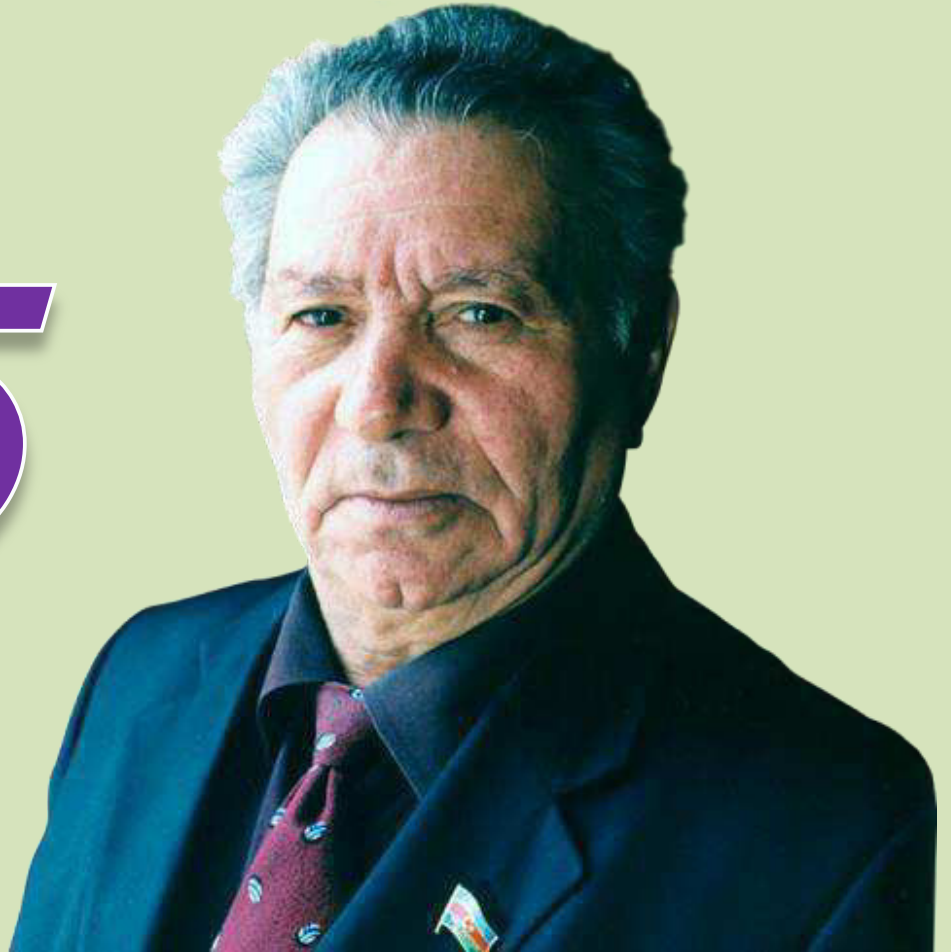

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİLNAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ
İQTİSADI İNKİŞAF VƏ SOSIAL TƏDQIQATLAR
İNSTITUTU (TÜRKIYƏ)**

**Hesen Mirzeyev - 95
Uluslararası Dil, Edebiyat ve Medeniyet Kongresi
29-30 Kasım 2022**

95

**PROFESSOR HƏSƏN MİRZƏYEV-95
“Müasir Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemləri” mövzusunda
BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANSIN
MATERİALLARI**

İSBN: İSBN: 978-625-7898-72-0

VOLUME II

All rights of this book belong to IKSAD GLOBAL.
Without permission can't be duplicate or copied. Authors of
chapters are responsible both ethically and juridically.

IKSAD Publications - 2022 ©

Issued: 27.12.2022

İSBN: 978-625-7898-72-0

Konfransın Lokal Təşkilat Komitəsi

Sədr:

Prof. Cəfər Cəfərov – *Rektor*

Sədr müavinləri:

Prof. Asəf Zamanov – *Elm və innovasiyalar üzrə prorektor*

Prof. Mahirə Hüseynova – *Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektor*

Məsul katib:

Dos. Könül Səmədova – *Müasir Azərbaycan dili kafedrasının müdiri*

Dos. Eldar Aslanov – *Tədris işləri üzrə prorektor*

Prof. Fikrət Rzayev – *Sosial və humanitar məsələlər üzrə prorektor*

Tural Cəlilov – *Ümumi işlər üzrə prorektor*

Könül Pirverdiyeva – *Strateji inkişaf məsələləri üzrə prorektor*

Prof. İbrahim Bayramov – *Elmi-təşkilati şöbənin müdiri*

Elmi bölmələr

- Professor Həsən Mirzəyevin yaradıcılığında filologiya məsələləri
- Filologiyanın ümumi məsələləri
- Ümumi dilçilik
- Pedagoqikanın aktual məsələləri
- Tarix - Coğrafiya

Elmi redaktor: Prof. İbrahim Bayramov

Konfransda canlı və yaxud onlayn iştirak edən ölkələr:

Azərbaycan, Türkiyə, Özbəkistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Hindistan,
Gürcüstan, Nigeriya.

Plenar iclas

29 noyabr 2022-ci il saat 11:00

I Giriş sözü:

Professor Cəfər Cəfərov – ADPU-nun rektoru

Dr. Mustafa Latif EMEK – İKSAD Başkanı

II Çıxışlar:

- Akademik İsa Həbibbəyli** – *AMEA-nın prezidenti*
Emin Əmrullayev – *Azərbaycan Respublikasının Elm və təhsil naziri*
Anar Rzayev – *Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri*
Dosent Elçin Babayev – *BDU-nun rektoru*
Akademik Kamal Abdullayev – *ADU-nun rektoru*
Akademik Nizami Cəfərov – *Azərbaycanda Atatürk Mərkəzinin direktoru* **Milli Məclisin üzvü**
Professor Ahmet Buran – *Türkiyə, Fırat Universiteti*
Professor Nadir Məmmədli – *AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun baş direktoru*
Dosent Cumali Şabanov – *Özbəkistan Dövlət Şərqsünaslıq Universitetinin Türkologiya fakültəsinin dekanı*
Professor Elizabet Bjalava – *Gürcüstan Dövlət Universiteti*
Professor Burul Sanqınbayeva – *Qırğızıstan Manas Universiteti Türkologiya kafedrasının müdiri*
Müşfiq Mirzəyev – *Mərkəzi Dəmiryol Xəstəxanasının baş həkimi*

III Məruzələr

- Dosent Əziz Ələkbərli** – *Milli Məclisin üzvü*
Professor Həsən Mirzəyevin ictimai- siyasi fəaliyyəti
Professor İbrahim Bayramov – *ADPU-nun Elmi-təşkilati şöbəsinin müdiri*
Görkəmli dilçi alim professor Həsən Mirzəyev

MÜNDƏRİCAN

Prof. Vaqif Qurbanov <i>ORFOEPIK VƏRDIŞLƏRİN OXU STRATEGİYASINDA TƏLİM MƏQSƏDLƏRİ HAQQINDA</i>	1
Prof. Nabat Cəfərova <i>HƏSƏN MİRZƏ YARADICILIĞINDA SADƏLİKLƏ DAHİLİYİN BİRLƏŞMƏSİ</i>	5
Prof. Elisabed Bzhalava <i>GÜRCÜ TÜRKOLJİSİ VE PANDEMİ</i>	9
Prof. Sərdar Zeynal <i>PROFESSOR HƏSƏN MİRZƏYEVİN ELMİ YARADICILIĞINDA FEİLİN TƏSRİFLƏNMƏYƏN FORMALARI - FEİLİ SİFƏT</i>	10
Prof. Hacer Hüseynova <i>HƏSƏN MİRZƏYEVİN YARADICILIĞINDA TOPONİMLƏR</i>	13
Prof. Qasım Hacıyev <i>HƏSƏN MİRZƏ ŞƏXSİYYƏTİ, TARİXİ TALEYİNİN KEŞMƏ-KEŞLƏRİ, ARZULARI VƏ MÜASİR REALLIQLAR</i>	15
Prof. Ağaverdi Xəlil <i>HƏSƏN MİRZƏ: MORFOLOGİYAMIZ VƏ MİLLİ KİMLİYİMİZ</i>	16
Dos. Bilal Həsənlı <i>VƏTƏN MÜHARİBƏSİ, TARİXİ ZƏFƏRLƏ BAĞLI HƏQIQƏTLƏRİN VƏTƏNDAŞLIQ LIRİKASINDA BƏDİİ ƏKSI</i>	19
Dos. Həbib Mirzəyev <i>ƏHMƏD CAVAD YARADICILIĞINDA TÜRÇÜLÜK KONSEPTİNİN İFADƏSİ</i>	24
Dos. Həbib Mirzəyev <i>VƏTƏNİN DƏRDLƏRİNİ MİSRALARINA HOPDURAN ŞAİR</i>	30
Dos. Gültəkin Abdullayeva <i>İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ BƏDİİ ƏSƏRLƏR ÜZƏRİNDƏ İŞİN TƏŞKİLİ FORMALARI VƏ METODLARI</i>	36
Dos. Gülsən Novruzova <i>FİLOLOGİYA FAKÜLTƏSİNDƏ MENTORLUQ FƏALİYYƏTİNİN TƏTBİQİNDƏ TƏLİMLƏRİN TƏTBİQİNİN ZƏRURİLİYİ</i>	40
Doç. Dr. İlkin GULUSOY <i>AZƏRBAYCAN VE TÜRKİYE TÜRKÇESİ DİLBİLGİSİNDE CÜMLENİN ÖĞRETİMİ ÜZERİNE</i>	46
Dos. Aygün İsmayılova <i>NƏSİLLƏRƏ ÖRNƏK OLAN GÖRKƏMLİ ALİM</i>	52
Dos. Elşad Abışov <i>PROFESSOR HƏSƏN MİRZƏYEVİN ELMİ YARADICILIĞINDA FEİLLİN SİSTEMLİ TƏDQIQI PROBLEMLƏRİ</i>	56
Dos. Həmzə Əliyev <i>HƏSƏN MÜƏLLİMİN QAYĞIKEŞLİYİ. (İZİ İTMƏYƏN, SÖZÜ YAŞAYAN BÖYÜK İNSAN)</i>	58

Dos. Eşqanə Babayeva <i>“ATƏSDƏN KÖYNƏK” VƏ “XİLAS” ROMANINDA MİLLİ MÜCADİLƏNİN ƏKSI</i>	60
Dos. Aygün BAĞIRLI <i>VAQİF SƏMƏDOĞLUNUN YARADICILIĞINDA AZADLIQ İDEYASI</i>	65
F.ü.f.d. Könül Həsənova <i>HƏSƏN MİRZƏYEV HEYDƏR ƏLİYEV KURSUNUN TƏBLİĞATÇISI KİMİ</i>	66
F.ü.f.d. Eyvaz Eminaliyev <i>TÜRKCÜLÜK İDEOLOGİYASININ VƏ TÜRK DİLİ TƏƏSSÜBKƏŞLİYİNİN ƏLİŞİR NƏVAİ MƏRHƏLƏSİ</i>	67
F.ü.f.d. Arif Kazımov <i>BİR KİTABIN NÖQSANLARI(Prof.H.Mirzəyevin təqdimatında)</i>	71
F.ü.f.d. Ulduz Qəhrəmanova <i>FOLKLOR ƏDƏBİYYATINDA BAYATI JANRININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ</i>	75
F.ü.f.d. Yeganə Qasımova <i>PROFESSOR HƏSƏN MİRZƏYEV VƏ AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ</i>	82
F.ü.f.d. Şahanə Həsənova <i>MAARİFÇİ REALİZMIN TƏŞƏKKÜL MƏRHƏLƏSİ</i>	86
F.ü.f.d. Simuzər Əliyeva <i>C.MƏMMƏDQULUZADƏNİN FELYETONLARINDA AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏMİZLİYİ UĞRUNDA MÜBARİZƏ</i>	92
F.ü.f.d. Məsmə İsmayılova <i>HƏSƏN MİRZƏ YAŞAYIR</i>	98
R.ü.f. d. Esmira Məmmədova <i>MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞ DÖVRÜNDƏ UŞAQLARLA LÜGƏT ÜZRƏ İŞİN TƏŞKİLİ METODİKASI</i>	101
F.ü. f.d. Aybəniz Həsənova <i>MÜASİR İRANIN ETNOTOPONİMLƏRİ</i>	107
Tex.ü.f.d. Xankişi Məmmədov <i>HƏZƏN MİRZƏNİN "DƏRƏLƏYƏZ FOLKLORU" KİTABINI QATI AÇILMAYAN SƏHİFƏLƏRİ</i>	110
Gülər Süleymanova <i>PROFESSOR HƏSƏN MİRZƏYEVİN YAZIYA ALDIĞI AZƏRBAYCAN DASTANLARININ DİLİNDƏ SINTAKTİK TƏKRARLARIN KOQEZİYASI</i>	114
Almara Hümbətova <i>MƏDƏNİYYƏTİN CƏMİYYƏTDƏ ROLU</i>	117
Yeganə Salahova <i>ALIM – ŞAIR HƏSƏN MİRZƏYƏ HƏSR OLUNMUŞ ŞEİR MƏTNLƏRİNDƏ DIALEKTİZMLƏRİN KONSEPTUALLAŞMA İMKANLARI</i>	119
Osman Əhmədov <i>HƏSƏN MİRZƏYEVİN VƏ TOFIQ HACIYEVİN DIALEKTOLOJİ ARAŞDIRMALARINDA “KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANI İSTİNAD MƏNBƏYİ KİMİ</i>	120
Said Oussou,Sarah Houssami	123

<i>PROMOTING LEARNER AUTONOMY: EXAMINING TEACHERS' PRACTICES IN THE MOROCCAN CONTEXT</i>	
Muhammed Abdu Rahman KP, Dr. Musadhique Kottaparamban <i>SELF-RESPECT AGAINST CASTE DISCRIMINATION: PRESENTING THE IDEA OF EQUALITY AND JUST IN PERIYAR LITERATURE</i>	124
Peter Olubunmi Olubiyo, Lydia Mercy Olubiyo <i>KNOWLEDGE MANAGEMENT IN ACADEMIC LIBRARIES IN NIGERIAN UNIVERSITIES: WAY FORWARD</i>	125
Sevinc Əsədova <i>QƏRBİ AZƏRBAYCAN ELM MÜSTƏVİSİNDƏ - H.MİRZƏ VƏ QƏRBİ AZƏRBAYCAN TORPAĞININ YETİŞDİRDİYİ DƏYƏRLİ OĞULLAR</i>	126
Sevinc Baxşiyeva <i>BUDAQ CÜMLƏNİN FEİLİ BİRLƏŞMƏLƏRLƏ SİNONİMLİYİ</i>	129
Günel Mahmudova <i>İRƏVAN DİLÇİLƏRİ ELM MÜSTƏVİSİNDƏ</i>	131
Lalə Musayeva <i>ŞAGİRD LƏRƏ ORFOEPİK NORMALARIN ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİ ÜZRƏ PROQRAM MATERIALLARINDAN İSTİFADƏ</i>	134
M.Rakhmetova, B.Abykanova, A.Çoruh <i>WAYS TO IMPROVE THE ENVIRONMENTAL COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS</i>	137
M.A.Abduev, H.H.Əskərova, H.D.Əfəndiyeva <i>QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR ÇAYLARININ MİNERALLAŞMASI</i>	143
Öğretim Görevlisi Niğmet METİNOĞLU <i>JEANETTE WINTERSON'IN THE PASSION ADLI ROMANININ POSTHÜMAN BİR OKUMASI</i>	145
Xəyalə Həmidova <i>HƏSƏN MİRZƏYEV POEZİYASINDA VƏTƏN HƏSRƏTİ</i>	146
Ayətəxan Ziyad (İsgəndərov) <i>AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA ZAHİD XƏLİL YARADIGILIGINA ELMİ-NƏZƏRİ BAXIŞ</i>	148
Nezrin İsmayilova <i>HƏSƏN MİRZƏYEV MÜASİR AZƏRBAYCAN ELMİNİN FEİLİDİR</i>	157
Sevinc Əhmədova <i>QƏRBİ AZƏRBAYCANIN DƏRƏLƏYƏZ MAHALININ TOPONİMLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ</i>	161
Mehriban Mahmudova <i>HƏSƏN MİRZƏYEV VƏ AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ</i> M.A.MAHMUDOVA	165
Nəbi Əsədov <i>QARABAĞDA EKOSİYASƏT</i>	168
Ayşən Zeynallı Sümeyrə Selvi	170

<i>AZƏRBAYCAN VƏ KARAIM TÜRKƏSİ ARASINDAKI SƏS VƏ ŞƏKİLÇİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ</i>	
Qarifat Dadaşova <i>AZƏRBAYCAN MAARİFÇİLƏRİNİN MƏNƏVİ KEYFİYYƏTLƏR HAQQINDA FİKİRLƏRİ</i>	174
Zəhra Zamanova <i>AZƏRBAYCANDA SAZ-SÖZ SƏNƏTKARLIĞI</i>	180
Böyükxanım Eminli <i>NAĞİL MƏTNLƏRİNİN LİNGVO-ETNOKULTUROLOJİ ŞƏRHİ</i>	181
Rima Quliyeva <i>AŞIQ HACALI HACIYEVİN YARADICILIĞINDA MƏNƏVİ-ƏXLAQİ GÖZƏLLİYİN TƏRƏNNÜMÜ</i>	183
Aytən Həsənova <i>QƏBƏLƏ ŞİVƏLƏRİNİN BƏZİ FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ(SAMİTLƏR ƏSASINDA)</i>	188

ORFOEPIK VƏRDIŞLƏRİN OXU STRATEGİYASINDA TƏLİM MƏQSƏDLƏRİ HAQQINDA

Vaqif Tapdıq oğlu Qurbanov

ADPU, Pedaqoqika üzrə elmlər doktoru, professor

ÖZET.

Oxu ibtidai təhsildə kordinal strategiyadır. Savad təlimi oxu ilə qurtarır və sonra yeni istiqamət almağa başlayır. Oxu həyata yeni gözlə baxmaq qaydasıdır. K.D.Uşinski onun global düşüncə fəlsəfəsini dəqiq müəyyən etmişdir : “ Oxu şagird gözünün dünyaya açılan pəncərəsidir; bu pəncərədən o həm dünyaya baxır, həm öz daxilinə nəzər yetirir”.

Oxu həmçinin də bədii idrakla və bədii zövqlə qaynayıb-qarışmağa imkanlar yaradan xəzinədir. Bu xəzinədən strategiyalı oxunun təlim məqsədlərini izləmək didaktik tələbdir. Çünki onsuz ibtidai təhsilin vərdişlər qalareyasını öz palitralarıyla təsəvvür etmək çox çətin olur. İbtidai təhsildə orfoepik oxu intonasiyalı oxudan gec formalaşır. Bunlara birlikdə ədəbi tələffüzlə oxu deyilir. Müəllimlərimizə bu sahədə kömək etmək üçün onların diqqətini oxu metodikası ilə bağlı bəzi didaktik məsələlərə yönəltmək lazım gəlir ki, həmin məsələləri hələlik tezislər şəklində göstəririk və konfransda onları geniş şərh etmək fikrindəyik. Tezislərimiz isə bunlardır :

1.Ədəbi tələffüzlə bağlı biliklərə qədər “belə oxunur” və “belə yazılır” təlim qaydasından ikinci sinfə qədər təcrübi yolla istifadə edilməlidir. II-IV siniflərdə isə şagirdlər ədəbi tələffüzə şifahi nitqin tənzimləyici qaydası kimi yiyələnmişdirlər. Çünki dərslərdə artıq bunlar verilmişdir.

2.İbtidai sinif Azərbaycan dili dərsləkləri mətn meyarları ilə başlanır, hər mətnin oxusu nəzərdə tutulur, lakin düzgün oxu, ifadəli oxu standartları müntəzəm şəkildə icra olunmur. Bu iş ciddi yanaşmalı, müntəzəmlik gözlənilməli və daima nəzarətdə saxlanılmalıdır.

3.Şifahi nitqin tənzimləyici normaları olan orfoepiya ibtidai təhsildə fənn kurikulumunun tələb etdiyi həcmdə və səviyədə həyata keçirilməlidir. Halbuki bu sahəyə az diqqət yetirilir.

4.Oxu didaktikası həm strateji və həm də taktiki yollarla orfoepiyaya əsaslanmalıdır. Halbuki fonetikadan sait və samitlərin linqvistik cəhətləri öyrədildiyi halda, nitqə tətbiqi cəhətləri və ya nitqdəki rolu diqqətdən kənar qalır. Nəzərə almaq lazımdır ki, dil normaları nitqə xidmət edir.

5.Nitq normaları, yəni düzgünlük, dəqiqlik, ifadəlilik, aydınlıq və s. ədəbi dilin fonetik normalarına, o cümlədən, fonetik hadisələrə əsaslanmalıdır. Fonetik hadisələr ibtidai təhsildə öyrədilmir, lakin onların təcrübi yolla aşılması təmin edilməlidir. Bunun üçün metodika düşünüb tapmaq lazımdır.

6.Fonetik hadisələr müəllimlər üçün də, şagirdlər üçün də fakultativ qaydada proqramlaşdırılaraq dərsləklərdə və metodik vəsaitlərdə verilməlidir.

7.Müəllimlərin məktəbdə nitq rejiminə nəzarəti gücləndirilməlidir. İbtidai təhsildə bu sahə üzrə fəaliyyət xüsusi nəzarətə götürülməlidir.

8. İbtidai təhsildə Azərbaycan dili yalnız savad təlimindən ibarət deyil, həmçinin də ədəbi tələffüz bacarıqlarını rabitəli nitqə çevirməkdən ibarətdir.

9.Şifahi nitq vərdişlərinin orfoepik qaydalar əsasında formalaşdırılmasında mətnlər üzrə oxu yarışları və qiymətləndirmələr mütləq tələb kimi qarşıda durmalıdır.

10.Azərbaycan dili müəllimləri oxu ilə bağlı tədbirləri genişləndirməli, stimullaşdırmalı və bu sahədə liderlərin gücündən innovativ dərəcədə istifadə etməlidirlər. Konfransda bu kimi məsələlərin şərh olunması nəzərdə tutulur.

ABSTRACT.

Reading is a cardinal strategy in primary education. Literacy ends with reading and then begins to take a new direction. Reading is a way to look at life with new eyes. K. D. Ushinsky clearly defined his global thinking philosophy: "Reading is the window of the student's eyes to the world; from this window he looks at the world and looks inside himself.

Reading is also a treasure that creates opportunities to mingle with artistic understanding and artistic taste. Following the learning objectives of strategic reading from this treasure is a didactic requirement. Because without it, it is very difficult to imagine the gallery of habits of primary education with its palettes. In primary education, orthoepic reading is formed later than intonation reading. Together these are called reading with literary pronunciation. In order to help our teachers in this field, it is necessary to direct their attention to some didactic issues related to the reading methodology, which we present in the form of theses for the time being and we intend to explain them in detail at the conference. Our theses are:

1. Until the knowledge of literary pronunciation, the teaching rule "reads like this" and "writes like this" should be used experimentally until the second grade. In grades II-IV, students should master literary pronunciation as a regulatory rule of oral speech. Because they are already given in the textbook.

2. Primary grade Azerbaijani language textbooks start with text criteria, each text is supposed to be read, but correct reading and expressive reading standards are not regularly implemented. This work should be taken seriously, regularity should be expected and it should be constantly monitored.

3. Orthoepy, which is the regulatory norms of oral speech, should be implemented in the volume and level required by the subject curriculum in primary education. However, little attention is paid to this area.

4. Reading didactics should be based on orthoepy in both strategic and tactical ways. However, while the linguistic aspects of vowels and consonants are taught from phonetics, their application to speech or their role in speech is neglected. It should be taken into account that language norms serve speech.

5. Speech norms, that is, correctness, accuracy, expressiveness, clarity, etc. should be based on the phonetic norms of the literary language, including phonetic phenomena. Phonetic phenomena are not taught in primary education, but their inculcation must be ensured through experience. For this, you need to think and find a methodology.

6. Phonetic events should be programmed and given in textbooks and methodical materials as optional for both teachers and students.

7. Teachers' control over speech mode at school should be strengthened. Activities in this field in primary education should be under special control.

8. In primary education, the Azerbaijani language is not only about literacy training, but also about turning literary pronunciation skills into coherent speech.

9. In the formation of oral speech habits based on orthoepic rules, reading contests and evaluations on texts should be an absolute requirement.

10. Azerbaijani language teachers should expand and stimulate activities related to reading and innovatively use the power of leaders in this field. Such issues are expected to be discussed at the conference.

GIRIŞ.

Oxu ibtidai təhsildə stratejiyalı məzmun xəttidir. Savad təlimi qurtaran kimi oxu ilə yeni bir istiqamət başlanır. Oxu sözünün xeyli sayda mənası var. Bizim işlədiyimiz oxu qiraət mənasındadır. Oxu prosesi həyata yeni gözlə baxmaqdır. Böyük rus pedaqoqu K.D.Uşinski oxunun global düşüncə fəlsəfəsini dəqiq müəyyən etmişdir. Onun fikrincə, oxu şagirdin gözünü dünyaya açan pəncərədir. Bu pəncərədən uşaq həm dünyaya baxır, həm də öz daxilinə nifuz edir. Bu strategiyada dünyanı və ya kainatı dərk etmək fəlsəfəsi integrativ anlayış təşkil edir və 4 məzmun xətti ilə fəaliyyət göstərir. Onun öyrətdiyi məzmun xətti bunlardır : 1) təbiət və biz; 2) insan və təbiət; 3) əxlaq və mədəniyyət; 4) sağlamlıq və təhlükəsizlik (1, s: 149).

Oxu həmçinin də bədii idrakla zövqün qaynayıb - qarışmasına dair imkanlar xəzinəsidir. Bu xəzinədən stratejiyalı oxunun təlim məqsədlərini izləmək mümkündür. Çünki ibtidai təhsilin vərdişlər mənzərəsini başqa cür təsəvvür etmək çətin olur.

İbtidai təhsildə orfoepik oxu intonasiyalı oxudan bir qədər gec formalaşır. Müəllimlərə bu sahədə kömək etmək üçün onların diqqətini oxu və ədəbi tələffüz metodikası ilə bağlı bəzi didaktik məsələlərə yönəltmək lazım gəlir. Hazırda həmin məsələləri bir-bir şərh etməyi qarşıya məqsəd qoymuşuq.

ƏSAS HISSƏ:

Kurikulum təlimində stratejiyalı oxu düşünərək, planlaşdıraraq, dinləmə və anlamı təşkil edərək, ədəbi tələffüz normalarını gözləyərək oxumaq və nəticələrini ümumiləşdirmək cəhətdən bir sistem təşkil edir.

Stratejiyalı oxunun təlim məqsədlərini və standartlarını nəzərdən keçirsək, belə bir oxunun forma və məzmun xüsusiyyətlərini təsəvvürümüzə aydın şəkildə canlandırma bilirik:

IV sinifdə oxu zamanı şagird : “2.2.1 Müvafiq mətnləri düzgün, sürətli intonasiya ilə (obrazların xarakterinə uyğun oxuyur).”

2.2.2-Bədii və elmi-kütləvi mətnlər haqqında kiçik təqdimatlar edir.

2.2.3 Verilmiş mətni genişləndirmək, dəyişdirmək və davam etdirmək məqsədi ilə yaradıcı plan tutur.

2.2.4. “Mətnin məzmununu müəyyənləşdirir və obrazları sadə şəkildə səciyyələndirir.” (2 s.49).

Qeyd etmək lazımdır ki, bu alt standartlar “şagirdin oxu vərdişlərinə yiyələndiyini nümayiş etdirir” adlı – 2.2 üst standartının tərkib hissələrindən ibarət strategiya platforması sayılır.

Bəs bu platformada çatışmayan bir təlim məqsədi və yaxud standartı müşahidə olunurmu ?

Bizim anlamımızda və elə məntiqi düşüncə də bunu deyir ki, 2.2 – standartı əslində belə olmalı idi : “Müvafiq mətnləri intonasiya və orfoepiyanı gözləməklə düzgün, sürətli, obrazların xarakterinə uyğun oxuyur”.(Bax: yenə orada)

Biz fənn standartına bu cür düzəliş veririk. Sual oluna bilər : dövlətin təhsil standartında dəyişiklik etmək pedaqoji tələbləri pozmur ki ? Həmin suala belə cavab vermək mümkündür: Əvvəla, bu, dəyişiklik yox, təkmilləşmə kimi qəbul edilməlidir ; İkincisi, təkmilləşən standart dövlət standartları əsasında yaradılan fənn standartıdır; fənn standartı da proqrama bərabər anlamda qəbul edilir. Sonra tədris proqramı da həmişə yaradıcı yanaşmağa tələb edir.

Pedagoji sistem həmişə yaradıcı, tətbiqi xarakterdə qurulur. Bu mənada , birinci sinifdən dördüncü sinifə kimi Azərbaycan dilindən fənn standartlarında intonasiya ilə yanaşı, orfoepiyanı işlətməmək şifahi nitqdə təlimin oxu məzmunu üçün ciddi kəsir sayılır. Bizə bu fikri söyləməkdə əsas verən uzunillik təcrübəmiz və bir də anolitik təhlillərimizdir.

Məlum məsələdir ki, ibtidai siniflərdə Azərbaycan dilindən dərslilər, müəllim üçün metodik vəsaitlər I-IV siniflər üzrə standartların reallaşdırılması imkanları və üsullarına görə

tərtib edilir. Həmin siniflərdə orfoepiyadan sadə qaydalar nəzəri və təcrübi şəkillərdə yer tutduğu halda, onların oxu məzmun xəttinin fənn standartlarında olmaması ziddiyət təşkil edir. Belə ki, standartlarda şifahi nitqin tənzimləyici normasının didaktik əhəmiyyətinin nəzərə alınmaması ilə barışmaq olmaz. Hələ biz I-III sinif “Azərbaycan dili” dərslərlərindəki (3), təxminən, 120-dən çox mətnin mövcud imkanlarını demirik. Təkcə dördüncü sinifdə 46 əsas mətn üzrə (4) oxu məzmun xətti üzrə standartlarda orfoepik vərdişlərin nəzərdə tutulmaması nitq inkişafı təlim məqsədlərinin arxa mərhələyə saxlanması deməkdir ki, buna da göz yummaq olmaz. Belə olduğu halda, məktəblilərin nitq vərdişlərinin müasir tələblər səviyyəsində olmamasından şikayətlənmək düzgün deyil.

Bəs oxu vərdişlərinin təlim məqsədləri ilə əlaqədar eksperimental müşahidələrimiz nə göstərmişdir? Bakının 95, 183 və 200 sayılı məktəblərində ibtidai və yuxarı siniflərdə işləyən Azərbaycan dili müəllimləri ilə keçirilən seminar müşavirələrdə kurikulum metodologiyasının şərh zamanı problemlərdən danışarkən bu məsələnin üzərində geniş şəkildə dayanmalı olduq. Mətn üzərində oxunun birinci sinifdən başlayaraq sistemlə aparılması texnologiyasında təklif etdiyimiz təkmilləşmələr aşağıdakılardan ibarət oldu:

1. İkinci sinif “Azərbaycan dili” dərslərində olan nəzəri məlumat qədər də oxu orfoepik qaydalarla aparılmalıdır. Dərslərin 34-41 –ci səhifələrində “Sözlərin deyilişi və yazılışı” mövzusunda şagirdlər belə qaydalarla tanış olurlar. Lakin həmin mövzudan sonrakı mətnlərin oxusu zamanı bu qaydaları gözləmək tələb olunmur. Nəzərdən qaçırılan imkanlar ümumilikdə şagirdləri nitq mədəniyyəti vərdişlərindən məhrum edir.

Bəzi mətnlərin oxusu zamanı orfoepik vərdişlərin aşılamaq imkanlarını nəzərdən keçirməklə, bu fikrimizə aydınlıq gətirmək istəyirik.

Standart belə qurulur: 2.2 “Müvafiq mətnləri ədəbi tələffüz normalarını (intonasiya və orfoepiyayı) gözləməklə düzgün sürətli və obrazlarının xarakterinə uyğun oxuyur” (1, s.17). Bu standartla şagirdlər oxunun digər alt standartları ilə yanaşı, orfoepik qaydalara uyğun olaraq 27 sözün düzgün, sürətli oxunması bacarıq və vərdişləri üzərində çalışırlar. Həmin sözlər aşağıdakılardır:

günnərində, çəmənlixdə, qanatdarını, həşəratdarı, təbiyyətə, gözdərinin, gözcüylər, başqa, qabliyyəti, ovlamaxda, qərbədi, onnardan və s.

Qeyd olunan sözlərin ədəbi tələffüzünü mənimsətmək mətn oxusunun təlim nəticəsidirsə, bəs 75 mətnin sözlərinin deyilişi və ya orfoepiyası üçün nə qədər təlim nəticəsi hesablanabilir? Məgər belə imkanları diqqətdən kənar saxlamaqla, şagirdlərin nitq mədəniyyətinə töhfələr vermək olar?

2. Mətn oxusu zamanı orfoepik bacarıq və vərdişlərin yaradılmasının ibtidai siniflərdə innovativ metodikasından da danışmaq lazımdır. Demək istəyirik ki, bu işdə spesifikasika vardır. Spesifikasika odur ki, ibtidai siniflərdə orfoepik vərdişlər “belə deyilir”, “belə yazılır” ehkamından kənara çıxmalıdır. Nəzəri qeyd və əsaslandırılmalardan geniş istifadə olunmalıdır. Ancaq hər şey müəllimin bu sahəyə meyindən də asılı olur. Müəllimin nəzərinə gərək çatdırmaq ki, ibtidai mərhələdə hər bilik, bacarıq və vərdişin öyrənilməsi, mənimsənilməsi və ya formalaşdırılması mütləq tələb deyil. Tələblərin mütləq olması heç sisteməlik kursda da prinsiplial kriteriya sayıla bilməz. Belə ki, linqvistik əsaslara söykənməyən bilik, bacarıq və vərdişlər qabiliyyətə, səriştəyə necə çevirilə bilər? İbtidai siniflərdə “belə deyilir”, “belə oxunur” (3, s.34-41) duyum yaratmaq anlayışa daxil etmək üçündür. İbtidai təhsildə müəllim deyə bilər ki, uşaq sözünü **uşax**, oxumaq sözünü **oxumax**, doqquz sözünü **dokquz** söyləmək və s. asan tələffüz məqsədi olunma məqsədi daşıyır. Yaxud da: toppuz, Nurəddin, ibtidai, əlbəttə, gənclər, qəhrəman, istedadlı və s. kimi sözləri müvafiq olaraq **topbuz**, **Nürətdin**, **iptidai**, **əlbətdə**, **gənjdər**, **qəhrəman**, **istedatdı** kimi

oxumaq və ya söyləmək daha asan tələffüzü təmin etmək məqsədindən irəli gəlir. Unutmayaq ki, bunlar oxu stratejiyasının təlim məqsədləridir.

3.İbtidai təhsildə orfoepik vərdişlər duyum yaratmaq motivasiyasından başlanmalıdır və bu işdə optimallıq üçün mətnlərin monoloji və dialoji olması, habelə, rollarla oxu üçün imkanlar verməsi əsas şərtlərdəndir. Belə mətnlər rollarla oxunanda şagirdlər öz replikalarının avazlanmasına diqqətli olurlar və nəticədə də ədəbi tələffüzə həssas yanaşırlar. Biz məktəbdə bu tezisə düzgünlüyünə bir daha inandıq. Bakının 83 və 246 saylı məktəblərinin ibtidai sinif müəllimlərində belə bir ənənə yaranıb. Belə ki, rollarla oxudan ədəbi tələffüz vərdişləri formalaşdırmaq vasitəsi kimi istifadə olunur. Təcrübə keçən tələbələrimizin iştirak etdiyi dərslərdə biz həmin cəhətləri müşahidə etdik. Belə ki, “Cırcırma” və “Qarıncə” şeirinin oxusu zamanı şagirdlərə bəslə sözünü **bəsdə** açdı sözünü **aşdı** neyləyirdin sözünü **neyniyirdin** və s. düzgün tələffüz etməyi mənimsətmiş olduq. Həmin sözlərin oxunması və əzbərlənməsindən sonra şagirdlərin təqdim etmə vərdişləri qiymətləndirildi.

Qeyd etmək lazımdır ki, stratejiyalı oxuda orfoepik vərdişlərin təlim məqsədlərini təlim nəticələrinə çevirmək didaktikası innovasiyalarla müşaiət olunan pedaqogisistemin yaradılmasıdır. Bu sistem kurikulum metodologiyasının xarakterinə tamamilə uyğundur. Beləliklə biz burada ədəbi tələffüz təliminin məqsəd və nəticələrindən konkret faktların təhlili əsasında danışmağı məqsəduyğun bildik. Daha geniş anlamda danışmağı yenə məktəblərdə və konfranslarda davam etdirmək fikrindəyik.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Kurikulumların hazırlanması və tətbiqi məsəlləri. Bakı, “Kövsər” nəşriyyatı, 2008.
2. Ümumtəhsilin fənn standartları (I-XI siniflər) . Bakı, “Mütərcim” 2012.
3. Azərbaycan dili. Ümumtəhsilin məktəbinin ikinci sinfi üçün dərslik . Bakı, “Altun kitab” 2013.
4. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəbinin dördüncü sinfi üçün dərslik. Bakı, “Altun kitab” 2013.

HƏSƏN MİRZƏ YARADICILIĞINDA SADƏLİKLƏ DAHİLİYİN BİRLƏŞMƏSİ

Nabat Beydulla qızı Cəfərova

Pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://orcid.org/0000-0003-0684-9374>

ÖZET.

Qədim dövr sənətkarlıq nümunələrindən danışarkən ilk növbədə saz-söz sənəti və onların daşıyıcıları: yanşaq, ozan, aşiq adları xalq tərəfindən xatırlanır, yada salınır. Öz dövrünün acılı-şirinli tarixini saz-söz sənətində yaşadan kamil xalq aşiqlərinin yaradıcılığı daim diqqət mərkəzində olmaqla, ciddi tədqiqatlarda araşdırılmış, hazırda da araşdırılmaqdadır.

Bu zəngin sənət xəzinəsinin gözəlliklərini duymaq, onların incə ruhu ilə ehtizaza gəlmək və onlardan yazdığı özünə mənəvi borc bilmək müdrik söz sənətkarı Həsən Mirzənin yaradıcılığının bir parçasıdır. Onun bu sənətə yanaşmaları, fərdiliyi, fərqliliyi, tarixi-ictimai tendensiyaları nəzərə alması, xalqın tarixi yaddaşına çevirməklə kifayətlənməməsi, ağıllı məsləhətçi, el ağsaqqalı kimi çıxış etməsi hər kəs üçün örnəkdir.

Həsən Mirzə indiyədək saz-söz sənəti daşıyıcıları kimi tanınan yansaq, ozan, dədə, müdrük ata, aşiq və başqa adlarla bir çox sənətkarların öyrənilməsinə illərini həsr etmişdir. O, yaradıcılığında həmçinin tarixi hadisələri və gündəlik həyatı, nəsil, tayfa və xalqın tarixini araşdırmaqla el-oba məsləhətçisi, hər işin bilici kimi çıxış etmişdir.

Açar sözlər: Həsən Mirzə yaradıcılığı, aşiq sənəti, sadəlik, dahilik, tədqiqat

SUMMARY.

When talking about examples of craftsmanship in ancient times, first of all, the art of music and words and their carriers: names of yanshak, ozan, ashiq are mentioned and remembered by the people. The creativity of the wise folk lovers who kept alive the bitter-sweet history of their time in the art of music and words was always in the spotlight and was investigated in serious studies and is still being investigated.

To hear the beauties of this rich art treasure, to be touched by their subtle spirit and to consider it a moral duty to write about them is a part of the creativity of the wise wordsmith Hazan Mirza. His approaches to this art, taking into account individuality, differences, historical and social trends, not being satisfied with turning history into the memory of the people, and acting as a wise advisor and elder are an example for everyone.

Hasan Mirza has devoted his years to the study of many artists known as yanshaq, ozan, dada, wise ata, ashiq and other artists known as carriers of the art of music and words. In his work, he was not content with turning historical events and everyday life into the historical memory of the generation, tribe and people, but acted as a wise advisor, an elder, and a perfect connoisseur.

Keywords: Hasan Mirza's creativity, art of love, simplicity, genius, research

Azərbaycanda aşiq sənəti, aşiq ifaçılığı özündə bir çox cəhətləri ehtiva edir: musiqi, rəqs, pantomimo, poeziya, təhkiyə, teatr sənəti və s. elementlər burada üzvi şəkildə birləşmişdir. Aşıqlara el arasında ustad da deyirlər, çünki aşiq yaradıcılığı pedaqoji cəhətdən şagirdləri, gəncləri tərbiyə edir. Ustad aşıqlar saz-söz sənətini və müəllimliyi üzvi şəkildə birləşdirdiyi üçün xalq arasında çox böyük nüfuza malik olurlar. Aşiq sənəti qədim saz-söz ənənələrini yaşadır, onu xalq arasında yayır və Azərbaycan xalqının folklorunun qorunmasında, inkişafında böyük rol oynayır. Aşiq sənəti... xalqa, kütlələrə daha yaxındır, xalqın həyəcan və arzularını xalq musiqisinin başqa növlərinə nisbətən daha parlaq əks etdirir. Aşiq ictimai mövqeyinə görə xalqa yaxındır... Aşiq sənəti xalqın öz yaradıcılığıdır. Aşıqlar həmişə xalq kütlələri içərisində yaşamış, xalqın həyat və mübarizəsi onların yaradıcılığı üçün bir mənbə olmuşdur. Bu el sənətkarları əsrlər boyu xalqın kədəri ilə kədərlənmiş, sevinci ilə sevinmişdir. Aşıqların söz-sənəti təkrar olunmaz və orijinaldır. Aşiq söz-sənəti xalqın qədimdən üzü bəri yaradıcılıq ənənələri üzərində yaranıb formalaşmışdır.

Həsən Mirzə məhz aşiq sənətinin təsiri ilə müxəmməs, müstəzad, tənris, bayatı, gəraylı, qoşma, dodaqdəyməz, qəzəl və s. şeir formalarından istifadə etməklə ruhunu təzələmişdir.

1932-ci ildə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyası nəzdində yaradılmış Elmi-tədqiqat xalq musiqisi kabinetinin Azərbaycan aşiq musiqisinin toplanılıb nota salınmasında mühüm rolu olmuşdur. SSRİ-nin yürütdüyü siyasət uzun müddət Azərbaycan musiqisinin beynəlxalq məkanına çıxışını bağlamışdı. Xarici mədəni məkanda Azərbaycan aşiq yaradıcılığının mövqeyinin itirilməsi heç də xoş təsir yaratmırdı.

Ziyalılarımızın bir nümayəndəsi kimi Həsən Mirzə “Aşiq sözü elin sözüdür”,- deyə bu sahədə tədqiqat aparmış, aşiq sənətinin öyrənilməsində söylərini əsirgəməmişdir. Həsən

Mirzəyevin yaradıcılığında aşiq sənətinə yüksək dəyər verilmişdir. Onun sadə xalq dilinə, xalqın söz-sənət yaradıcılığına səmimi hisslərlə yanaşması, bunları tədqiqata cəlb etməsi onun dahiliyinin bariz nümunəsidir. Həsən Mirzənin “Aşiq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz” əsəri xalq və söz-sənət ustalarına verilən yüksək səviyyəli hədiyyədir.

Həsən Mirzənin yaradıcılığında aparıcı istiqamətlərdən biri aşiq poeziyasında onomastik vahidləri tədqiq etmək olmuşdur. Həsən Mirzə aşıqların söz-sənət yaradıcılığında şəxs adlarını, yer adlarını, su obyektinin adlarını, tayfa adlarını tədqiqata cəlb etmiş araşdırma aparmaqla milli-mənəvi dəyərlərimizə alim və vətəndaş sədaqətini nümayiş etdirmişdir.

Həsən Mirzə tədqiqatlarında bir daha sübut etmişdir ki, onomastik vahidlər, xüsusilə etnonimlər xalqın etnik və etnogenez mənşəyi məsələlərində çox əhəmiyyətli rol oynayır. Həsən Mirzənin yaradıcılığını səciyyələndirən başlıca cəhətlərdən biri məhz onun şifahi xalq ədəbiyyatını dərinlən mənimsəməsi, folklorumuzu bilməsi, xalq yaradıcılığı nümunələrini ətraflı təhlil etməsi və ondan bəhrələnməsidir.

Həsən Mirzə Azərbaycan xalqının etnik tarixinə dair etnonimlərin tarixini araşdırmış, dəyərli elmi nəticələr əldə etmişdir. O, professor kimi, filoloq kimi, xalq elçisi kimi xalq sənətinə, aşiq sənətkarlığına, aşiq ədəbiyyatına yüksək qiymət vermiş və dərinlən bələd olmuşdur. “Aşiq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz” kitabında müəllif onomastik leksikanın tədqiqi ilə məşğul olmuş və xüsusi adları bir küll halında bütün sahələr üzrə nəzərdən keçirmişdir” [Hüseynova, 2021: s.2].

Həsən Mirzə aşiq poeziyasında yaşayan onomastik leksikanı tarixi keçmiş mühaizə edən mənbə hesab etmişdir. O, bu sahədə daha dərin tədqiqat aparmaq məqsədi ilə şifahi xalq yaradıcılığına, aşiq sənətinə aid xeyli ədəbiyyat araşdırmışdır.

Qədim yazılı abidələrə, tarixi sənədlərə, arxiv materiallarına, xəritələrə, elmi əsərlərə, lüğətlərə, bədii ədəbiyyatlara, dövrü mətbuata, ensiklopediyalara, şifahi xalq ədəbiyyatına, dialekt və şivə materiallarına və s. mənbə, gərəklı qaynaq kimi yanaşmışdır. Dini və mifoloji tarixə bələd olan Həsən Mirzə xalq ədəbiyyatında toplanmış adların-toponim, antroponimlərin, el-oba, mahal, şəhər, kənd, ölkə, vilayət, region adlarının geniş təhlilini vermiş, xalqımızın el sənətində daşlaşmış tarixi-etimoloji xüsusiyyətlərini üzə çıxarmışdır.

Həsən Mirzə aşiq yaradıcılığının bir qismini araşdırmaqla toponimlərin necə işlənilməsini müəyyənləşdirmiş və hər birinin geniş təhlilini təqdim etmişdir. Məsələn, Ərgünəş, Gülüstan, Çilgəz, Şahdağı, Çalbayır, Kəpəz, Qırxqız, Alaqaya, Narişlar, Muroy, Uzunyoxuş, Dəlidağ, Qoşqar, Muşoy, Qıcyığ, Bucuğ, Murğuz, Qonur, Dəlidağ, Həsənənə, Həsənbaba, Xaçbulaq, Qaraxac, Taxtabahar, Geti, Savalan, Ağrı dağı, Əyricə, Vers, Xanket, Srıyal, Soğanlı, Təkənduran, Qırxqız, Sarıbaba, Mıxtökən, Sarı Hər, Qısır, Qaf, Tur, Link, Hüda, Çənlibel kimi toponimlərin aşiq yaradıcılığında öyrənilməsi sadə xalqın dili ilə dərin məzmunun üzə çıxarılması məhz Həsən Mirzənin mükəmməl tədqiqatlarının məhsuludur [Mirzəyev, 1997: s.33].

Həsə Mirzə qeyd edir ki, toponimlər aşiq poyeziyasında böyük bir leksik laydır. Bu lay keçmiş öyrənmək və qorumaq üçün çox şey deyir[Mirzəyev, 1997: s.43].

Həsən Mirzənin topladığı faktlar Azərbaycanda olan tayfa və qəbilə birləşmələrinin hərtərəfli öyrənilməsinə kömək edir. Bu sətirlərin sahibi Həsən müəllimin yazdığı qoşmalarda da xeyli yer adları verilmişdir Məsələn:

Dərələzdə (Dərələyəzdə)

... Soyuqbulaq yaylaqların gözüdü,

Soğanlı dağ çəmənidi, düzüdü,

Versin dağı aşıqların sözüdü,

Baxmaqla doymayı, göz **Dərələzdə...**

Həsən Mirzə də doğma yurd-yuvası Dərələyəzlə bağlı xatirələrini, dərdni, kədərini el, aşiq sənətindən bəhrələndiyi yaradıcılıq ruhu ilə kövrək misralara çevirir:

Dərələyəzdə

...Hasardı **Zəngəzur, Kəlbəcər, Göycə,
Naxçıvan, Şərurdüz, Vedi, Əyricə,
Açardı Ağmanqan, Ağrı, Əlincə,
Bunları şeirə düz Dərələyəzdə.**

Qəndbölən Nəbidən qalib yadigar,
Dədəli körpüsün söküb ruzigar,
Xalaclar yurdunda lələ füsunkar,
Əl üzət, birin üz **Dərələyəzdə...** [Mirzəyev, 1997: s.61].

Göründüyü kimi, Həsən Mirzənin poeziyasında da toponimlərin öyrənilməsi, araşdırılması davam edir. Xalqın adət ənənələrinə sadiqlik, aşiq sənətinin yüksək dəyərləndirilməsi Həsən Mirzənin sadəliklə dahiliyinin birləşməsində təzahür edir. Belə ki, Həsən Mirzənin yaradıcılığı millilikdən bəhrələndiyi, şifahi xalq ədəbiyyatından, ozan, saz sənətindən qüvvət aldığı üçün sevilir, oxunur və onun yazdığına mahnılar bəstələnir[Rzəyev, 2016: s.2].

Ənənəvi aşiq havalarının quruluşu tam şifahlilik şəraitində formalaşır, ənənəvi havaların ayrı-ayrı variantları yaranır. Eyni zamanda aşiq yaradıcılığına xas olan xüsusiyyətlər daim saxlanılır. Məsələn, aşıqlar havacatın bədii təsir gücünü artırmaq üçün bənd daxilində musiqili ibarələrin tərkibdəyişmələrindən tez-tez faydalanırlar. Şair aşıqlar-el şairləri, aşiq sənətinin şeir nümunələrini yaradan, xalq şeirinin inkişafında xidməti olan söz ustadlarıdır. Şair aşıqlar şeir yaradıcılığında həmişə ənənəvi havacata əsaslanırlar. Bu da həmin şeirlərin ifaçı-aşıqlar tərəfindən çalib və oxuma yolu ilə yayılmasına imkan yaradır.

Aşiq sənətinin sinkretik sənət göstəricilərindən biri musiqi ilə şeirin qarşılıqlı əlaqəliliyi Həsən Mirzə yaradıcılığında özünü bariz şəkildə göstərir. Həsən Mirzənin yaxşı insanların, sevilən el sənətkarlarının-aşıqların arasında öz yeri, öz dəsti-xətti vardır.

Həsən Mirzənin aşiq sənətinə yaxından bələd olması şeirlərinin ruhunda da özünü göstərir. Həsən Mirzənin şeiriyyatında söz-saz ustalarından: Aşiq Ələsgər, Xəstə Qasım, Aşiq Alı, Tufarqanlı Abbas, Mikayıl Azaflı, Əmrah və başqalarının nəfəsi duyulur. Məhz müasir aşıqlar Həsən müəllimin yaradıcılığından yetərinə bəhrələnilir, toy-düyünlərdə onun sözlərinə bəstələnmiş nəğmələr oxunur. Aşiq sənətinin tədqiqi və öyrənilməsi ilə məşğul olan tədqiqatçılar üçün Həsən Mirzə yaradıcılığı mükəmməl qaynaqdır ki, onların bu qaynağa dəfələrlə müraciət etmələri təbiidir.

Aşıqlarla deyişmələrində bədahətən söylədiyi misralar bir şair ömrünün silinməz səhifələridir. Bu misraların hər birində mətin vətənpərvərlik, sonsuz məhəbbət, etibar, vəfa, sədaqət, ulvi hisslər öz əksini tapmışdır.

Həsən Mirzənin şeirləri, xüsusən qoşmaları həyatı real boyalarla əks etdirdiyi üçün insanı düşündürür. O, sözü, şeirləri ilə insanların ağrı-acısını, sevincini, kədərini verməklə yanaşı, onları düşmənlə mübarizəyə səfərbər etdiyi üçün təskinlik tapır, həmçinin dərdinə şarik olanları misralarında sevimli obraza çevrilir.

Həsən Mirzənin “Aşiq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz” əsərinə ön söz yazan professor Qəzənfər Kazımovun yazdığı kimi, kitabın adındakı “adlarımız və tariximiz” sözləri

göstərir ki, müəllif aşiq poeziyasında adlarımızın tədqiqi fonunda mədəni, siyasi, iqtisadi, dini və ictimai tariximizin ...tədqiqinə daha çox istiqamət almışdır[Mirzəyev, 1997: s.5].

İstedadlı şair, qoşmalar ustası, dilçi-alim, professor Həsən Mirzəyev-Həsən Mirzənin sadəliyi, təbiiliyi və müdrikliyi onun bədii yaradıcılığının güzgüsüdür.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Aslanov V.İ. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqatlar. 2 cildə, I c., Bakı: Elm, 2002, 155 s.
2. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 1988, 272 s.
3. Azərbaycan dilinə aid tədqiqlər. Bakı: Azərbaycan Elmlər Akademiyası, 1947, 170 s.
4. Aşiq sənəti haqqında. https://www.azerbaijans.com/content_270_az.html
5. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. 3 hissəli, I hissə, Bakı: Maarif, 1979, 268 s.
6. Hüseynova M. Həsən Mirzəyev: onun həyatının mənası. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 2021, 26 fevral (<https://muallim.edu.az/news.php?id=14891>)
7. Mirzəyev H. Aşiq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz. Bakı, 1997, s. 351
8. Rzayev T. Həsən Mirzədən yadigar misralar. 525-ci qəzet, 2016, 15 mart. s.7

GÜRCÜ TÜRKOLJİSİ VE PANDEMİ

Elisabed Bzhalava

Associate Professor of Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Georgia

ÖZET.

Gürcistan'ın coğrafi konumu dolayısıyla bazı Yakın Doğu ülkeleriyle sınırdaş olan ve bütün tarihî boyunca onlarla kültürel, ekonomik ve siyasî temaslarda bulunan Gürcüler, bu ülkelerin dil ve kültürlerine daima ilgi göstermişlerdir. Tiflis Devlet Üniversitesi bünyesinde kurulan Gürcü Türkolojisi, Gürcistan'daki ekonomik, siyasi ve kültürel başarılarla birlikte üniversitenin gelişimine ve güçlenmesine paralel olarak gelişmiştir. 19. yüzyıldan itibaren Gürcü Türkologlar, Türk lehçelerinin (özellikle Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Özbekçe) sesbilgisi, morfolojik yapısı, sözlükbilim, lehçebilim problemlerini, edebiyatı, tarihi ve etnografyasını araştırıp incelerken bugün daha çok Türk-Gürcü ilişkilerini, çeviribilim çalışmalarını ve dil öğretim metodlarını, etnolingüistik konularını, çağdaş Türk edebiyatını, eril ve dişil dil mevzularıyla kadın yazarlar gibi alanlarda çalışmalarını yoğunlaştırmışlardır. Bu çalışmada, Covid-19 küresel salgını sürecinde Gürcü Türkolojisi alanında yaşanan bir takım değişiklikleri değerlendirilmiş ve sonuçların olumlu- olumsuz tarafları ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu amaç doğrultusunda, Gürcistan Milli Eğitim Bakanlığı tarafından hazırlanmış olan “Covid -19 Döneminde Eğitim Sistemi Değerlendirme Raporu” ile 2021 tarihinde T.C. Tiflis büyükelçiliği himayesi, İvane Javakhishvi Üniversitesi, İlia Devlet Üniversitesi, Gürcistan Üniversitesi paydaşlığında Tiflis'te çevrimiçi olarak düzenlenen “Gürcistan Türkoloji – *Dün, Bugün, Yarın*” isimli çalışmayı büyük katkı sağlamış ve çalışmamıza ışık tutmuştur. Çalışma sonucuna varılan tespitler şu şekilde özetlenebilir:

Covid-19 küresel salgını sürecinde Gürcü Türkolojisinde yaşanan bazı *olumsuz* hususlar:

- Covid-19 pandemi sürecinde yaşanan olumsuzluklar nedeniyle genel olarak Türkoloji Bölümlerindeki öğrenci sayılarının azaldığı,
- Dijital eğitim materyallerin yetersiz olduğu;

- Öğrenci ve eğitimcilerin dijital alana tam anlamıyla hazır olmadığı;
 - Akademik birimler arasında iletişimin yavaşladığı;
 - Erasmus, Mevlâna gibi uluslararası ve ulusal değişim projelerinin nedeysse tamamen durduğu gözlemlenmiştir.
- Olumlu* etkisi olarak ise
- Çevrimiçi ortamda sempozyum, seminer ve konferansların yoğun bir şekilde düzenlenmesi;
 - Akademisyenlerin sempozyum, kongre, seminer gibi aktivitelere interaktif olarak katılımı;
 - Kendini geliştirmek için daha çok zaman ve imkân bulunması gibi hususlar, olumlu etkiler olarak değerlendirilebilir.

***PROFESSOR HƏSƏN MİRZƏYEVİN ELMİ YARADICILIĞINDA FEİLİN
TƏSRİFLƏNMƏYƏN FORMALARI - FEİLİ SİFƏT***

Sərdar Zeynal

Filologiya elmləri doktoru,

ADPU-nun Müasir Azərbaycan dili kafedrasının professoru

ÖZET.

Məqalədə filologiya elmləri doktoru, professor Həsən Mirzəyevin Azərbaycan dili qrammatikasının əsas bölməsini təşkil edən, feili sifətlərlə bağlı apardığı tədqiqat işi və bu tədqiqat nəticəsində əldə etdiyi son nəticələr araşdırılıb təhlil edilib dilçilikdə bu sahədə qazandığı mövqə işıqlandırılmışdır.

Onun adı qeyd olunan sahədə əldə etdiyi keyfiyyətlər və gəldiyi son nəticənin Azərbaycan dilçiliyində olan boşluğun doldurulmasındakı xidmətləri faktlar əsasında qeyd edilib ortaya çıxarılmışdır.

Açar sözlər: sifət, feili sifət, cümlə, morfolojiya, şəkilçi, sözdüzəldici, sözdəyişdirici, omonim, məhsuldar.

ABSTRACT

In the article, the research work of the doctor of philology, professor Hasan Mirzayev on verb adjectives, which is the main section of the grammar of the Azerbaijani language, and the latest results obtained as a result of this research, are analyzed and the position he gained in this field in linguistics is highlighted. The qualities he achieved in the mentioned field and the merits of his final result in filling the gap in Azerbaijani linguistics were noted and revealed based on facts.

Azərbaycan dili qrammatikasının ən maraqlı, az tədqiq olunan və yenə də tədqiqə ehtiyacı olan sahələrindən biri də feilin təsriflənməyən formalarıdır. XIX əsrdən başlayaraq nəşr olunan dərsliklərlə tanış olduqda görürük ki, həmin dərsliklərlə qrammatikanın feil bölməsi geniş şəkildə öz əksini tapsa da, feilin təsriflənməyən formaları haqqında geniş məlumat verilməmişdi. Yalnız feilin məsdər forması haqqında geniş danışılmışdı. Məsdər hərəkətin adını bildirdiyi üçün feildən danışılan zaman mütləq məsdərdən də danışmaq lazım gəlir. Məsdər haqqında N. Nərimanovun 1899-cu ildə nəşr olunan “Türk - Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf- nəvi” dərsliyində yazılır: "Məsdər nə zat (ə. Sahib,) bildirir, hə də zaman. Məsələn: gəlmək, getmək, oxumaq "(1, səh. 21).

Sonralar ardıcıl olaraq nəşr olunan bir çox dərslik və qrammatika kitablarında bu məsələyə toxunulmuş və haqqında geniş məlumat verilmişdir. Feilin təsriflənməyən formalarından XX

əsrdə ən geniş məlumat verən, dolayısı ilə desək, bu məsələyə xüsusi əsər həsr edən, dövrünün görkəmli dilçilərindən biri olan dilçi - türkoloq, Əməkdar Elm Xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor Həsən Mirzəyev olmuşdur. Onun nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dilində feil” əsəri bu cəhətdən diqqətəlayiqdir. Alimin seçilmiş əsərlərinin 2-ci cildinin III hissəsi “Təsriflənməyən feillər” adlanır. Bu bölmənin birinci fəslə “Türkologiyada feili sifət problemi və onu əmələ gətirən şəkilçilərin xüsusiyyətləri”, ikinci fəsil “Feili sifətin feil ilə müştərək və fərdi xüsusiyyətləri”, üçüncü fəsil isə “Feili sifətin sifət ilə müştərək və fərdi xüsusiyyətləri və onun substantivləşməsi” adlanır. Feil sifətin tədqiqindən danışan professor bu məsələ ilə bağlı birinci fəsildə yazır: “Feili sifət həm feilin, həm də sifətin xüsusiyyətini ifadə edir. Feili sifətin bu iki xüsusiyyətə malik olması onun tədqiqi işini çətinləşdirmiş, ... feili sifət bəzən ayrıca nitq hissəsi hesab edilmiş, bəzən feil, bəzən sifət bəhsinə daxil olmuş və bəzən də feildən düzələn (düzəltmə) sifətlərlə qarışdırılmışdır” (1, səh. 298). O, aparığı tədqiqat nəticəsində belə bir qənaətə gəlir ki, feili sifətlərə nə ayrıca nitq hissəsi, nə də düzəltmə sifət kimi qəbul etmək olmaz. Feili sifət feilin şəxsə və zamana görə dəyişməyən formalarından biridir”.

Professor feili sifət əmələ gətirən şəkilçilərdən danışarkən qeyd etmişdir ki, "Azərbaycan dilindəki feili sifətin morfoloji xüsusiyyətləri indiyədək tədqiq olunmamışdır. Səciyyəvi əlamətlərlə zəngin olan bu mövzunun morfoloji xüsusiyyətləri haqqında dilimizdə son dövrdə geniş tədqiqat işi aparılmamışdı." (yenə orada, səh. 300). Alim əsərdə feili sifətlə feildən düzələn feillərdən danışaraq feilin tərkib hissəsi olan bu iki anlayışın oxşar və fərqli cəhətlərini M. Kazım bəyin " Türk – tatar dilinin ümumi qrammatikası" əsərindən gətirdiyi nümunələr əsasında təsdiq etmişdir.

Professor Həsən Mirzəyevin feili sifətlərlə bağlı XIX əsrdən başlayaraq nəşr edilən bütün qrammatika kitablarında feili sifətlə bağlı verilən məlumatları nəzərdən keçirmiş, öz yazdığı əsərdə bu anlayışın xüsusiyyətləri haqqında oxuculara geniş məlumat vermək üçün zəmin yaratmışdır. Elə buna görə də o, Mirzə Əbülhəsən bəy Vəzirovun 1861-ci ildə nəşr olunan “Uçebnik tatarsko-aderbeydjanskoqo nareçiya” məşhur dilçi-alim Xələfi Mirzə Məhəmməd Əfşarın “Fənni-sərfi-türki” dərslində və adını qeyd etmədiyimiz dərslərdə verilən məlumatlara da müraciət etmişdir.

Professor Əfşarın kitabında feili sifətlə bağlı verilən məlumatı müsbət qiymətləndirərək yazır: “Əfşar feili sifət “ismi fail” (iş görənin adı), “işmi mətul” (üzərində iş icra olunanın adı) feildən düzələn // düzəltmə sifətləri isə “sifəti müşəbbəh” terminləri altında qruplaşdırır ki, indiyədək adını çəkdiyimiz ədəbiyyatda belə bir bölgüyə rast gəlmirik” (yenə orada, s.304).

Görkəmli alim Həsən Mirzəyev feil sifətlərin tədqiqi zamanı N.Nərimanovun 1899-cu ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi” əsərinə də müraciət etmiş, bu dərsləkdə feili sifətlə bağlı verilən məlumatları öz fikirlərinin obyektivliyini sübut etmək üçün geniş surətdə izah etmişdir. Bununla bağlı H.Mirzəyev yazır: “Əsərdə feili sifət (feil bəhsində) “ismi feil” və “ismi fail” terminləri adı altında şərh edilir və deyilir ki, “ismi fail bir zatın iş etmədiyini göstərir” (yenə orada, səh.305).

Alim adları qeyd olunan dərslərdən əlavə, bir-birinin ardınca müxtəlif illərdə nəşr olunan bir çox dərslərdə feili sifətlə bağlı verilən fikirlərə öz münasibətini bildirir və feili sifətlə bağlı verilən məlumatların bu sahələrin iahı üçün yetərli olmadığını qeyd edir. Bununla bağlı yazır: “feil sifətin izahı “Rəhbəri sərt” (müəlliflər Q.R.Mirzəzadə və M.S.Axundov) kitablarında da həllini tapmır, çünki feil bəhsində yalnız –an şəkilçisinin adı çəkilir və buna ismi fail” və “ismi məful” adı altında bir-iki misal verməklə kifayətlənilir. Bu dərsləkdən sonra H.Mirzəyev məktəblərdə tədris olunmaq üçün olunan digər dərslərdə 1924-cü ildə nəşr olunan “Türkcə

sərfi-nəhv” 1929-cu ildə nəşr olunan “Qramer” kitablarında feili sifətlə bağlı verilən məlumatları təhlil edib onlara öz münasibətini bildirir.

Bütün bu kitablarda verilən məlumatları yekunlaşdırıb təhlil edən alim yazır: “Müəlliflərin yuxarıda verdikləri izahat və göstərdikləri misallardan qısaca olaraq aşağıdakı nəticəni çıxartmaq olar:

Əvvəla, bir çox dilçilər kimi bunlar da feili sifətlə fieldən düzələn // düzəltmə sifəti eyni şey hesab etmiş, onların özlərinə məxsus fərqli xüsusiyyətlərə malik olmasını göstərməmiş və bunların hamısını “feildən əmələ gələn yatma sifət” adlandırmışlar”(s.310).

Müəllif onu da qeyd edir ki, bu gün feili sifət adı ilə dərslərdə öz adını tapan anlayış heç vaxt konkret olaraq feili sifət adlandırılmamış, müxtəlif adlar altında dərslərə daxil edilmişdir.

1933-cü ildə nəşr olunan “Qrammer” kitabından başlayaraq bu anlayış dərslərə feili sifət adı ilə daxil edilmişdir. Bunu nəzərdə tutaraq alim yazır: “Bu nəşrdə başlıq əvvəlki kimi deyil, feil köklərindən əmələ gələn sifətlər (feili sifətlər) adlandırılmışdır.”

Bunun ardınca Həsən Mirzəyev 1936-cı ildə eyni müəllif tərəfindən nəşr olunan dərslərdə feili sifətlə bağlı verilən məlumatlara öz münasibətini bildirərək yazmışdır: “Dərslərin 1936-cı il nəşrində isə İ.Həsənov əvvəlki səhvləri qismən düzəltdi, bir sıra dəyişiklik və əlavələr etmişdir” (yenə orada).

Professor Həsən Mirzəyev demək olar ki, M.Kazım bəydən başlayaraq 1963-cü ilə qədər nəşr olunan bütün qrammatika kitablarında feili sifətlə bağlı verilən məlumatları təhlil etmiş və son nəticəyə gələrək yazmışdır: “XIX əsrin birinci yarısından 1924-cü ilə qədər feili sifət dərsləri ədəbiyyatında başlıca olaraq feil, 1924-cü ildən 1954-1955-ci illərə də əsasən, sifət həmin vaxtdan 1959-1960-cı ilə qədər əsasən feil, bundan sonra isə həmişə feil bəhsində izah olunmuş, bəzən fieldən düzələn düzəltmə sifətlərlə qarışdırılmış, bəzən də onun morfoloji xüsusiyyəti yalnız olaraq sintaktik vəzifəsinə görə müəyyənləşdirilmişdir” (s.325).

Bütün bunlar göstərir ki, alimin də dediyi kimi XX 70-ci illərinə qədər feili sifətlərlə bağlı verilən fikirlərdə bir dağınıqlıq, bir qeyri-dəqiqlik özünü göstərmişdir ki, bu qeyri-dəqiqliyə professor Həsən Mirzəyevin gəldiyi nəticələr hesabına son qoyulmuşdur.

Müəllif feili sifətlərin fieldən düzələn sifətlərdən fərqi göstərmək həmin qrup dil vahidlərini əmələ gətirən şəkilçiləri tədqiqat obyektinə çevirir. Ona görə də bu məsələ ilə bağlı kitabına “Feili sifət şəkilçilərinin bəzi xüsusiyyətləri” (s.376) adlı bir bölmə daxil edir. Bu bölmədə o feili sifət düzəldən şəkilçilərin səkkiz variantını ardıcıl olaraq qeyd edir. Bu bölmədə o hansı şəkilçilərin feili sifət düzəltməkdə məhsuldar, hansı şəkilçilərin isə qeyri-məhsuldar olduğu haqqında yığcam şəkildə məlumat verir və bu məqsədlə yazır: “Bunlardan –an, -dıq, -mış, -acaq şəkilçiləri feili sifət düzəltməkdə məhsuldar və feilə məxsus xüsusiyyətləri ifadə etmək işində daha geniş imkanlara malikdir. Lain –ası, -malı şəkilçiləri bunlara (-an, -mış, -dıq, -acaq) nisbətən, həm feili sifət düzəltməkdə həm feil xüsusiyyətlərini ifadə etməkdə daha məhdud imkanlara malikdir” (Yenə orada, s.326).

Müəllif bunun ardınca yalnız feili sifət düzəldən şəkilçiləri qruplaşdıraraq ayrı bölmədə, həm də həm feili sifət, həm də başqa məzmun yaradan və omonim olan şəkilçiləri başqa bir bölmədə qruplaşdırır. Prof.Həsən Mirzəyev bu şəkilçiləri 7 qrupa bölərək izah edib aydınlaşdırır.

O, birinci qrupda dildə feili sifət düzəltməkdə daha məhsuldar olan –an, -ən şəkilçilərindən bəhs edir və onların keçmiş və bugünkü işlənmə tezliyi ilə bağlı yazır: “1. –an, -ən şəkilçisi müasir dilimizdə keçmiş və indiki zaman məzmununa malik feili sifət düzəldir. Məsələn: deyilən söz, görünən dağ və s. –an şəkilçisi ilə düzələn feili sifətlər həm feil, həm də sifətə məxsus xüsusiyyətləri, əsasən ifadə edə bilir.

Bu şəkilçilər öz mənşəyi etibarilə (-qan, -kən, -ğan, -gən) formalarından törəmişdir ki, hal-

hazırda bir çox türk , uyğur, qumuq, başqırd, xakas, qırğız dillərində həmin qədim formanı saxlamaqdadır” (Yenə orada, s.327).

Bu qayda ilə müəllif bundan sonra dildə fəal şəkildə feili sifət düzəldən şəkilçi kimi işlənən 6 növ şəkilçini də bu qayda ilə yazıb izah edib aydınlaşdırır.

Müəllif yeddinci qrupda verdiyi və izah etdiyi şəkilçilərlə bağlı isə onların dildə omonim kimi işlənmə variantlarına aid nümunələr verir və ortaya çıxan fərqi nümunələrlə təsdiqləyir.

Professor yeddinci qrupda topladığı şəkilçilərlə bağlı yazır: “7. –ar, –ər, –z, –maz, –məz feili sifət şəkilçiləri (axar su, eşidilməz səs və s.) feilin qeyri-qəti, (müzare) zaman şəkilçisi ilə omonimdir (Məs:Aydın güləşər, Aydın güləşməz və s.)”.

Bütün bunlar göstərir ki, hələ 1944-cü ildə yazdığı namizədlik dissertasiyasını da bu məsələyə həsr edən professor Həsən Mirzəyev bu sahədə inkaredilməz həqiqətləri ortaya çıxarıb ona imza atmış, feili sifətlərlə bağlı söylənilən pərakəndə fikirlərə aydınlıq gətirmişdir.

Onun feili sifətlərlə bağlı hələ 30-40 il bundan əvvəl söylədiyi fikirlər yenə də öz elmi dəyərlərini qoruyub saxlayır və belə başa düşürəm ki, daimi də saxlayacaqdır.

Alimin feili sifətlərlə bağlı söylədiyi elmi fikirlər təkcə Azərbaycan dilçiliyində deyil, ümumi TÜRK DİLÇİLİYİNDƏ HƏLƏ UZUN İLLƏR DƏ ÖZ ELMİ DƏYƏRİNİ İTİRMƏYCƏKDİR.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- 1.H.Mirzəyev. Azərbaycan dilində feil. Bakı, “Elm”, 2006.
- 2.Z.X.Tağızadə. Müasir Azərbaycan dilində feili quruluş. Bakı, 1963.
- 3.S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1949.
- 4.Ə.Z.Abdullayev. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 1962.
5. S.Cəfərov. Azərbaycan dilində sözdəyişdirici və sözdüzəldici şəkilçilər.
- 6.Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı, 1961.
- 8.M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1960.
- 9.S.Ə.Əhmədzadə, Z.Ə.Şahbazova və başqaları. Azərbaycan dili. Qəbul imtahanlarına hazırlaşanlar üçün. Bakı, 2010.

HƏSƏN MİRZƏYEVİN YARADICILIĞINDA TOPONİMLƏR

Prof. Hacer Huseynova

Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, Filoloji Fakülte
<https://orcid.org/0000-0002-3223-427X>;tel.:055 241 17 16

ÖZET.

Əsl insan, əsl sənət, əsl elm insanları düşündürməli, cəmiyyət üçün faydalı olmalı, gələcək nəsillərdə faydalı dəyərlərin formalaşdırılmasına xidmət etməlidir. Syadığımız dəyərləri hər bir insanda tapmaq mümkün deyil. Lakin çox şükürlər olsun ki, Azərbaycanda bu cür dəyərli insanlar çoxdur və onlardan biri də ensiklopedik biliyə malik olan professor, siyasi xadim, Milli Məclisin deputatı Həsən Mirzəyev olmuşdur.

Biz bugünkü məqaləmizdə H.Mirzəyevin Azərbaycan toponimlərinin toplanması və tədqiqi ilə bağlı fikirlərinə münasibət bildirəcəyik. Toponimlər dilimizin lüğət tərkibinin inkişafını öyrənməkdə müstəsna rola malik olduğu kimi, tarixi dialektologiyaya aid məsələlərin də tədqiqi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tarixi dialektoloji faktlar araşdırıldıqda məlum olur ki, coğrafi

adların bir qismi qədim dil elementlərini qoruyub saxlamaqdadır. Bəllidir ki, hər bir apelyativ leksem kimi onomastik vahidlər də müəyyən tarixi dövrün məhsulu olmaqla etnik dil elementlərinin təzahürü kimi ortaya çıxır. Araşdırmalar göstərir ki, müxtəlif dillərin bir-birinə təsiri onomastik vahidlərdən də yan keçmir. Bunun nəticəsində daha çox dialektal təsirlərlə fonetik dəyişməyə məruz qalan toponimlərin bir qisminin semantikasını tamamilə təhrif edilərək dəyişdirilir.

İlk növbədə, onu qeyd etməliyik ki, prof. H.Mirzəyevin toponimlərlə bağlı tədqiqatlarında qədim oğuz yurdu Dərələyəzin toponimləri hərtərəfli tədqiqata cəlb edilmişdir. Alim Dərələyəz mahalındakı toponimləri, onların səciyyəvi cəhətlərini, növlərini, semantik qruplarını tədqiq etmişdir. Mahalın oronimləri, hidronimləri, onların iştirakı ilə yaranan metaforik terminlər informatorların məlumatlarına əsasən araşdırılmışdır. Məsələn;

1. **Abana toponimi**- Dərələyəzdə azərbaycanlı-türklərə məxsus kəndin adıdır. Arpa çayının hövzəsində yerləşir. Digər Azərbaycan kəndlərində olduğu kimi, ermənilər bu kəndin əhalisini qovub çıxarmış, kəndin özü isə xarabalığa çevrilmişdir. Toponim Azərbaycan-türk mənşəlidir. B.Budaqov və Q.Qeybullayevin fikirlərinə əsaslanan H.Mirzəyev bu toponimi “qədim türk toponimi” adlandırmışdır. Adın Türkiyə ərazisində paraleli mövcuddur.

2. **Ağdərə**-Toponim ağ (rəng) və dərə (relyef) sözlərindən ibarətdir. Hər iki söz türk mənşəlidir. Toppağın relyefə görə fərqlənən hissəsini adlandırmağa xidmət etmişdir.

H.Mirzəyevin tədqiqatlarında yüzlərlə toponim geniş linqvistik tədqiqata cəlb edilmişdir.

Açar sözlər: Həsən Mirzə, toponim, məna, türk, etimologiya ...

SUMMARY

A real person, a real art, a real science should make people think, be useful for society, and serve to form useful values in future generations. It is impossible to find the values that we are talking about in every person. But thankfully, there are many such valuable people in Azerbaijan, and one of them was Hasan Mirzayev, a professor, political figure, member of the Milli Majlis, who has encyclopedic knowledge.

In today's article, we will comment on the ideas of H. Mirzayev regarding the collection and research of Azerbaijani toponyms. Toponyms have an exceptional role in studying the development of the vocabulary of our language, and are also important for the study of issues related to historical dialectology. When the historical dialectological facts are examined, it becomes clear that some of the geographical names preserve the elements of the ancient language. It is clear that onomastic units, like each appellative lexeme, are the product of a certain historical period and appear as a manifestation of ethnic language elements. Studies show that the influence of different languages on each other does not bypass the onomastic units. As a result of this, the semantics of some of the toponyms subjected to phonetic change due to more dialectal influences are completely distorted and changed.

First of all, we should note that prof. In H.Mirzayev's research on toponyms, the toponyms of the ancient Oguz homeland Darelaz were involved in a comprehensive study. The scientist studied the toponyms of Darelaz district, their characteristics, types, and semantic groups. Oronyms, hydronyms of the district, metaphorical terms created with their participation were investigated based on the informants' information. For example;

1. Abana toponym is the name of a village belonging to Azerbaijani-Turks in Daralayaz. It is located in the basin of the Arpa river. As in other Azerbaijani villages, the Armenians expelled the population of this village, and the village itself became a ruin. The toponym is of Azerbaijani-

Turkish origin. H. Mirzayev, based on the ideas of B. Budagov and G. Gaybullayev, called this toponym "ancient Turkish toponym". There is a parallel of the name in Turkey.

2. Aghdara-Toponym consists of the words ag (color) and valley (relief). Both words are of Turkish origin. It served to name the part of Toppag that differs according to the relief.

In H.Mirzayev's studies, hundreds of toponyms were involved in extensive linguistic research.

Keywords: Hasan Mirza, toponym, meaning, Turkish, etymology.

HƏSƏN MİRZƏ ŞƏXSİYYƏTİ, TARİXİ TALEYİNİN KEŞMƏ-KEŞLƏRİ, ARZULARI VƏ MÜASİR REALLIQLAR

Qasım Əhəd oğlu Hacıyev

AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutu

Ermənişünaslıq şöbəsinin müdiri,

Azərbaycan Universidentinin professoru,

tarix elmləri doktoru, professor.

Özet:

Hər bir xalqın tarixində qiymətli varlıqlarından biri onun mütəfəkkirləri, şəxsiyyətləridir. Həsən Mirzə həyatının ən qiymətli dövrlərində vətən, xalq, el sevgisi ilə dolğunlaşdı, xarakterləşdi, qədirbilən, elsevən oldu. Yaradıcılığı ilə əldə etdiyi mötəbərliklə insanlara arxa oldu, kömək oldu. Fitri və elmi istedadı onu irəli apardıqca xalqına, elinə, obasına daha da yaxınlaşdı. Bu keyfiyyətlər Həsən Mirzənin xeyirxahlığını, insanlıq keyfiyyətlərini daha da artırdı.

Summary:

One of the valuable assets in the history of every nation is its thinkers and personalities. In the most precious periods of his life, Hasan Mirza was full of love for the country, the people, the country, he became a character, he became appreciative and loving. He supported and helped people with the credibility he gained through his creativity. As Fitri and his scientific talent took him forward, he became closer to his people, his tribe, and his village. These qualities further increased Hasan Mirza's kindness and human qualities.

Bu bir həqiqətdir ki, xeyirxah insanların insaf deyilən hissləri insanlıq ruhu ilə doğmalşdıqca sağlam münasibətlər də artır. Bundan insanlar, insanlıq, xeyir görür. Cəmiyyət belə şəxsiyyətlərin hesabına sağlamlaşır, təmizlənir, saflaşır. Həsən Mirzənin dilçilik elmi sahəsində uğurlarını onun əsərlərindən, çıxışlarından, bir də bu barədə aparılan tədqiqatlardan öyrənirik. Bu barədə, yazanlar da, danışanlar da kifayət qədərdir. Həsən müəllimin şəxsi keyfiyyətləri barədə onu tanıyanların maraqlı fikirləri danışılır, ağızdan-ağıza keçir. Bu məsələ ilə bağlı bir məsələni xatırlatmaq istərdim. Vaxtilə gənc bir insanın həyatını, gələcəyini müəyyənləşdirmək istədiyi bir məqamda Həsən müəllimin insanpərvərliklə atdığı cəsarətli bir addım nə qədər geniş ürəkli, yüksək amallı olduğunu təsəvvür etmək çətin deyil. Çoxdurmu cəmiyyətdə belə şəxsiyyətlər ki, ona verilən səlahiyyətdən istifadə edərək mərdliklə hərəkət edib seçdiyi ixtisas üzrə ali məktəbə daxil olmaq istəyən tanımadığı bir gəncə “məni assalar da bunun qiymətini verəcəm” deyə bilsin. Əla qiymət yazaraq ona cəmiyyət üçün xeyirli mütəxəssislər, müəllimlər yetişdirən İnstituta (ADPI) qəbul olunmasına şərait yaratsın.

Tariximizdə təəssüf ki, bütöv bir xalqın əleyhinə qərarlara imza atıb, sonralar isə “məcbur idim” deyib özünü “sığortalayanlar” da olub. Ancaq bir insana Həsən müəllim kimi ləyaqət göstərənlərin, cəmiyyət üçün nələr edəcəyini təsəvvür etmək çətin deyildi. Bunu Həsən Mirzə yaşadığı, yaratdığı bütün dövrlərdə göstərdi və belə bir ənənə, irs yaratdı ki, bu irs bu gün də davam edir. İstərsə elmdə, istərsə dövlət işlərində, istərsə də cəmiyyətimizin başqa sahələrində Həsən Mirzə şəxsiyyətinin müsbət ənənələri öz təzahürünü göstərir.

Həsən Mirzə yaxşı insan, yaxşı müəllim, yaxşı alim, yaxşı ictimaiyyətçi olmuş və qiymətli şəxsiyyət olaraq yaşamışdır. Həyatda gördüklərini - doğulduğu, gəncliyini keçirdiyi doğma topaqlarına düşmənlərinin etdiyi qəsdləri, apardığı mübarizəni bilərəkdən deyək ki, reallıqlar onun arzuladıqlarının, istədiklərinin həyata keçməsi üçün inkişaf istiqamətində irəliləməkdədir. Bu, cənab Prezidentimizin çox açıq şəkildə dedikləri ilə təsdiqni tapdı. Bütün bunlar ardıcıl tarixi prosesdir ki, tezis şəkildə dediklərimizin şərhində daha parlaq əksini tapacaqdır:

1. Həsən Mirzənin taleyinə ağır zərbə olan Qərbi Azərbaycandan doğmalarının, el-obasının deportasiya edilməsi
2. Qədim ata-baba yurtlarının – Dərələyəzin əsarətdə qalması və mədəni irsinin məhv edilməsi
3. Bir an belə yaddan çıxarmadığı, bildiyi, ürəyindən keçən həqiqətləri qələmə alması və bu həsrətlərə nə vaxtsa son qoyulması arzuları
4. Bu arzuların reallaşması üçün Azərbaycan dövlətinin, xalqının apardığı mübarizənin perspektivləri

HƏSƏN MİRZƏ: MORFOLOGİYAMIZ VƏ MİLLİ KİMLİYİMİZ

Ağaverdi Xəlil
AMEA Folklor İnstitutu

ÖZET.

Görkəmli Azərbaycan alimi Həsən Mirzəyevin “Heydər Əliyev Azərbaycanın xilaskarı, qurucusu və qarantıdır” başlıqlı məqaləsində verilmiş Atatürkün “Ən böyük şəxslər özündən çox mənsub olduqları cəmiyyəti düşünən, onun varlığını və xoşbəxtliyinin qorunması yolunda həyatını verən insanlardır” –fikri Ulu Öndər Heydər Əliyevə böyük sayğı və sevgini ifadə etməklə yanaşı Həsən müəllimin özünün də qəlbən bu ideyanın daşıyıcısı olduğunu göstərir. Ən çox ehtiram göstərdiyi şəxsiyyətlərin-Heydər Əliyevin və Atatürkün milli ideyalarını bütün fəaliyyəti boyu sədaqətlə həyata keçirən Həsən Mirzəyev özünün milli mücadiləsini xalqına, onun dilinə, ədəbiyyatına, mədəniyyətinə və dövlətçiliyinin gücləndirilməsinə həsr edib. Ulu Öndərdən aldığı məsləhətləri, millətə xidmətin Ulu Öndər nümunəsini hər yerdə və həmişə rəhbər tutub, həmişə ona sadıq qalıb.

Həsən Mirzəyev ilk növbədə dilçi alimdir, bununla yanaşı hörmətli ziyalı, milli ruhlu şairdir, ictimai xadimdir, millət vəkildir. Türkologiyada və Azərbaycan dilçiliyində Həsən Mirzəyev adı dilimizin müasir morfologiyasının yazılmasındakı xüsusi xidmətləri ilə xatırlanır və ehtiramla yad edilir .

Görkəmli şəxsiyyət Həsən Mirzənin “Deyilən söz yadigardır” (Bakı:Elm, 2010)kitabının redaktoru dilçi alim Tofiq Hacıyev kitaba yazdığı ön sözünün başlığında “Hörmətli Həsən müəllim, sən Azərbaycan dilçiliyinin feilisən” – yazıb. Tofiq müəllim Həsən müəllimin fəaliyyətini hərəkətlə, dinamika ilə, tarixi coğrafiyamıza səyahətlə, və əlbəttə, Azərbaycan dilinin morfologiyasında feil probleminin tədqiqi sahəsindəki xidmətləri ilə təqdim edib.

Əlbəttə, Həsən Mirzəyev bizim milli filologiyamızda alim gözü ilə özü birbaşa və davamlı şəkildə hərəkəti, halı, əlaməti, adı, sözü öyrənib. Dilimizdəki hərəkət bildirən sözlərdə millilik daha güclü qorunub. Hərəkətlə bağlı Allahın adının çəkildiyi bir ata sözümüzdə deyilir: "Allah deyir: səndən hərəkət, məndən bərəkət". Dilimizin hal və hərəkəti milli-mənəvi dəyər konseptlərimizdən biri olan bərəkətlə bağlıdır. Həsən müəllimin tədqiqatları dilçilik elmimizə həm hərəkət, həm də böyük bərəkət gətirib, onu daha xalqımız üçün dəyərli, millətimiz üçün faydalı və xeyirli edib.

Həsən müəllim dilçilik sahəsində tədqiqatlara gənclik illərindən başlayıb. Qədim Oğuz yurdu Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalının Qovuşuq kəndində orta məktəbdə müəllim işləyərkən Səlim Cəfərovun V-VII siniflər üçün yazdığı "Azərbaycan dilinin qrammatikası" dərsliyi haqqında məqaləsi ilə morfolojiyamızın tədqiqi tarixinə daxil olub. "Sovet Ermənistanı" qəzetində (22 dekabr 1959-cu il) nəşr edilən bu məqalədə Azərbaycan dilinin qrammatikasının, o cümlədən morfolojiyasının tədrisi ilə bağlı ciddi tənqidi fikirlər irəli sürülüb. Burada həm qrammatik, həm də metodiki xətlərin aradan qaldırılması üçün dəyərli mülahizələr yer alıb. Məqalə bir ay sonra geniş formada "Azərbaycan müəllimi" qəzetində (22 oktyabr 1959-cu il) çap olunub. Bu məqaləsində Həsən Mirzəyev birbaşa tədqiqi ilə məşğul olduğu morfolojiya bölmələrinə, o cümlədən feil, sifət və feili sifət bölmələrinə xüsusi diqqətlə yanaşıb. Bu nitq hissələrinin izahındakı yanlışlıqları göstərməklə yanaşı, həm də metodiki baxımdan buraxılmış səhvləri də müəllimin diqqətinə çatdırıb. Burada bəhs edilməyən mövzuya aid tapşırıqın verilməsi dərslük üçün ciddi qüsurlar kimi göstərilib. Gənclik illərində yazdığı məqalələrindən də görünür ki, Həsən müəllim dilə, onun tədqiqinə, təbliğinə və tədrisinə böyük məsuliyyət hissi və vətəndaşlıq mövqeyindən yanaşıb.

Azərbaycan dilinin morfolojiyasının öyrənilməsində Həsən müəllimin xüsusi yeri vardır. Alimin morfolojiya sahəsində qazandığı zəngin təcrübə ona dilin digər sahələrində apardığı araşdırmalarda da faydalı olub. Xüsusilə, onomastik tədqiqatlarda, yer adlarının öyrənilməsində adın morfoloji strukturunun aydınlaşdırılmasında onun tarixi-linqvistik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsində morfolojiyadan gələn təcrübə əhəmiyyətli rol oynayıb. Həsən müəllimin tədqiqatları sayəsində dilimizin morfoloji problemləri geniş və ətraflı şəkildə öyrənilib. Alimin morfoloji araşdırmalarının davamı olaraq dilimizdə mövcud olan digər sözlərin, xüsusi isimlərin, yer-yurd adlarının quruluşu, etimologiyası və xalqımıza məxsusluğu ilə bağlı dəyərli əsərləri milli filologiyamızın aktiv dövrünə daxil olub, türkoloji araşdırmaları əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirib.

Azərbaycan dilçiliyi tarixində Həsən müəllimin xidmətləri böyükdür. Bu xidmətlər onun apardığı dil tədqiqatları ilə məhdudlanmır. Həsən müəllim dilçilik elminin tarixində ənənə ilə müasirliyi, keçmişlə gələcəyi, Əzəl Dəmirçizadə ilə, Səlim Cəfərovla, Hadi Mirzəzadə ilə və digər görkəmli dilçilərlə Nizami Cəfərovu, Buludxan Xəlilovu, Əzizxan Tanrıverdinini və bir çox yeni nəsil dilçi alimləri birləşdirir. Bu mənada Həsən müəllim dilçiliyimizin təkcə feili olmur, həm də alim nəslini bir-birinə bağlayan, birləşdirən, onları bir bütöv halına gətirən bağlayıcısı olur. Bu bağlayıcı vəzifəsi ilə dilçiliyimizi daha da gücləndirmiş, onu daha da inkişaf etdirmişdir. Həsən müəllim onlarla görkəmli dilçi alimin yetişməsində böyük rol oynamış, yeni nəsil dilçi alimlərin ustası, müəllimi olmuşdur.

Həsən müəllim ziyalı nəslində möhtəşəm intellektual-mənəvi körpüdür. Azərbaycan ziyalılığı Həsən müəllimdən, onun zəngin mənəvi dünyasından keçir və yeni nəslə ötürülür. Azərbaycan ziyalılığı Həsən müəllimin simasında özünün ən nikbin ifadəsini tapır.

Yüksək intellekti, dərin vətənpərvərliyi, böyük millətsevərliyi ilə Həsən müəllimin fəaliyyəti, həyatı və yaradıcılığı müasir ziyalılığımız üçün bir mükəmməl nümunədir, bir dəyərli

örnekdir. Hər birimizin Həsən müəllimdən, onun dərin təfəkkürünün məhsulundan, onun milli təəssübkeşlik duyğusu ilə dolu ictimai fəaliyyətindən öyrənməyə ehtiyacımız vardır.

Biz Həsən müəllimin simasında milli varlığımızın, ziyalılığımızın, intellektual-mədəni kimliyimizin parlaq ifadəsini görürük. Vətən üçün, millət üçün, dövlət üçün göstərdiyi xidmətləri ilə milli kimliyimizi təcəssüm etdirən Həsən müəllim elmimizdə və elimizin yaddaşında əbədi olaraq yaşayacaqdır. Ruhu şad olsun!

Hörmətli Mahirə Nağıqızının “Həsən Mirzə yaşayır” şeiri böyük bir ziyalı nəslinin ümumi düşüncəsini ifadə edir. Həsən müəllim xalqımızın könül dünyasında, və bizim kimi tələbələrinin, onun zəngin irsindən faydalanan, onun şəxsiyyətini sevən insanların və şəxsən mənim qəlbimdə millətimin şəxsiyyət fenomeni kimi, böyük dəyəri kimi yaşayır.

ABSTRACT.

In the article called “Heydar Aliyev is the savior, founder and guarantor of Azerbaijan” by the prominent Azerbaijani scientist Hasan Mirzayev Ataturk’s opinion “The greatest persons are those who think of the society to which they belong and give their lives to protect its wealth and happiness” in addition to expressing great respect and love for great leader Heydar Aliyev, the author shows that he is also the bearer of this idea in his heart. Hasan Mirzayev, who faithfully implemented the national ideas of the personalities he respected the most - Heydar Aliyev and Ataturk throughout his career, dedicated his national struggle to his people, their language, literature, culture and strengthening of statehood. He was guided everywhere and always by the advice he received from the Great Leader, the Great Leader’s example of service to the nation and always remained loyal to him. First of all, Hasan Mirzayev is a linguist, a scholar, a respected intellectual, a poet with a national spirit, a public figure and a member of parliament. In Turkology and Azerbaijani linguistics the name of Hasan Mirzayev is remembered and respected for his special services in writing the modern morphology of our language.

The linguist scholar Tofiq Hajiyev, the editor of the book “The spoken word is a memory” by the famous personality Hasan Mirza (Baku: Elm, 2010), wrote in the title of the foreword to the book: “Dear Hasan, you are the verb of Azerbaijani linguistics”. Tofiq Hajiyev presented Hasan Mirzayev’s activity with movement, dynamics, a journey to our historical geography and of course, with his services in the field of researching the problem of verbs in the morphology of the Azerbaijani language.

Of course, Hasan Mirzayev directly and continuously studied the action, case, sign, name and word in our national philology with the eyes of a scientist. Nationality is preserved more strongly in the words expressing action in our language. In one of our proverbs about the action is said: “Allah says: action from you, blessing from Me”. The state and movement of our language is related to blessing, which is one of our national-moral value concepts. Hasan Mirzayev’s researches brought both movement and great blessings to our linguistic science, made it more valuable, useful and beneficial for our nation. Hasan Mirzayev started researching in the field of linguistics from his youth. The ancient Oghuz region entered the history of the study of our morphology with the article on the textbook “Grammar of the Azerbaijani language” written by Salim Jafarov for the V-VII classes while he was working as a teacher in the secondary school in the village of Govushug of Dereleyez district of Western Azerbaijan. In this article published in the newspaper “Soviet Armenia” (December 22, 1959) the serious critical views were put forward regarding the teaching of the grammar of the Azerbaijani language, including its morphology. There were valuable considerations for eliminating both grammatical and methodical errors. The article was published a month later in a large form in the newspaper

“Azerbaijani teacher” (October 22, 1959). In this article Hasan Mirzayev paid special attention to the morphological sections, including verbs, adjectives and participles. In addition to pointing out the mistakes in the explanation of these parts of the speech, he also brought to the author’s attention the mistakes made from a methodological point of view. The assignment of a task on the topic not mentioned here was indicated as a serious defect for the textbook. It can be seen from the articles he wrote in his youth that Mirzayev Hasan had approached the language, its research, promotion and teaching from a sense of responsibility and citizenship.

He had a special place in the study of the morphology of the Azerbaijani language. The rich experience gained by the scientist in the field of morphology was also useful in his researches in other areas of the language. In particular, in onomastic studies, in the study of place names, the experience from morphology played an important role in clarifying the morphological structure of the name and determining its historical-linguistic features.

Due to Hasan Mirzayev’s researches the morphological problems of our language have been studied extensively and in details. As a continuation of the morphological studies of the scientist his valuable works related to the structure, etymology and belonging to our people of other words, proper nouns, place-names in our language have entered the active circulation of our national philology and enriched Turkological studies significantly. In the history of Azerbaijani linguistics Mirzayev Hasan’s role is very great. This role is not limited to his language studies. In the history of linguistics he combines tradition and modernity, past and future, with Azal Demirchizade, Salim Jafarov, Hadi Mirzazade and other prominent linguists with Nizami Jafarov, Buludkhan Khalilov, Azizkhan Tanriverdi and many new generation linguistic scientists. In this sense Mirzayev Hasan is not only a verb of our linguistics, but also a connector that binds and unites the generation of scientists and makes them a whole. With this binding task he strengthened our linguistics and developed it further. Mirzayev Hasan played a major role in the training of dozens of prominent linguists and was a master and teacher of a new generation of linguists. He is a great intellectual and spiritual bridge among the generation of intellectuals. Azerbaijani intellectuality passes through Hasan Mirzayev, from his rich spiritual world and is passed on to the new generation. Azerbaijani intelligentsia finds its most optimistic expression in his image. Each of us needs to learn from the product of his deep thinking, from his public activity full of national fanaticism.

We see a bright expression of our national existence, intellectuality and cultural identity in his image. Mirzayev Hasan, who embodied our national identity with his services to the motherland, the nation and the state, will live forever in our science and in the memory of our country. May his soul be happy!

The poem “Hasan Mirza lives” by Mahira Nagigizi expresses the common thought of a great generation of intellectuals. Hasan Mirzayev lives in the heart of our people and his students like us, people who benefit from his rich heritage, who love his personality as a personality phenomenon of my nation, as a great value.

VƏTƏN MÜHARİBƏSİ, TARIXİ ZƏFƏRLƏ BAĞLI HƏQIQƏTLƏRİN VƏTƏNDAŞLIQ LIRİKASINDA BƏDİİ ƏKSI

Bilal Həsənli

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Ədəbiyyatımızın müasir inkişaf mərhələsində tanınmış şair Mahirə Nağıqızının poeziyası, lirik istedadı bütövlüyü, qeyri-adiliyi ilə seçilir. Sənətkar öz yaradıcılığı ilə yeni dövrün poeziyasının özünəməxsusluğunu, səciyyəvi xüsusiyyətlərini, qarşısında duran vəzifələri dərk etdiyini aydın şəkildə sübut edir. Eyni zamanda daim yaradıcılıq axtarışlarında olan ədibin lirik əsərlərində novatorluqla yanaşı, özündən əvvəl yaranmış bədii irsin ən yaxşı ənənələrinə, millimənəvi dəyərlərə bağlılıq diqqəti cəlb edir. Şair bədii yaradıcılığa, xalqın taleyüklü məsələlərinə bədii əksinə həm dərk edilmiş ictimai borcun, həm də daxili, mənəvi tələbatın təzahürü kimi yanaşır. Ədibin çoxcəhətli yaradıcılığında elə bir əsər yoxdur ki, müasir həyatla bağlı olmasın, taleyüklü məsələləri, həyat həqiqətlərini, munis, insani hissləri əks etdirməsin. Onun hər bir şeirində həyatın nəbzi, vətəndaşlıq mövqeyi duyulur.

Fəal həyat mövqeyi tutan sənətkarın duyğularını, düşüncələrini, gələcəyə inamını ifadə edən bu əsərlər təbiiliyi, emosionallığı, dilin sadəliyi, ahəngdarlığı ilə seçilir, oxucu qəlbində əks-səda tapır. Eyni zamanda ədibin şeirləri müasir mərhələdə ölkəmizin, xalqımızın həyatında baş verən mühüm tarixi hadisələrlə səsləşir, bu hadisələrin poetik tərcümanına çevrilir.

Vətən, vətənpərvərlik, xalqa, xalq işinə sədaqət, mənəvi dəyərlərin tərənnümü poeziyamızın həmişəyaşar mövzularındandır. M.Nağıqızının lirikasında aparıcı yer tutan vətən müharibəsi, tarixi zəfərlə bağlı əsərlər mövzuya orijinal yanaşma, bədii sənətkarlığın dəyərli nümunələri kimi diqqəti cəlb edir. Şairin vətəndaş mövqeyini əks etdirən, dilin rəvanlığı, lirik duyğuların səmimi ifadə tərzilə seçilən bu poetik nümunələr hər bir oxucunun qəlbinə yol tapır. Bunun başlıca səbəbi həmin əsərlərdə yurd sevgisi, mərdlik, qəhrəmanlıq, şəhidlik zirvəsinə yüksəlişin, soykökünə bağlılığın yeni poetik formalarla. ülvü bir hiss kimi tərənnüm olunmasıdır.

M.ahirə Nağıqızı daim bədii axtarışlarda olan sənətkarlardandır. O öz şeirlərini yeni üslub, dil, forma, janr xüsusiyyətləri ilə zənginləşdirir. Bu baxımdan sənətkarın müasir poetik formalarla yanaşı, xalqı şeirindən, folklordan bəhrələnməsi, müasir mövzularda bayatılar silsiləsi yaratması diqqəti cəlb edir.

Vaxtilə mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə baş verən dramatik hadisələr, düşmən tərəfindən işğal edilmiş torpaqlarımızla bağlı sənətkarın hiss və duyğuları öz xalqının kədərli ovqatı ilə həmahəngdir. Həmin mürəkkəb dövrün faciələri, qayğı və həyəcanları el-obanın müsibətləri, düşmənin xalqımıza qarşı törətdiyi vəhşiliklərin doğurduğu kədərli duyğular, yaşantılar “Düşmüşəm” şeirində öz əksini tapmışdır:

Əsir gedib Qarabağım,
Xan kimi taxtdan düşmüşəm...
Gəzməkdən dərman dərdinə
Əldən- ayaqdan düşmüşəm.

Şair xalqımızın öz haqq işi uğrunda erməni qəsbkarları ilə mübarizəsini xeyirlə şərin qarşılaşması kimi mənalandırmışdır Müasir tarixdə misli görünməmiş bəşəri faciənin bədii əks sədası olan “Xocalı üçün elegiya” şeirində şair qaniçən düşmənin iç üzünü açmış, qanına qəltan edilmiş vətən övladlarının faciəsindən ürək ağrısı ilə söz açmışdır:

26 fevralda
Zamanı mat qoydular.

2

İblis xislətli kəslər
İnsan donundaydılar.

O gecə Xocalıda
Daş-divar güllələndi,
adamlar güllələndi,
ağaclar güllələndi.

Günahsız insanların faciəli ölümünün doğurduğu ümumxalq kədərinə şərik olan şair inanır ki, haqq işi uğrunda mübarizə aparan xalqımızın mübarizə əzmi sarsılmamışdır. Şairin vətən mövzusunda şeirlərinin qayəsində belə bir inam datyanır ki, hər bir vətən övladı bir fədaiyə çevriləcək, mənfur düşmən öz layiqli cəzasını alacaqdır. Sənətkarın poetik tapıntılarla zəngin olan əsərlərindəki bu inam hissi oxucunu da müqəddəs müharibəyə, qələbəyə səsləyir.

“Şəhid Anasına məktub” şeirində sənətkar həssaslıqla ananın qəlbində tüğyan edən hisslərdən söz açır. Əsərin lirik qəhrəmanı olan Ananın zərif çiyinlərinə düşən ağır yük şairi düşündürür. Misilsiz qəhrəmanlıq nümunəsi göstərən əsgərlərimizin Vətəni düşmən işğalından azad etməsindən doğan qürur hissi ilə yanaşı, oğul itkisinin doğurduğu kədər şair qəlbində əks-səda verir. Oğlu ilə bağlı xatirələr, gözaltı elədiyi qonşu qızın toyu şəhid anasının qəlbini sızladır. Şeirdə

anaya müraciətlə deyilən sözlər bütün şəhid analarına verilən təskinlikdir:

Millətlə bölüşdün ciyərparanı,
Bu da bir qədərmiş - istəmə, istə...
O özü istədi verdiyin qanı
Axıtdı sevdiyi torpağın üstə.
Bu cavan yaşında ağaclar əkdə,
Qanı ilə suvardı- bitən göyərsin.
Xalqın namusunu, arını çəkdi:
Təki üzü gülsün, Vətən göyərsin!

Ümumiyyətlə, M.Nağıqızının vətəndaşlıq lirikasında şəhidlik mövzusu qırmızı xətt kimi keçir. Şairin xalqımızın haqq işi uğrunda ölüm-dirim savaşında torpağımıza göz dikən, yurdumuzun sərvətlərinə şirniklənən düşmənlə döyüşlərdə şücaət göstərən, canını qurban verən, ölümsüzlüyə yüksələn şəhidlər haqqında şeirləri böyük təsir gücünə malikdir.

“Dünən yazılan vərəq” şeiri öz qəhrəmanlıqları ilə tarix yazan, yalnız bir ailənin deyil, bütün millətin övladına çevrilən şəhidlərə həsr olunmuşdur. Şəhidlərin şərəfli adını indi qəlbində hərarət, qanında hünər olan, olub-keçənləri yaddaşına həkk edən, düşmən qabağında məğrur dayanan qeyrətli oğullar yaşadır:

Torpağın bağrında yatar şəhidlər,
Ruhları göylərdə, yerə gömülməz.
Vətənin qəddini dikəldən əsgər
Əbədi yaşayır, heç zaman ölməz.

Şair rəhbərlik etdiyi fakültənin professor-müəllim heyəti ilə birlikdə Vətən müharibəsinin əfsanəvi qəhrəmanlarından, yaddaşlarda gülər üzü və ifa elədiyi məşhur “Vətən yaxşıdır” mahnısı ilə qalan, “Azərbaycan Bayrağı” ordenli Şəhid Xudayar Yusifzadənin vaxtilə təhsil aldığı Bərdə şəhər 1 nömrəli Uşaq İncəsənət Məktəbində büstünün açılışı mərasimində iştirak etmişdir.

O, şəhid Xudayar Yusifzadənin büstü önünə əklil qoyaraq çıxış edib, işğal altında olan torpaqlarımızın azad olunmasında misilsiz qəhrəmanlıq göstərən Azərbaycanın Xudayar və Xudayar kimi vətənpərvər oğullarının Vətən, dövlət və xalq qarşısında öz borclarını ödəyib

qəhrəmanlıq nümunəsi yaratdıqlarını, milyonlarla insanın sevgisini, rəğbətini qazandığını, bizlərə doğma Qarabağımızı geri qazandırdıqlarını bildirib.

Şair şəhidin anası Radə Qurbanova ilə görüşərək Xudayar Yusifzadənin hər bir azərbaycanlının fəxri olduğunu bildirib. Görüşdə şəhid anası Vətən uğrunda şəhid olmuş

3

oğlunun xatirəsinə göstərilən diqqət və qayğıya görə Prezident İlham Əliyevə və Birinci vitse prezident Mehriban xanım Əliyevaya, Azərbaycan xalqına minnətdarlığını bildirmişdir. Mahirə Nağıqızı şəhid Xudayar Yusifzadəyə “Özün millət üçün dastana döndün” adlı şeir həsr etmişdir. Həmin şeirdən müəyyən hissələri xanəndə Elnur Zeynalov “Xudayar təsnifi” üzərində səsləndirmişdir.

Çıxdın zirvəsinə uca dağların,
Göylərə çəkilib dumana döndün.
Silib göz yaşını al yanaqların,
Qəlblərdə ən əziz mehmana döndün.

Nahaq qan qalanmaz yerdə, deyirdin,
Biz dəva gəlmişik dərdə, deyirdin.
Soruşsam, ünvanım Bərdə, deyirdin,
Özün millət üçün ünvana döndün.

Göydən Allah baxır, haqq divanı var,
Soraq məqamı var, sorğu anı var.
Hərənin qəlbində qəhrəmanı var,
Minlərin gözündə mizana döndün.

Özün manşırladın qismət oyununu,
Yuvatək seçib də Vətən qoynunu,
Anan el içində bükməz boynunu,
Dərdindən əriyib dərmana döndün.

Bilirdin, bu Vətən nədən yaxşıdır...
Qoynunda göyərən, bitən yaxşıdır.
Övladda havara yetən yaxşıdır,
Havara yetişib aslana döndün.

Nə qədər istəyə, yerbəyer yaza,
Ürəyi uçuna, nə deyir yaza.
Mahirə şəninə yüz şeir yaza,
Bəs etməz, yazdığım dastana döndü.

M.Nağıqızının yeni nəşr olunmuş “Lövbər adam” kitabının “Azərbaycanım” şeiri ilə açılması təsadüfi sayıla bilməz. İşğal olunmuş torpaqlarımızın düşmən tapdağından tamamilə azad olunması, 44 günlük müqəddəs vətən müharibəsində qazanılan böyük zəfər ərəfəsində yazılmış bu əsər sənətkarın qəlbində coşub-daşan, milli qürur, iftixar hissini əks etdirir:

Hərə bir ərə döndü,

Sana, Azərbaycanım!
Millət əsgərə döndü,
Ana Azərbaycanım!

Xankəndidir, Şuşadır,
Ümidlə baş-başadır.
Ruhumuzu yaşadır
Sona Azərbaycanım.

Aldın şəhid qanını,
İtirmədin anını.
Dostunu, düşmanını

4

Sına Azərbaycanım.

Nağıqızıdır adım,
Oğlun, qızın hayladım.
Qayalardan topladım,
Xına, Azərbaycanım!

Şair hər zaman – düşmən təcavüzünə məruz qalmış Vətənin ağrı-acılarının, itkilərimizin verdiyi dərslərin, təcrübənin, tarixi zəfərin, dünyaya səs salmış qəhrəmanlıq, şücaət nümunələrinin sevincini əks etdirən əsərlərində yaşadığı dövrün, zamanın poetik yaddaşını yaradır.

Vətən müharibəsi mövzusunda əsərlərində o, xalqımızın qələbəsinə, insanlarımızın fədakarlığına, bütün çətinliklərə rəğmən, düşmən üzərində böyük Zəfərə - həm hərbi, həm də mənəvi qələbəyə inamını, yüksək humanist ideallarını qətiyyətlə ifadə edir və bu inamı müqəddəs bir hiss kimi oxucuya aşılayır.

“Salam olsun” şeirində tariximizə qızıl hərflərlə qələbə sözünü yazan qəhrəmanlara müraciətlə yazılmışdır. Xalqımızın böyük fədakarlıq, milli ideallara sədaqət, misilsiz qəhrəmanlıq nümunəsi göstərərək öz torpağını düşmən tapdağından xilas etməsi sənətkarın qəlbində qürur hissi doğurur, şair mətin vətən oğullarına alqış deyir, ana xeyir-duası verir:

Ey tarixi sətir-sətir yarananlar,
Nə şanlısınız, şanınıza salam olsun!
Qalacaqdır bu tarixdə var olanlar,
Silinməz ad-sanınıza salam olsun!

Əsərdə zalqımızı, ordumuzu qələbəyə ruhlandıran milli, ideoloji amillər – xalqımızın vətənpərvərliyi, sarsılmaz birliyi, düşmənin başını əzən dəmir yumruğu tərənnüm edilir. Şeirdə doğma torpağı al qanı ilə boyayan igidlər - şəhidlər, qazılərdən iftixarla, məhəbbətlə söz açılır: Ələm idi, qüسسə idi hər çağımız,

Otuz ildən sonra güldü novrağımız.

Dalğalandı Şuşada al bayrağımız,
Qurban olum, hamınıza salam olsun!

Əsər oxucunun gözləri önündə şəhidliyi özü üçün qürur, iftixar mənbəyi sayan, mahnı oxuyaraq düşmən üzərinə hücumə keçərək tarix yazan əsgərlərin mətrd, vüqarlı obrazı göz önündə canlanır.

Şair vətənpərvərlik ruhlu şeirlərində Vətən müharibəsi, döyüşən xalq, ordu ilə bağlı həqiqətləri, gələcək nəsillərin bilməsi zəruri olan sərt tarixi durumu yüksək sənətkarlıqla ifadə edir. O bilir ki, müzəffər xalqımızın yaşadığı bu günlərin həqiqətini əks etdirən hər sətir, hər fikir tarixə mənsubdur.

Müasir Azərbaycan poeziyasında Vətən müharibəsi, tarixi zəfərlə bağlı həqiqətlərin vətəndaşlıq lirikasında yüksək sənətkarlıqla bədii əksində Mahirə Nağıqızının bir sənətkar kimi fəallığı, xidmətləri təqdirəlayiqdir.

Bu baxımdan şairin öz kamilliyi ilə seçilən, dövlətçilik maraqlarını, xalq mənafeyini, mənəviyyatını, tarixi gerçəklikləri əks etdirən, müasir milli poeziyamızın dəyərli nümunələrinə çevrilən, özündə bəşəriyyəti və müasirliyi ehtiva edən əsərlərini bütövlükdə “Vətənnamə” adlandırmaq mümkündür.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Nağıqızı M. Ruhuna beşikə, tanı, vətəndir. Bakı, ADPU, 2007. 328 s.
2. Nağıqızı M. Salam olsun. Bakı, ADPU, 2020. 144 s.
3. Nağıqızı M. Yanından keçmə dağların. Bakı, ADPU, 2021. 312 s.
4. Nağıqızı M. Lövbər adam. Bakı: ADPU, 2022. 255 s.

ƏHMƏD CAVAD YARADICILIĞINDA TÜRKÇÜLÜK KONSEPTİNİN İFADƏSİ **THE EXPRESSION OF THE CONCEPT OF TURKISM IN THE AHMET JAVAD'S** **WORKS**

Həbib Adil oğlu Mirzəyev
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Texniki Universiteti

ÖZET.

Əhməd Cavad XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ictimai-siyasi fikrinin inkişafında mühüm xidmətləri olan ədiblərimizdən biridir. Onun Cümhuriyyət dövrü ədəbi yaradıcılığı istər məzmun, istərsə də forma baxımından çox zəngindir.

Ə.Cavadın dilində XX əsrin əvvəlləri ictimai-siyasi həyatının bütün əlamətləri, bu dövr ədəbi dilində baş verən müxtəlif istiqamətli hadisələr dövrün şampı kimi möhkəm yer tutmuşdur. Xaraktercə bu əlamətlər bəzən ziddiyyətlərlə müşayiət olunsa da, türkçülük ideyasına xidmət edən bir düşüncənin məhsulu kimi onun müxtəlif üslubda yazılmış əsərlərinin məğzində hopmuşdur.

Əhməd Cavad yaradıcılığı timsalında tarix, ədəbiyyat və ədəbi dil parametrlərinin yerini görmək imkanı genişdir. Ədibin Cümhuriyyət dövr yaradıcılığı türkçü notlarla müşayiət olunur.

Qeyd olunan tarixi şərait elə idi ki, türkizm başqa xalqlar kimi türk xalqlarının da birliyini, milli azadlıq hərəkatında qüvvələrinin bir axın kimi birləşdirilməsini tələb edirdi

Ə.Cavadın əsərlərində türkçülük konsepti ilə bağlı digər konseptləri də diqqətdə saxlamaq prosesə aydınlıq gətirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Həmin konseptlərə nəzər salaq: *Türküstan, Turan, Tanrı, Bayraq, Al Bayraq, millət, İstanbul, Türk, Bakı, Yıldız, Ay, Türkün Bayrağı, Türk qanı, Türkün əsgəri, Qara dəniz və s.*

Ə.Cavad yaradıcılığında türkçülükə bağlı anlayışlardan biri də Turandır: Burada yeni freymın yaranması konsepti ifadə edən sözün yenidən mənalandırılması ilə bağlıdır. Bu baxımdan “Turan” Ə.Cavad əsərlərində türkçülük konseptinin yeni freymi kimi çıxış edir.

Qeyd olunan türkçülük ideyalarının məntiqi nəticəsi Azərbaycanda Demokratik Cümhuriyyətin qurulması və müstəqilliyimizin rəmzi mənada ifadəsi kimi üç rəngli, ay-ulduzlu bayrağımızın dalğalanmasıdır. Ədibin həmin dövr ədəbiyyatında Azərbaycan Bayrağı qürur mənbəyi kimi təənnüm olunur.

Bu dövrdə ”bayraq” ləksemi ilə assosiasiya olunan anlayışlara diqqət yetirmək xüsusi bir maraq kəsb edir: Bayraq- (dərdi dinləyən); *dərd söylənilən, ərnağan yollayan; dövlət quşu; könülə səfa gətirən; Allahın yıldızı; gözəl pəri; qoynunda aya sığınan; torpağa hakim; şəhidlərin qanına bənzəyiş; öylə bir şeirsən və s.*

Sənətkarın ifadəsində Azərbaycan Bayrağı metaforik tərzdə verilmiş, Azadlıq simvolu kimi mənalandırılmışdır. Bu yanaşmada xalqın milli-mədəni duyumu, hətta mifoloji təsəvvürü də özünə yer alıb.

Bu dövr ədəbi dilində türkçülük konseptinə aid olan ifadələr ümumtürk şüurundan qopub gələn ideyanın təcəssümü kimi səslənir. Bu dövr ədəbi dilində türkçülüğü ifadə edən sözlər azərbaycançılıq təməlinə əsaslanır.

Açar sözlər: Cümhuriyyət dövrü, türkçülük, Turan, azərbaycançılıq, konsept, ədib, bayraq

SUMMARY.

Ahmad Javad is one of our writers who had important services in the development of social and political thought of Azerbaijan at the beginning of the XX century. His literary creativity during the Republic period is very rich in both content and form.

In the A.Javad's language, all the signs of the socio-political life of the beginning of the XX century, the events of various directions that took place in the literary language of this period took a firm place as a stamp of the era. Characteristically, these signs are sometimes accompanied by contradictions, but as a product of a thought that serves the idea of Turkism, they have been absorbed into the core of his works written in different styles.

It is possible to see the place of history, literature and literary language parameters in the example of Ahmet Javad's works. The author's works of the Republican period are accompanied by Turkish notes.

The mentioned historical conditions were such that Turkism demanded the unity of the Turkish peoples, like other peoples, and the unification of their forces in the national liberation movement.

It is important to keep in mind other concepts related to the concept of Turkism in the works of A. Javad in order to clarify the process. Let's take a look at those concepts: Turkestan, Turan, Tanrı, Flag, Red Flag, nation, Istanbul, Turk, Baku, Star, Moon, Turk's Flag, Turkish blood, Turk's soldier, Black Sea, etc.

Turan is one of the concepts related to Turkism in the works of A. Javad: Here, the creation of a new frame is related to the reinterpretation of the word expressing the concept. In this regard, "Turan" acts as a new frame of the concept of Turkism in the A. Javad's works.

The logical result of the mentioned ideas of Turkism is the establishment of the Democratic Republic in Azerbaijan and the waving of our tricolor, moon and star flag as a symbolic expression of our independence. In the literature of that time, the Azerbaijani flag is praised as a source of pride.

In this period, it is of special interest to pay attention to the concepts associated with the lexeme "flag": Flag- (the one who listens to pain); the one which is told about problems, the one which sends alms; state bird; bringing joy to the heart; Star of God; beautiful fairy; sheltering the moon in his bosom; land ruler; likeness to the blood of martyrs; you are a poem and so on.

In the expression of the artist, the Azerbaijan Flag is presented in a metaphorical way, it is interpreted as a symbol of freedom. In this approach, the nation's national-cultural feeling and even mythological imagination has taken place.

In the literary language of this period, the expressions related to the concept of Turkism sound like the embodiment of the idea that broke from the consciousness of all Turks. The words expressing Turkism in the literary language of this period are based on the foundation of Azerbaijanity.

Key words: Republic era, Turkism, Turan, Azerbaijanism, concept, literature, flag

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri türk dünyasının çox gərgin və ziddiyyətli dövrlərindən biridir. Osmanlı imperiyasının süqutu, xarici intervensiyaya qarşı mübarizəsi, Orta Asiya və Qafqaz türklərinin milli azadlıq hərəkatı tarixi hadisələrə yeni yanaşma, coğrafi ərazi etibarilə geniş məkana yayılmış türklərin tarix səhnəsində mövcudluğu üçün türkçülük ideologiyası altında birləşdirilməsi zərurətini ortaya çıxarmışdı.

Türkçülük XIX əsrin əvvəllərində rus imperiyasının ərazisində yaşayan türklərin qardaşlıq ideyası kimi meydana gəlmiş və XX əsrin əvvəllərində bu, siyasi-ideoloji cəhətdən bir qədər də güclənərək böyük qüvvəyə çevrilmişdi.

Türkizm bir mənəvi dəyər kimi heç vaxt özünü başqa xalqlara qarşı qoymurdu. Milli demokratik fikrin ideoloji bazasında milli azadlıq ideyalarına güc verirdi. Qeyd olunan tarixi şərait elə idi ki, türkizm başqa xalqlar kimi türk xalqlarının da birliyini, milli azadlıq hərəkatında qüvvələrinin bir axın kimi birləşdirilməsini tələb edirdi. Bu nə qədər çətin bir proses olsa da, XX əsrin əvvəllərində müəyyən işləri yerinə yetirdi. Bu ideologiya vahid türk dili, türk əlifbası və demokratizmi ilə səciyyəvi idi. Həmin ictimai-siyasi baxışlar Azərbaycana, eləcə də digər türk xalqlarına kənardan gətirilmirdi, bu xalqların içərisində yetişirdi, milli dəyər kimi ortaya çıxırdı; bunların əsas təbliğçiləri yeni yetişən milli kadrlar idi. Ona görə də həmin fikirlər milli müstəqillik dövrü ədəbiyyatında xüsusi bir qat kimi öz əksini tapmışdı. Cümhuriyyət dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında türkizm təbliği xarakterdə deyil, tərənnüm səciyyəsidir; artıq bu düşüncə ideoloji xarakter daşıyırdı.

Koqnitiv dilçilikdə fərdi konseptə, linqvokulturologiyada isə ümummədəni konseptə müraciət olunur ki, bu da ümummilli şüurla bağlı olur. Fərdi konsepti A.A.Zalevskeya fərdin nitq fəaliyyətinin spontan funksiyası kimi şərh edir. Bu yanaşmaya görə fərdi konsept fərdin nitq yaradıcılığı ilə bağlıdır. Onun həyat təcrübəsi, emosiyası, fikri aparatı ilə əlaqəlidir (2, 15-18).

Həmin faktlar konsepti formalaşdırır. Konsept dinamikdir, fərdin həyat təcrübəsindən, duyumundan asılı olaraq onda müəyyən dəyişikliklər ola bilər.

Müasir dövrdə dilin semantik sahəsi dünyanın dil mənzərəsi anlayışı ilə sinonimlik təşkil edir. Dilin semantik sahəsi, bildiyimiz kimi, dilin nominativ vahidləri, dilin funksional vasitələri, dilin obrazlı vasitələri ilə ifadə olunur.

Konseptual təhlil sözün etimoloji, semantik, pragmatik mənalarla üzləşdirilməsi yolu ilə onların dərinliyində baş verən prosesləri, habelə dil daşıyıcısının məxsus olduğu xalqın milli düşüncə tərzini izləməyə imkan verir (3, 14). Sözün və konseptin törəmə mexanizminin real mənası ilə tutuşdurulması insanların, xalqın təfəkkür xüsusiyyətlərini, mədəniyyətin formalaşma xüsusiyyətlərini və inkişafını izləməyə şərait yaradır.

Milli mədəniyyətin ümumi və xüsusi cəhətləri, konseptlər öyrənilərkən hər hansı anlayışı bildirən sözlərin etimologiyasına, söz birləşmələri strukturunda sinonim və omonimiyə, onların işlənmə kontekstinə, semantik sahə və metafora, o cümlədən frazeologiyaya xüsusi fikir verilir. Hansısa konseptə əsaslanan fərdi dil konseptin mahiyyəti ilə bağlanır, insan şüurunda onun yerini müəyyənləşdirməyə əsas verir. Məhz bu obyektə birinci müstəqillik dövründə türkçülük və dünyəvilik konsepti o zaman əsaslı qavranıla bilər ki, onların strukturu tam olaraq açılsın.

R.İ.Pavilenis bir mədəniyyət daxilində hər hansı konseptin mahiyyətini açmaqdan ötrü məzmunca onunla əlaqələndən digər konseptləri də onunla əlaqədə öyrənməyi üstün tutur (4, 28).

Bu, elmi nəzəri baxımdan daha effektivdir. Yuxarıdakı şərhədən çıxış edərək Əhməd Cavad yaradıcılığında türkçülük konseptini nəzərdən keçirək. Fikrimizi şərh etməkdən ötrü şairin əsərlərində türkçülük konsepti ilə bağlı digər konseptləri də diqqətdə saxlayacağıq. Qeyd olunan müəlliflər üzrə həmin konseptlərə nəzər salaq.

Ə.Cavad: *Türküstan, Turan, Tanrı, Bayraq, Al Bayraq, millət, İstanbul, Bakı, Türk, Yıldız, Ay, Türkün Bayrağı, Türk qanı, Türkün əsgəri, Qara dəniz və s.*

Bu dövr ədəbiyyatında türkçülüklə bağlı anlayışlardan biri də Turandır:

Gedərkən Turana çıxdın qarşıma,
Kölgən Dövlət quşu, qondu başıma!
İzn ver gözümdə coşan yaşıma-
Dinlətsin dərdimi aha, bayrağım! (1,127)

Unudaraq “kor” sevdəyi
Yaşıl söyüd dağlarında
Bənim gözüm ilk aradı
Onu “Turan” yollarında! (1,131)

Tarixdə Turan ölkəsi, onun sakinləri haqqında müxtəlif fikirlər vardır. İran mənbələrində Turan İranın şimali-şərqində yaşayan köçəri tayfaları kimi verilir. Bu sözə “Avesta”da da rast gəlinir.

İran mənbələrinin verdiyi məlumatlara görə padşah Firudin hakimi olduğu torpağı üç oğlu arasında bölür, onun ortancıl oğlu Eradcu Turan hakimi olur. Əhəmənilər dövründə Turan bir neçə dövlətə bölünür (Soqd, Baktriya, Xarəzm, Sak, Sarmat, Massaget və s.). Bu müasir Rusiyadakı Volqa və Qaradəniz ətrafı, Ural, Qazaxıstan, Qırğız Respublikası və Çinin Uyğuristan əyalətlərini əhatə edirdi. Sonralar saklar və kuşanlar Soqdiya, Baktriya və Xarəzmi işğal etdi və bu ərazi Turan adlandırılmağa başlandı. Bu mənbələrə görə İranla Turanın ərazi sərhədi şərti olaraq əvvəlcə Sırdərya, sonralar isə Amudərya hesab olunur.

Lakin Turan toponimi adı altında Mərkəzi Asiyanı nəzərdə tutan konsepsiya da mövcuddur. Mifoloji düşüncələrə görə Altaydan Qara dənizə qədər Azərbaycan da daxil olmaqla Qafqazın türkdilli xalqları yaşayan ərazisi Turan adlanır.

Yuxarıdakı tarixi şərhə Turan tarixi coğrafi anlayış kimi işlənmişdir. Lakin türkçülük kontekstində Turan tarixi coğrafi anlamdan başqa, ideoloji yüklə də yüklənir. Bu vaxt konseptin strukturca formalaşmasında ən böyük vahid kimi çıxış edən yeni freym formalaşır, yəni Turan türkçülük ideologiyasının daşıyıcılarından birinə çevrilir və bununla da türkçülük konseptində yeni freym formalaşır. Bununla əlaqədar freymın ilk geniş tədqiqatçılarından olan M.Minskiy bu xüsusiyyəti nəzərə alaraq yazırdı ki, insanlar çalışırlar yeni situasiyaya yeni baxışlarla yanaşsınlar, bunun üçün yaddaşında olan onun üçün adı görünən obrazların ayrı-ayrı detallarını öz

düşüncəsinə uyğunlaşdırır; həmin anlayışları daha böyük hadisə və proseslər sinfinə aid edir (5, 5-12). Deməli, konseptdə yeni freymin yaranması konsepti ifadə edən sözün yenidən mənalandırılması ilə bağlıdır. Bu baxımdan “Turan” Ə.Cavadın əsərlərində türkçülük konseptinin yeni freymi kimi çıxış edir.

Turan məfhumunun müxtəlif dövrlərdə fərqli şərh müəyyən qədər də onun iranlaşdırılmaq cəhdi ilə bağlı olmuşdur. Lakin Cümhuriyyət dövründə Turan sağlam türkçülüyn konseptlərindən biri idi. Bu konsept fərdi, individual çərçivə ilə məhdudlaşmırdı, o dövrcü etnik, milli-mədəni şüurun tərkib hissələrindən biri idi ki, istənilən azərbaycanlı, türk belə fikirləşirdi. Milli ziyalıların ortağ dil, əlifba bərədəki fikirləri də bu sağlam düşüncəyə xidmət edirdi. Turan türkdilli xalqların bütövlük məfhumuna işarə kimi səslənir. Bu bütövlük türkdilli xalqların bütövlüyüdür; demək olar ki, birinci müstəqillik dövründə Turan konsepti ilə yanaşı, Türküstan da işlənir. O, Turan konsepti ilə ekvivalent deyil, onun bir hissəsidir, lakin o da mədəni konsept kimi simvollaşmışdır və türkçülük mədəni konseptinin tərkib hissələrindən biri olaraq həmin dövr ədəbiyyatında işlənmişdir:

Kimlər böylə qara pərdə çəkdi bizim bu minbərə?
“Qari!” deyə xitab etdi Türküstanda yigitlərə?
Təkmələyib Türküstanın əgilməyən başlarını?
Kimlər çaldı babaların əski məzar daşlarını? (1,135)

Gəlməzmi heç? Bən o günə həsrətim!
Türküstandan başqa bir çox yerlər var? (1,136)

Məlum olduğı kimi, Türküstan Qazax xanlığının və bütün türklərin mənəvi və siyasi mərkəzi olmuşdur. Şərqdə çox məşhur olan müqəddəs Sufi Xacə Əhməd Yasəvi burada dəfn olunmuşdur. Göründüyü kimi, Türküstan türk xalqları arasında ziyarətqaha çevrilmişdi və hətta belə bir fikir də mövcud olmuşdu ki, üç dəfə Türküstanda Xacə Əhməd Yasəvini ziyarət etmək bir dəfə Məkkəni ziyarət etməyə bərabərdir. Bu səbəbdəndir ki, Türküstan müqəddəs fikirlər, işıqlı ideyalarla dolu müqəddəs diyar, habelə türk məkanının ən qiymətli hissəsi kimi milli dirçəliş, milli müstəqillik illərində türkçülük stimulu roluna malik olmuş, bütün türkdilli xalqların müqəddəs mənəvi məkanı kimi şüurlarda kök salmışdır. Şərqdə yeni yaranan ilk müstəqil Azərbaycan Respublikası da mənəvi baxımdan türk kökündən, onun zəngin mədəniyyətindən, layiqli mübarizələr tarixindən güc alırdı. O dövr ədəbiy-yatı mənəvi baza kimi bu dəyərlərə söykənirdi. Bədii əsərlərdə bu mövzulara mü-raciət etməyin də səbəbi yeni tarixi dövr özünə qayıtmaq, türk kökündən enerji almaqla özünəqayıdış əsasında yeni cəmiyyət qurmaq istəyi ilə bağlı idi. Dünya xalqlarında intibah və dirçəliş tarixi bu modeli təsdiqləyir, bununla bağlı XVI əsr Avropa intibahının köklərini xatırlamaq kifayət edər. Deməli, birinci müstəqillik dövr ədəbiyyatında xatırlanan Turan, Türküstan məkanı türkün özünəqayıdış faktoru kimi səslənməklə türkçülük konseptinin əsas tərkib hissələrindən biri idi.

Türkçülük konsepti ilə bağlı Altay, Altun dağ, Bakı, Gəncə, İstanbul, Bəhri-Xəzər, Göy göl, Baykal, Volqaboyu və s. toponimlər Ə.Cavadın, o cümlədən o dövr ədiblərinin poeziya yaradıcılığında xüsusi vurğulanır. Yeni qurulan Azərbaycan Demokratik Respublikası tarix səhnəsində qalmaq, yaşamaq üçün bu mədəni konseptdən faydalanırdı. Ona görə də türkçülük ictimai-siyasi fikri də bu amala xidmət edirdi.

Qeyd olunan türkçülük ideyalarının məntiqi nəticəsi Azərbaycanda Demokratik Cümhuriyyətin qurulması və müstəqillik bayrağının dalğalanmasıdır. Bu dövr ədəbiyyatında Azərbaycan bayrağı qürur mənbəyi kimi tərənnüm olunur:

Gül rəngində bir yarpağın
Ortasında bir hilal!
Ey Al Bayraq, senin rəngin
Söylə neyçün böylə al?! (1,130)

Köksümdə tufanlar gəldim irəli,
Öpüm kölgən düşən mübarək yeri!
Allahın yıldızı, o gözəl pəri,
Sığınmış qoynunda Aya, bayrağım! (1,127)

Bu dövrdə "bayraq" leksemi ilə assosiasiya olunan anlayışlara nəzər salaq:

Bayraq- (dərdi dinləyən); *dərd söylənilən, ərməğan yollayan; dövlət quşu; könülə səfa gətirən; Allahın yıldızı; gözəl pəri; qoynunda aya sığınan; torpağa hakim; şəhidlərin qanına bənzəyiş; öylə bir şeirsən;* (Ə.Cavad).

Sənətkarın ifadəsində "Azərbaycan bayrağı" metaforik tərzdə verilmiş, azadlıq simvolu kimi mənalandırılmışdır. Bu yanaşmada xalqın milli-mədəni duyumu, hətta mifoloji təsəvvürü də özünə yer alıb. Qeyd olunan detallar "Azərbaycan bayrağı" konseptini mədəni konsept kimi səciyyələndirir, bir növ "bayraq" milli demokratik düşüncənin simvolu kimi dəyərləndirilir, onun görkəmi, rəngləri milli etnik şüurun dərinliklərinə gedib çıxır:

Qeyd edək ki, türkçülük islami dünyagörüşlə sıx əlaqələnib: bunun da məğzində türk xalqlarının milli azadlıq uğrunda mübarizəsində bu iki amil əsasında səfərbər olması dayanır. Türkçülük konseptinin ətrafına yığılan konseptosfera da bu ideyaya söykənir. Həmin dövr ədəbiyyatında, mətbuatında, ictimai şüurunda bu ideya çox güclü idi. Onun ifadəçiləri olan konseptlərdə heç bir xalqa qarşı təhlükə, aqressiya, hədə yoxdur. Lakin XX əsrin əvvəllərində bolşevizmin hakimiyyətə gəlməsi ilə bu sağlam ideya, humanist düşüncə pantürkizm adı ilə damğalanmışdı. Bu gün tarix sübut edir ki, qeyd olunan türkçülük milli demokratik hərəkatın, milli azadlıq düşüncəsinin inkişafında əvəzsiz rol oynamışdır. Bayraqla assosiasiya olunmuş yuxarıdakı sözlərin məzmununa qayıdaq: "dərd söylənilən, ərməğan yollayan, qardaşları, dostları sevən, türk ellərini qucmaq istəyən, köüllərə səfa gətirən və s." Bu ifadələr təkəcə Ə.Cavadın fərdi düşüncələri deyildi, milli-əxlaqi mahiyyətdən irəli gələn fikirlər idi.

Ə.Cavad türk ellərini sevmiş, onlara sonsuz ilhamla, incə duyğularla yanaşmışdı. Bu sevgi onun aşağıdakı şeirində öz əksini tapmışdır:

Dost elindən əsən yellər,
Bana şeir, salam söylər!
Olsun bizim bütün ellər
Qurban Türkün bayrağına!
Yol ver Türkün bayrağına!! (1,140)

Bu dövr ədəbi dilində türkçülük konseptinə aid olan ifadələr ümumtürk şüurundan qopub gələn ideyanın təəcəssümü kimi səslənir. Bakı, Gəncə, İstanbul, Qaradəniz, Volqaboyu fenomenləri də həmin fikrin daşıyıcılarıdır. Bu dövr ədəbi dilində türkçülüğü ifadə edən sözlər

azərbaycançılıq təməlinə əsaslanır. Çünki həqiqi türkçülük bu kontekstdə saf düşüncəyə əsaslanan azərbaycançılığa söykənməli idi. Həmin ideyaya xidmət edən sözləri “milli marş”lar üzrə nəzərdən keçirək:

Azərbaycan, şanlı vətən, can verməyə hazırız, səndən ötrü... can qurban oldu; sənəsi hər b meydanı; Bayrağını yüksəltmək; millətin tarixi, şan-şöhrət əkmək, al bayraq və s.

Göründüyü kimi, bu ifadələr vətəninə - Azərbaycanı sevən bir vətəndaşın vətəninə olan sevgisidir, azərbaycançılıq düşüncələrinin təəcəssümüdür.

Cümhuriyyət dövrü Azərbaycan ədəbi dilində türkçülük konsepti ilə bağlı verilən sözlər adi işlənmə mühitindən fərqli olaraq, konseptual xarakter daşıyır. Onlar türkçülük ideyalarının müəyyən parametrlərinin daşıyıcılarıdır. Türkçülük konsepti Əhməd Cavad yaradıcılığında ideoloji sistem kimi özünü göstərir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əhməd Cavad. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2005.
2. Залевская А.А. Концепт как достояние индивида//Психолингвистические исследования слова и текста. db.sfsu.ru/www/umr.umr_download?p_umr_id=9443 .
3. Лисицын А.Т. К проблеме концептуального анализа. Язык и культура. Киев, 1994.
4. Павленис Р.И. Проблема смысла: современный логико-философский анализ языка. М, 1983.
5. Минский М. Фреймы для представления знаний. М. Энергия, 1978.

VƏTƏNİN DƏRDLƏRİNİ MİSRALARINA HOPDURAN ŞAİR **A POET WHOSE VERSES ARE FILLED WITH THE HOMELAND'S TROUBLES**

Həbib Adil oğlu Mirzəyev

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Texniki Universiteti

ÖZET.

Yaşadığımız dünyanı gözəlliklər zəminində əbədi etmək naminə bəşəriyyətin ən mühüm kəşfi kimi söz də bir vasitə olaraq meydana gəlmiş və mənəviyyatımızın zənginləşməsində əvəzsiz mövqe sərgiləməkdədir. Təbii ki, sözdən düzgün istifadə edib onu qüdrət sahibi edən isə şairlərdir.

Bu baxımdan böyük nüfuz sahibi, tanınmış dilçi alim, ictimai xadim, millət vəkili olan Həsən Mirzəyev, həm də gözəl şair, şifahi xalq yaradıcılığının mahir bilicisi, milli-mənəvi dəyərlərimizin daşıyıcısı və təbliğatçısı kimi də diqqət çəkir.

Əziz və unudulmaz müəllimlərimdən biri kimi Həsən Mirzəyevin milli-mənəvi dəyərlərimizə möhkəm tellərlə bağlılığı yaddaşımızda unudulmaz bir iz qoyub.

Həsən Mirzə əsl vətəndaş şair kimi, zaman-zaman bölünüb parçalanan Azərbaycan dərini şair qələminin qüdrəti ilə öz fikir dünyasından qəlblərə köçürə bilmiş, ictimaiyyətin diqqətinə çatdırı bilmişdir. Danışdıqca Araz boyu uzanıb gedən Azərbaycan dərini sanki dünyanın dərini kimi təqdim etməyi bacarır. Zəngəzurun, Göycənin, Təbrizin, Qarabağın, Dərələyəzin, işğal edilərək paymal olmuş torpaqlarımızın, odu söndürülmüş ocaqlarımızın dərini ədib

özünəmxsus ustalılıqla misralarına çəkib gətirir. “Töksəm də aparmaz Nilə dərdimi” – deyən şairin misrasından hasil olur ki, dərdinin itib yox olmasını arzulamır, əksinə istəyir ki, dərdləri cücərsin, daha da böyüb boy atsın. Qərbi Azərbaycanın bir parçası olan Dərələyəzdə dünyaya göz açan şair böyük ayrılığın müqabilində Vətənin dərdlərini, ulu əcdadlarımızın nişanəsi, yadigarı kimi həmin yerlərin əsl sahiblərindən uzaq düşdüyünü qübar və həsrət dolu misralarla dilə gətirib. “Bəlkə bu şad xəbər silə dərdimi” deməklə şair ər oğullarımızın ayağa qalxacağı həmin o gündən, gələcək şad bir xəbərin sorağından xəbər verir.

Həsən Mirzə doğulub boya-başa çatdığı Dərələyəzi misralarına tez-tez sızdırmaqla o müqəddəs məkanın timsalında bütöv Azərbaycan dərdini dünyaya hayqırır, yurd həsrəti ilə alışıb yanan insanların ağrı-acılarını dilə gətirməklə bərabər, o müqəddəs torpaqlara qayıtmaq arzusunu məqamı gəldikcə misralarında canlandırır.

Belə bir deyim var: “Arzula ki qovuşasan.” Həsən Mirzə də arzuladı və dərdlərin bitəcəyi, həsrətin ovunacağı, vüsalın oyanacağı bir günə inandı və elə bu inamla da bizlərdən ayrıldı; yalnız cismani olaraq. Təbii ki, yaradıcı insanlar ölmürlər, onlar əsərləri ilə insanlıq səmasında parlayıb bərq vuran ulduzlar kimi daim sönməz olur, yolumuzu işıqlandırmaqda davam edirlər. Həsən Mirzə də belə bir müqəddəs yolun əzəli-əbədi sakinlərindən biridir...

Açar sözlər: söz, şair, misra, şairin üslubu, vətənin dərdləri, mənəvi dünyamız.

SUMMARY

As the tool being created for making the world eternal on the basis of beauties and the most important pleasure of humanity the word plays an irreplaceable position in the enrichment of spirituality. Of course, the poets who is using the words correctly make them powerful.

In this regard, Hasan Mirzayev, who is a highly influential, well-known linguist, public figure, member of parliament, as well as a wonderful person, a skilled connoisseur of creating a fair nation, is also worthy of attention as the exponent of our national and moral values.

As one of my dear and unforgettable teachers, Hasan Mirzayev left an unforgettable mark on our national and moral values.

Hasan Mirza, like a poet of his native land, was able to convey the pain of Azerbaijan, which was divided from time to time, from the world of thoughts to hearts with the power of his poetry pen, and he was able to catch the attention of the public.

As he speaks, he is able to present the pain of Azerbaijan, which stretches across Araz, as if it were the pain of the world. He brings the pains of Zangezur, Goyja, Tabriz, Karabaren, Daraleyaz, lands that have been leased and distributed, and fires in the hearts that have not been extinguished, into his verses with his own mastery. "Even if I pour it into the river, The Nile will not take away this pain" - it is derived from the verse of the poet that he does not wish for his pain to disappear, on the contrary, he wants it to sprout and grow even bigger. In Daraleyaz, which is a part of Western Azerbaijan, in front of the world, in front of the great distance, he spoke about the troubles of the Motherland, the memories of our great ancestors, the memory of the original owners of those places as a souvenir, with hollow and longing verses. By saying "Perhaps this good news will erase my pain", the poet tells about the day when our brave sons will stand up.

Hasan Mirza, who was born and grew up in Daraleyaz, often shows the image of that holy place in his verses, he cries out the pain of all Azerbaijan to the world, while voicing the pains of people who are burning with longing for their homeland, he revives in his verses the desire to return to those holy lands.

There is a saying: "Wish it and you can get". Hasan Mirza also dreamed and believed in a day when the pains will end, the longing will be chased, and the everybody will wake up, and he left us with this belief; but only physically. Of course, creative people die, they always shine like stars in the sky of humanity with their works and continue to illuminate our path. Hasan Mirza is also one of the eternal residents of such a holy road...

Key words: word, poet, poet's style, homeland's troubles, spiritual world

Yaşadığımız dünyanı gözəlliklər zəminində əbədi etmək üçün bəşəriyyətin ən mühüm kəşfi kimi söz də bir vasitə olaraq meydana gəlmiş və mənəviyyatımızın zənginləşməsində əvəzsiz mövqə sərgiləməkdədir. Təbii ki, sözdən düzgün istifadə edib onu qüdrət sahibi edən isə şairlərdir.

Bu baxımdan “Həsən Mirzəyev tanınmış dilçi alim, ictimai xadim, millət vəkili, sədaqətli vətəndaş kimi ölkə ictimaiyyətinin böyük hörmətini qazanmaqla bərabər, həm də Həsən Mirzə ünvanlı gözəl şair, şifahi xalq yaradıcılığının bilicisi, milli-mənəvi dəyərlərimizin daşıyıcısı və təbliğatçısı idi” (5).

Əziz və unudulmaz müəllimlərimdən biri kimi Həsən Mirzəyevin milli-mənəvi dəyərlərimizə möhkəm tellərlə bağlılığı yaddaşımızda unudulmaz bir iz qoyub. Ədəbi mühitdə sevilən söz sənətkarlarından olmaqla o, özünəməxsus deyim tərzini sərgiləməklə hissələrini aydın şəkildə ifadə etməyi bacarır. Şairin üslubu ürəyəyatımlı, fikirləri səmimi, ifadələri təbii çalarlarla zəngin, poetik ruhu müntəzirdir. “Həsən Mirzənin lirikasında mənənin enerjisi tükənməzdir. Elə buna görə də bu enerjiden gözələ və gözəlliyə, torpağa və vətənə pay çatır.” (4, səh.15)

Həsən Mirzəyev əsl vətəndaş şair kimi, zaman-zaman bölünüb parçalanan Azərbaycan dərdlərini şair qələminin qüdrəti ilə öz fikir dünyasından qəlblərə köçürə bilmiş, ictimaiyyətin diqqətinə çatdırma bilmişdir. Ürəyində xalqın sevincli və kədərli günlərini qoşa obrazlaşdırən söz sənətkarının bütün misralarından vətəninə, xalqına, torpağına böyük sevginin notları duyulur. Ən böyük dərdi idi itirilən yurd-yuvamız, dədə-baba məskənlərimiz. Həsən Mirzənin misralarına hopan Vətənin böyük dərdləri idi ki, həmin dərdlər onun poetik dünyasında dil açıb danışır.

Ey ana torpağım, ey can diyarım,
Hanı o səndəki el, Dərələyəz?!
Ey cənnət məkanım, ey dağ vüqarım,
Pərən-pərən olub el, Dərələyəz!
Yaram göz-göz olub bil, Dərələyəz! (3, 23)

“Ey ana torpağım”, “ey can diyarım”, “ey cənnət məkanım”, “ey dağ vüqarım” ifadələri ilə şair sanki doğma elinə, dədə-baba yurduna həzin bir layla çalır. Sanki o yangılı nəğmənin səs-sədasını o yurda çatdırmaq istəyir ki, öz yurddaşlarını unutmasın. Onun yaralarına öz həzin, qayğıkeş nitq etiketləri ilə məlhəm qoyub sarımaq istəyir. “Pərən-pərən olmuş el”, “göz-göz olmuş yaram” ifadələrinin dili ilə Azərbaycan dərdlərini canlandırır.

Danışdıqca Araz boyu uzanıb gedən Azərbaycan dərmini sanki dünyanın dərmi kimi təqdim etməyin öhdəsindən layiqincə gələ bilər. Türk-oğuz yurdunun - Zəngəzurun, Göycənin, Təbrizin, Qarabağın, Dərələyəzin, işğal edilərək paymal olmuş torpaqlarımızın, səs-səmimi kəsilmiş obalarımızın, odu söndürülmüş ocaqlarımızın dərmlərini ədib özünəməxsus ustalıqla misralarına çəkib gətirir.

Babamın o yerdə izi qalıbdır,
Nənəmin nəğməli sözü qalıbdır,
Türk-oğuz yurdunun gözü qalıbdır,
Töksəm də aparmaz Nilə dərdimi. (3, 24)

Nilin belə sürükləyib apara bilmədiyi bu ağır dərdi şair çəkir; yaşatmaq üçün sanki onu əzizləyir. O dərdin ünvanı vətəndir. Dərdin nəhəngliyi yurd sevgisindən bəhrələnir. Nəhəng, bol sulu Nil çayının belə şairin dərmini daşıyıb apara bilməməsi onun torpağa, yurda olan böyük sevgisindən xəbər verir. “Töksəm də aparmaz Nilə dərdimi” – deyən şairin misrasından hasil olan odur ki, o, dərdinin itib yox olmasını arzulamır, əksinə istədiyi odur ki, dərdləri cücərsin, daha da böyüb boy atsın. Misralarında obrazlaşdırmaqla Həsən Mirzə o dərdləri yaşatmaq istəyirdi; bəli, süngüyə, mərmiyə, topa, tufəngə çevrilənə qədər yaşatmaq... Çünki həsrətimizin ovunması, vüsalımızın oyanması üçün bunu labüd hesab edirdi. O, biçmək üçün misralarına dərd əkmirdi. Əkirdi ki, sevinc biçsin, xoş müjdəli günlərə qovuşsun.

Düşmən əlindədir müqəddəs yerim,
Ləlim, cəvahirim, abidəm, pirim,
Qoy ayağa qalxsın igidim, ərim,
Bəlkə bu şad xəbər silə dərdimi. (3, 24)

Həsən Mirzənin xarakterindən doğan təbiiliyi və səmimiyyəti misralarına da sirayət etmişdir. Onu yazmağa sövq etdirən Vətən dərdi idi... Qərbi Azərbaycanın bir parçası olan Dərələyəzdə dünyaya göz açan şair böyük ayrılığın müqabilində sinəsində Vətənin dərdlərini, ulu əcdadlarımızın nişanəsi, nəfəsi, yadigarı kimi həmin o yerlərin əsl sahiblərindən uzaq düşdüyünü qubar və həsrət dolu misralarla dilə gətirib. Misralarda kədər, qəm-qüssə nə qədər özünə yer almış olsa belə, şair əzəli torpaqlarımıza qayıdışımızın baş tutacağı günə inanır. “Bəlkə bu şad xəbər silə dərdimi” deməklə şair ər oğullarımızın ayağa qalxacağı həmin o gündən, gələcək şad bir xəbərin soracağından xəbər verir.

Həsən Mirzə doğulub boya-başa çatdığı Dərələyəzi misralarına tez-tez sızdırmaqla o müqəddəs məkanın timsalında bütöv Azərbaycan dərmini dünyaya hayqırır, yurd həsrəti ilə alışıb yanan insanların ağrı-acılarını dilə gətirməklə bərabər, o müqəddəs torpaqlara qayıtmaq arzusunu məqamı gəldikcə misralarında canlandırır. Həmin dərdlərdir ki, onu xəyali olaraq İrəvana, Təbrizə qovuşdurur, Arazın sularına qarışdıraraq Qarabağda, ulu Göyçədə qərarlaşdırır.

“Dağlar” şeirində dağları vəsf edən şair, yenə də əhdinə sadıqlıq nümayiş etdirir; dərdlərini dinləndirir. Üzünü dağlara tutub şair qəlbini döyüntülərini, iztirablarını poetik bir dillə oxucu qəlbinə köçürür. Uşaqlıq çağlarını xüsusi şövqlə xatırlamaqla bərabər, yenə də dərdlərinə yurdda ötüşən o xəyali günlərinin, xoş-müdam dolu anlarının qarşılığında işıq sala bilir.

Uşaqlığım - ən xoş çağım,
Səndə keçib, səndə dağlar.
Ətəyində bağça, bağım,
Qalib məndən gəndə, dağlar. (3, 26)

Şairin istedadı budur ki, o misralarına hopan dərdi, ahu-zarı xüsusi bir üstəliklə oxucunun qan yaddaşına çevirə bilir. Dağlar mövzusunda çoxlu şeirlər yazılıb ki, Həsən Mirzənin bu şeiri Məmməd Arazın “Dağlar” şeiri ilə bənzərliyi daha çox diqqət çəkir. Hər ikisində həsrətin notları duyulur, bu notların alt qatında isə vətənə olan dərin bir sevgi kodlaşdırılır.

Lələlər örpək salındır,
Çiçəklər xalça-xalındır,
Həsən Mirzə qonağıdır,
De qalsınmı səndə dağlar? (3, 27)

“Gəlmişəm” şeirində də Naxçıvana gəlişini təsvir edən şair üzünü o taylı Azərbaycana tutaraq Vətənin - o tayın ətrini qoxlayır:

Gəldim yaylaqlara, dağlara çıxam,
Ordan viran olmuş, yurduma baxam,

Həsənəm, bu gün var, bir günsə yoxam,
Vətən ətrin qoxlamağa gəlmişəm,
El-obanı yoxlamağa gəlmişəm. (3, 45)

“Qaldı – Qalmaz” deyişməsində də yenə nikbin notlara söykənir, tərəf müqabilinin bədbin notları qarşısında öz inam dərəcəsini nümayiş etdirir. Bu şeirdə Atatürkün, Səttarxanın və ulu Öndərin adlarını sadalamaqla türkün qüdrətini dilə gətirir, onun enməzliyini canlandırır. Bu möhtəşəm, bitkin fikirlərin fonunda hayları olduqları kimi - hansı cilddə, hansı libasdadırlarsa, elə o cür də ustalıqla ifadə etməyi bacarır.

Atatürkün qeyrətini bilir hay,
Səttar xanın cürətini bilir hay,

Heydərimin qüdrətini bilir hay,

Qorxma, ərlər yurdu Laçoya qalmaz. (3, 41)

Şair misraların qanadlarında öz oxucusunu Vətən torpağının seyrinə aparır, onu birər-birər, addım-addım, ləpir-ləpir gəzdirib dolandırır o torpaqları. Vətənin hər bir qarış torpağı əzizdir. Sanki o, misraları ilə qarşımızda bir xəritə açır və necə ki, ulu öndərimiz çubuq əlində xəritə önündə dedə-baba yerlərimizi dünyanın gözü önündə öz adı ilə birər-birər sadalayıb göstərirdi. Şair də öz poetik qüdrətilə onları gözümüzün önündə canlandırır və sözün sehiri ilə həmin yerləri qəlbimizə köçürür, yaddaşımıza, təfəkkürümüzə həkk edir. Dərələyəz təbiətini şair qələminin ecazkarlığı ilə tərənnüm edir. O yurdun füsunkarlığını xüsusi bir boyalarla vəsf edir:

Süsənli-sünbüllü yaşıl yaylaqlar,
Lilparlı, yarpızlı, şır-şır bulaqlar,
Dədəm Qorqud gözən qədim oylaqlar,
Həsən deyər heç vaxt Maşoya qamaz,
Vətən Dərələyəz Xaçoya qalmaz! (3, 42)

Yenə də şair təbət ocağının tərənnümü fonunda paralel olaraq bir daha bu gözəl diyarın, füsunkar təbiət ocağının qədim türk yurdu olduğunu bir daha şeirin sonunda xüsusi bir intonasiya, xüsusi bir şövqlə vurğulayır.

A Mehdi, vəsf eylə uca dağları,
Türk-Oğuz yurdunu, göy yaylaqları,
Lilparlı, yarpızlı buz bulaqları,
Həsənlə bigə göz Dərələyəzdə. (3, 38)

Bu fikirlər elə belə düşüncələrə söykənmirdi. Şair alim idi, tədqiqatçı idi, o, xalqın tarixini, keçmişini, onun hansı keyfiyyətlərə mənsubluğunu çox gözəl bilirdi. Qoynunda qəhrəmanlar yetişdirən bu yurd-yuvanın mərd mübariz oğullarının tükənmədiyini bilirdi. Elə bu düşüncələr zəminində də deyirdi:

Qalxın, Vətən oğlu, qalxın ayağa,
Doğma yurda sahib çıxmasın dığa,
Qovun nankor hayı, qovun uzağa,
Arpa çayda verim selə dərdimi. (3, 25)

“Təbriz” şeirində də Təbrizlə, bu gözəl, qədim bir şəhərlə qovuşmasının sevincini qələmə almaqla bərabər, yenə də dərdlərini dilə gətirir və bu şəhərə müraciətlə bizləri unutmamasını ona bərk-bərk ismarlayır.

O taylı, bu taylı boyların biridir,
Güneyli-quzeyli soyların biridir
Dərd-qəmin, ələmin, toyların biridir,
Qardaş, qardaşı unutma, Təbriz!

Həsən Mirzəni də unutma, Təbriz! (3, 44)

Həsən Mirzənin şeirləri dərdlərin obrazlı ifadəsi baxımından dəyərlidir. O qədər dərin mənalı, axıcı, ağılca şeirlər qələmə alıb ki, dərdləri elə dindirə bilib ki, ona müraciətən bu tərzdə yeni-yeni şeirlərin yaranmasına rəvac vermiş olub. Bu hal özü Həsən Mirzə qələminin qüdrətindən xəbər verir. Bu həm də şairin dərd mövzusunun çox mükəmməl, tutarlı bir şəkildə canlandırma bilməsi, səsləndirib diqqətə gətirə bilməsindən meyarlanır. Bu istiqamətdə Z. Yaqub, Alqayıt, Sədaqət Buta və s. şairləri göstərmək olar ki, onlar şairin harayına səs veriblər.

Həsən Mirzənin şeirlərindən duyulan odur ki, şairin könlü Vətən həsrəti ilə göyüm-göyüm göynəyir, dərd, qəm – qüsə onu qəlbən didib parçalayır, həsrətdən köz alan yangıdır ki, onun düşüncələrini ağışına alır, dərdli bir aləmə sürükləyir, poetik aləminə nisgil yağdırır, belə bir dünyanın girdabında şairin misraları için-için sızlayır. Ancaq hər bir kədərin müqabilində, dərdin qarşılığında heç vədə inamını itirmir, kədər dənizindən boy verib uçan misraları ilə gələcəyə ümidlə boylanır. O yurda, o ocağa qayıdacağı günün xoş soruşunu dilə gətirir. Şairin hər şeirində bu kimi nikbin notlar özünə yer alıb. Şair qədim türk yurdu, oğuz diyarı kimi Dərələyəzi və onun təmsalında digər həsrət qaldığımız oba yerlərimizi təkcə pafos və patetika ilə tərənnüm etmir, onu qürurlə öyməklə də kifayətlənmir. Həm də onu incə ruhundan qopan dərin bir sevgi ilə vəsf edirdi:

Kaş ki, o yerlərə bir də gələydik,

Nərgizin gözündən öpüb, üzəydik,
Nəticə toyunda yallı süzəydik,
İşlər olaydı düz Dərələyəzdə.

Həsən Mirzə bütün ömrü boyu Azərbaycan xalqının qüruruna və kədərinə yiyə duranlardan olub; həm elmi-pedqaoji, həm poetik, həm də ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə. Milli ruhu, xalqımızın ən önəmli problemi kimi bütövləşmə məsələsinə sətirlərinə daşıyaraq, misralarına hopduraraq qəm karvanını xoş sabahlar naminə ünvanına doğru çəkib.

Belə bir deyim var: “Arzula ki qovuşasan.” Həsən Mirzə də arzulanı və dərdlərin bitəcəyi, həsrətin ovunacağı, vüsalın oyanacağı bir günə inandı və elə bu inamla da bizlərdən ayrıldı; yalnız cismani olaraq. Ancaq dərin elmi fəaliyyəti ilə, mənəvi dünyamızı zənginləşdirən bədii yaradıcılıq nümunələri ilə, dəyərli misraları ilə hər zaman bizimlədir. Təbii ki, yaradıcı insanlar ölmürlər, onlar əsərləri ilə insanlıq səmasında parlayıb bərq vuran ulduzlar kimi daim sönməz olur, yolumuzu işıqlandırmaqda davam edirlər. Həsən Mirzə də belə bir müqəddəs yolun əzəli-əbədi sakinlərindən biridir...

Böyük tənqidçi V. Belunski deyirdi: “Şair sözü yüksək və müqəddəs bir sözdür. Bu sözdə əbədi bir şöhrət vardır.” (3). Həsən Mirzə də şair sözünü, şeir kəlməsini uca tutan, onu yerlərdə sürünməyə qoymayan şair idi. Çünki onun fikir dünyası sözün qüdrətindən intişar tapıb boy vermişdi. Şifahi xalq yaradıcılığının, folklor nümunələrinin dərin bilicisi olması, aşıq yaradıcılığına vurğunluğu da bu əsasda onun yaradıcı şəxsiyyət kimi yetişməsində mühüm rol oynayıb. Bu qüdrət həm də ona irsən keçmişdi. Atası İbrahim Mirzəlioğlu da bu sahədə özünü sınağış şəxsiyyətlərdəndir.

Həsən Mirzə ömrünün sonunadək ideallarına sadıq qaldı. O, həyatda məğrur yaşadı, əyilmədi. Misraları da, şeirləri də əyilməzlik donu geyindi, sətirləri öz libasını cəsarətdən biçdi, onlar da şairin özü kimi məğrur dayandı; dərdə, qəmə, qüssəyə dözümlü göstərən sinə gərməyi bacardı, dərdin yaşatdığı dəhşətlərə, iztirablara boyun əymədi. Şairin poeziyasından görünən odur ki, dərd onun qamətini əyib belini bükmədi, dizlərini yerə qoyduracaq qədər cürət sahibi ola bilmədi. Əksinə, dərd onu daha mətinləşdirirdi, onu daha da cəsarətləndirirdi, vətən naminə gücünə güc qatdı, el-obaya qayıtmaq arzusunun alovlandırır, yurd-yuva yangısını ərşə qaldırır.

Şairin vətən sevgisi həsrətdən köz aldı, dərddən bəhrələndi. Hər bir şeirində vətən oğullarının ayağa qalxacağı o günə inam nümayiş etdirdi. Həm də oğulları Vətən naminə, yurd naminə, itirilmiş od-ocaqlarımızın geri qaytarılması naminə, bütövlüyümüzün təmin olunması naminə harayladı. Bənzərsiz poeziya nümunələri, bənzərsiz ifadə vasitələri ilə şeirlərində dərdin canlı bir obrazını yaratdı. Onu təbii boyalarla qəlbimizə köçürüb təfəkkürümüzə, qan yaddaşımıza həkk etməyi bacardı, ruhumuza damla-damla içirdi. Bu baxımdan deyərdik ki, Həsən Mirzə poeziyamızın dərdlərini özünəməxsus ustalıqla açmağı bacaran əsl sənət fədaisi idi. O həm də dərdimizin poeziyasını yarada bildi, onu ecazkar poetik dilinin qüdrəti ilə canlandırır yaddaşlara köçürməyi bacardı. Təbii ki, bu keyfiyyətləri ilə özü də əbədiyyətə qovuşdu. Mahirə Nağıqızının yazdığı kimi, “O, Azərbaycan xalqını sevir, gedəcəyi yollara da inanırdı. O elə bu inamla da aramızdan getdi.” (4)

Bu illəri onsuz gördük deyilməz,
Üzbəüzdə Həsən Mirzə yaşayır.
O nə sirdi, nə hikmətdi bilinməz,
Yüzə-yüzdə Həsən Mirzə yaşayır. (4)

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Buludxan Xəlilov. Vətənə, torpağa, insana və gözəlliyə bağlı poetik düşüncə. Həsən Mirzə, Hanı o səndəki el, Dərələyəz?!, “Qismət”, Bakı, 2002.
2. Gülşən Əliyeva - Kəngərli. Poeziyanın ağrı yaddaşı. “525-ci qəzet”, 15 mart 2016-cı il.
3. Həsən Mirzə, Hanı o səndəki el, Dərələyəz?!, “Qismət”, Bakı, 2002.
4. Mahirə Nağıqızı. Həsən Mirzəyev: onun həyatının mənası. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 26 fevral 2021-ci il.
5. Tahir Rzayev. Həsən Mirzədən yadigar misralar. “525-ci qəzet”, 28 noyabr 2013-cü il.

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ BƏDİİ ƏSƏRLƏR ÜZƏRİNDƏ İŞİN TƏŞKİLİ FORMALARI VƏ METODLARI

Abdullayeva Gültəkin Atəş qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,

ÖZET.

Bədii əsərlərin forma və məzmun vəhdətində öyrənilməsi prinsipi ibtidai siniflərdə aparıcı üstün rola malikdir. İbtidai siniflərdə bədii əsərlərlə işin xüsusiyyəti, ilk növbədə, oxu vərdişlərinin formalaşması ilə müəyyən olunur. Bu vərdişlər əlifba təlimi dövründən sonra başlanır, sonrakı təlim illərində inkişaf etdirilir. Buna görə də mətnlə işin əsas metodu oxudur (seçmə, izahlı, səsli, səssiz, sərbəst, şüurlu, ifadəli). Bədii əsərin şagirdlər tərəfindən qavranılması məqsədilə ilk dəfə bütöv oxusu təşkil olunur, mətnlə iş aparmaq üçün xüsusi çalışma və tapşırıqlar təklif edilir, işin üsulları göstərilir. Bütün bunlar oxunun şüurluluğunu təmin edir. Dərk olunmuş (şüurlu) və ifadəli oxu bədii əsərin xüsusiyyətlərinin başa düşülməsini təmin edir. Müasir oxu təlimi metodikası bədii əsərlərin məntiqi, emosional və obrazlı cəhətlərinin üzvi təhlilini nəzərdə tutur.

Mövcud oxu dərslərində bədii əsərlərin bütün janrlarından nümunələr verilmişdir: nəqli və təsviri xarakterli hekayələr, bədii очерklər, vətəndaşlıq, psixoloji və peyzaj lirikası, təmsillər, əfsanəvi və məişət nağılları, xalq mahnıları, atalar sözləri, zərb-məsəllər, tapmacalar və s.

Oxu materiallarının seçilməsi, hər şeydən əvvəl, təlim məqsədilə müəyyənləşdirilir: şagirdə oxumağı və oxuduğunu başa düşməyi öyrətmək, elmi-kütləvi və bədii mətnlərlə işin üsul və vasitələrinə yiyələnmək, nitq mədəniyyətini inkişaf etdirmək, estetik, əxlaqi, əmək və ictimai tərbiyəni təmin etmək, fəal həyat mövqeyi formalaşdırmaq və s. Bu vəzifələr o zaman yerinə yetirilə bilər ki, oxu üçün seçilən materiallar ideya, mənəvi və estetik cəhətdən yüksək, uşaqların yaş, psixoloji və bilik keyfiyyətlərinə uyğun, emosional boyalarla, dinamik süjet quruluşuna, dəqiq məntiqə malik olsun.

Bədii əsərlərin oxusunu düzgün təşkil etmək üçün onların özünəməxsus xüsusiyyətlərini bilmək, müvafiq metod və priyomlardan istifadə etmək vacibdir.

Açar sözlər: oxu təlimi, bədii əsərlər, ibtidai sinif, məktəb təcrübəsi, şifahi nitq, nitq inkişafı

ABSTRACT.

The imary classes. The peculiarity of working with works of fiction in elementary grades is determined, first of all, by the formation of reading skills. These habits begin after the alphabet .training period, are developed over the following years of training. Therefore, the main method of For the first time, a whole reading of a work of art is organized in order to be perceived by students, special exercises and tasks are proposed for working with the text, methods of work are indicated. All this ensures the awareness of its axis. Comprehended (conscious) and expressive reading provides an understanding of the features of an artistic work. The modern methodology of teaching reading implies an organic analysis of the logical, emotional and figurative aspects of artistic works.

In the current reading lessons, examples of all genres of fiction are given: stories of a transitory and descriptive nature, artistic essays, civic, psychological and landscape lyrics, fables, legendary and household tales, folk songs, proverbs, percussion-sayings, riddles, etc.

The choice of reading materials is determined, first of all, for the purpose of training: to teach the student to read and understand what he is reading, to master the methods and means of working with scientific-mass and artistic texts, to develop a culture of speech, to provide aesthetic, moral, labor and social education, to form an active life position, etc. These tasks can be fulfilled if the materials selected for reading are ideologically, morally and aesthetically high, in accordance with the age, psychological and cognitive qualities of children, with emotional paints, dynamic plot structure, accurate logic.

In order to properly organize the reading of works of fiction, it is important to know their specific features, use the appropriate methods and primes.

Keywords: reading training, artistic works, primary school, school experience, oral speech, speech development

GİRİŞ

Cəmiyyətin indiki inkişaf mərhələsində yüksək mədəniyyətli adamlar tərbiyə edib yetişdirmək, onların estetik zövq və bacarıqlarını formalaşdırmaq, sənət əsərindən baş çıxarmağı, doğma dilin əzəmət və gözəlliyini duymağı, onu dərk etməyi öyrətmək məktəbin başlıca vəzifəsidir.

Uşaq və yeniyetmələrin şəxsiyyətinin formalaşdırılmasında bədii ədəbiyyatın rolu əvəzəedilməzdir. Orta ümumtəhsil məktəbini başa vurmuş gənclər təkcə elmi-nəzəri hazırlıq deyil, həm də yüksək əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlər, o cümlədən dil və ünsiyyət bacarıqlarına malik olmalıdırlar. Hər bir şəxs müxtəlif formalı və məzmunlu mətnləri səlis, şüurlu oxumağı, yazılı və şifahi nitqdə səmərəli və yaradıcı ünsiyyət qurmağı bacarmalıdır. Bu baxımdan Azərbaycan dilinin, bir fənn kimi, təlim əhəmiyyəti böyükdür.

Mövcud Azərbaycan dili dərslərində bədii əsərlərin bütün janrlarından nümunələr verilmişdir: nəqli və təsviri xarakterli hekayələr, bədii oçerklər, vətəndaşlıq, psixoloji və peyzaj lirikası, təmsillər, əfsanəvi və məişət nağılları, xalq mahnıları, atalar sözləri, zərb-məsəllər, tapmacalar və s. Şagirdlər şeir, hekayə, nağıl, elmi-kütləvi mətn, oçerk, təmsil, bayatı, atalar sözləri, tapmaca, yanılımac, digər kiçikölçülü folklor nümunələri haqqında sadə nəzəri məlumatla yiyələnməli, onları fərqləndirməyi bacarmalıdırlar.

İbtidai siniflərdə oxu dərsləri elə təşkil olunmalıdır ki, uşaqların təhsili, tərbiyəsi və inkişafı vəzifələri vəhdətdə yerinə yetirilsin. Müəllim çalışmalıdır ki, şagirdlər oxuduqları əsərlərin dilinin, ondakı obrazlı ifadələrin, dəqiq, sərrast sözlərin bədii qüvvəsini və gözəlliyini başa düşsünlər, hiss edə bilsünlər və onlardan zövq alsünlər.

Oxu materiallarının seçilməsi, hər şeydən əvvəl, təlim məqsədilə müəyyənləşdirilir: şagirdə oxumağı və oxuduğunu başa düşməyi öyrətmək, elmi-kütləvi və bədii mətnlərlə işin üsul və vasitələrinə yiyələnmək, nitq mədəniyyətini inkişaf etdirmək, estetik, əxlaqi, əmək və ictimai tərbiyəni təmin etmək, fəal həyat mövqeyi formalaşdırmaq və s. Bu vəzifələr o zaman yerinə yetirilə bilər ki, oxu üçün seçilən materiallar ideya, mənəvi və estetik cəhətdən yüksək, uşaqların yaş, psixoloji və bilik keyfiyyətlərinə uyğun, emosional boyalarla, dinamik süjet quruluşuna, dəqiq məntiqə malik olsun.

İbtidai siniflərdə bədii əsərlərlə işin xüsusiyyəti, ilk növbədə, oxu vərdişlərinin formalaşması ilə müəyyən olunur. Bu vərdişlər əlifba təlimi dövründən sonra başlanır, sonrakı təlim illərində inkişaf etdirilir. Buna görə də mətnlə işin əsas metodu oxudur (seçmə, izahlı, səsli, səssiz, sərbəst, şüurlu, ifadəli). Bədii əsərin şagirdlər tərəfindən qavranılması məqsədilə ilk dəfə bütöv oxusu təşkil olunur, mətnlə iş aparmaq üçün xüsusi çalışma və tapşırıqlar təklif edilir, işin üsulları göstərilir. Bütün bunlar oxunun şüurluluğunu təmin edir. Şüurlu və ifadəli oxu bədii əsərin xüsusiyyətlərinin başa düşülməsini təmin edir.

İbtidai siniflərdə bədii əsərlərlə işin xüsusiyyətlərindən biri onun praktik istiqamətdə olmasıdır. Şagirdlər praktiki şəkildə bədii formanın ünsürləri, elementləri ilə tanış olurlar. Obraz, dil, intonasiya, kompozisiya, ideya, janr və digər kateqoriyalar olduğu kimi öyrədilmir və bədii terminlər işlədilmir (“obraz” əvəzinə “iştirak edən şəxs”, “ideya” əvəzinə “əsas fikir” və s.). Lakin əsərlərin təhlili elmi əsaslarla, bədii əsərlərin əsas qanunauyğunluqları və xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla aparılır.

Oxu prosesində əsas məsələ uşaqlarda ətraf aləm haqqında düzgün obrazlı təsəvvürlər əsasında biliklərin formalaşdırılmasıdır. Oxunun məzmunu ideya-siyasi, mənəvi və estetik tərbiyəni təmin edir. Oxu dərslərində şagirdlərdə vətənə məhəbbət və sədaqət tərbiyə olunur, onlara xeyirxahlıq, ədalətlik, namusluluq, mərdlik, fədakarlıq, təvazökarlıq, düzlük və doğruluq kimi sosial əxlaqi keyfiyyətlər aşılanır, onların dünyagörüşünün formalaşması üçün ilkin bünövrə qoyulur. Beləliklə, oxu dərsləri doğma vətənimizin gələcək qurucularının tərbiyə olunmasını təmin edir.

İbtidai siniflərdə bədii obraz üzərində iş aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsinə xidmət edir: bədii əsəri oxumağı və başa düşməyi öyrətmək; əsərdə təsvir olunan həyatı fakt və hadisələri, personajların hərəkətlərini, doğma təbiət lövhələrini dərinlən qavramaqla uşaqlarda

əxlaqi və estetik tərbiyənin formalaşmasına kömək etmək; oxunmuş bədii əsərdən emosional təsirlənmək bacarığı, bədii obrazların gözəlliyinə, ifadəliliyinə diqqət tərbiyə etmək, şagirdlərdə bərpəedici təxəyyülü, əsərdə təsvir olunanları “görmək”, oxunan əsər haqqında təəssüratını, qəhrəmanların hərəkətlərinə öz münasibətini bildirmək bacarığını inkişaf etdirmək; bədii əsərin estetik qavranılmasını təmin etmək.

Bədii obraz üzərində işin effektivliyini təmin etmək məqsədilə elə əsərlərdən başlamaq lazımdır ki, onlar şagirdlərin gücünə müvafiq, həyat təcrübəsinə yaxın olsun. Bədii obraz-personaj üzərində işin müvəffəqiyyətinin ilk şərti əsərin bütövlükdə qavranılmasıdır. İlk qavrayış zamanı əsərin məzmunu ilə əlaqədar ümumi tanışlıq baş verir, təsvir olunan hadisə, fakt və bütövlükdə əsərə münasibət yaranır. Bundan sonra şagirdlər iştirak edən şəxsləri ayırmalı, adlarını yadda saxlamalı, onların hərəkətlərini əlaqələndirməlidirlər. Bədii əsər üzərində işin sistemi bədii ədəbiyyatın qavranması qanunlarına əsaslanır ki, bu da oxuya hazırlıqdan başlanır.

Əsərin məzmunu, xarakterindən və oxunun məqsədindən asılı olaraq hazırlığın müxtəlif növləri vardır. Yazıçı haqqında, əsərin əsasını təşkil edən hadisələr haqqında müəllimin emosional hekayəsi, əsərə yaxın şeir, nəsr parçalarının şagirdlər tərəfindən sərbəst oxunması güclü təəssürat əmələ gətirir.

Bədii əsərin emosional qavranması və hiss edilməsi üçün bir neçə dəfə oxunması tələb olunur. Birinci oxu əsərin ilkin qavranması prosesidir. Həmin mərhələdə əsər uşaqlar tərəfindən tam qavranılır. Bu cür qavranma, əsasən, hissi xarakter daşıyır. İlkin qavrayış mətnə təfərrüatı ilə nüfuz etməyə, onun bütün cəhətlərini başa düşməyə imkan vermir və uşaqlarda dərin mülahizə, mühakimə və fikirlər yaratmaq məqsədini güdmür.

Mətnin ilk oxusundan sonra əsərin şagirdlərdə hansı hissələr oyatdığı müəyyənləşdirilir. Bu mərhələdəki mühakimələr birtərəfli, hətta mübahisəli ola bilər. Mətn üzərində sonrakı işlər ilk qavrayış əsasında qurulur, uşaqların diqqəti fakt və hadisələrin düzgün başa düşülməsinə yönəldilir, bu və ya digər vəziyyət əsərdən gətirilən misallarla sübut edilir və ya səhv mühakimə edilir.

Dərsdə mətni birinci dəfə kim oxumalıdır? məsələsini müəllim konkret şəraitdə uşaqların yaş xüsusiyyətini, onların oxu vərdişlərinin inkişafı dərəcəsi və əsərin xarakterindən asılı olaraq həll edir. Həcmə böyük, nisbətən mürəkkəb, emosional əsərləri ilk dəfə müəllim özü oxuyur və nümunəvi şagirdləri bu işə cəlb edir.

Dərsdə yalnız konkret məzmun, süjet nəzərdən keçirilmir, əsas fikir, məna bitmiş hissələrin lövhə və epizodları, iştirak edən şəxslərin hərəkətləri təhlil olunur, onlara qiymət verilir. III-IV siniflərdə hərəkətlərin səbəbləri aydınlaşdırılır, qəhrəman haqqında hekayə düzəltmək üçün material seçilir, hadisə, fakt və iştirak edən şəxsləri təsvir edən obrazlı söz və ifadələrə diqqət yetirilir, personajların qarşılıqlı münasibətləri, yazıçının onlara, oxucunun isə təsvir olunan hadisələrə münasibəti açılır. İfadəli oxu təlimi və mətnin nağıl edilməsi əsərin məna təhlili əsasında aparılır. Dərsdə bu iş xüsusi olaraq təşkil olunur, şagirdlər ifadəli oxumaq, mətni nağıl etmək vərdişlərinə yiyələnirlər.

Beləliklə, bədii əsər üzərində iş mətnin ilkin qavranılmasından başlanır, sonra isə onun təhlili aparılır, oxunanların başa düşülməsi, şagirdlərin əsərə, onun qəhrəmanlarına, hadisələrə qiymət verməsi, öz münasibətini söyləməsi və s. ilə başa çatdırılır.

Uşaqlara əsərlə işləməyi öyrətmək üçün onlarda müəyyən bacarıq və vərdişlər formalaşdırılmalıdır. Bu bacarıq və vərdişlərin həcmi hər sinif üçün kurikulumda verilmiş və sinifdən-sinifə mürəkkəbləşdirilmişdir. Tədrislik bu və ya digər sinifdə şagirdlərin müstəqilliyi dərəcəsinə də ifadə olunmuşdur. Məsələn, əsərin əsas fikri üzərində iş bütün siniflərdə aparılır. Lakin I-II siniflərdə bu, müəllimin köməyi ilə yerinə yetirilirsə, III-IV siniflərdə şagirdlər həcmə

böyük olmayan əsərlərin təhlilindən sonra onun ideyasını, mənacə bitmiş hissələrin əsas fikrini özləri müəyyənləşdirirlər.

Bədii əsərin təşkil olunmuş qavrayışı oxu prosesində şagirdlərin estetik və mənəvi tərbiyəsini fəal surətdə həyata keçirməyə imkan verir, çünki bədii əsərin başa düşülməsi onun estetik mahiyyətinin dərk olunması deməkdir.

Beləliklə, ibtidai siniflərdə bədii əsərlərin dili üzərində işin xüsusiyyətlərini aşağıdakı qaydada qruplaşdırmaq olar:

- Bədii təsvir və ifadə vasitələrinin praktik cəhətdən başa düşülməsini və nitqdə işlədilməsini təmin etmək;

- Mətnə onların vəzifəsi və bədii rolunu göstərmək;

- Bədii obrazların düzgün canlandırılması və əsərin məzmununun dərinədən başa düşülməsinə nail olmaq;

- Şagirdlərin bədii zövqünü inkişaf etdirmək.

Bədii mətnlərin dili üzərində iş şagirdlərin ədəbi görüş dairəsini genişləndirir, onların emosional təəssüratını zənginləşdirir, bədii sözün mənasını başa düşməyə, mətnə onun rolunu anlamağa, bədii obrazları düzgün canlandırmağa, oxunmuş mətnin məzmununun dərinədən mənimsənilməsinə, şagirdlərin nitqinin ifadəliliyinə, materialın şüurlu qavranılmasına kömək edir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Abdullayev A.A. Qiraət dərslərində bədii əsərlərin dili üzərində işin təşkili. Bakı, 2004
2. Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2017
3. Kərimov Y.Ş. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2013
4. Nəbiyeva Ş.Z, Abdullayeva G.A, Kərimova A.S. İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Elm və təhsil, 2016

FİLOLOGİYA FAKÜLTƏSİNDƏ MENTORLUQ FƏALİYYƏTİNİN TƏTBİQİNDƏ TƏLİMLƏRİN TƏTBİQİNİN ZƏRURİLİYİ

Dosent Gülşən Fəxrəddin qızı Novruzova

ADPU, ETM-in Tətbiqi tədqiqatlar bölməsinin müdiri,

İbtidai təhsilin pedaqogikası kafedrası.

<https://orcid.org/0000-0002-1765-0996>

ÖZET.

Ölkəmizin dünya təhsilinə inteqrasiyada düşüncəyə yönəlik dərslərin təşkili inkişafetdirici olub, müasir dövrün tələblərinə uyğundur. Burada əsas məsələ həyatla əlaqəlilik prinsipinə əsaslanaraq problemin qoyuluşu və tədqiqatın aparılması üçün tapşırıqların yaradılmasıdır. Tədqiqatın həyata keçirilməsi öyrənlərdə idrak fəallığı yaradaraq, problem həllətmə, sərbəst qərar vermə, əməkdaşlıq etmə və digər praktik bacarıqları inkişaf etdirir. Filologiya fakültəsində diaqnostik qiymətləndirmə üçün aparılan müəllim və tələbə sorğularının nəticələrinə və eyni zamanda fənn proqramları, sillabuslar (mühazirə və seminar) və mühazirə materiallarının (nümunə əsasında) məzmununun uzlaşması baxımından metodiki olaraq araşdırılmasına əsaslanaraq tədqiqata əsaslanan yeni metodiki yanaşmaya yönəlik təhsilin təşkilinə dair praktik

təlimin keçirilməsi tövsiyə olunmuş və həyata keçirilmişdir. Məqsəd tədqiqat əsaslanan dərslərin qurulması və onun göstəricisini müəyyənləşdirmək olmuşdur.

“Tədqiqata əsaslanan yeni məzmunlu təhsilin təşkili” mövzusunda 2022-ci ilin 14 fevral tarixlərində Filologiya fakültəsində 75 nəfər professor-müəllim heyətinin iştirakı ilə 5 günlük təlim həyata keçirildi. Təlim 6 kafedra üzrə (1 mərkəz, 5 kafedra olaraq müəllimlərin say etibarilə qrup təşkilinə əsasən 2 dəfə 2 gün və 1 dəfə 1 gün) praktik dərslərin təşkilinə dair nümunələrin yaradılmasına əsaslandı. Nəticədə tədqiqat əsaslı məzmununa dair 15 dərslərin planlaşdırılması hazırlandı.

Təlimlərdə tədqiqat əsaslı məzmununa aid dərslərin planlaşdırılması keçilən mövzu üzrə təlim nəticələrinə əsasən müvafiq fəaliyyətlər həyata keçirilmişdir. Bu zaman əsas məqamlar dərslərin təlim-tərbiyə və inkişafetdirici məqsədlərini müəyyənləşdirərək ona uyğun düzgün meyarlar seçmək olmuşdur. Formativ qiymətləndirmə zamanı refleksiya-açıq sualların tərtib edilməsi qaydası və onların düzgün qiymətləndirilməsi strategiyalarını da əhatə edən məzmununda məlumatlar verilərək praktik olaraq tətbiqi istiqamətdə bir sıra fəaliyyətlər icra olunmuşdur. Bununla yanaşı, fakültə çərçivəsində keçirilən mentor təlimləri müasir dövrün gəncinin kompetensiyalı olmasını, özünə və cəmiyyətə yararlı ola bilməsini dərslərin təşkilində həyatla əlaqəlilik prinsipinə əsasən reallaşdırır və inkişafyönümlülüyün təmin edilməsində əsas məsələ kimi qarşıya vəzifə olaraq qoyur.

Açar sözlər: təlim , proqram, tədqiqat, tapşırıq, sorğu, tətbiq, kompetensiya

ABSTRACT

.The organization of thought-oriented classes is developmental and meets the requirements of the present era as our nation integrates into the global education system. The key challenge here is to set the problem in the light of the principle of relevance to life and create tasks for conducting research. Engaging in research stimulates learners' cognitive processes and develops problem-solving, independent decision-making, cooperation, and other practical skills. Practical training on the organization of research-based education with new content was recommended and implemented based on the results of teacher and student surveys conducted for diagnostic evaluation at the Faculty of Philology, as well as a methodical examination of the content of subject programs, syllabuses (lectures and seminars), and lecture materials (based on the sample). The goal was to establish lessons with research content and determine their indicators.

The 5-day workshop was held at the Faculty of Philology on the theme of "Organization of research-based education with new content" with the participation of 75 professors and teachers on February 7-14, 2022. The training was based on the creation of samples for the organization of a practical lesson for 6 departments (1 center, 5 departments based on the group organization of teachers in terms of number, 2 times for 2 days, and 1 time for 1 day). 15 lessons with research-based content were therefore planned as a result.

In the trainings, the planning of the lesson related to the research-based content and relevant activities was carried out based on the training results on the topic covered. The key objectives at this step were to identify the lesson's educational and developmental goals and choose the appropriate criteria. Several activities were conducted during the formative assessment in the direction of practical application, including instructions on how to create reflection-open questions and methods for correctly evaluating them. At the same time, mentor training programs offered by the faculty help young people in the modern age become competent and useful to themselves and society, based on the idea that lessons should be relevant to real-world situations, and set the task as the main issue in ensuring development orientation.

Key words: training, program, research, task, survey, implementation, competence.

Ölkəmizin dünya təhsilinə inteqrasiyada düşüncəyə yönəlik dərslərin təşkili inkişafetdirici olub, müasir dövrün tələblərinə uyğundur. Burada əsas məsələ həyatla əlaqəlilik prinsipinə əsaslanaraq problemin qoyuluşu və tədqiqatın aparılması üçün tapşırıqların yaradılmasıdır. Tədqiqatın həyata keçirilməsi öyrənənlərdə idrak fəallığı yaradaraq, problem həlletmə, sərbəst qərar vermə, əməkdaşlıq etmə və digər praktik bacarıqları inkişaf etdirir. Filologiya fakültəsində diaqnostik qiymətləndirmə üçün aparılan müəllim və tələbə sorğularının nəticələrinə və eyni zamanda fənn proqramları, sillabuslar (mühazirə və seminar) və mühazirə materiallarının (nümunə əsasında) məzmununun uzlaşması baxımından metodiki olaraq araşdırılmasına əsaslanaraq tədqiqata əsaslanan yeni metodiki yanaşmaya yönəlik təhsilin təşkilinə dair praktik təlimin keçirilməsi tövsiyə olunmuş və həyata keçirilmişdir. Məqsəd tədqiqat əsaslanan dərslərin qurulması və onun göstəricini müəyyənləşdirmək olmuşdur.

Filologiya fakültəsində aparılan müəllim sorğuları 26 dekabr 2021-ci il tarixdə keçirilmişdir. Filologiya fakültəsində (1 məkəz və 5 kafedra) 184 nəfər müəllim fəaliyyət göstərir. Ümumilikdə, 6 kafedra üzrə 157 müəllim sorğuda iştirak etmişdir.

- "Müasir Azərbaycan dili" kafedrasında 13 nəfər müəllim işləyir. Kafedranın 7 müəllimi sorğuda iştirak etmişdir.

- "Ədəbiyyat" kafedrasında çalışan 16 nəfər professor-müəllimdən 10 nəfəri sorğuda iştirak etmişdir.

- "Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyaları" kafedrasında 32 nəfər müəllim fəaliyyət göstərir. Sorğuda 18 nəfər iştirak etmişdir.

- "Azərbaycan dilçiliyi" kafedrasında işləyən 14 nəfər müəllimin hər biri sorğuda iştirak etmişdir.

- "Ədəbiyyatın tədrisi texnologiyası" kafedrasının 19 müəllimindən 18 müəllimi sorğuda iştirak etmişdir.

- "Xarici dillər Mərkəzi"ndə " 102 nəfər müəllim çalışır. Mərkəzin 90 müəllimi sorğuda iştirak etmişdir.

Bir nümunəni təqdim edirik:

Tətbiqi və Fundamental Tədqiqatlar bölməsinin böyük elmi işçisi, p.ü.f.d. Gülarə Balayevanın "Müasir Azərbaycan dili" kafedrasında keçirdikləri anket sorğusuna dair qeyd edilir ki, "Müasir Azərbaycan dili" kafedrasında 13 nəfər müəllim fəaliyyət göstərir. Kafedranın 7 müəllimi sorğuda iştirak etmişdir. Kafedrada professorların sayı-4, dosentlərin sayı 5, baş müəllimlərin sayı-1, müəllimlərin sayı-3-dür.

Müəllimlər anket sorğusunun suallarını aşağıdakı kimi cavablandırmışlar.

Müasir təlim texnologiyalarının tətbiq ilə bağlı hansı təlimlərdə iştirak etmişiniz sualının cavabına bir çox müəllim ADPU-nun təşkil etdiyi təlimləri qeyd etmişlər. 2 nəfər modul tipli təlimlərdə, 1 nəfər FM GROUP, American Education College, Development Power, TAM və TİPİİ təlimlərində iştirak etdiyini, 2 nəfər müəllim isə təlimlərdə iştirak etmədiklərini yazmışlar.

Fəaliyyətinizdə müasir təlim texnologiyalarından istifadə edirsinizmi? Əgər edirsinizsə, bunun nə kimi əhəmiyyətini görürsünüz? sualına müəllimlərin bir çoxu interaktiv təlim texnologiyalarından və fəal təlim metodlarından istifadə etdiklərini, sлайdlar üzərində müzakirələr etdiklərini qeyd ediblər. Bunun əhəmiyyətini isə tələbələrin fəallığında və biliklərin daha möhkəm mənimsənilməsində görürlər.

Tələbələrinizin aldıkları təhsilləri ilə bağlı maraq və ehtiyaclarını necə müəyyən edirsiniz sualınahər müəllim müxtəlif cavablar vermişlər. Zamanı gəldikcə tələbələrlə, onların maraqları və ehtiyaclarını müəyyənləşdirə biləcək söhbətlər aparmaqla; dərsləri dialoqlar şəklində təşkil edirəm; yeni məlumatları sual-cavab edirəm və nə dərəcədə məlumatlı olduqlarını öyrənirəm; şifahi sorğu və diskusiya əsasında ehtiyaclarını müəyyən etdiklərini qeyd etmişlər. 1 nəfər suala cavab verməmişdir.

Fəaliyyətinizdə hansı tədqiqat metodlarından istifadə edirsiniz sualının cavabında müəllimlər müxtəlif istiqamətlərdə araşdırmalarını qeyd etmişlər. Özünümü şahidə, psixodiagnostik, sosiometrik, statistik, müşahidə, eksperiment və digər metodlardan; tələbələrə tədris edəcəyim mövzularla bağlı ədəbiyyatları araşdırıram və maksimum dərəcədə bu mövzularla bağlı internet resursları da tapmağa çalışıram; müşahidə, təsvir və tarixi müqayisəli və müqayisə metodlarını qeyd etmişlər.

Yeni təlim texnologiyalarına dair hansı bilik və bacarıqları əldə etmək istərdiniz sualına cavab verənbütün müəllim heyəti tədrisin səmərəliliyini artırır, tələbələrdə müstəqil çalışma və aktivliyi təmin edir, dərslərin daha maraqla qarşılanmasına və yadda qalmasına imkan verir, qrup işlərinin təşkili zamanı dərslər daha cəlbedici olur kimi cavablar vermişlər.

Təlim prosesini müasir tələblər əsasında qurmaq üçün İKT-dən istifadə bacarıqlarına yetərinə sahibsinizmi sualınamüxtəlif izahlarla bəli, qismən cavabı vermişlər.

ADPU-nun professor-müəllim heyətininpeşəkar kompetensiyaları baxımından fərdi və ya qruplarla (onlayn və ya əyani) dəstək almağı düşünürsünüzmü sualınamüxtəlif cavablarla bunun faydalı olduğunu qeyd edərək müsbət cavab vermişlər.

Sonuncu bənddə qoyulan suala - **professor-müəllim heyətinin peşəkarlığını yüksəldilməsi üçün yeni nə təklif edərdiniz** sualına müəllimlərdən 2 nəfər cavab verməyib, 1 nəfər xeyr cavabı, digərləri isə - dünyanın qabaqcıl ölkələrinin təhsil nailiyyətləri ilə müəllimlərimizin daha yaxından tanış edilməsini, müxtəlif xarici ölkələrə kurslara göndərilməsini; İKT resurslarından və müasir təlim texnologiyalarından kifayət qədər istifadə etmək lazımdır kimi nisbətən oxşar cavablar verilmişdir.

Sorğulardan belə nəticə alınmışdır ki, Filologiya fakültəsinin müəllimləri keçirilən təlimlərdə yetərinə iştirak etmiş və öyrəndiklərini işlərində tətbiq etməyə çalışırlar. Lakin tədqiqat xarakterli dərslərin təşkili üçün onların təlimə ehtiyacı olduğu müəyyənləşdirilmişdir və kafedralar üçün belə təkliflər verilmişdir:

-Professor-müəllim heyətinin peşəkarlığını yüksəltmək üçün onların tədqiqat xarakterli məzmunun təhsilə tətbiqinə dair təlimlərdə iştirakının təmin edilməsi;

- İKT bacarıqlarının əldə edilməsi üçün onların təlimlərə cəlb olunması;

- Təlim resurslarının hazırlanması və güşənin yaradılması;

- Tədris prosesində müasir təlim texnologiyalarına dair yeniliklərin tətbiqinə nail olunması;

-Sistemli şəkildə yeni təlim texnologiyalarınaəsaslanan dərslərin təşkilinə nail olunması ;

- Təlim proseslərinin praktik olaraq izlənilməsinə, dərslərin mübadiləsinə şəraitin yaradılması və həyata keçirilməsi;

- Təlimin təşkilindətədqiqata sövq edən tapşırıqlar əks olunan dərslər nümunələrindən ibarət metodik vəsaitin yazılması məqsəduyğundur.

Filologiya fakültəsində tələbələr üçün tərtib edilən suallar əsasında onların öz təhsillərinə dair düşüncələri haqqında fikirlər formalaşdı. Tələbələrin təhsildə rolu, müəllimlərinə münasibəti, müəllimlərin tədrisə və tələbələrinə münasibəti, müasir təlim metodlarının tətbiqinin qiymətləndirilməsi, nəzəri və praktik bacarıqların inkişaf etdirilməsi barədə ilkin təsəvvürlərinin üzə çıxarılmasına imkan yarandı. Belə ki, tədrisdə interaktiv təlim metodlarından istifadəyə

üstünlük verilməsi praktik bacarıqların inkişafına zəmin yaradır, dərsləri maraqlı edir və asan mənimsəməyə kömək edir.

Lakin tələbələr tədqiqatçılıq, yaradıcılıq, analiz, təqdimetmə, tətbiq, əməkdaşlıq və s. kimi bacarıqların inkişaf etdirilməsi baxımından izah verməmiş, başqa sözlə, nəzəri biliklərinin praktikada tətbiqinin daha da təkmilləşdirilməsinə və sistemli şəkildə həyata keçirilməsinə ehtiyac olduğu aydınlaşmışdır. Bu baxımdan kompetensiyalı təhsilverənlər və təhsilalanların formalaşdırılması başlıca meyar kimi prioritet məsələ olmuşdur.

“Tədqiqata əsaslanan yeni məzmunlu təhsilin təşkili” mövzusunda 2022-ci ilin 7-14 fevral tarixlərində Filologiya fakültəsində 75 nəfər professor-müəllim heyətinin iştirakı ilə 5 günlük təlim həyata keçirildi. Təlim 6 kafedra üzrə (1 mərkəz, 5 kafedra olaraq müəllimlərin say etibarilə qrup təşkilinə əsasən 2 dəfə 2 gün və 1 dəfə 1 gün) praktik dərslərin təşkilinə dair nümunələrin yaradılmasına əsaslandı. Nəticədə tədqiqat əsaslı məzmununa dair 15 dərslərin planlaşması hazırlandı.

Bir dərslə nümunəsini təqdim edirik: “Azərbaycan dili tədrisi metodikası elmi və onun tədrisi yolları”.

Azərbaycan dili tədrisi metodikası pedaqoji elmlər sistemində daxildir. Azərbaycan dili təliminin məzmunu, metodları, priyom və vasitələrinin geniş şəkildə öyrənilməsi də bu elm sahəsinə daxildir.

Azərbaycan dili tədrisi metodikası elminin tədqiqat sferasına ənənəvi, fəal təlim üsulları, şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdislər əldə etmələri üçün ən optimal şəraitin yaradılması, onların təlim müvəffəqiyyətlərinin hesaba alınması və qiymətləndirilməsi məsələləri daxildir.

Azərbaycan dilinin tədrisi elminin məqsədi ibtidai siniflərdə Azərbaycan dili təliminin məzmununu müəyyənləşdirmək, şagirdlərin nitq bacarıqlarını, inkişaf etdirməkdən və onların dünyagörüşünü formalaşdırmaqdan ibarətdir.

Azərbaycan dili təliminin mahiyyətini açmaq, bu prosesin obyektiv qanunlarını aşkara çıxarmaq və əməli fəaliyyətdə onlardan istifadə etmək Azərbaycan dili tədrisi metodikası elminin əsas vəzifəsidir.

Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası elmi müvafiq bilik və bacarıqların zəruriliyi məqsədini önə çəkir.

Azərbaycan dilini ibtidai siniflərdə tədris edərkən yeni təlim üsullarından bacarıqla istifadə edərək müəllimlərdən cəsarət və bacarıq tələb edir.

Fəal/interaktiv təlimi həyata keçirən çoxlu sayda müxtəlif üsullar vardır. Hər bir üsulün öz texnikası mövcuddur. Dərslərin səmərəsini artırmaq üçün bu üsullardan düzgün istifadə etmək çox vacibdir. İbtidai siniflərdə lazım olan üsul və texnikaların bəzilərinin izahını veririk:

1. Akvarium – bu üsulün məqsədi diskussiya vərdislərini inkişaf etdirməkdən ibarətdir.
2. Anlayışın çıxarılması – bu üsul şagirdlərdə anlayışın əlamətlərini sadalamaqla sözü izah etmək bacarığını inkişaf etdirir.
3. Auksion- bu üsul şagirdlərdə analitik təfəkkürü və söz ehtiyatını inkişaf etdirir.
4. BİBÖ – açması bilirik, istəyirik bilək, öyrəndik – bu üsul özündə diaqnostik qiymətləndirməni və özünüqiymətləndirməni ehtiva edir.
5. Beyin həmləsi – yeni mövzunu şagirdlərə mənimsənilməsində istifadə oluna bilər.
6. Karusel – keçiləcək dərslərdən əvvəl iri ağ kağızlarda mövzuya aid suallar yazılır.
7. Klaster (şaxələndirmə) – anlayışın təsnifatını yaratmaq bacarığını inkişaf etdirir.
8. Venn diaqramı - əşya və hadisələri müqayisə etmək, onların oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmək üçün bu üsuldan istifadə olunur.

9. Ziqzaq üsulu – bu üsul mətnin məzmununun qısa müddət ərzində şagirdlər tərəfindən mənimsədilməsinə imkan yaradır və s.

Bu cür planlama aparırıq:

Mövzu: “Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası elmi və onun tədrisi yolları”.

Təlim nəticələri: - Tələbələr Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası elmi və onun mahiyyətini dərk edir;

- Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası elmi haqqında bilik bacarıq və vərdişlər əldə edir.
- İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi zamanı yeni təlim üsullarını tanıyır və onlardan nə zaman və necə istifadə edəcəklərini mənimsəyir.
- Dərsin mahiyyətindən aslı olaraq yeni təlim metodlarının bir-birindən fərqi izah edir və onların nə zaman daha faydalı olacağını müəyyənləşdirir.

Motivasiya: İbtidai sinifdə ən çox sevdiyiniz müəllim kim olmuşdur? Onu hansı cəhətlərinə görə sevirsiniz? Daha kimi və nə üçün sevirsiniz? Səbəbləri bilmək bəs nə üçün əhəmiyyətlidir?

Fərzivələr alınır: Səbəbi bilmədən dəyərləndirmək çətin olar.

Tədqiqat sualı: Sizcə Azərbaycan dili fənninin asan mənimsənilməsi (Azərbaycan dilinin tədrisi) hansı yollarla mümkün olar və nə üçün?

İş forması: Kiçik qruplarla iş.

İş üsulu: Beyin həmləsi, klaster

İntegrasiya: Azərbaycan dili, ədəbiyyat.

Resurslar: Flipcatt, marker, dərslik, mətnlərdən ibarət kitab.

Tapşırıqlar:

Tapşırıq I.

- 1). Yeni təlim üsullarını tətbiq etmək nə üçün əhəmiyyətlidir?
- 2). Nitq bacarıqlarının (vərdişlərinin) hansı yollarla əldə edilməsi əhəmiyyətlidir və nə üçün ? Nümunə göstərin

Tapşırıq II.

- 1). Yeni təlim üsullarından hansıları tanıyırsınız? Onları tanımaq və bilməyin nə kimi üstünlükləri var?
- 2). Qxu bacarıqlarının (vərdişlərinin) hansı yollarla əldə edilməsi əhəmiyyətlidir və nə üçün ? Nümunə göstərin

Tapşırıq III.

- 1). Azərbaycan dili dərslərində hansı təlim üsullarından daha çox istifadə olunur və nə üçün?
- 2). Yazı bacarıqlarının (vərdişlərinin) hansı yollarla əldə edilməsi əhəmiyyətlidir və nə üçün ? Nümunə göstərin

Tapşırıq IV.

- 1). BİBÖ, Ziqzaq, Venn diaqramı və Klaster üsullarının alqoritmi necədir və biz onları nə üçün öyrənirik?

2). Dinləmə bacarıqlarının (vərdişlərinin) hansı yollarla əldə edilməsi əhəmiyyətlidir və nə üçün ? Nümunə göstəri

Təlimlərdə tədqiqat əsaslı məzmununa aid dərslin planlaşdırılması keçilən mövzu üzrə təlim nəticələrinə əsasən müvafiq fəaliyyətlər həyata keçirilmişdir. Bu zaman əsas məqamlar dərslin təlim-tərbiyə və inkişafetdirici məqsədlərini müəyyənləşdirərək ona uyğun düzgün meyarlar seçmək olmuşdur. Formativ qiymətləndirmə zamanı refleksiya-açıq sualların tərtib edilməsi qaydası və onların düzgün qiymətləndirilməsi strategiyalarını da əhatə edən məzmununda məlumatlar verilərək praktik olaraq tətbiqi istiqamətdə bir sıra fəaliyyətlər icra olunmuşdur. Bununla yanaşı, fakültə çərçivəsində keçirilən mentor təlimləri müasir dövrün gəncinin kompetensiyalı olmasını, özünə və cəmiyyətə yararlı ola bilməsini dərslərin təşkilində həyatla əlaqəlilik prinsipinə əsasən reallaşdırır və inkişafyönümlülüyün təmin edilməsində əsas məsələ kimi qarşıya vəzifə olaraq qoyur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- 1.Ümumtəhsil məktəblərində I-IV sinifləri üçün fənn kurikulumları. Bakı:Təhsil, 2008,480s.
- 2.İ.Babayev- Layihələrin idarə edilməsi – Bakı 2014.120 s.
- 3.M.Şirəliyev:dərslük:E.Əzizov: s.M.Məmmədli :s.19.Ə.Tanrıverdiyev.Az. dilinin tarixi qrammatikası. H.Hüseynova. Mühazirə mətnləri
4. Mentorlar üçün metodik vəsait, 2015.
- 5.Barbara L.Wolfe. Mentor Training Curriculum, ISSA, 2004.
- 6.<http://evolkov.net/questions/Zagashev.I.Question.skill.html>

AZƏRBAYCAN VE TÜRKİYE TÜRKÇESİ DİLBİLGİSİNDE CÜMLƏNİN ÖĞRETİMİ ÜZERİNE

Doç. Dr. İlkin GULUSOY

T.C. Kafkas Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölüm Başkanı

ÖZET.

Türk lehçelerinin gramer özelliklerinin karşılaştırmalı şekilde araştırılması özellikle son yıllarda Türkoloji çalışmalarının en fazla ilgi duyulan alanlarından biri hâline gelmiştir. Bu, bir taraftan, uzun yıllar farklı sebeplerden dolayı birbirinden uzaklaşmış Türk halklarının yaklaşma isteğine bağlıysa, diğer taraftan dilbilimcilerin Türk dilleri ailesinin aynı kökten gelmiş olduğunu ve bir bütün hâlinde varoluşunu dünya dilbilimine kanıtlama isteği ile ilgilidir. Bu açıdan baktığımızda, Çağdaş Türk lehçelerinin gramer özelliklerinin ortak ve farklı taraflarının karşılaştırmalı şekilde araştırılması, her iki lehçenin gramer kitaplarında cümle kavramı ile ilgili görüşlerin değerlendirilmesi de güncellik arz etmektedir.

Azərbaycan Türkçesi dilbilgisində cümle ile ilgili görüşlərdə fikir ayrılığına rastlanmadığı halde, Türkiyə Türkçesi dilbilgisində cümle kavramları hala tartışma konusudur. Özellikle söz diziminin en temel konusu olan basit ve birleşik cümle kavramları, onların türleri ile ilgili sorunlar devam etmektedir.

Azərbaycan Türkçesi dilbilgisində cümlələr yapısına görə; *basit ve birleşik olmak* üzere ikiye, Türkiyə Türkçesi dilbilgisinde ise cümle, basit ve birleşik cümle dışında bağlı ve sıralı

cümleler olmak üzere dörde ayrılır; bunlardan son iki cümle türü Azerbaycan Türkşesi dilbilgisinde birleşik cümlelerin içinde değerlendirilmektedir.

Azerbaycan Türkşesi dilbilgisinde cümleler mantıksal sözdizimsel öğelerine ayrılma imkanlarına ve maksat ve entanasyona (tonlamaya) göre de tasnif edilirken Türkiye Türkşesi dilbilgisinde böyle bir sınıflandırma görülmemektedir.

Azerbaycan Türkşesi dilbilgisinde basit cümleler cümle öğelerinin birinin veya her ikisinin olup olmaması ile ilgili olarak, tekterkipli (tek ana öğeli) ve çiftterkipli (özne ve yüklem her ikisinin bulunduğu) cümleler olmak üzere ikiye ayrılırken Türkiye Türkşesi dilbilgisinde böyle bir sınıflandırmaya rastlamak mümkün değildir.

Azerbaycan Türkşesi dilbilgisine göre birleşik cümleler; bağımsız birleşik cümle ve bağımlı birleşik cümle olmak üzere ikiye ayrılır. Bağımsız birleşik cümleler onu oluşturan basit cümleler arasındaki anlam ilişkisine, bağımlı birleşik cümleler ise yan cümlelerin türüne göre sınıflandırılırken beş farklı türü olduğu bilinir. Burada yan cümle ile ana cümlelerin yeri ve yapı özellikleri de dikkate alınır. Türkiye Türkşesi dil bilgisine göre, birleşik cümlelerin “şartlı birleşik cümle”, “ki’li birleşik cümle” ve “iç içe birleşik cümle”den oluşan üç türü vardır. Fakat bu sınıflandırma Türkiye Türkşesindeki tüm cümle türlerini kapsamamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Türkşesi, Türkiye Türkşesi, cümle, öğretim.

ABSTRACT.

The comparative study of the grammatical features of Turkish dialects is one of the most interesting aspects of Turkology studies in recent years.

On one hand, this is due to the desire of Turkic people who have been separated from each other for many years for different reasons. On the other hand, it is related to the desire of linguists to prove to the world linguistics that the Turkic language family comes from the same root and exists as a whole.

From this point of view, the comparative research of the common and different aspects of the grammatical features of the Contemporary Turkish dialects and the evaluation of the opinions about the concept of sentence in the grammar books of both dialects are still relevant.

Although there is no difference of opinion about the sentence in Azerbaijani Turkic grammar, in Turkish linguistics, the concept of sentence is still a subject of debate, especially the basic subject of syntax - the concepts of simple and compound sentences, and their types are still debated.

According to Azerbaijani linguistics, sentences are divided into two parts, simple and complex according to their structure. In the Turkish language the sentence is divided into four parts: simple, complex, connected and sequential sentences, the last two types of which are studied as a type of complex sentence in Azerbaijani linguistics.

According to Azerbaijani linguistics, sentences are also classified according to their logical-syntactic features and purpose as well as intonation, while there is no such classification in Turkish linguistics.

In Azerbaijani linguistics, simple sentences are divided into sentences with one-component and two-component depending on whether both members of the sentence are present or not.

According to Azerbaijani linguistics, complex sentences are divided into two parts: compound and subordinate complex sentences. Compound sentences are classified according to the meaning relationships between them, complex sentences are classified according to the subordinate clause. There are 5 types of subordinate clauses, the location and structure of the main and subordinate sentence are also taken into account. According to Turkish linguistics, a

compound sentence consists of a conditional clause, a nested clause, and a conjunction “ki”. However, this classification do not cover all types of sentences in the Turkish language.

Key words: Azerbaijani grammar, Turkish grammar, sentence, teaching

Dil; seslerin, morfemlerin, kelime öbeklerinin, paragrafların ve cümlelerin dizilişlerinden meydana gelen bir sistemdir. Dillerde her seviyede görülen söz dizimine “sentaks” denilmektedir. En yaygın tanımıyla sentaks dilin en önemli birimlerinden olan cümlenin yapısını, hangi alt unsurlardan oluştuğunu, bu unsurların nasıl sıralandığını ve hangi anlamlar taşıdığını inceler.” (Demirci, 2014: 160) Söz dizimi, Azerbaycan Türkçesi dilbilgisinde “sintaksis” şeklinde adlandırılmaktayken, Türkiye Türkçesi dilbilgisinde *söz dizimi* (Banguoğlu, 1984), *cümle bilgisi* (Ergin, 2000), *dizimbilim* (Aksan, 1980), *tümcebilgisi* (Dizdaroglu, 1976) vs. gibi terimlerle ifade edilmektedir.

Söz dizimi, bütün dilsel birimleri ve bu birimlerin sistem içindeki ilişkisini inceleyen kapsamlı bir dil inceleme aşamasıdır (Börekçi, 2015: 355). Azerbaycan Türkçesinin sentaktik/sözdizimsel yapısı ile ilgili Zarife Budagova (1963), Kamal Abdullayev (1999), Alövset Abdullayev, Yusif Seyidov (Abdullayev vb., 2007), Gazenfer Kazımov (2007), Gülafe Abdullayeva (2013), Buludhan Halilov (2017) vb., Türkiye Türkçesinin sözdizimsel yapısı üzerine ise Hikmet Dizdaroglu (1976), Tahir Nejat Gencan (1979), Vehice Hatipoğlu (1982), Tahsin Banguoğlu (1984), Kaya Bilgegil (1984), Rasim Şimşek (1987), Metin Karaörs (1993), Haydar Ediskun (1999), Muharrem Ergin (2000), İbrahim Delice (2003), Günay Karaağaç (2009), Leyla Karahan (2013), Mehmet Özmen (2013), Caner Kerimoğlu (2014) vb. dilbilimciler değerli araştırmalar yapmışlar. “Türkiye’de nasıl ki sözdizimi ile ilgili en fazla benimsenen Prof. Dr. M. Ergin ve Prof. Dr. L. Karahan’ın fikir, yöntem ve değerlendirmeleriye, Azerbaycan’da da Prof. Dr. A. Abdullayev, Prof. Dr. Y. Seyidov ve Prof. Dr. G. Kazımov’un düşüncelerine önem verilmektedir. Sözdizimi ile ilgili yazılan hemen hemen her eserde şu üç dilbilimcinin adları geçmektedir.” (Guliyev, 2017: 488).

Azerbaycan Türkçesi dilbilgisi kitaplarında sözdizimi ile ilgili konular daha detaylı ve kapsamlı şekilde incelenirken Türkiye Türkçesi dilbilgisi kitaplarında bu durumla karşılaşmamaktayız. E. Yaman, bunun nedenini şöyle açıklar: “Doğrudan doğruya günümüz Türkiye Türkçesini konu alan gramer kitaplarında ne yazık ki fonetik ve morfolojiye oldukça geniş yer verildiği halde, söz dizimi kısmı genellikle geçiştirilmiştir. Kanaatimizce, bu durumun asıl sebebi, söz diziminin diğer dil bilgisi unsurlarına nezeren daha karmaşık bir yapıya sahip olmasıdır. Söz dizimiyle ilgili olarak net tespitler yapabilmek oldukça güç bir iştir.” (Yaman, 2000: 36). Gerçekten de Türkiye Türkçesi dilbilgisinde araştırmacıların sözdizimine ilişkin belirli konularda ortak bir noktada buluşamamaları, kendi görüşlerini kabul ettirme istekleri, sınıflandırma ve anlatımlarda bireysel ve farklı yaklaşım şekilleri, sözdizimsel unsurların adlandırılması sırasında terim karmaşasına yol açmaları, aynı kavramların dilbilimciler tarafından farklı adlandırılması bazı sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Azerbaycan Türkçesi dilbilgisinde sözdizimcilerin cümle kavramı ile ilgili görüşlerine bakacak olursak, “Müasir Azerbaycan Dili (Sintaksis) (2007)” kitabına, G. Kazımov’a ve G. Abdullayeva’ya göre, cümle kavramı: “Cümle her bir dilin kuralları esasında gramatik açıdan oluşan, bitmiş bir fikir ifade eden araçtır” şeklinde tanımlanmakta ve cümlede üç önemli özelliğın olması gerektiği belirtilmektedir. Bunlar 1. *Predikativlik*; 2. *Cümlenin tamamlanma entanasyonu*; 3. *Modallık*.’tır. (Abdullayev vb., 2007: 75; Kazımov, 2007: 77; Abdullayeva, 2013: 121).

Azerbaycan Türkçesi dilbilgisinde cümleler farklı bakımlardan sınıflandırılmaktadır. Cümle sınıflandırılmaları birkaç ilkeye dayanarak yapılmıştır. Bunlardan bir kısmı genel özellik

taşımaktadır (örneğin, cümlenin maksat ve tonlamasına göre, yapısına göre sınıflandırılması hem basit hem de birleşik cümleleri kapsamaktadır); fakat bütün sınıflandırmalar yapısal anlamsal temele dayanmaktadır.

Müasir Azerbaycan Dili (2007) ve G. Abdullayeva'nın “Müasir Azerbaycan Dili (morfolojiya, sintaksis)” kitabında cümle aşağıdaki gibi sınıflandırılmıştır:

1. Maksat ve tonlama şekline göre:

a) negli cümleler; ikiye ayrılır: ismi haberli negli cümleler (isim cümleleri), fiili haberli negli cümleler (fiil cümleleri).

b) sual cümleleri; üçe ayrılır: soru tonlaması ile oluşanlar, soru edatı ile oluşanlar, soru zamirleri ile oluşanlar.

c) emir cümleleri;

ç) ünlem cümleleri.

2. Yapısına göre:

a) basit cümleler; ikiye ayrılır: çiftterkipli cümleler, tekterkipli cümleler;

b) birleşik cümleler; genel olarak ikiye ayrılır: 1. Basit yapıli birleşik cümleler (buraya tabesiz/bağımsız ve tabeli/bağımlı birleşik cümleler dahildir), 2. Karmaşık yapıli birleşik cümleler.

G. Kazımov, kitabında cümleleri dört ana başlık altında incelemiş, cümleleri yukarıdakilerin dışında mantıksal sözdizimsel öğelerine ayrılma imkanlarına göre (1. öğelerine ayrılabilen cümleler; 2. öğelerine ayrılamayan (söz cümleler, vokativ cümleler) ve modallığa göre de (olumlu cümleler, olumsuz cümleler) sınıflandırmıştır (Kazımov, 2007: 77).

Türkiye Türkçesi dilbilgisinde cümle kavramı araştırmacılar tarafından farklı şekillerde ifade edilmiştir.

Ünlü dilbilimcilerden T. Banguoğlu: “Kendi kendine yeten bir yargı bir cümle sayılır” demektedir ve cümleleri “Yargı öbekleri” başlığı altında incelemektedir (Banguoğlu, 1984: 522). M. Ergin, cümleleri: “Cümle bir fikri, bir düşüncüyü, bir hareketi, bir duyguyu, bir hadiseyi tam olarak bir hüküm halinde ifade eden kelime grubudur.” - diye tanımlar (Ergin, 2000: 398). L. Karahan'a göre; “Bir düşüncüyü, bir duyguyu, bir olayı yargı bildirerek anlatan kelime veya kelime dizisine cümle denir. Cümle dilin en küçük anlatım birimidir. Duygular, düşünceler, olaylar ve durumlar, cümle veya cümlelerden meydana gelen dil birlikleri ile karşılanır.” (Karahan, 2013: 9).

Türkiye Türkçesi dilbilgisinde cümle ile ilgili bazı sınıflandırmalar şu şekildedir:

Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri* adlı eserinde yapılarına göre cümleleri basit cümle (fiil cümlesi, sıra değişimleri, isim cümlesi, saplama cümle) ve birleşik cümle (tümlenme birleşik cümle, karmaşık cümle) olarak sınıflandırmış ve kendi içlerinde de alt başlıklara ayırmıştır (Banguoğlu, 1984: 523-562).

M. Ergin cümleleri *yüklem türüne göre cümleler ve yapı bakımından cümleler* diye ikiye ayırmaktadır. Yazar, yüklem türüne göre cümlelere fiil cümlesi ve isim cümlesini, yapı bakımından cümlelere ise basit cümle ve birleşik cümleyi (şartlı birleşik cümle, ki'li birleşik cümle, iç içe birleşik cümle) dahil eder (Ergin, 2000: 376).

L. Karahan, kitabının ilk altı baskısında yapı bakımından cümle türlerini; basit, birleşik (şartlı birleşik, iç içe birleşik), sıralı, bağlı cümleler (ki'li birleşik cümleler; diğer bağlama edatlarıyla kurulan cümleler) diye sınıflandırmış (Karahan, 1999: 53), fakat daha sonra görüşlerini değiştirerek yapı bakımından cümleler bölümünü çıkararak yerine “cümlelerin bağlanma şekilleri” (bağlama edatlarıyla bağlanan cümleler, ortak cümle öğeleriyle bağlanan cümleler, ortak kip/şahıs ekleriyle bağlanan cümleler, anlam ilişkisiyle bağlanan cümleler) bölümünü eklemiştir (Karahan, 2013: 85).

Günay Karaağaç, *Türkçenin Söz Dizimi* adlı eserinde yapılarına göre cümleleri; basit cümle, birleşik cümle (şartlı birleşik cümle, iç içe birleşik cümle, ki’li birleşik cümle), bağlı cümle (sıralı bağlı cümleler, açıklamalı bağlı cümleler) ve eksilteli cümle veya söz cümle şeklinde sınıflandırmıştır (Karaağaç, 2009: 237-243).

H. İbrahim Delice, *Türkçe Söz Dizimi* adlı eserinde yapılarına göre cümleleri basit cümle, birleşik cümle (girişik birleşik cümle, iç içe birleşik cümle, karmaşık birleşik cümle) olarak ayırmış ve kullanımlarına göre cümleleri ise sıralı cümle (bağımsız sıralı cümle, bağımlı sıralı cümle, bağlı cümleler) ve cümlede eksiltme olarak sınıflandırmıştır (Delice, 2003: 170-176).

Mustafa Özkan ve Veysi Sevinçli, *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi* adlı eserinde yapılarına göre cümleleri; basit cümle, birleşik cümle (şartlı birleşik cümle, iç içe birleşik cümle, ki’li birleşik cümle, girişik cümle), sıralı cümle (bağımlı sıralı cümle, bağımsız sıralı cümle), bağlı cümle, ara sözlü (cümleli) cümle, eksilteli cümle (kesik cümle) olarak sınıflandırmıştır (Özkan ve Sevinçli, 2019: 195-222).

Süer Eker, *Çağdaş Türk Dili* adlı eserinde yapılarına göre cümleleri; basit tümce, birleşik tümce (şartlı birleşik tümce, ki’li birleşik tümce), sıralı ve bağlı tümce olarak sınıflandırmıştır (Eker, 2003: 371-376).

Mehmet Özmen, *Türkçenin Söz Dizimi* adlı eserinde cümleleri yapıları bakımından; basit cümle (salt basit cümle, girişik basit cümle), birleşik cümle (sıralı birleşik cümle, şartlı birleşik cümle, bağlı birleşik cümle, karmaşık birleşik cümle, saplamalı (ara sözlü) birleşik cümle, iç içe birleşik cümle) ve eksilteli cümle olarak sınıflandırmıştır. Her birini kendi içerisinde alt başlıklara ayırıp incelemiştir (Özmen, 2013: 141-203).

Sonuç

Azerbaycan Türkçesi dilbilgisinde cümle ile ilgili görüşlerde fikir ayrılığına rastlanmadığı halde, Türkiye Türkçesi dilbilgisinde cümle kavramları hala tartışma konusudur. Özellikle söz diziminin en temel konusu olan basit ve birleşik cümle kavramları, onların türleri ile ilgili sorunlar devam etmektedir. Tanımlardan da görüldüğü üzere, Türkiye Türkçesi dilbilgisi kitaplarında cümlelerin tasnifinde kullanılmış olan ölçüler genellikle yüklem yeri, yüklem türü, anlam ve yapıdan ibarettir. Bunların içerisinde en tartışmalı ölçü yapısıdır. Bu ölçüyü kullanan dilbilimciler farklı sonuçlara varmışlar, sözdizimini inceleyen dilbilgisi kitaplarındaki çalışmalarda yer alan değerlendirmeler de konunun işleniş şekillerindeki karmaşayı göstermektedir. Türkiye Türkçesi dilbilgisi kitaplarında dilbilimcilerin yapı olarak neyi kabul ettikleri ve cümleleri hangi özeliğine göre sınıflandırdıklarına dair açıklamaları çok yetersizdir.

Azerbaycan Türkçesi dilbilgisinde cümleler yapısına göre; *basit ve birleşik olmak* üzere ikiye, Türkiye Türkçesi dilbilgisinde ise cümle, basit ve birleşik cümle, bağlı ve sıralı cümleler olmak üzere dörde ayrılır; bunlardan son iki cümle türü Azerbaycan Türkçesi dilbilgisinde birleşik cümlelerin içinde değerlendirilmektedir.

Azerbaycan Türkçesi dilbilgisinde cümleler mantıksal sözdizimsel öğelerine ayrılma imkanlarına, maksat ve entanasyona (tonlamaya) göre de tasnif edilirken Türkiye Türkçesi dilbilgisinde böyle bir sınıflandırma görülmemektedir.

Azerbaycan Türkçesi dilbilgisinde basit cümleler cümle öğelerinin birinin veya her ikisinin olup olmaması ile ilgili olarak, tekterkipli (tek ana öğeli) ve çiftterkipli (özne ve yüklem her ikisinin bulunduğu) cümleler olmak üzere ikiye ayrılırken Türkiye Türkçesi dilbilgisinde böyle bir sınıflandırmaya rastlamak mümkün değildir.

Azerbaycan Türkçesi dilbilgisine göre birleşik cümleler; bağımsız birleşik cümle ve bağımlı birleşik cümle olmak üzere ikiye ayrılır. Bağımsız birleşik cümleler onu oluşturan basit cümleler arasındaki anlam ilişkisine, bağımlı birleşik cümleler ise yan cümlelerin türüne göre

sınıflandırılırken beş farklı türü olduğu bilinir. Burada yan cümle ile ana cümlenin yeri ve yapı özellikleri de dikkate alınır. Türkiye Türkçesi dilbilgisine göre, birleşik cümlenin “şartlı birleşik cümle”, “ki’li birleşik cümle” ve “iç içe birleşik cümle”den oluşan üç türü vardır. Fakat bu sınıflandırma Türkiye Türkçesindeki tüm cümle türlerini kapsamamaktadır.

KAYNAKÇA

1. Abdullayev, A., Seyidov, Y., Həsənov, A. Müasir Azərbaycan Dili. Sintaksis, Bakı, 2007.
2. Abdullayev, K. Mətn Sintaksisi, Bakı, 1999.
3. Abdullayeva, G. Müasir Azərbaycan Dili (morfologiya, sintaksis), Elm və təhsil, Bakı, 2013.
4. Aksan, D. Her Yönüyle Dil, TDK Yay., Ankara, 1980.
5. Banguoğlu, T. Türkçenin Grameri, Baha Mat. İstanbul, 1984.
6. Bilgegil, K. Türkçe Dilbilgisi, Dergah yay., 3. Baskı, İstanbul, 1984.
7. Börekçi, M. Söz Dizim Kuramları Bağlamında Türkçe Söz Dizimi. Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 10/16 Fall 2015, p. 355-370.
8. Budagova, Z. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə, Bakü, 1963.
9. Delice, İ. Türkçe Sözdizimi, Kitabevi, İstanbul, 2003.
10. Demirci, K. Türkoloji için Dilbilim. Anı Yay., Ankara, 2014.
11. Dizdaroğlu, H. Tümcebilgisi, TDK yay., Ankara, 1976.
12. Ediskun, H. Türk Dilbilgisi, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999.
13. Eker, S. Çağdaş Türk Dili, Grafiker Yay., Ankara, 2003.
14. Ergin, M. Üniversiteler İçin Türk Dili, Bayrak Yay. İstanbul, 2000.
15. Gencan, T. N. Dilbilgisi, TDK yay., 4. Baskı, Ankara, 1979.
16. Guliyev, İ. Azərbaycan Ve Türkiye Türkçesi Dilbilgisinde Dilin Sözdizimsel Yapısının Öğrenilmesi Üzerine, XII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildiriler Kitabı, 25-28 Eylül, 2017, s.488-496.
17. Halilov, B. Müasir Azərbaycan Dili (Sintaksis), Bakü, Adiloğlu, 2017.
18. Hatipoğlu, V. Türkçenin Sözdizimi, Ankara, 1982.
19. Karaağaç, G. Türkçenin Söz Dizimi, Kesit Yay., İstanbul, 2009.
20. Karahan, L. Türkçede Söz Dizimi, Akçağ Yayınları, Ankara, 1999.
21. Karahan, L. Türkçede Söz Dizimi, 19. Baskı, Ankara, 2013.
22. Karaörs, M. Türkçenin Söz Dizimi ve Cümle Tahlilleri, Erciyez Üniversitesi Yay., Kayseri, 1993.
23. Kazımov, G. Müasir Azərbaycan Dili, Sintaksis, Bakı, 2007.
24. Kerimoğlu, C. Türkiye Türkçesi ve Tatar Türkçesinin Karşılaştırmalı Söz Dizimi, TDK Yay., Ankara, 2014.
25. Özkan, M., Sevinçli, V. Türkiye Türkçesi Söz Dizimi. İstanbul, Akademik Kitaplar, 2019.
26. Özmen, M. Türkçenin Söz Dizimi, Adana, 2013.
27. Şimşek, R. Örneklerle Türkçe Sözdizimi, Trabzon, 1987.
28. Yaman, E. Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi bakımından Karşılaştırılması, TDK Yay. 2000.

NƏSİLLƏRƏ ÖRNƏK OLAN GÖRKƏMLİ ALİM

Dos. Aygün İdris qızı İsmayılova

ADPU, Xarici Dillər Mərkəzi

orcid kod- 0000-0003-1214-600

ÖZET.

Xeyirxahlıq və insanlara məhəbbət Vətəninə sevən hər kəsə əsl vətənpərvərlik şərafəti gətirir. Alim olan hər bir kəs öz fəaliyyətini düşünülmüş şəkildə yönəltməli, görəcəyi işin son nəticəsini müsbət yola istiqamətləndirməlidir. Alqış o şəxslərə ki, təmsil olunduğu soykökünün, elinin-obasının layiqli oğlu olmaqla, öz əməli, məsləki, əqidəsi ilə xalqına xidmət etsin. Məhz, o şəxslərdən biri də görkəmli alim, müdrik insan Həsən Mirzəyev idi. Həsən müəllim məhz həmin alimlərdən idi ki, zəhməti ilə ömrünə çıraq tutub, onun işığında, nurunda yazıb-yaradanlardan idi. O, bütün yaradıcılığı boyu Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası ilə məşğul olmuş, onun inkişafına xidmət göstərmişdir.

Böyük alim Həsən Mirzəyev həyatda qazandığı elmi nailiyyətləri və bununla yanaşı özünə xas olan əxlaqi dəyərləri ilə kamilləşib və yüksəlib. Bütün bunların fəvqündə alicənablığı, səmimiyyəti, bir sözlə müdrikliyi çalışdığı kollektivdə və həyatda onu tanıyanlar tərəfindən sevilməyə, hörmətlə qarşılanmağa səbəb olmuşdur. O, əsl elm fədaisi idi. Yorulmaz zəka sahibi, elm cəfəkeşi, dəyərli ziyalı şəxsiyyət idi, Həsən müəllim. Böyük alimin həyat amalı: xalqını, millətini, torpağını sevmək, Vətəninə namusla xidmət göstərmək idi.

Açar sözlər: Vətən, görkəmli alim, elmi fəaliyyət, dövlətçilik, tərəqqi, vətəndaş

SUMMARY.

Kindness and love for people bring true patriotism to everyone who loves their country. Everyone who is a scientist should direct his activities in a deliberate way, and direct the end result of his work to a positive path. Applause to those persons who, being a worthy son of the tribe, tribe and village they represent, serve their people with their deeds, deeds, and beliefs. Namely, one of those people was Hasan Mirzayev, a prominent scientist and a wise man. Mr. Hasan was one of those scholars who, with his hard work, held a lamp for his life and wrote and created in its light. Throughout his career, he was engaged in the methodology of teaching the Azerbaijani language and served its development.

The great scientist Hasan Mirzayev has improved and improved with his scientific achievements and his unique moral values. Above all, his generosity, sincerity, and in a word, his wisdom made him loved and respected by those who knew him in the team he worked with and in life. He was a true devotee of science. Teacher Hasan was a person of indefatigable intelligence, a lover of knowledge, and a valuable intellectual. The life mission of the great scientist was to love his people, nation, land, and serve his homeland with honor.

Key words: homeland, outstanding scientist, scientific activity, statehood, progress, citizen

Ta qədimdən Azərbaycanın hər bir guşəsindən elmin müxtəlif sahələri ilə məşğul olan dəyərli alimlər yetişmişdir. Onların ömür yollarının və elmi uğurlarının öyrənilib əbədiləşməsi vacib məsələlərdən biridir.

Alim ömrü inkişaf, tərəqqi deməkdir. Onlar bu zirvəyə yetişmək üçün ömürlərini kitablara həsr edərək ziya çırağı yandırırılar. Bu şərəfli ömrü yaşayan hər bir ziyalı alimlərimizlə fəxr edirik, onlarla qürur duyuruq.

Məhz, sözün həqiqi mənasında böyük insan, görkəmli alim Həsən Mirzəyev də bu dəyərli alimlər arasında yerini tutanlardandır. Bu baxımdan zəngin və spesifik elmi yaradıcılığı ilə seçilən filologiya elmləri doktoru, professor, Əməkdar elm xadimi Həsən İbrahim oğlu Mirzəyevin Azərbaycan dilçiliyinin, o cümlədən filologiyasının inkişafında müstəsna xidmətləri olanlardandır. O, demək olar ki, Azərbaycan filologiyasının bütün sahələri üzrə tədqiqatlar aparmışdır. Onu haqlı olaraq filologiyamızda müasir ədəbi dilimizin morfoloji quruluşunu, xüsusən dilin qrammatik sistemini sinxron və diaxron planda araşdırmaqda, o cümlədən xalqın qədim tarixini, dilini, milli orijinallığını daha yaxşı mühafizə edib saxlayan fellərin mahir tədqiqatçısı hesab edirlər. [1]

Onomastik vahidlərin tədqiqi də Həsən Mirzəyevin yaradıcılığının böyük bir qolunu təşkil edir. Onun yaradıcılığında keçmiş öyrənməklə yanaşı gələcək tədqiqatlar üçün geniş meydan açır.

Həsən Mirzəyevin onomastik vahidlərlə bağlı tədqiqat əsərləri Azərbaycan xalqının tarixini, etnogenez və etnoqrafiyasını öyrənmək üçün zəngin faktiki material mənbəyidir.

O, dilimizin, ədəbiyyatımızın incəliklərini sevə-sevə öyrənib, gələcək nəsillərə yorulmadan yazıb yaradaraq, təbliğ edərək çatdıranlardan idi. [5]

Həsən müəllimin araşdırmalarından, elmi-metodik əsərlərindən gənc və yaşlı alimlərimiz bəhrələnirlər və müsbət nəticələr əldə edirlər.

Azərbaycan filologiya elminin inkişafında H. Mirzəyevin özünəməxsus yeri var. O, dilçiliyin müxtəlif problemlərinə dair bir sıra sanballı tədqiqatları ilə respublikadan kənar da tanınır. Alimin xüsusən Qərbi Azərbaycanın yer adları ilə bağlı araşdırmaları milli tarixin öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Məşhurlardan biri -“İnsan bu dünyaya gəlib ki, Vətənə gərəkli insan olsun və öz üzərinə düşən vəzifə borcunu şərəflə yerinə yetirsin”- demişdir. Vətəni sevmək imandandır. Millət üçün çalışmaq isə müqəddəs bir vəzifədir. Əgər bu fədakarlıq elm yolundadırsa, o şəxsin axirətdə yeri cənnətdir. Çünki, dinimiz islama görə, öyrənmək və öyrətmək ibadətlərin ən gözəlidir. Əgər elm ziyadırsa, elmi öyrədən təbii ki, ziyalıdır. Məhz, görkəmli dilçi alim, səmimi insan olan Həsən Mirzəyev də dünyaya o məqsədlə gələn ziyalılardandır. [2]

Dəyərli alim H. Mirzəyev 1927-ci il noyabr ayının 26-da Dərələyəz mahalındakı Qovuşuq kəndində anadan olub. Orta məktəbi bitirdikdən sonra o, Naxçıvan Dövlət Müəllimlər İnstitutunda, sonra isə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda ali təhsil alıb. H. Mirzəyev əmək fəaliyyətinə 1950-ci ildə doğma kəndində orta məktəbdə müəllim kimi fəaliyyətə başlayıb. O, ali təhsilini başa vurduqdan sonra rayon xalq maarif şöbəsinin inspektoru və Qovuşuq kənd orta məktəbinin müəllimi, sonra isə məktəb direktoru işləyib. H. Mirzəyev 1959–1962-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda Azərbaycan dilçiliyi ixtisası üzrə aspiranturada oxuyub, aspiranturayı bitirdikdən sonra ömrünün sonunadək həmin İnstitutda çalışıb. O, müxtəlif illərdə müəllim, baş müəllim, dosent, professor, kafedra müdiri və dekan vəzifələrini tutub. [3]

O, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin deputatı kimi də daim fərqlənmiş, ölkənin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak etmiş, Heydər Əliyev siyasi məktəbinin davamçısı və təbliğatçısı, 91-lərdən biri olaraq Ulu Öndərin silahdaşı kimi öz ömrünü müstəqilliyimizin qorunub möhkəmləndirilməsinə, Azərbaycan həqiqətlərinin dünyaya bəyan edilməsinə, haqqın-ədalətin bərqərar olmasına sərf etmişdir.

Həsən Mirzəyev vətəninə, xalqına, torpağına bağlı bir vətəndaş, ürəyi insanların sevinci-kədəri ilə döyünən, sinəsində böyük bir dünyanın-Zəngəzurun, Göycənin, Təbrizin, Qarabağın, Dərələyəzin, işğal olunan, bölünən torpaqlarımızın dərdlərini yaşadan əsl azərbaycanlı idi.

Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində, Azərbaycan taleyüklü məqamlarını yaşayan zamanlarda da Həsən Mirzəyev vətəndaş seçimində tərəddüd etmədi, Azərbaycanın gələcəyi, onun inkişafı naminə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin yanında olaraq onun ideyalarına tərəfdar sıxdı. O, hər zaman Heydər Əliyev müdrikiyinə, dövlətçilik təfəkkürünə inanırdı.[4]

Həsən Mirzəyevin elmdəki nailiyyətlərinə görə görkəmli dövlət və siyasi xadim, əbədiyaşar insan Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əlirza oğlu Əliyevin fərmanı ilə "Şöhrət" ordeninə, sonralar isə Heydər Əliyevin davamçısı olan Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının "Əməkdar Elm Xadimi" fəxri adına layiq görülmüşdür.

Sadəliyi, təbiiliyi ilə seçilən bu insanın şəxsi keyfiyyətləri onun bədii yaradıcılığının bir güzgüsüdür. Dilçi-türkoloq alim Həsən Mirzəyev həm də istedadlı şair, qoşmalar ustası kimi məşhurdur. Həsən müəllimin bədii yaradıcılığı həyatın, reallığın, çəkilən əzab-əziyyətlərin, ağrıların, milyonların sağalmaz yaralarına çevrilən dərdlərin, bəlalərin, müsibətlərin ifadəsidir.

Bu dərd Qərbi Azərbaycanın bir parçası olan Dərələyəzdə dünyaya gələn Həsənin qəlbində böyüdükcə böyüyən, əsrlərlə işğala məruz qalan torpaqların, öldürülən, əsir götürülən, doğma yurddan qovulan, min bir müsibətlərlə qarşılaşan ata-anaların, bacı-qardaşların, qız-gəlinlərin dərdi idi.

Həsən Mirzə poeziyası insanı düşündürür, düşündürməklə bərabər tariximizi araşdırıb nəticə çıxarmağa vadar edir.

"Dərd duymaq, dərdə qalmaq aqillikdir, müdrikdir" amalını uca tutub babaların yolunu seçən Həsən Mirzə öz yaradıcılığında yalnız dərdimizi dilə gətirməklə, ifadə etməklə kifayətlənmir, o, bu dərdləri yaşaya-yaşaya, qəlbində bəsləyə-bəsləyə doğmalaşdırır, qanından, canından keçirib müqəddəsləşdirirdi.

O, öz şerlərində zaman-zaman işğallara məruz qalan, parçalanan torpaqlarımızın fəryadını insanlara çatdırır, vətənin övladlarını qisas almağa, əsir qalan elləri, obaları azad etməyə çağırırdı:

Düşmən əlindədir müqəddəs yerim,
Ləlim, cəvahirim, abidəm, pirim,
Qoy ayağa qalxsın igidim, ərim,
Bəlkə bu şad xəbər silə dərdimi.

Babamın o yerdə izi qalıbdır,
Nənəmin nəğməli sözü qalıbdır,
Türk-oğuz yurdunun gözü qalıbdır,
Töksəm də aparmaz Nilə dərdimi

Nilin apara bilmədiyi dərdi Həsən Mirzə öz qəlbində çəkib yaşadırdı.

Professor Həsən Mirzəyev o alimlərdən biridir ki, elmi və ictimai fəaliyyəti vəhdət təşkil edir. Tələbələri, həmkarları, həyatda onu tanıyan kim varsa, onun vətəndaş mövqeyinin şahidi olubdur. Böyük alim Həsən Mirzəyev hər məqamda həqiqətin və həqiqət ocağı bildiyi xalqının yanında olub.[6]

Ermənistanın sentyabrın 27-də növbəti hərbi tərribatından sonra Azərbaycan Ordusunun 44 gün davam edən əks-hücum əməliyyatı noyabrın 10-da tarixi qələbəmizlə başa çatdı. Bu qələbə Vətəninə sevən və göz bəbəyi kimi qoruyan Ali Baş Komandan İlham Əliyev və Silahlı

qüvvələrimizin gücü sayəsində qələbə ilə nəticələndi. Həmin gün Azərbaycan, Rusiya prezidentləri və Ermənistanın baş naziri tərəfindən imzalanan birgə bəyanatla Silahlı Qüvvələrimizin hərbi cəbhədəki möhtəşəm qələbəsi diplomatik sahədə də rəsmiləşdirildi. Beləliklə, xalqımızın 30 il çəkən torpaq həsrətinə son qoydu, ədalət bərpa edildi. Eyni zamanda, Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyev qalib sərkərdə, Azərbaycan Silahlı Qüvvələri güclü ordu, xalqımız isə böyük, məğrur, yenilməz olduğunu bir daha təsdiqlədi. İkinci Qarabağ müharibəsində Azərbaycanın qələbəsində dövlətimizin başçısının da dəfələrlə vurğuladığı kimi, bizim birlikdə güclü olmağımız önəmli rol oynadı. Başqa sözlə, Xalq–Prezident–Ordu vəhdəti ərazi bütövlüyümüzün bərpasında, torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsində mühüm əhəmiyyət daşıdı.

Həsən müəllim inanırdı ki, Azərbaycanın qəsb edilmiş tarixi torpaqları Heydər Əliyevin davamçısı olan İlham Əliyevin diplomatiyası, Ali Baş Komandanı olduğu Silahlı Qüvvələrin gücü hesabına öz hüquqi varislərinə qayıdacaq. Məhz, biz bu anda Həsən Mirzəyevin qabaqgörənliyinin şahidi oluruq. Əfsuslar olsun ki, Həsən müəllim bu tarixi hadisənin şahidi olmadı. Ancaq o, İlham Əliyevi Azərbaycanın Prezidenti kimi Qarabağı geri qaytarmağa qadir tək insan olaraq gördü. O, hisslərində yanılmamışdı. O, Azərbaycan xalqını sevirdi və onun gedəcəyi yollara inanırdı. O elə bu inamla da aramızdan getdi. 2015-ci il fevral ayının 25-də vəfat etdi və Bakı şəhərindəki II Fəxri Xiyabanda dəfn edildi. Bu, Azərbaycan Respublikasının Əməkdar elm xadimi, ictimai xadim Həsən İbrahim oğlu Mirzəyevin sonuncu və əbədi yolçuluğu idi.

Qəlblərdə yaşayan Həsən Mirzəyev də məhz öz zəmanəsində insanların həyatında çox böyük rola malik böyük şəxsiyyət idi. ADPU-nun əməkdaşı olaraq bizlərlə şox səmimi və mehriban münasibəti var idi. Universitetin dəhlizindən keçərkən hər bir müəllimlə, gənclərdən tutmuş yaşlılara qədər səmimi görüşər, hal-əhval tutardı. Məhz buna görə də hamının rəğbətini qazanmışdı. Onun nurlu siması, mənalı baxışları, nəvazişi və danışığı qarşı tərəfdə xoş ovqat yaradırdı. Həsən müəllimin təmsil etdiyi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin əməkdaşlarının onunla qürur duymağa haqqı var. Çünki, Həsən Mirzəyev, saf əməli, xeyirxahlığı və vətənpərvərliyi ilə hörmət-izzət qazananlardandır.

Məmnuniyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizin milli və dövlətçilik maraqları naminə daim ləyaqətlə xidmət göstərən Həsən Mirzəyev işlədiyi müddətdə zəngin elmi-pedaqoji fəaliyyəti ilə yanaşı, ölkəmizin mədəni və ictimai-siyasi həyatında yaxından iştirakı ilə ictimaiyyət arasında xüsusi çəkiyə və böyük nüfuza malik olan alimlərimizdendir.

Vəfatından bir neçə il keçsə də Həsən müəllim xatirələrdə hər şeydən əvvəl nəcib və xeyirxah insan, yüksək və mənəvi keyfiyyətlərə malik böyük bir şəxsiyyət, görkəmli bir elm fədaisi, etibarlı dost, gözəl iş yoldaşı və səmimi ailə başçısı kimi xatirələrdə yaşayacaq. Onun əziz xatirəsi daim onu tanıyanların yaddaşında qalacaq və hər an anılacaq.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

- 1.M.N.Hüseynova “ Həsən Mirzəyevin yaradıcılığında filologiya məsələləri”. Bakı-2011
2. Həsən Mirzəyev – Vikipediya <https://az.wikipedia.org/wiki>
3. “Şərəfli ömür yolu”. “Xalq” qəzeti.28.02.2015
4. “ Heydər Əliyevin silahdaşı Həsən Mirzəyev”. <https://modern.az.>news>he...>
5. M.N.Hüseynova “Həsən Mirzəyevin yaradıcılığında onomastik vahidlərin tədqiqi məsələləri” “Dil və ədəbiyyat” Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. №2(62), Bakı-2008
- 6.Tahir Rzayev”Həsən Mirzədən yadigar misralar”.www.anl.az.\down\525\ Bakı-2016

PROFESSOR HƏSƏN MIRZƏYEVİN ELMI YARADICILIĞINDA FEİLLİN SISTEMLI TƏDQIQI PROBLEMLƏRİ

Elşad Abışov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, ADPU, Müasir Azərbaycan dili kafedrası

SUMMARY.

The article provides systematic information about the scientific research conducted by Professor Hasan Mirzayev, who has a unique place in the development of 20th century Azerbaijani linguistics, on the study of the verb. In his work "The Verb in the Azerbaijani Language", which he dedicated to the study of the verb, extensive information is given about the role of the verb in protecting the national authenticity of the Azerbaijani language and clarifying the conflicting points that create controversy about the history of our language.

Key words: Verb, suffix, part of speech, linguistics, consonant, vowel.

XX əsr Azərbaycan dilçiliyinin, xüsusilə qrammatikanın inkişafında müstəsna xidməti olan tədqiqatçı-alimlərdən biri də Əməkdar Elm Xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor Həsən Mirzəyevdir. Onun elmi fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini dilçilikdə aktuallığı ilə seçilən dialektologiya, onomalogiya və morfologiya məsələləri təşkil edir. Bu axtarışlar fonunda morfoloji sistemdə, həcmnin böyüklüyünə görə digər kateqoriyalardan köklü surətdə fərqlənən feilin tədqiqinə daha geniş yer verilir.

Prof H. Mirzəyevin feillə bağlı araşdırmalarının nəticələri onun "Azərbaycan dilində feil", Bakı, "Elm" 2006, 504 səh. adlı dərs vəsaitində öz əksini tapmışdır. Heç şübhəsiz ki, bunun başlıca səbəbi feilin dilimizin milli orijinallığının qorunması və inkişafındakı rolu, həmçinin bir söz qrupu kimi qədim tarixə malik olması ilə bağlıdır. Alimin feilin qədimliyi və milliliyi haqqında söylədiyi tezislərdə bu fakt daha qabarıq əks olunur. O, bu barədə yazır: "Azərbaycan xalqının, onun dilinin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin qədimliyinə şübhə ilə yanaşanlar, xor baxanlar, öz ilkini, kökünü, qaynağını, ulusunu dananlar qoy gözlərini açıb bu xalqın dilindəki feillərin tarixinə, onun təşəkkül tapma tarixinə yavaş-yavaş baxsınlar. Onda görürlər ki, Azərbaycan xalqının və onun dilinin tarixi deyilən və yazılanlardan da qədimlərə gedib çıxır" (1.s.56)

Prof. H. Mirzəyevin Azərbaycan dilinin tarixi haqqında söylədiyi bu fikirlərin qaynağı onun analitik təfəkkürə və təkzibedilməz faktlara əsaslanan çoxsaylı araşdırmalarının məntiqi-elmi nəticəsidir. Tədqiqatçı-alim müqayisəli-tarixi metoddan istifadə edərək dilimizin tarixinin qədimliyindən soraq verən təkhecalı feillərlə bağlı yazır ki, feil dilimizin milli orijinallığının ən qədim ünsürlərini başqa nitq hissələrinə nisbətən daha yaxşı mühafizə edib saxlayır. Yalnız onu demək kifayətdir ki, Azərbaycan dilindəki birhecalı feillərin içərisində (məs. aç, bax, biş, boğ, bur, bük, əy, ək, iç, get, göz, gəl, öp, sev, seç, sər, sil, söy və s.) bir dənə də olsun alınma söz yoxdur, bunlar xalis türk, o cümlədən Azərbaycan sözləridir. Nəinki feillər, hətta feil düzəldən şəkilçilər içərisində də alınma olanı yoxdur, bunların hamısı Azərbaycan dilinin özünə məxsus olan şəkilçilərdir (1.s.58). O, sözüünə davam edərək "Dilimizin tarixini, lüğət tərkibindəki sözlərin tarixini müəyyənləşdirərkən feilləri araşdırmağın, feilin qatlarını soya-soya, aç-aça qədim izləri aşkar etməyin zəruri" (1.s.59) olduğunu qeyd edir və feillərdəki çoxmənalılığın onda məskən salan hər bir mənənin neçə-neçə əsrdən yadigar qaldığını diqqətə çatdırır; irəli sürdüyü hər bir mülahizəni isbat etmək üçün yalnız müqayisə ilə kifayətlənmir, yeri gəldikcə, etimoloji araşdırmalardan da bir dilçi peşəkarlığı ilə yararlanaraq Azərbaycan dilində sinkretik

feillərin formalaşma və inkişafına qanunauyğunluğuna aydınlıq gətirir. Tədqiqatçı-alim bununla bağlı yazır: "Azərbaycan dilində feilin əvvəlində q səsi gəlirsə, ondan sonra dılarxası sait işlənir. Bu xüsusiyyət feillərin daha qədim tarixə malik olmasını, türk mənşəli sözlər içərisində ahəng qanunundakı sait-samit uyuşmasının feillərdə daha möhkəm özü ilə əsaslanmasını göstərən faktlardır" (1.s.63). Əsərdə linqvistik qanunauyğunluğun belə incəliklə analiz edilməsi sözlərin (feillərin) etimoloji xüsusiyyətlərinin aşkarlanaraq üzə çıxarılması ilə yanaşı, feilin qrammatik mənə növlərinin müəyyənləşdirilməsinə də zəmin yaradır. Müəllifin bu yöndəki analitik yozumu qədim dil nümunələrində müşahidə olunan bəzi ziddiyyətli məqamların üzə çıxarılması baxımından maraqlıdır. Tədqiqatçı bununla bağlı qeyd edir ki, təkhecalı feillərin sonunda iki samitin yanaşı işlənməsi (dartmaq, yırtmaq, sancmaq, sərpmək, çərtmək, çırpmaq və s.) belə feillərin etimoloji inkişafını aydınlaşdırmağa, yanaşı gələn samitlərdən birincisinin, əsasən, r, ikincisinin isə t və p olması təsir və növ kateqoriyasını və bəzi digər məsələləri müəyyənləşdirməyə imkan verir (1.s.63).

Dərs vəsaitində maraqlı doğuran mübahisəli məsələlər sırasında diqqətə cəlb edən nüanslardan biri də qrammatik kateqoriyalara münasibətdir. Belə ki bəzi dərslər və dərs vəsaitlərində bəzən ümumi, bəzi hallarda isə xüsusi qrammatik kateqoriyalar sırasına daxil edilən təsirlik, növ, inkarlıq, zaman , şəkil, tərz və şəxs kateqoriyalarının əslində fele məxsus kateqoriyalar olduğu fakt və dil materialları əsasında özünün birmənalı həllini tapır.

Prof H.Mirzəyevin elmi yaradıcılığında feillərin mənşəyi, etimoloji xüsusiyyətləri ilə yanaşı, onların Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşməsi prosesində iştirak edərək fikrin obrazlı və məzmunlu ifadəsinə xidmət edən frazeoloji vahidlərin formalaşmasında oynadığı rola da aydınlıq gətirilir.

Tdqiqatçı-alim bununla bağlı yazır ki, feilin xarakterik xüsusiyyətlərindən, onu başqa nitq hissələrindən fərqləndirən cəhətlərdən biri odur ki, feilərin əksəriyyəti çoxmənalıdır, zəngin mənələrə malikdir (məs. almaq, aşmaq, batmaq, düşmək, süzmək, çəkmək və s.). Bir feil qırx-əllidən artıq mənədə işlənir. Feillərin lüğət tərkibində yer tutumu az, mənə tutumu isə çoxdur (1.s.60). Məlum olduğu üzrə çoxmənalılığın yaranması söz sənətinin inkişafı ilə üzvi surətdə bağlı olub, omonimlik, sinonimlik, leksik və frazeoloji məcazlıq kimi dil hadisələrinin inkişafına təkan verir ki, bu da nəticədə dilin leksik sistemində müxtəlif və rəngarəng fikir formalarının ifadə olunmasına xidmət edən üslubi fiqurların meydana gəlməsinə şərait yaradır.

Dildə polusemantik məzmun kəsb edən bu prosesin reallaşmasında feilərin mühüm rola malik olduğunu yaxşı bilən H.Mirzəyev göstərir ki, frazeoloji birləşmələrin əmələ gəlməsində, məcazlaşma yolu ilə lüğət tərkibinin zənginləşməsində feillər xüsusi rol oynayır. Belə ki, dilimizdəki frazeoloji birləşmələrin əksəriyyəti feillər vasitəsi ilə yaranır, məs. başına oyun açmaq, üz vermək, ağzından söz qaçırmaq, söz güləşdirmək, ürək qızdırmaq, bağırını yarmaq, baş qoşmaq, and içmək, qulaq asmaq, abırdan salmaq, dilə tutmaq və s.

Feillərdə omonim, sinonim və antonimlərin yaranma yollarının digər nitq hissələrindən əsaslı şəkildə fərqləndiyinə diqqət çəkən alim qeyd edir ki, əgər başqa nitq hissələrində omonim, sinonim və antonimlərin böyük bir qismi alınma sözlərin hesabına yaranırsa, feillərdə belə bir xüsusiyyət yoxdur, onlar yalnız dilin öz daxili imkanları hesabına, xüsusən çoxmənalılığın hesabına yaranır.

Prof H.Mirzəyevin feillə bağlı apardığı araşdırmada diqqətə layiq məqamlardan biri də onun feilin linqvistik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, fəlsəfi aspektlərinə də diqqət yetirməsidir, başqa sözlə, feilin mahiyyətinə fəlsəfi yöndə aydınlıq gətirməsidir. Alim bununla bağlı yazır: "Məlum olduğu kimi, obyektiv aləmdə materiya və hərəkət olmaq üzrə iki ünsür mövcuddur. Birinciyə kainatdakı obyektiv reallıqlar, canlı-cansız, böyük-kiçik bütün varlıqlar, predmet və hadisələr, ikinciyə isə

bu obyektiv reallığın predmet və hadisələrinin məkan və zaman daxilindəki hərəkətləri daxildir. Materiyanı hərəkətsiz, hərəkəti materiyasız düşünmək olmaz. Materiya olan yerdə hərəkət də olmalıdır. Heç vaxt və heç yerdə hərəkətsiz materiya olmamış və ola da bilməz. Qrammatikada adlar bir növ materiya məfhumunun ifadəçisi kimi çıxış edir. Başqa sözlə desək, materiya ilə bağlı olan sözlər əsasən adlar, hərəkətlə bağlı olanlar isə feillər adı **altında qruplaşdırılır.**(1.s.56).

Prof H. Mirzəyevin feillərin linqvistik tədqiqi prosesində fəlsəfinin qanunlarına əsaslanan belə dəqiq materialist şərhə şübhəsiz ki, onun qədim dilçilik ənənələrinə, tarixən bu yöndə aparılan fəlsəfi dilçilik araşdırmalarının incəliklərinə dərinlən bələd olmasından qaynaqlanır. Bunun nəticəsidir ki, dilçi-alim fəlsəfinin qanunlarını dilçiliyə dəqiq tətbiq edir və uğurlu elmi nəticə əldə edir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Həsən Mirzəyev. Azərbaycan dilində feil. Bakı “Elm”, 2006,504 səh.
- 2.Həsən Mirzəyev. Azərbaycan dilində sadə feillər. Bakı, 1984 126 səh (K.A. Məmmədova ilə birlikdə).

HƏSƏN MÜƏLLİMİN QAYĞIKEŞLİYİ. (İZİ İTMƏYƏN, SÖZÜ YAŞAYAN BÖYÜK İNSAN)

Dos. Həmzə Əliyev

*Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası
kafedrasının müəllimi*

ÖZET.

Həsən Mirzəyev tanınmış alim, elmə böyük töhvələr vermiş tədqiqatçı olmaqla yanaşı həm də güclü pedaqoq, tələbələrinin sevimlisi olan müəllim olmuşdur. Onun 25 kitabı 10-a yaxın dərəcə vəsaiti işiq üzünə görüb. Tədris etdiyi fənlərin birbaşa böyük tədqiqatçısı olması tələbələrinin marağına səbəb olmuş, onların bir çoxunun bu yolla addımlamasında vasitəçi olmuşdur.

Xalqını sevən, millətinin inkişafını gənclərin təhsilində və maariflənməsində görəndə Həsən Mirzəyev hər zaman məhsuliyəti və tələbələrinə qarşı qayğısı ilə fərqlənən müəllim kimi xatirələrdə qalmışdır. Cəsarətlə deyə bilərik ki, həmkarları, tələbələri, həyatda onu tanıyan kim varsa, onun müəllimliyinin, vətəndaş mövqeyinin şahidi olmuşdur. Bunu təstiq edən faktlarla bağlı məlumatlar kifayət qədər çoxdur.

Həsən müəllimin elmi fəaliyyəti, dilçi alim kimi tədqiqat əsərləri, elmimizə verdiyi töhfələr müasir dövrimizdə də maraqla qarşılır. Onun dəyərli elmi əsərləri bir çox görüşlərin, tədbirlərin və konfransların mövzusunda çevrilərək öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Açar sözlər: Həsən Mirzə, alim, müəllim, qayğıkeşlik.

SUMMARY.

Hasan Mirzayev was not only a well-known scientist, a researcher who made great contributions to science, but also a strong pedagogue and a favorite teacher of his students. His 25 books and about 10 textbooks have been published. The fact that he was a direct researcher of the subjects he taught aroused the interest of his students and became a mediator for many of them to take this path.

Hasan Mirzayev, who loved his people and saw the development of his nation in the education and enlightenment of young people, was always remembered as a teacher distinguished by his productivity and concern for his students. We can boldly say that colleagues, students, anyone who knew him in life, witnessed his teaching and civic position. There is quite a lot of information about the facts that confirm this.

Professor Hasan's scientific activity, research works as a linguist, and his contributions to our science are welcomed with interest even in our modern times. His valuable scientific works have become the subject of many meetings, events and conferences and maintain their relevance.

Keywords: Hasan Mirza, scientist, teacher, caring.

Söz var xalq içində söz var xılg içində. İz var gələn olmaz ot basar, iz var o qədər gələni olar ki, yola çevrilər. İnsan həyatı da belədir, özün də bilmədən taleyində izi olan, sözü qalan insanlarla rastlaşarsan.

Mən və mənim kimi onlarla tələbə məlum səbəblər üzündən təhsilimizin İrəvan dövrünü tamamlamaq imkanından mərum edildik və III kursdan etibarən Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Unniversitetinin tələbəsi olduq. 1988-dən başlanan o kəşməkeşli illərdə filologiya fakültəsinin dekani təbiətə çox sakit, amma yetərinə qayğıkeş insan olan Bilal Muradov idi. Həmin dövrdə hamı bizimlə maraqlanıb, problemlərimizi həll etməyə çalışsa da, əslən Qərbi Azərbaycandan olan, erməni xislətinə daha dərinə bələd olan müəllimlərimizin – Yunis Məmmədov, Həsən Balıyev, Əli Allahverdiyev və 95 illik yubileyini qeyd etməyə hazırlaşdığımız Həsən Mirzəyev kimi ziyalılarımızın qayğıkeşliyini daha yaxından hiss edirdik.

Hələ İrəvanda oxuduğumuz illərdə bizə dərs deyən müəllimlərdən Həsən Mirzəyev, onun elmi-pedaqoji fəaliyyəti haqqında məlumatlar almış, qiyabi olaraq onu tanımağa başlamışdıq. Elə oldu ki, qiyabi tanıdığımız bu böyük insan III kursda bizə dilçiliyin morfolojiya bölməsini tədris etməli oldu. Qərbi Azərbaycana, Dərələyəzə, oranın sazlı-sözlü dünyasına dərinə bələd olan, oralara böyük sevgi ilə bağlanan bu insan yeri gəldikcə harahan olduğumuzla maraqlanar, mənsub olduğumuz hər bir kəndin tarixini, toponomikasını böyük həvəslə izah edərdi. Hətta hər birimizin adını belə tutarlı dəlillərlə izah etməkdən zövq alar, bununla da bizlərdə pozitiv ovqat oyadardı. Yadımdadır ki, qrupumuzdakı Boris adlı bir tələbə yoldaşımıza da təklif etdi ki, “bu Borisin qabağına bir “mü” də artır, ol Mübariz”.

Yaxşı yadımdadır ki, indi “Müasir Azərbaycan dili” kafedrasının yerləşdiyi otaq auditoriya idi və orada Həsən müəllimin imtahanını da müvəffəqiyyətlə verib yaxşı qiymət aldım. Bu həmin dövrlər idi ki, Həsən müəllimin “Müasir Azərbaycan dili feillərində təsirlik və təsirsizlik kateqoriyası” mövzusunda müdafiə etdiyi doktorluq işi böyük hay-küyə səbəb olmuşdu, hamı onun feillə bağlı bu işindən ürəkdolu danışdı.

Onu da etiraf edirəm ki, şəxsən mən istər tələbəlik illərində, istərsə də, işlədiyim dövrlərdə Həsən müəllimdən xeyli məsləhətlər almış və həmin məsləhətlərin faydasını da görmüşəm. O, zəhmətkeş, işgüzar, yorulmaq bilməyən bir ağsaqqal, bir ziyalı idi. Həyat elə gətirdi ki, universiteti bitirdikdən sonra bu böyük insanın çalışdığı universitetdə işləməli oldum, dünənə qədər tələbəsi olduğum bir insanın iş yoldaşına, məsləkdaşına çevirildim.

Həsən müəllim Milli Məclisə namizədliyini verdikdə tələbə yoldaşlarımla birgə bizdən asılı olan məsələlərdə onun yanında olduq, onun millət vəkili seçilməsi üçün əlimizdən gələn köməklili etdik. O proseslərlə bağlı xeyli şirin xatirələrimiz indi də bizimlə yaşayır. Allah önlərə min rəhmət eləsin. Bir dəfə yenə seçki kompaniyasının üzvləri olaraq Həsən müəllimin yaşadığı evin həyatında toplaşmışdıq. Qaranlıq düşmək üzrə idi ki, Rəhim müəllimin (Həsən müəllimin qudası) oğlu, rəhmətlik Elçin zəng etdi və soruşdu ki, “Ata, hardasan? Qaranlıq düşür,

hava da soyuq.” Rəhim müəllim özünəməxsus təbəssüm və yumorla cavab verdi ki, “Oğlum, harada olacağıq, qaynatan Həsən müəllimin “türməsində”. Demək istəyirəm ki, Həsən müəllim bütün işlərdə olduğu kimi bu məsələdə də həddən ziyadə tələbkər, ciddi adam idi. Gündəlik iş tamamlanmamış heç kimi “qərargahdan” çıxmağa qoymazdı. Hətta elə hallar olurdu ki, bizim məlumatlarımızı belə sonuna varmaqla yenidən dəqiqləşdirir, yoxlayırdı. Onun bu xasiyyətini bildiyimiz üçün büllüetənləri evlərə vaxtında çatdırır, seçki prosesində yanlışlığa yol verməməyə çalışırdıq.

Mən bu gün də əminəm ki, Həsən müəllim mənim, mənim kimi minlərlə tələbənin yaddaşında işinə tam məsuliyyətlə yanaşan bir müəllim, zəhmətsevərliyi və intellekti ilə seçilən bir alim, qayğıkeşliyi və doğmalığı ilə seçilən bir böyük insan kimi yaşamaqdadır. Tanrı millətimizə, dövlətimizə sadıq olan belə insanları çox etsin və bu cür şəxsiyyətləri unutmayanlar var olsun!

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Hüseynova M. Həsən Mirzəyev: onun həyatının mənası. “Azərbaycan müəllimi”. 2021. 26 fevral. S.11
2. Hüseynova M. Həsən Mirzəyev bir ömrün mənası: Vətən yanğısı, alim cəfakəşliyi. Azərbaycan müəllimi. 2022, 25 fevral. S.6
3. Mirzəyev H. Hamı o səndəki el Dərələyəz?. Bakı, “Qismət”, 2002, 192 s.
4. Mirzəyev H. Elmi,pedaqoji fəaliyyətim və ömür yolumdan sətirlər. Bakı: Elm. 2008, 885 s.
5. Mirzəyev H. Mən necə unudum belə dərdimi. Bakı: Qismət, 2002, 302 s.

“ATƏŞDƏN KÖYNƏK” VƏ “XİLAS” ROMANINDA MİLLİ MÜCADİLƏNİN ƏKSI

Fil.f.d., dos. Eşqanə Akif qızı Babayeva
ADPU Sabah Qruplarında müəllim

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4934-4168>

ÖZET.

XX əsrin əvvəlləri əsasən dövrün ictimai-siyasi mürəkkəbliyi ilə diqqəti cəlb edir. Birinci dünya müharibəsi, Balkan savaşları, istiqlaliyyət uğrunda mübarizə, siyasi çəkişmələr, nəhayət Cümhuriyyətin qurulması kimi önəmli hadisələrin baş verməsi əlbəttə ki, dövrün romanlarının da leytmotivinə çevrilmişdir. Bu dövrün romanlarında əsasən vətən uğrunda müharibə öz əksini tapırdı. Xüsusilə, Xalidə Ədib Adıvarın əsərlərində bu məsələ bariz şəkildə özünü göstərirdi.

Qeyd edək ki, Xalidə Ədib şəxsən bu müharibələrin şahidi və iştirakçısı olmuşdur. Onun “Türkün atəşlə imtahanı” əsəri yazıcının müharibə təəssüratlarını əks etdirir. Bu əsərdə istiqlaliyyət uğrunda müharibə və yaxın tarixi dövrdən, zəfərin hansı şərtlər altında qazanıldığından bəhs edilir. İstiqlaliyyət uğrunda mübarizə yazıcının “Atəşdən köynək” romanında da öz əksini tapır. Mehmed Raufun “Xilas” romanında da istiqlaliyyət uğrunda mücadiləni əks etdirir. Qeyd edək ki, hər iki əsərdə xarakterin idealları və vətən borcuna görə mübarizədən qaynaqlanan konflikt özünü göstərir. Hər iki əsərin qəhrəmanı milli mücadilə uğrunda mübarizə aparır və mübarizə kontekstində obraz xarakterə çevrilə bilər. Hər iki əsər

qadın qəhrəmanları baxımından xüsusi ilə diqqəti cəlb edir. Həm Ayşə (“Atəşdən köynək”), həm də İclal (“Xilas”) qorxmadan milli mücadilə uğrunda savaşa atılırlar. Hər iki qəhrəman üçün əsas ideal vətən torpağının qurtuluşudur. Ayşə də, İclal da yalnız vətən torpağı azadlığa qovuşandan sonra sevgililəri ilə evlənəcəklərini deyirlər. Ayşə və İclal vətən müharibəsində canından keçməyə hazır olan əsl türk qadınının simasıdır.

Məqalədə, Xalidə Ədib Adıvarın “Atəşdən köynək” və Mehmed Raufun “Xilas” romanı müqayisəli olaraq tədqiqata cəlb ediləcək, milli mücadilənin türk romanında əksi problemi işıqlandırılacaqdır.

Açar sözlər: Tükiyə ədəbiyyatı, Xalidə Ədib Adıvar, Mehmed Rauf, milli mübarizə, zəfər.

ABSTRACT.

The beginning of the twentieth century attracts attention mainly with the socio-political complexity of the era. The outbreak of important events such as the first World War, the Balkan Wars, The Struggle for independence, political strife, and finally the establishment of the Republic, Of course, became the leitmotif of the novels of the time. In the novels of this period, the war for the motherland was mainly reflected. In particular, this issue was clearly manifested in the works of Khalida Edip Adıvar.

Especially note that Khalida Edip Adıvar participated in these wars. Khalide Edip Adıvar's “Turkish Ordeal” reflects the writer's impressions of the war. In this work, the Turkish War of Independence and its recent history, in a certain period of time, the conditions, how the victory was won under these conditions, have become the subject.

The struggle for independence is also reflected in the writer's novel “The Shirt of Flame”. Mehmed Rauf's novel “Salvation” also reflects the struggle for independence. It should be noted that in both works the ideals of the character and the conflict caused by the struggle for the debt of the fatherland are manifested. The hero of both works fights for the national struggle, and in the context of the struggle, the image can become a character. Both works attract special attention from the point of view of female heroes. Both Aysha (The Shirt of Flame) and Iclal (“Salvation”) are thrown into the battle for national struggle without fear. The main ideal for both heroes is the salvation of the land of the Fatherland. Both Aysha and Iclal say that they will marry their lovers only after the liberation of the motherland. Aisha and Iclal a real Turkish woman who is ready to die for the National Struggle.

Keywords: Turkish literature, Khalida Edib Adıvar, Mehmed Rauf, National Struggle, Victory.

XX əsrin əvvəlləri Türkiyənin ictimai-siyasi həyatında olduqca mühim hadisələr baş vermişdir. I Dünya müharibəsi, Balkan savaşları, milli mücadilə uğrunda döyüşlər bu illərə təsadüf edir. XX əsrin əvvəlləri türk romanlarında I Dünya müharibəsi, daha çox isə istiqlaliyyət uğrunda mübarizə illəri öz əksini tapır. Xalidə Ədib Adıvarın “Atəşdən köynək”, “Vurun əxlaqsızı”, Yaqub Qədri Qaraosmanoğlunun “Yad adam” (“Yaban”), Mehmed Raufun “Xilas” (“Halas”), Ərcümənd Əkrəm Talunun “Gün batarkən”, “Qan və iman”, Mükərrəm Kamil Suyun “Dinməz ağrı”, “Atəşdən damla”, Burhan Cahid Morqayanın “Patron”, “Dünənkilərin romanı”, “İzmirin romanı”, “Ehtiyat zabiti” və s. romanları müharibə mövzusunda həsr olunmuşdur. Bu əsərlərdə xarakterin idealları və vətən borcuna görə mübarizədən qaynaqlanan konflikt özünü göstərir. Ümumiyyətlə, 1920-1940-cı illər türk romanlarında müharibə mövzusu xüsusilə geniş yer tuturdu. Bu mövzuya müraciət isə əsasən iki istiqamətdə özünü göstərir:

1. Müharibə dəhşətlərinin insan mənəviyyatına və psixologiyasına təsirinin əks olunduğu romanlar (itkilər, aclıq, səfalət, mənəvi-əxlaqi dəyərlərin məhv olması və s.). Peyami Səfanın “Məhşər”, Rəşad Nuri Güntəkinin “Gizli əl”, Yaqub Qədri Qaraosmanoğlunun “Yad adam”, Mahmud Yesarinin “Pərvin abla”, “Çoban ulduzu”, “Gecə gəzintisi”, Səhəddin Enis Atabəyoğlunun “Zinakarlar” və s. qeyd edə bilərik.

2. Bir çox yazıçının birbaşa şahidi olduğu müharibəni, vətən uğrunda mübarizəni real, bədii lövhələrlə əks etdirdiyi romanlar. Bunlar müharibənin baş verdiyi vaxt, isti-isti qələmə alınan, mübarizə ruhlu romanlardır.

Xalidə Ədib Adıvarın “Atəşdən köynək” (1922) və Mehmed Raufun “Xilas” (1929) romanı bu baxımdan maraqlıdır. Öncə qeyd edək ki, hər iki romanda milli mücadilə ruhu özünəməxsus şəkildə əks olunmuşdur. Hətta əsərlərin adı belə ideya-məzmunu özündə ehtiva edə bilir. Məsələn, Xalidə Ədib Adıvar “Atəşdən köynək” romanının ön sözündə əsərin adını ideya olaraq, Yaqub Qədrindən götürdüyünü etiraf edərək özündən asılı olmayaraq hər dəfə Anadoluya baxdıqda ruhunda-canında məhz “atəşdən köynək” hiss etdiyini vurğulayır: *“Mənim “Atəşdən köynəyi”mi zaman söndürüb bir kənara atmasa, türk romanları arasında iki “Atəşdən köynək” olacaq. Bəlkə də, əlli il sonra kitabxana rəflərində yan-yan qoyulan bu iki kitab Hans Andersenin nağılları kimi dilə gəlib bir-birlərinə keçmiş günlərdən danışacaqlar”* (1, s.13).

Maraqlı bir tarixçə ilə qələmə alınan “Atəşdən köynək” bir neçə baxımdan diqqəti cəlb edir. Xalidə Ədib Adıvarın həyatı, ədəbi şəxsiyyətini tədqiq edib, xatirələrinə nəzər yetirdikdə, onun bu müharibənin şəxsən iştirakçısı olduğunu, bu müharibəni bütün acıları-üzüntüləri ilə yaşadığını görürük. Fikrimizcə, “Atəşdən köynək” romanının əsl güc və uğurunun da qaynağı buradan irəli gəlir. Yazıçının həm romanlarında, həm də xatirələrində milli mücadilə illəri özünəməxsus yer tutur. Xüsusən, “Türkün atəşlə imtahanı” əsərində yazıçının şəxsən iştirak etdiyi və şahidi olduğu müharibə dəhşətləri əks olunur (2). “Atəşdən köynək” romanı, əslində yazıçının o xatirələrindən vücuda gəlmişdir. Bundan başqa, əsərin milli mübarizə illərinin davam etdiyi bir vaxtda ərsəyə gəlmə məsələsi də xüsusilə diqqəti cəlb edir. Forma və məzmun baxımdan yüksək estetik dəyərə malik olan bu əsər böyük rəğbət hissi ilə qarşılanmış, haqqında bir sıra dəyərli fikirlər səslənmişdir. Cəvdət Qüdrət “Atəşdən köynəyi” *“türk ədəbiyyatında istiqlaliyyət mübarizəsinin ilk və ən gözəl romanı”* (6, c.2, s.75) kimi səciyələndirir. Nihad Sami Banarlı da, bu əsərdən *“müharibə illərinin ən hərəkətli romanı”* (4, c.2, s.1228) deyərək bəhs edir. Arif Əmrahoğlu isə 2012-ci ildə Fidan Rzayeva tərəfindən Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılan romanın ön sözündə yazır: *“Ən başlıcası ideoloji şəxsiyyət (ictimai-siyasi həyatdakı mücadiləsi), ideoloji sənətkar (ən azı “Yeni Turan”) olaraq fəaliyyət göstərən və axtarışlar aparan yazıçı bu romanında həyatını belə düşünmədən verə biləcəyi amal və ideallarını bədii prinsip və vasitələrlə əks etdirmişdir. Əsərin əsas qəhrəmanı Ayşə əzabkeşliyi, ağrıya, dərddə bələdliliyi ilə əslində Türkiyəni təmsil edir”* (3, 12). Bu mülahizələrlə razılışaraq qeyd edək ki, roman sadəcə ilkinliyi ilə deyil, psixoloji-ruhi təhlilləri ilə də türk ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutmuşdur. Romanın qəhrəmanları şəxsi sevgilərini vətən eşqinə qurban verib müqəddəs idealları uğrunda mübarizə aparırlar. Əsərin qəhrəmanı Ayşə İzmirin işğalı vaxtı oğlunu və həyat yoldaşını müharibədə itirir. Əsərdəki əsas hadisələr onun ətrafında cərəyan edir. Ayşə obrazı hadisələr fonunda, kəskin konfliktlər müstəvisində xarakterə çevrilir. Əslində yazıçı bu obrazı simvollaşdırır. Peyaminin və komandir Ehsanın Ayşəyə olan sevgisi, vətən eşqi ilə eyniləşdirilir. Onu da qeyd edək ki, əvvəllər Ayşəni bibisi oğlu Peyami ilə evləndirmək istəsələr də, o, bu kəndli qızından qaçıb Avropaya gedir, yalnız Ayşə ərə getdikdən sonra geri qayıdır. Milli mübarizə hadisələrinin fonunda isə Peyaminin ona münasibəti tamamilə dəyişib müharibəyə getməyinə belə səbəb olur. Əsər müharibədə iki ayağını da itirib başından güllə yarası alan gənc zabit Peyaminin xatirələrini

qələmə alması ilə başlayır. Xalidə Ədib Adıvar burada öz müəllif mövqeyini qoyaraq, əsərin əvvəlində quru, təkəbbürlü məmur kimi göstərdiyi Peyamini, hadisələrin fonunda “*idarə və saralmış kağız iyi gələn şəxsiyyətini sıcaq qırmızı qanlarla yudum*” (1, s.16), - deyərək səciyyələndirir. Beləliklə, milli xarakterə çevrilən Peyami də, Ehsan, Cəlal və Ayşə kimi əyninə atəşdən köynək geyərək mübarizəyə qoşulur. Bu mübarizə onun həyat amalına çevrilir, hər iki ayağını itirsə də, ruhundakı atəş köynəyi qürurla daşıyır. Onu qorxudan yeganə duyğu isə insanların onu anlaya bilməməsi və şəhid yoldaşlarından ayrı düşməkdir: “*Bu əməliyyatdan qorxuram. Birdən sağalsam. Bəs dünyada təkbaşına neyləyəcəyəm*” (1, s.21)?

Və ya, “*Elə bilirəm beynimin içini açdıqları vaxt qəlbimə də baxacaq, onun sirlərini oxuyacaq, sonra isə bu imansız insanlar mənə “divanə gənc” deyəcəklər. İçimdəki sevimli dünya, acı və göz yaşı, atəş və eşq dünyası silinəcək. Bəs sonra məndən nə qalacaq? İki zavallı qol və yarımçıq vücut*” (1, s.146)!

Maraqlıdır ki, əsər əməliyyat masasında ölən Peyaminin xəstəliyinə, bu atəşdən köynəyinə həkimlərin latınca qərribə bir ad qoymasıyla bitir. Yazıçı göstərir ki, türkün atəşlə imtahanından keçən Peyamiləri, Ayşələri, ancaq və ancaq Anadolu və azadlıq eşqiylə əyninə oddan köynək geyənlər anlaya bilər. Həyatı boyunca qəlbində, ruhunda o atəşi hiss etməyənlər üçün Peyaminin dərdi, latınca bir xəstəlik adından başqa bir şey deyildir.

Əsərin bütün qəhrəmanları, son nəfəslərinə qədər mübarizə aparıb şəhidlik zirvəsinə qalxırlar. Ayşə milli mübarizənin, azadlığın simvolu kimi təqdim edilir. O, alay komandiri Ehsanın sevgisinə yalnız İzmir işğaldan azad olunduqdan sonra müsbət cavab verəcəyini bildirir. İzmirli azad edərkən bir-birindən xəbərsiz şəhid düşən sevgililərin ölüm səhnəsi Peyaminin dilindən belə verilir:

“*Budur, İzmirli aldınız və bir-birinizə qovuşdunuz!*”

“*Səsimin nə qədər acı olduğunu hiss etdim. Çadırdan özümü çölə atdım. Mənə Ehsanla Ayşə evlənmiş kimi gəldilər*” (1, s.158).

Əsər boyu, maraqlı bir sualla qarşılaşırıq. Daxillərindəki ixtilalın, fırtınanın, vətən eşqinin soyumasına imkan verməyən atəşdən köynəyi görəsən, daha neçə nəsil və nə qədər geyəcək?! Bu sualın cavabı Peyaminin daxili monoloqunda öz əksini tapır: “*Əynimdəki bu atəş köynəyi heç vaxtı çıxarmayacağam, öldükdən sonra da dünyanın sonuna qədər əynimdə qalacaq. Fəqət mən onu, o atəşi, o acını sevirəm, Ayşə*” (1, s.159)!

Obrazların fərdi eşqini, vətən sevgisinə qurban verməsi motivi Mehmed Rafun “Xilas” (1929) romanında da öz əksini tapır. Qeyd edək ki, əsərin ikinci nüsxəsi “Qurtuluş” adı ilə nəşr olunmuşdur. “*Böyükərlərin ən böyüyü Qazi Mustafa Kamala*” (7, s.5) ibarəsi ilə Atatürkü ithaf edilən “Xilas” romanında gənc zabıt Nihadın milli-vətənpərvərlik duyğularının oyanmasından bəhs edilir. Bu obraz “Atəşdən köynəy”in Peyamisini xatırladır bizə. Hər iki əsərdə eşq motivi əsərə lirik-psixoloji ab-hava qatsa da, bu duyğu mahiyyətini dəyişərək vətən, millət sevgisinə çevrilir. Gənc zabıt Nihad və ingilis qızı Beatris arasında başlayan eşq macərəsi, yavaş-yavaş macərəsinə dəyişir. Beatrisin atası mister Dasteninin türklərdən ikrahla bəhs etməsi, üstəlik evin divarından Venizelosun portretini görməsi, Nihadın ruhunda təlatümlər yaradır. Yazıçı göstərir ki, Beatrisin sevgisi onun beynini elə dumanlandırmışdı ki, bu şəhərə gələn gündən bu torpağın övladı olduğunu unudaraq ətrafındakı faciələrdən bixəbər, bir kor kimi ancaq öz keyfi üçün yaşamış, pullarını isə düşmənlərinə xərcləmişdir. Bir sözlə, yunanların İzmirə hücumu keçməsi, türklərin məğlub olması, Beatris və ailəsinin imperialist baxış tərzi, Nihadın qəlbində milli kin oyandırmış olur. Nihadın birdən-birə dəyişərək, hər şeyin fərqi varmasını, Yunqun ifadəsi ilə desək, “*kollektiv şüuraltındakı yenidən doğuş arxetipi*” (5, s.47-49) kimi dəyərləndirə bilərik. Beləliklə, Nihadın korşalmış milli duyğuları yenidən canlanır: “*Bundan sonra hər hərəkətim, hər*

nəfəsim, hər duyğum vətən üçün olacaq. Yalnız və yalnız vətən torpağı uğrunda çalışacağam. Həyatımı, onun xilasını və xoşbəxtliyinə həsr edəcəyəm” (7, s.68). Nihadın bu dəyişimi “Atəşdən köynək”in Peyamisinə xatırladır. Peyaminin Aysəyə duyduğu eşq onun ruhunda, həyata, dünyaya baxışında dəyişikliyə səbəb olur. Hər iki əsər eşq motivi baxımından da diqqəti cəlb edir. Aysə və Ehsanın eşqi, Peyaminin Aysəyə duyduğu qarşılıqsız eşq əslində vətən sevgisinin bir parçası olaraq ifadə olunur. “Xilas” romanındaki İclal və Nihad arasındakı sevgi duyğusu da vətən eşqinin bir parçası olaraq təqdim edilir. Nihad İclala məhz fədakar və vətənsevər əsl türk qızı olduğu üçün aşiq olur. Peyaminin Aysəyə münasibətinin dəyişməsinin də səbəbi bu qəbildəndir.

NƏTİCƏ.

“Atəşdən köynək” və “Xilas” romanlarının müqayisəli təhlili nəticəsində hər iki əsərdə paralelizmin olduğu qənaətinə gəlirik. Ən başlıcası hər iki əsərin qəhrəmanı konfliktlər zəminində nkişaf edərək, dolğunlaşır, püxtələşir. Hər iki əsərin qəhrəmanı sevgililəri ilə yalnız qələbədən sonra evlənməyə qərar verib, milli mübarizəyə davam edirlər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz ki, xarakterlərin idealları və vətən borcuna görə mübarizədən qaynaqlanan hərbi, millətlərarası, dinlərarası ziddiyyətlər o dönmənin romanlarının böyük əksəriyyətinin, o cümlədən Etem İzzət Benicənin “Eşq günəşi”, Ərcümənd Əkrəm Talunun “Qan və iman”, Mükərrəm Kamil Suyun “Dinməz ağrı” və s. öz əksini tapır. Bu əsərlərin hər birində bədii konflikt əsasən üz-üzə gələn çarpışan zidd qüvvələr arasında qurulmuşdur. Əzilən, yurdundan-yuvasından didərgin düşən, övladları süngiyə keçirilən, amma bütün bunlara baxmayaraq, ruhuna atəşdən köynək geyərək mübarizəyə atılan türk milləti, milli düşmənləri ilə üz-üzə gəlir. İstilaçıların vəhşətləri, hər yeri xarabazara çevirməsi, qocaya-uşağa baxmadan günahsız insanları qətlə yetirməsi real tablolarla öz əksini tapır. “Atəşdən köynək”də ingilis müstəmləkəçiləri, “Vurun əxlaqsız”, “Qan və iman” romanında yunan istilaçıları qarşı güc olaraq göstərilir. Burhan Cahid Morqayanın “Kır çiçəyi” romanında isə erməni vəhşiliklərinə geniş yer verilir. Bu əsərləri birləşdirən əsas nüans isə obrazların vətəndaşlıq mövqeyi, istiqlalıyyəti uğrunda mübarizəsi və vətən eşqidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Adıvar, H.E. Ateşten Gömlek / H.E.Adıvar. – İstanbul: Atlas Kitapevi, – 1981. – 160 s.
2. Adıvar, H.E. Türk’ün Ateşle İmtihanı / H.E.Adıvar. - İstanbul: Can Yayınları. – 2013. – 335.
3. Adıvar, X.Ə. Atəşdən köynək. Sakarya ordusuna / X.Ə.Adıvar, tərc. ed. F.Rzayeva. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012. – 208 s.
4. Banarlı, N.S. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi: [2 ciltte] / N.S.Banarlı. – İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, – c. 2. – 1987. – 1366 s.
5. Jung, C.G. Dört Arketip / C.G.Jung, çev. Z.A.Yılmaz. – İstanbul: Metis Yayınları, – 2005. – 145 s.
6. Kudret, C. Türk Edebiyatında Hikaye ve Roman 2. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Kadar (1911-1922): [3 cildde] / C.Kudret. – Ankara: Bilgi Basımevi, – c.2. – 1970. – 411 s.
7. Rauf, M. Kurtuluş (Halas). İstiklal Harbi Romanı / M.Rauf. – İstanbul: Arma Yayınları, – 1998. – 281 s.

VAQIF SƏMƏDOĞLUNUN YARADICILIĞINDA AZADLIQ İDEYASI

Aygün BAĞIRLI

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ÖZET.

Altmışıncılar ədəbi nəslinin nümayəndəsi Vaqif Səmədoğlunun yaradıcılığının əsas mövzusu azadlıq, zaman, həyat, ölüm, tənhalıq və ümumilikdə İnsan və yaşantılarıdır. Şair 60-cı illəri bir əsrin içində intibah dövrü hesab edir və bu intibahı təkcə 30-cu illərdə dünyaya gəlmiş, 60-cı illərdə yaradıcılığa başlamış nəslin nailiyyəti yox, əvvəlki nəsillərin fəaliyyətləri, uğurları və həm də səhvlərinin ortaya çıxardığını deyirdi və qürurla qeyd edirdi ki, Azərbaycan “60-cı illər intibahı” bütün dünyada baş verən bədii proseslərdən, hadisələrdən nəinki gen düşdü, əksinə istər poeziyada, istər musiqidə, istər rəssamlıq və memarlıqda bir çox dünya ölkələrini geridə qoydu. 60-cı illər Vaqif Səmədoğlu üçün hər şeydən əvvəl bütün sahələrdə - fəlsəfədə, ədəbiyyatda, musiqidə, mədəniyyətdə, dəbdə “Yeni zövq”ün yarandığı bir dövr kimi dəyərlidir.

Vaqif Səmədoğlunun doğulduğu, böyüdüüyü mühit, zəngin mütaliəsi, güclü müşahidə və təhlil qabiliyyəti onu istedadlı şair, dramaturq kimi formalaşdırdır. İstedadlı şair və ədəbiyyat adamı olmaqla yanaşı onun ictimai-siyasi xadim kimi də xidmətləri az olmamış, 90-cı illərin əvvəllərində ölkədə yaranan gərgin siyasi proseslərdə yaxından iştirak etmiş, Milli Azadlıq hərəkatının öncüllərindən olmuş, Moskvanın – Kremlin Azərbaycanla bağlı haqsız siyasətinə qarşı çıxan xalqla həmrəy olaraq, çıxışları ilə ümumxalq etirazlarını dəstəkləmişdir.

Şair yazırdı: “Ayrılıq hissi bütün insanlarda var, amma son vaxtlarda mən ayrılıqların ən dəhşətlini hiss etdim: ən dəhşətlini, bəlkə də ən çıxılmazını, bu da Milli Ayrılıq və Milli Tənhalıqdır.

Qarabağla bağlı hadisələr, erməni millətçilərinin uzun illərdən bəri apardıqları təbliğat, hazırlıq, bir də ki, Qərbi Avropanın bu işə insafsız münasibəti mənə Milli Ayrılıq hissini yaşatdı. Elə bildim ki, mənim millətim, Vətənim Azərbaycan Yer kürəsindən ayrılıb”. Bu hisslər, bu yaşantılar Vaqif Səmədoğlunun poeziyasına da, lirik “mən”inin ovqatına da təsir edirdi və Azərbaycan poeziyasında onun darıxan şair, narahat və nigaran şair imicinin formalaşmasının səbəblərindən biri də bu milli tənhalıq duyğusu idi.

Açar sözlər: Vaqif Səmədoğlu, azadlıq, milli varlıq

ABSTRACT.

Main topic of the creativity of Vagif Samadoghlu, representative of literary sixties generation is freedom, time, life, death, loneliness, people in general and experiences. The poet considers the 60s as a renaissance period within a century and he said that this renaissance was revealed not only by the achievements of the generation that began to create in the 30s - 60s, but also by the activities, successes and mistakes of previous generations and proudly noted that the Azerbaijani “renaissance of the 60s” not only moved far from the artistic processes and events taking place all over the world, but, on the contrary, left behind many countries in poetry, music, painting and architecture. The 1960s were valuable for Vagif Samadoghlu, first of all, as the period when the "New Pleasure" was born in all areas - philosophy, literature, music, culture and fashion.

The environment in which Vagif Samadoghlu was born, strong observation and ability to analyze formed him as a talented poet and playwright. Besides being a talented poet and writer, he also had many services as a social and political figure and in the early 1990s, he actively

participated in the intense political processes in the country, was one of the pioneers of the National Liberation Movement and with his speeches, he supported nationwide protests in solidarity with people who oppose the unfair policy of Moscow and the Kremlin towards Azerbaijan.

“Everyone has a feeling of separation, but lately I have felt the most terrible of separations: the most terrible, perhaps the most desperate, is National isolation and National loneliness.

The events related to Karabakh, the propaganda and preparations carried out by the Armenian nationalists for many years, the unfair attitude of Western Europe towards this cause made me feel the National Separation. It seemed to me that my nation and my homeland, Azerbaijan, was separated from the Earth.”. These feelings and experiences influenced Vagif Samadoghlu's poetry and the humor of his lyrical “I” and this feeling of national loneliness was one of the reasons for the formation in of his image as a bored poet, a worried and anxious poet.

Keywords: Vagif Samadoghlu, freedom, national entity

Həsən Mirzəyev Heydər Əliyev kursunun təbliğatçısı kimi
Həsənova Könül Nəriman qızı
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ADPU, Filologiya fakültəsinin dekan müavini

ÖZET.

Azərbaycan filologiya elminin inkişafında H. Mirzəyevin özünəməxsus xidmətləri var. O, dilçiliyin müxtəlif problemlərinə dair bir sıra sanballı tədqiqatları ilə tanınırdı. Alimin xüsusən Qərbi Azərbaycanın yer adları ilə bağlı araşdırmaları milli tariximizin öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. H.Mirzəyevin 200-dən çox elmi əsəri, o cümlədən 25 kitabı və 10-a yaxın dərs vəsaiti işıq üzü görüb. Eyni zamanda mütəmadi olaraq bədii yaradıcılıqla məşğul olurdu. H.Mirzəyev böyük alim olmaqla yanaşı, həm də tanınmış ictimai-siyasi xadim idi.

O, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin deputatı kimi də daim fərqlənmiş, ölkənin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak etmiş, Heydər Əliyev siyasi məktəbinin davamçısı və təbliğatçısı, 91-lərdən biri olaraq Ulu Öndərin silahdaşı kimi öz ömrünü müstəqilliyimizin qorunub möhkəmləndirilməsinə, Azərbaycan həqiqətlərinin dünyaya bəyan edilməsinə, haqqın-ədalətin bərqərar olmasına sərf etmişdir. Xidmətləri “Şöhrət” ordeni ilə qiymətləndirilmişdir.

Həsən Mirzəyev vətəninə, xalqına, torpağına bağlı bir vətəndaş, ürəyi insanların sevinci-kədəri ilə döyünən, sinəsində böyük bir dünyanın-Zəngəzurun, Göycənin, Təbrizin, Qarabağın, Dərələyəzin, işğal olunan, bölünən torpaqlarımızın dərdlərini yaşadan və anbaan bu dərdləri göyərdən, əzizləyən əsl azərbaycanlı idi.

Açar sözlər: Həsən Mirzə, Heydər Əliyev, siyasət, ictimai

ABSTRACT.

Mirzayev has unique merits in the development of Azerbaijani philological science. He was known for a number of well-known studies on various problems of linguistics. The researches of the scientist, especially regarding the place names of Western Azerbaijan, are of special importance from the point of view of studying our national history. More than 200 scientific works of H. Mirzayev, including 25 books and about 10 textbooks have been published. At the same time, he regularly engaged in artistic creation. Besides being a great scientist, H. Mirzayev was also a well-known social and political figure.

He always distinguished himself as a deputy of the Milli Majlis of the Republic of Azerbaijan, actively participated in the social and political life of the country, a follower and propagandist of the political school of Heydar Aliyev, as one of the 91st, as a comrade-in-arms of the Great Leader, he spent his life protecting and strengthening our independence, declaring the truths of Azerbaijan to the world, spent on the establishment of justice. His services were awarded with the Order of "Glory".

Hasan Mirzayev is a citizen attached to his homeland, his people, his land, a true Azerbaijani whose heart beats with people's joys and sorrows, who cherishes and cherishes the sorrows of a big world in his chest - Zangazur, Goyja, Tabriz, Karabakh, Darelai, our occupied and divided lands. was

Keywords: Hasan Mirza, Heydar Aliyev, politics, public

TÜRKÇÜLÜK İDEOLOJİYASININ VƏ TÜRK DİLİ TƏƏSSÜBKƏŞLİYİNİN ƏLİŞİR NƏVAİ MƏRHƏLƏSİ

Eyvaz Məhəmmədəli oğlu Eminəliyev

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialı

ÖZET.

Türkçülük ideologiyasının əsasında türk birliyi ideyası dayanır. Türklərin qədim dövrlərdən günümüzədək siyasi hakimiyyətini, mədəniyyətini, tarixini özündə yaşadan abidələr – bütün epos-oğuznamələr, Mahmud Kaşğarının, Yusif Balasaqunlunun, Seyid Əhməd Yəsəvinin, Fəzlullah Rəşidəddinin, Əbdülqazi Bahadır xanın, Əlişir Nəvainin və b. əsərləri türkçülüğün müxtəlif forma və məzmununda inkişafına xidmət etmişdir.

XV əsr özbək ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan Ə.Nəvai həm də alim, ictimai-siyasi xadim kimi tanınır. Ə.Nəvai Qaramanoğulları Bəyliyin qurucusu və hökmdarı Məhəmməd bəy Qaramanoğlunun türk dilinin işləkliyi ilə əlaqədar göstərdiyi tarixi xidmətdən xəbərdar idi. Məlumdur ki, 13 may 1277-ci ildə Məhəmməd bəy Qaramanoğlu tarixdə ilk dəfə xüsusi fərmanla türk dilini dövlət dili elan etmişdir, fərmanda ciddiyyətlə tələb edilirdi ki, “Şimden gerü hiç kimesne kapuda ve divanda ve mecalis ve seyranda Türk dilinden qayrı dil söylemeyeler. // ... Bundan sonra heç kimsə dərğahda, divanda, məclisdə və meydanda Türk dilindən başqa dildə danışmasın” (1, 435). Bu fərman milli şüurun, türk dili təəssübkeşliyinin, nəticədə türkçülük ideyasının bütün türk dünyasında yaranmasında müstəsna tarixi əhəmiyyət kəsb edir. Ə.Nəvai də dahiyənə uzaqgörənliklə həqiqi Türk üstünlüyünün ancaq dövlət dili olaraq işləndiyi və ədəbiyyatın türk dilində yarandığı zaman mümkün olacağına inanırdı. Tarix Ə.Nəvainin bu ideyasını təsdiqləyir. Türkçülük ideyası XIX və XX əsrlərdə daha geniş vüsət alır: 1843-cü ildə Kazan şəhərində Cədid hərəkatının əsası qoyulur, tarixdə ilk dəfə dindən müstəqil Türk milli kimliyi, 1883-cü ildə İ.Qaspıralı tərəfindən “Tərcüman” qəzetində ilk dəfə türk xalqlarının konsolidasiya halında birləşməsi ideyası, “Dildə, fikirdə, işdə birlik” düsturu irəli sürülür, 1904-cü ildə Yusif Akçüranın “Üç tərzi-siyasət” adlı məqaləsi, 1908-ci ildə Əli bəy Hüseynzadənin “Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək” əsəri meydana gəlir və türkçülük siyasi ideologiya mahiyyəti kəsb edir.

Beş divan müəllifi olan Ə.Nəvai bunlardan dördünü türkcə yazıb və əlli min misradan ibarətdir. Ədibin türkcə yazdığı “Xəmsə”si isə iyirmi beş min altı yüz iyirmi beytdir. Ə.Nəvainin “Heyrətül-əbrar”, “Fərhad və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Səbeyi-səyyar” və “Səddi-İskəndər”

ələri yalnız özünün mövzu, sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə deyil, həm də dərin siyasi, ictimai, fəlsəfi, əxlaqi dəyərləri, türk xalqlarının mənəvi qüdrətinin tərənnüm edilməsi ilə də xüsusi önəm kəsb edir. O, “Mühakimətül-lügəteyn” əsərində türk dilinə olan sevgisinin sadəcə türk olduğundan və ya bəsit heyranlıqdan yaranmadığını dəqiqliklə şərh edir: “Ana dilim üzerinde düşünmege koyuldum: Türkçenin derinliklerine dalınca gözlerime on sekiz bin alemden daha yüksek bir alem göründü. Bu alemin süsler, ziynetleriçersinde enginleşen gögü, Dokuz Göğden daha yüksekti. Orada nice faziletler, nice yücelikler hazinesine rastlaşdım. Bu hazinenin incileri yıldızların mücevherlerinden daha parlaktı” (2, 427).

Açar sözlər: türkçülük, ədəbiyyat, müstəqillik, tarix, dil.

ABSTRACT.

The idea of Turkish unity is based on the ideology of Turkism. Monuments that preserve the political power, culture, and history of the Turks from ancient times to the present day - all the epics-oghuznams, the works of Mahmud Kashgarli, Yusif Balasagunlu, Seyid Ahmed Yasavi, Fazlullah Rashidaddin, Abdulgazi Bahadir Khan, Alishir Navain and others. His works served the development of Turkism in various forms and contents.

A. Navai, a prominent representative of 15th century Uzbek literature, is also known as a scientist and a social and political figure. The founder and ruler of A.Navai Garamanoglulari Beyliy, Mohammad Bey Garamanoglu, was aware of the historical service rendered by the Turkish language. It is known that on May 13, 1277, for the first time in history, Muhammad Bey Garamanoglu declared the Turkish language as the state language with a special decree, and the decree strictly demanded that "From now on, no one should speak a language other than Turkish in the hood, in the divan, in gatherings, and in the audience. // ... From now on, no one should speak in a language other than Turkish in the dargah, divan, assembly and square" (1, 435). History confirms this idea of A. Navain. The idea of Turkism became more widespread in the 19th and 20th centuries: in 1843, the foundation of the Jadid movement was laid in the city of Kazan, for the first time in history, the Turkish national identity independent of religion, in 1883, in 1883, I. Gaspıralı published the "Tarjuman" newspaper for the first time in the consolidation of the Turkish peoples. idea, the formula "Unity in language, thought, work" was put forward, in 1904 Yusif Akchuran's article "Three styles-politics", in 1908 Ali Bey Huseynzade's work "Turkization, Islamization, Modernization" appeared, and Turkism became a political ideology. is the essence.

A. Navai, the author of five divans, wrote four of them in Turkish and consists of fifty thousand verses. "Khamsa" written by Adib in Turkish is twenty-five thousand six hundred and twenty verses. A.Navai's works "Heyratul-abrar", "Farhad and Shirin", "Leyli and Majnun", "Sabeyi-sayyar" and "Saddi-Iskander" are not only with their theme and artistic features, but also deeply political, social, philosophical. , the moral values, the spiritual power of the Turkish people is also of special importance. In his work "Muhakimatul-lüghateyn", he clearly explains that his love for the Turkish language did not arise from being simply Turkish or from simple admiration: "I began to think about my mother tongue: after delving into the depths of Turkish, a world higher than eighteen thousand worlds appeared to my eyes. The sky widened by the ornaments and ornaments of this world was higher than the Nine Heavens. There I came across a treasure of many virtues and greatness. The pearls of this treasure were brighter than the jewels of the stars" (2, 427).

Key words: Turkism, literature, independence, history, language.

Öz vətəninə, öz millətini sevmək, özünəgüvən tarix etibarilə türklərin yaranışından, ilk dövrlərindən gəlir. Türkçülük ideologiyasının əsasında türk birliyi ideyası dayanır. Türklərin qədim dövrlərdən günümüzədək siyasi hakimiyyətini, mədəniyyətini, tarixini özündə yaşadan abidələr – bütün epos-oğuznamələr, Mahmud Kaşğarlının, Yusif Balasaqunlunun, Seyid Əhməd Yəsəvinin, Fəzlullah Rəşidəddinin, Əbdülqazi Bahadır xanın, Əlişir Nəvəinin və b. əsərləri türkçülüğün müxtəlif forma və məzmununda inkişafına xidmət etmişdir. “Türkçülük – aydın məqsədəyönlü ümumtürk ideologiyası olaraq on üç əsr bundan öncə Göy Türk imperiyası dövrünə aid Orxon-Yenisey kitabələrində ilk cizgilərini meydana gətirmiş, yüzilliklər boyu türk dövlət və imperiyalarının siyasi varlığında özünü bu və ya digər şəkildə yaşatmış, bütün dünyada milli azadlıq hərəkatlarının yüksəltdiyi, müstəqil milli dövlətçiliyin, mübariz və mütərəqqi millətçiliyin xüsusi önəm kəsb etdiyi XIX əsrdən başlayaraq siyasi-ideoloji platforma keyfiyyətləri əxz etmişdir” (2, 12).

N.Gəncəvi ilk əsəri “Sirlər xəzinəsi”, son əsəri “İsgəndərnamə” də daxil olmaqla bütün poemalarında mənsub oldığı türklərə, onların dilinə, şəxsiyyətinə böyük önəm vermiş, onlardan ehtiramla bəhs etmişdir. “Sirlər xəzinəsi”nin “Qarı ilə Sultan Səncərin hekayəti”ndə N.Gəncəvi Türk hökmdarlarını ədalətli və vicdanlı olmağa çağırır. Şairə görə, Türk hökmdarları tarixən ədalətli olmuşlar və bu tarixi ənənə mütləq davam etdirilməlidir:

Dağ kimi ucalmışdı bir zaman Türk dövləti,
Sarmışdı məmləkəti ədaləti, şəfqəti.
Sən yıxdın o şöhrəti, batıb getdi o ad-san,
Demək, sən türk deyilsən, yağmaçı bir hindusan (3, 111).

“İsgəndərnamə”də N.Gəncəvi türk (qıpçaq) gözəllərini xüsusi şövq və zövqlə tərif edir:

Üzü od, yanağı su kimi oynaq,
Günəşdən və Aydan daha şux, parlaq.
Hamı kiçik gözlü, könül ovlayan,
Bir pəri səbrini əlindən alan (4, 314).

Şairin təqdimində onlar o qədər gözəldirlər ki, ordusunun diqqətini çəkməmək üçün İsgəndər tayfa başçılarından qadınların öz üzlərini gizlətmələrini xahiş edir. Dahi şair hələ ilk iri həcmli poeması olan “Sirlər xəzinəsi”də

Şivəm qərib görünsə, rədd etmə, ey şəhriyar,
Azca nəvaziş görsə, qərbləkdən qurtular (3, 55).

-deməklə, özünü (əslində doğma ana dilini) fars dilli poeziyada, fars dilində yazan şairlər içərisində qərib hiss etdiyini bildirirdi. (Qeyd: Kitabın “İzahlar və şərhlər” bölümündə əsərin farscadan tərcümə edən və izahların müəllifi Xəlil Rza Ulutürk poemanın yuxarıda nümunə verdiyimiz 406-cı beytinə belə bir şərh verir: “Nizami Gəncəvi türk-azərbaycanlı olduğuna işarə vurur və farsca yazan başqa şairlər içərisində özünü qərib hesab edir, onu bu qərbləkdən yalnız Bəhram şah kimi hökmdar türkün qurtara biləcəyini söyləyir”. 3, 219). Hətta sonrakı zamanlarda bu “qərbləkdən qurtulmaq” üçün Türk dünyasının Ə.Nəvai, M.Füzuli kimi qüdrətli şairləri də yollar aramışlar. Türk dili təəssübkeşi Ə.Nəvai obrazlı şəkildə bu dil gülzarının qan tökən tikanlılarını təmizləməkdən – türk dilini ədəbi dil, poeziya dili səviyyəsinə gətirməkdən qorxmur, əsərlərinin çoxunu türkcə qələmə alır, qətiyyətlə “Türk şairləri mənim bu gizli həqiqəti ortaya çıxarmağımdakı qeyrətimi öyrənərlərsə, umaram ki, məni xeyir-dua ilə anacaq və ruhumu şad edəcəklərdir” qənaətinə gəlirdi (9, 34). M.Füzuli isə təvazökarlıqla “məndə tovfıq olsa, ol düşvəri asan eylərəm” deyərək, Azərbaycan dilində sənət inciləri yaradır, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında yeni bir mərhələnin əsasını qoyurdu.

Türkçülük məfkurəsi isə ideologiya olaraq ilk dəfə Osmanlı, Azərbaycan, Krım və Kazanda formalaşmağa başlamışdır. Türk xalqlarının ortaq ideyalardan çıxış etməsinin ən başlıca amili eyni soykökə, dil, din və mədəniyyət birliyinə malik olmalarıdır. Bu ideya hansı türk elindən yaranmasından asılı olmayaraq, o, vahid türk təfəkkürü, türk inancı, türk düşüncə sistemindən qaynaqlanır. Bu mənada türkçülüynün tarixi-fəlsəfi mahiyyətinə aydınlıq gətirmək üçün Əlişir Nəvai irsi zəngin material verir.

XV əsr özbək ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan Ə.Nəvai həm də alim, ictimai-siyasi xadim kimi tanınır. Ə.Nəvai Qaramanoğulları Bəyliyin qurucusu və hökmdarı Məhəmməd bəy Qaramanoğlunun türk dilinin işləkliyi ilə əlaqədar göstərdiyi tarixi xidmətdən xəbərdar idi. Məlumdur ki, 13 may 1277-ci ildə Məhəmməd bəy Qaramanoğlu tarixdə ilk dəfə xüsusi fərmanla türk dilini dövlət dili elan etmişdir, fərmanda ciddiyyətlə tələb edilirdi ki, “Şimden gerü hiçkimesne kapuda ve divanda ve mecalis ve seyranda Türk dilinden qayı dil söylemeyeler. // ... Bundan sonra heç kimsə dərğahda, divanda, məclisdə və meydanda Türk dilindən başqa dildə danışmasın” (Sitat: Nihad Sami Banarlı. Türk edebiyatı tarixi. Milli Egitim Basımevi – İstanbul, 1998, səh. kitabından götürülmüşdür). Bu fərman milli şüurun, türk dili təəssübkeşliyinin, nəticədə türkçülük ideyasının bütün türk dünyasında yaranmasında müstəsna tarixi əhəmiyyət kəsb edir. Ə.Nəvai də dahiyənə uzaqgörənliklə həqiqi Türk üstünlüyünün ancaq dövlət dili olaraq işləndiyi və ədəbiyyatın türk dilində yarandığı zaman mümkün olacağına inanırdı. Tarix Ə.Nəvainin bu ideyasını təsdiqləyir. Təsadüfi deyil ki, Osmanlı dövlətində Millətçilik hərəkatı milli tarix və milli dil sahəsində araşdırmaların genişlənməsi və inkişafı ilə başlamışdır, yaxud ötən əsrin səksəninci illərindən etibarən Azərbaycanda başlayan milli azadlıq hərəkatı dil, ədəbiyyat və tarix sahəsində intibahla müşahidə olunur. Türkçülük ideyası XIX və XX əsrlərdə daha geniş vüsət alır: 1843-cü ildə Kazan şəhərində Cədid hərəkatının əsası qoyulur, tarixdə ilk dəfə dindən müstəqil Türk milli kimliyi, 1883-cü ildə İ.Qasıralı tərəfindən “Tərcüman” qəzetində ilk dəfə türk xalqlarının konsolidasiya halında birləşməsi ideyası, “Dildə, fikirdə, işdə birlik” düsturu irəli sürülür, 1904-cü ildə Yusif Akçuranın “Üç tərzi-siyasət” adlı məqaləsi, 1908-ci ildə Əli bəy Hüseynzadənin “Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək” əsəri meydana gəlir və türkçülük siyasi ideologiya mahiyyəti kəsb edir.

Beş divan müəllifi olan Ə.Nəvai bunlardan dördünü türkcə yazıb və əlli min misradan ibarətdir. Ədibin türkcə yazdığı “Xəmsə”si isə iyirmi beş min altı yüz iyirmi beytdir. Ə.Nəvainin “Heyrətül-əbrar”, “Fərhad və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Səbeyi-səyyar” və “Səddi-İskəndər” əsəri yalnız özünün mövzu, sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə deyil, həm də dərin siyasi, ictimai, fəlsəfi, əxlaqi dəyərləri, türk xalqlarının mənəvi qüdrətinin tərənnüm edilməsi ilə də xüsusi önəm kəsb edir. Ərəb və fars dillərini doğma ana dili kimi bilən Ə.Nəvai ədəbi yaradıcılığı ilə türk dilini cilalamış, bu dili ədəbi dil səviyyəsinə yüksəltmişdir. O, “Mühakimətül-lügətəyn” əsərində türk dilinə olan sevgisinin sadəcə türk olduğundan və ya bəsit heyranlıqdan yaranmadığını dəqiqliklə şərh edir: “Ana dilim üzərində düşünmege koyuldum: Türkçenin derinliklerine dalınca gözlerime on sekiz bin alemden daha yüksek bir alem göründü. Bu alemin süsler, ziynetleriçersinde enginleşen gögü, Dokuz Gögden daha yüksekti. Orada nice faziletler, nice yücelikler hazinesine rastlaşdım. Bu hazinenin incileri yıldızların mücevherlerinden daha parlaktı” (9, 427).

Ə.Nəvai N.Gəncəvi ilə Ə.X.Dəhləvinin əsərlərində türk zövqünün” azraq” olduğunu söyləyərək özünün “Xəmsə”sində türk həyat tərzini və türk obrazlarının təqdimatını diqqət mərkəzində saxlamış, bu məşhur mövzulardan Türk millətinin də faydalanması üçün doğma türk dilinə müraciət etmişdir. Görkəmli dövlət xadimi olan Ə.Nəvai hakimiyyətə türk əsilli şəxslərin gətirilməsini vacib bilirdi. O, elmi-tarixi kontekstdə məhz türk əsilzadələrinin hakimiyyəti

illərində milliliyin yüksəlişini, milli dilin işləkliyinin genişlənməsini izah edir və “Mühakimətül-lügəteyn” əsərində yazırdı: “Elə ki hakimiyyət ərəb və sət (farslar nəzərdə tutulur – E.E.) sultanlarından türk xanlarının əlinə keçdi, Hülaki xan zamanından, Sahibqıran Sultan Teymur Görəgən zamanından başlamış ta onun fərzəndi-xələfi Şahrux Sultan zamanının axırınacan türk dilində yazan şairlər peyda oldular” (9, 20).

Ə.Nəvanin türkçülük ideyaları, türk dili təəssübkeşliyi heç də birmənalı və rahatlıqla qarşılanmırdı, sarayda yüksək mənəb və nüfuz sahibi olmağına baxmayaraq, guya, ərəb dilinə qarşı qərəzli mövqe tutduğuna görə tənqid olunmuş, hətta bəzi şairlər tərəfindən lağa qoyulmuşdur. Halbuki, Ə.Nəvai ərəb dilinin böyük və zəngin bir dil olduğunu qəbul edir, Quranın, hədislərin bu dildə yazılmasına ehtiramla yanaşır, bu mövqeyini elə Quran və hədislərdən gətirdiyi nümunələrlə təsdiqləyirdi, lakin yenə də danılmaz dil faktları ilə türkcənin fars dili ilə müqayisədə üstünlüklərini bir-bir göstərirdi. O yazırdı:

“Öyle bilinir ki, Türk Sardan daha keskinzekalı, daha üstün anlayışlı, daha saf ve temiz yaratılışlıdır. Sart ise zihin yorarak anlamada ve ilimde Türkten daha ince: fazl, kemal ve tefekkürde daha derin görünür. Bu hal, türklərin doğru, temiz ve dürüst niyetindən, Sartilərin isə ilmindən, fennindən, hikmetindən bellidir. Lakin her ikisinin dillərində kusursuzluk ve ya noksanlık bakımından aşırı fərqlər vardır. Söz və ibare vazında Türk, Sardan üstündür” (9, 426). Ə.Nəvainin türkçülük ideyaları bütün həyatı və yaradıcılığı boyu ardıcıl mahiyyət daşımışdır. O, “Məcalisün-nəfais” adlı məşhur təzkirəsində də daha çox türk dünyasının Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Şah Qasim Ənvar kimi ustadlarından bəhs etmişdir. Önemli faktdır ki, F.Köçərli özünün “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları”nda Ə.Nəvaidən də bəhs edir. Bu, təsadüfi deyildi. F.Köçərli Ə.Nəvainin yalnız özbək xalqı üçün yox, bütün Türk dünyası üçün dəyərli olan elmi- ədəbi yaradıcılığı və ictimai fəaliyyətini yetərinə öyrəndikdən sonra bu qərara gəlmişdi.

Ədəbiyyat

1. Banarlı Nihad Sami. Türk ədəbiyyatı tarixi. Milli Eğitim Basımevi – İstanbul. 1998.
2. Feyziyev Cavanşir Əyyub oğlu. Türk dünyası: 5 kitabda. Dördüncü kitab: Türkşünaslıq. – Bakı, “Mütərcim”, 2017.
3. Gəncəvi Nizami. Sirlər xəzinəsi. Bakı, “Lider nəşriyyatı”, 2004.
4. Gəncəvi Nizami. İskəndərnamə. Bakı, “Lider nəşriyyatı”, 2004.
5. Hüseyinzadə Əli bəy. Seilməş əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2017.
6. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları. I və II hissə, Bakı, 1925-1926.
7. Quliyev Elman. Türk xalqları ədəbiyyatı (təkmilləşdirilmiş və yenidən işlənmiş 4-cü nəşr), Bakı, “Elm və təhsil”, 2017, 632.
8. Nağıyeva Cənnət. Azərbaycanda Nəvai. Bakı, “Tural-Ə”, 2001.
9. Nəvai Əlişir. Mühakimətül-lügəteyn. Bakı, 1999.

BİR KİTABIN NÖQSANLARI

(Prof.H.Mirzəyevin təqdimatında)

Arif Sədrəddin oğlu Kazımov

ADPU, Filologiya fakültəsi

orcid ID: 0000-0001-73695243

ÖZET.

Məqalədə görkəmli ictimai xadim, filologiya elmlər doktoru, prof.Həsən Mirzəyevin yazdığı “Azərbaycan dilində feil” adlı dərslər vəsaitinin dən bəhs olunur. Məlum olur ki, müəllif həmin vəsaitdə morfologiyamızın 40%-i əhatə edən feil bəhsinə toxunaraq, bu sahəyə dair məlumatları saf-çürük etmiş, ədəbiyyatları təhlil edib öz şəxsi irad və təkliflərini bildirmişdir. Məqalədə 1962-ci ildə çap olunmuş, türkologiyada geniş rezonans doğurmuş, “Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке” monoqrafiyasında Azərbaycan dilində feil yaradan leksik vahidlərə dair verilmiş elmi məlumatlara prof. Həsən Mirzəyevin şərhli və mülahizələri öz əksini tapmışdır. Həmin irad və təkliflərin çoxu hal-hazırda Azərbaycan dilçiliyi üçün xüsusi aktualıq kəsb edir. Eyni zamanda müqayisəli şəkildə verilmiş elmi məlumatlar dilçiliyimizin digər sahələri üçün də çox əhəmiyyətlidir.

Məqalədə, həmçinin türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində feillə bağlı bir sıra mübahisəli məsələlərə də toxunulmuşdur. Çox təəssüflər olsun ki, həmin faktların bir çoxuna prof. H.Mirzəyev münasibət bildirsə də, bəzi məsələlərin izahı indiyədək öz həllini tapmamışdır. Fikrimizcə, bu cür dolaşmış mülahizələrin elmi ədəbiyyatlarda mövcudluğu, dürüstləşdirilməməsi tədris prosesində də çətinliklərə səbəb olur. Epizodik də olsa, məqalədə bu nüanslara da toxunulmuşdur.

Dilimizdə elə feillər vardır ki, onlar ədəbi dildə deyil, öz mövcudluğunu dialekt və şivələrimizdə qorumaqdadır. Prof. H.Mirzəyev öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün həmin mənbələrdən də istifadə etmişdir. Məqalədə buna bariz nümunə kimi dinşəmək feili haqqında məlumat da daxil edilmişdir.

Açar sözlər: müqayisəli təhlil, substantivləşmə, feil düzəldən leksik vahidlər, səs əvəzlənmələri, feillərin müstəqilliyi

SUMMARY.

The article talks about the textbooks "Verbs in Azerbaijani" written by prominent public figure, doctor of philology, prof. Hasan Mirzayev. It turns out that the teacher, touching on verbs covering 40% of our morphology, analyzed the literature, analyzed the literature and made his personal comments and suggestions. Prof. Prof. Hasan Mirzayev's comments and opinions have been reflected. Many of those comments and suggestions are currently of special relevance for Azerbaijani linguistics. At the same time, the scientific information provided in a comparative manner is very important for other areas of our linguistics.

The article also touches on a number of controversial issues related to the verb in Turkology, including Azerbaijani linguistics. It's a pity that many of those facts prof. Although H. Mirzayev expressed his opinion, the explanation of some issues has not yet been resolved. In our opinion, the existence of such confusing considerations in the scientific literature is not justified and causes difficulties in the teaching process. Although episodic, the article touched on these nuances.

There are verbs in our language that are not only in the literary language, but also in our dialects and dialects. Prof. H. Mirzayev also used those sources to justify his views. The article also includes information about the verb to listen as a clear example of this.

Key words: comparative analysis, substantivization, lexical units forming verbs, voice substitutions, independence of verbs

GİRİŞ

Filosof F.Bekonun kitab haqqında yazdığı sözlər bütün dövrlərlə səsləşir: “Elə kitablar var ki, onların ancaq dadına baxmaq, elələri də var ki, onları ən azı su kimi işmək lazımdır, nəhayət

bir parasını çeynəyib həzm etməyə dəyər; başqa sözlə, bəzi kitabları ancaq qismən, digərlərini etinasız və nəhayət, bir parçasını başdan-ayağa, həm də diqqətlə oxumaq lazımdır” (1, 379-393).

Bu cəhətdən ictimai xadim, prof. H.Mirzəyevin “Maarif” nəşriyyatı tərəfindən 1986-cı ildə çap etdirdiyi “Azərbaycan dilində feil” kitabı dəfələrlə mütailə olunmalı və təbliğ edilməlidir. Həmin kitabda bir çox dilçilərin demədiyi, üstüörtülü şəkildə bəhs etdiyi, tərəddüd edərək sətirləli toxunduqları maraqlı nüanslar çoxdur. Məlumdur ki, 1962-ci ildə E.V.Sevortyanın rus dilində “Аффиксы глаголобразования в азербайджанском языке” adlı monoqrafiyası Moskvada nəşr olunmuşdur. Gərgin əmək və zəhmət hesabına ərsiyə gətirilmiş bu kitab az vaxt ərzində keçmiş sovetlər birliyində, o cümlədən respublikamızda maraqla qarşılanmışdır”. Bir çox tədqiqatçılar tutarlı mənbə kimi həmin kitabdan istifadə edərək müəllifin fikirlərini qeydsiz-şərtsiz qəbul etmək zorunda qalmışlar. İlk dəfə prof. H.Mirzəyev həmin kitabda feil düzəldən bir sıra şəkilçilərin yanlış izah olunduğu elmi-məntiqi əsaslarla, dil faktları ilə dolğun şəkildə şərh etmişdir. Təəssüf ki, görkəmli alimimizə qədər həmin məlumatların bir qismi kitabdan-kitaba köçürülərkən məhək daşı kimi “beyinlərə yeridilmişdir”.

Fikirlərimizi əsaslandırmaq üçün faktlara müraciət edək.

1.“Аффиксы глаголобразования в азербайджанском языке” kitabında (təkrarlamamaq üçün şərti olaraq birinci kitab adını qoyaq) -lat, -lət şəkilçisi ilə “-landır, -ləndir, -laşdır, -ləşdir” formalarını bir sərlövhə altında vermiş və bu formaları da müstəqil feil düzəldən şəkilçilər adlandırmışdır” (2,176-178).

Prof. H.Mirzəyev haqlı olaraq qeyd edir ki, -landır,-ləndir,-laşdır,-ləşdir Azərbaycan dilində hələlik feil düzəldən müstəqil bir şəkilçi kimi formalaşmamışdır.Belə ki,göstərilmiş formalarda -dır, -dir müstəqil şəkilçi kimi çıxış edir.

2. Birinci kitabda -it,-it,-ut,-üt şəkilçisindən danışarkən böyütmək feilinin -üt şəkilçisi ilə əmələ gəldiyini söyləyir. (s.338)

Prof. H.Mirzəyevin qənaətinə görə sözün kökü böyümək feilidir, -t şəkilçisi isə hər şeydən əvvəl təsirsiz böyümək feilinin təsirli hala salmağa xidmət etmişdir. Böyütmək feilinin -üt şəkilçisi ilə əmələ gəldiyini iddia etmək də yanlışdır (s.126).

Yaxud adını çəkdiyimiz müəllif -iş şəkilçisindən danışarkən göstərir ki, keyişmək, gəmişmək sözlərinin necə formalaşdığı hələlik Azərbaycan dilində müəyyənləşməmişdir (s.338).

Prof. H.Mirzəyevin arqumentlərinə görə keyişmək feilində söz kökü key sifətidir. Buna feil düzəldən -i şəkilçisi artırmaqla keyimək feili əmələ gəlmiş,sonra da o, -ş morfemini qəbul etmişdir. Gəmişmək feilində isə vəziyyət başqa şəkildədir. Çox güman ki, bu gəmir-iş-mək feilindən “ir” hissəsinin ixtisarı nəticəsində yaranmışdır. “-İr” hissəsi ixtisar olunduqdan sonra növ şəkilçisi -iş söz kökü ilə qaynayıb-qarıymış,bu da öz növbəsində sözün mənasının qismən dəyişməsinə təsir etmişdir (3,126).

3. Birinci kitabda sarsaqlamaq sözü isimdən düzəlmiş feil hesab edilir (yenə orada;43).

Prof. H.Mirzəyevin fikrinə görə, Azərbaycan dilində bu sözü isim hesab etmək doğru deyil. Bu söz substantivləşməyə doğru getsə də, hal-hazırda əlamət bildirir və elə buna görədir ki, sarsaq sözü axmaq,dəli,ağılsız kimi sifətlərlə sinonim olur. Yaxud birinci kitabda qarğamaq//qarğımaq feilinin səs təqlidi yolu ilə əmələ gəldiyini iddia edir və bunun necə formalaşması haqqında heç bir məlumat vermir (yenə orada, 243). Prof. H.Mirzəyevin mülahizəsinə görə dil faktları E.V.Sevortyanın qarğamaq feilinin formalaşması haqqındakı fikrini təsdiq etmir. Bu feilin karaim dilində “kar” (şeytan) sözündən əmələ gəlməsi mülahizəsi, xalq arasında şeytan məfhumunda gözə görünməmək,gözdən itmək, yox olmaq, pis əməl törətmək və s. mənaların olması qarğamaq,qarğımaq feili ilə qərç olmaq//qarğ olmaq sözləri arasında mənə cəhətdən yaxınlıq və s. kimi faktlar,xüsusən qarğamaq işinin icrasında əlin də iştirakı, əlin qarı

hissəsinin (iş hissəsinin bükülə bilən sahəsinin) rolu Sevortyanın yuxarıdakı mülahizəsini şübhə altına alır. Müəllifin qənaətinə görə, qarğamaq feilinin mənşəyini araşdırarkən göstərilmiş məsələlərə daha çox diqqət yetirilməlidir (yenə irad,131).

3. Birinci kitabın müəllifi kimi, Azərbaycan dilçilərindən Ş.Cəfərovda -şa,-şə,-şal şəkilçilərini feil düzəldən şəkilçilər sırasında vermişlər (yenə irad,43) .

Prof. H.Mirzəyev fikrinə görə,Azərbaycan dilində bu sözü isim hesab etmək doğru deyil. Bu söz substantivləşməyə doğru getsə də,hal-hazırda əlamət bildirir və elə buna görədir ki, sarsaq, sözü axmaq, dəli,ağılsız kimi sifətlərlə sinonim olur. Yaxud birinci kitabda qarğamaq//qarğımaq feilinin səs təqlidi yolu ilə əmələ gəldiyini iddia edir və bunun necə formalaşması haqqında heç bir məlumat vermir (yenə irad,243).

Prof H.Mirzəyevin mülahizəsinə görə,dil faktları E.V.Sevortyanın qarğamaq feilinin formalaşması haqqındakı fikrini təsdiq etmir. Bu feilin karaim dilində “kar” (.eytan) sözündən əmələ gəlməsi mülahizəsi,xalq arasında şeytan məfhumunda gözə görünməmək, gözdən itmək,yox olmaq,pis əməl törətmək və s. mənaların olması qarğamaq,qarğımaq feili ilə qarq olmaq//qarğ olmaq sözləri arasında mənə cəhətdən yaxınlıq və s. kimi faktlar,xüsusən qarğamaq işinin icrasında əlin də iştirakı,əlin qarı hissəsinin (iç hissəsinin bükülə bilən sahəsinin) rolu Svortyanın yuxarıdakı mülahizəsini şübhə altına alır. Müəllifin qənaətinə görə, qarğamaq feilinin mənşəyini araşdırarkən göstərilmiş məsələlərə daha çox diqqət yetirilməlidir (yenə irad, 131).

4. Birinci kitabın müəllifi kimi Azərbaycan dilçilərindən Ş.Cəfərovda -şa,-şə,-şal şəkilçilərini feil düzəldən şəkilçilər sırasında vermişlər (yenə irad, 143). Düzdür, türkoloji ədəbiyyatdan məlum olur ki, -şa,-şə şəkilçisi hal-hazırda türk dillərinin bir qisminə,həm də çox cüzi şəkildə feil düzəldə bilir. Buna özbək (“kurşa-mok),(“ux-şa-mok), karaim (“kur-şa//kur-sa”),qırğız (“tınşa”),tatar (“yomşa”) dillərini misal olaraq göstərə bilərik.

Lakin yuxarıda adını çəkdiyimiz müəlliflər (qurşa, oxşa, yumşal, dinşə, göyşə, töyşə) sözlərini də feil düzəldən leksik şəkilçilər adı altında təqdim etmişlər.

Prof. H.Mirzəyev haqlı olaraq qeyd edir ki,bu feillər tarixən düzəltmə hesab edilsə də,dilimizin müasir mərhələsində bunların hamısı düzəltmə söz hesab edilə bilməz.çünki bunlarda kök ilə şəkilçi,demək olar ki,qaynayıb qarışmışdır.

Müasir dilimizdə bu söz kökləri şəkilçidən ayrı işlənmir.Bu cəhətdən yalnız dinşəmək feili müstəsnalıq təşkil edir. Belə ki, dinşəmək feilində söz kökü qismən öz müstəqilliyini saxlamışdır ki, bu da hal-hazırda ədəbi dilimizdə yox,şivələrimizdə işlənilir. Ədəbi dilimizdə isə sözün sinonimi olan dinləmək feili işlənməkdədir. Lakin “dinşəmək” feili dinləmək feili ilə sinonim olsa da,bu sözdə obyektin dinşəmə prosesində xəbərsizliyi çalarlığı vardır (yenə irad,133).

5. Birinci kitabda -laş,-ləş şəkilçisindən danışan müəllif qoşalaş,xarablaş,qabaqlaş,ikiləş,çirkləş,cərgələş və s.kimi bir sıra feilərin də -laş,-ləş, şəkilçiləri vasitəsilə əmələ gəldiyini göstərir. (yenə irad,133-175).

Dilçi alimimiz isə iddia edir ki, yuxarıdakı feilləri əmələ gəlməsində -laş,-ləş forması müstəqil bir şəkilçi kimi çıxış etmir. Çünki bu sözlərdə -la, -lə ilə “ş” morfemi hələlik qaynayıb-qarışmamışdır. Burada feili əmələ gətirən -laş,-ləş deyil, -la, -lə şəkilçisidir. Düzdür -la, -lə ilə düzəlmiş bu feillər “ş” ünsürünü qəbul etdikdən sonra onların mənası qismən dəyişir.Lakin burada söhbət həmin feilin mənasından yox, onu əmələ gətirən müstəqil şəkilçidən gedir. Məsələnin aydın olması üçün həmin feillərdən “ş” ünsürünü atmaq kifayətdir (qoşalaş,xarabla,cahmanla,hazırla,ayaqla,çarpazla,cütlə) və s.

Dil faktları göstərir ki, dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində -laş,-ləş şəkilçisinin rolu çoxdur. Tarixən -la,-lə və “ş” ünsürünün birləşməsindən əmələ gəlmiş bu şəkilçi vasitəsilə dilimizdə hal-hazırda külli miqdarda feil əmələ gətirilir (yenə irad,140).

6. Birinci kitabın müəllifi qanıxmaq feilindən söhbət açarkən nədənsə buna aid nümunələri Azərbaycan dilindən yox, türk (osmanlı) dilindən verir (yenə orada 286).

Bu barədə prof. H.Mirzəyev iddiası da maraqlıdır. Müəllif yazır: Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətində verilib-verilməməsindən asılı olmayaraq, bu feil dilimizdə işlənməkdədir. Qeyd etmək lazımdır ki, qanıxmaq feili Azərbaycan dilində öz həqiqi mənasından uzaqlaşmış yeni məna çalarlığı kəsb etməkdədir (yenə orada, 146).

Yaxud birinci kitabın müəllifi doluxmaq feilinin bir yerdə dolu sifətindən (yenə orada, 284), başqa bir yerdə isə dolmaq feilindən əmələ gəldiyini göstərir (yenə orada, 293).

Prof. H.Mirzəyev bu barədə belə yazır: Bizcə, müəllifin ikinci mülahizəsi dəqiqdir. Qeyd etmək lazımdır ki, doluxmaq feili dolmaq və doluxsunmaq feilləri ilə paralel işləyə bilər. Məs: Nailə yaman doluxsunmuşdu// Nailə yaman dolmuşdu// Nailə yaman doluxmuşdu (yenə irad, 146).

7. Birinci kitabın müəllifi çabalamaq feilindən danışarkən bunun yarmaq, parçalamaq mənasını verən çapmaq feilindən əmələ gəldiyini göstərir (yenə orada 347).

Prof. H.Mirzəyev isə öz arqumentini belə əsaslandırır: "...Bu feil yarmaq, kəsmək, dağıtmaq..... mənalərini verən çapmaq feilindən yox, qaçırtmaq, səyirtmək mənasında olan çapmaq feilindən əmələ gəlmişdir. Çünki çabalamaq (cabalamaq) feilinin leksik mənası qaçmaq mənasında olan çapmaq feili ilə daha çox yaxındır. Çapmaq feilində göstərilmiş çalarlılıqların eyni məna yuxasından şəxələnməsi şübhəsizdir və dilimizin müasir mərhələsində çapmaq sözü müxtəlif istiqamətlərdə yeni-yeni məna kəsb etməkdədir və s.

Bir məqalə çərçivəsində iki sanballı monoqrafiyanın müqayisəli təhlilini vermək imkan xaricindədir. Növbəti mövzularımızda yenidən bu yazıya qayıtmaq niyyətindəyik.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1.A.Mirzəcanzadə "İxtisasa giriş" Qanun nəşriyyatı; Bakı,2010, s.413

2. Э.В.Шевортян. Аффиксы глаголобразования в азербайджанском языке, М,1962,s.380

3.H.Mirzəyev "Azərbaycan dilində feil" (Ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti) "Maarif" nəşriyyatı, Bakı-1986 s.320

FOLKLOR ƏDƏBİYYATINDA BAYATI JANRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ulduz Fərhad qızı Qəhrəmanova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru ,

ADPU-nun "Ədəbiyyat" kafedrasında müəllim

ÖZET.

Azərbaycan dilində el ədəbiyyatı, ağız ədəbiyyatı, şifahi ədəbiyyat və şifahi xalq yaradıcılığı kimi tanınan ədəbiyyata elmi terminologiyada folklor deyilir. İngilis dilindən götürülmüş folklor termininin mənası "folk" xalq, "lore" isə bilik, hikmət, xalq müdriyyəti deməkdir. Folklor nümunələrinin ilk dəfə kimin söylədiyi, kimin yaratdığı məlum deyil. Şifahi xalq ədəbiyyatına ağız ədəbiyyatı da deyirlər. Çünki hələ yazı olmadığı dövrlərdən yaranmağa başlamış, ağızdan-ağıza keçərək gənc nəsillərə ötürülmüşdür. Bunun üçün belə əsərlər anonimliyini öz üzərində (yəni müəllifsizliyini) qoruyub saxlayır. Şifahi xalq ədəbiyyatında xalqlıq, xalqa məxsusluq xüsusiyyəti olduğu üçün milli həyat tərzini, milli məfkurə güclüdür.

Folklor ədəbiyyatında fərdi yaradıcılıq ünsürü görmək mümkün deyil, çünki bu ədəbiyyat kollektiv yaradıcılıq məhsuludur və müəllifi məlum olmayan ədəbiyyatdır.

Məlumdur ki, folklor nümunələri nəsildən-nəslə, ağızdan ağıza keçdiyi üçün dəyişir, bu zaman ilkin variantdan müəyyən qədər uzaqlaşır. Folklor materiallarında heç bir xronoloji məlumat olmadığından onların yaranma tarixini dürüst təyin etmək çətindir. Yalnız tarixi hadisə və şəxsiyyətləri xatırladan nümunələr onların yaranma tarixi haqqında təxmini təsəvvür doğura bilər. Sözcülük, uzunçuluq folklor yaradıcılığına tamamilə yaddır. Folklor yaradıcılığı şifahi yaranır və ağızdan-ağıza keçərək yayılır.

Azərbaycan folklorunun ən zəngin janrlarından biri olan bayatılar da lirik növə daxildir. Bayatı həm də musiqi ilə bağlı bir janrdır. Çox zaman bayatıların mətni müxtəlif xalq mahnıları üçün mənbə olmuşdur. Bayatıların mətninə xalq tərəfindən cürbəcür musiqi bəstələnmişdir. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı dünyanın digər xalqlarının folkloru arasında özünəməxsus yer tutur. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynağında zəngin və dərin məzmunlu Azərbaycan folkloru durmaqdadır. Azərbaycan folklorunun özəlliklərindən biri onun başqa türk xalqlarının folkloru ilə vahid bir kökə bağlı olması təşkil edir.

Açar sözlər: folklor, bayatı, janr, ədəbiyyat, qafiyə

SUMMARY:

In the Azerbaijani language, the literature known as hand literature, oral literature, oral literature and oral folk creativity is called folklore in scientific terminology. The meaning of the term folklore taken from the English language is "folk" and "lore" means knowledge, wisdom, folk wisdom. It is not known who first told and created folklore examples. Oral folk literature is also called oral literature. Because it started to emerge from the times when there was no writing and was passed on to the younger generations by word of mouth. For this, such works maintain their anonymity (that is, their lack of authorship). The national way of life and the national ideology are strong in the oral folk literature, as it is a characteristic of belonging to the people. It is impossible to see an element of individual creativity in folklore literature, because this literature is a product of collective creativity and the author is unknown.

It is known that folklore samples change from generation to generation, as they are passed down from mouth to mouth, and at the same time they deviate to some extent from the original version. Since there is no chronological information in the folklore materials, it is difficult to honestly determine the date of their creation. Only examples that remind of historical events and personalities can give an approximate idea of the history of their creation. Verbosity and length are completely alien to folklore creations. Folklore works are created orally and spread by word of mouth.

Bayatis, one of the richest genres of Azerbaijani folklore, also belong to the lyric genre. Bayati is also a genre related to music. Most of the time, the text of bayatis has been the source for various folk songs. Various kinds of music were composed by the people to the text of Bayatis. Azerbaijani oral folk literature occupies a special place among the folklore of other nations of the world. The rich and deep content of Azerbaijani folklore is at the source of Azerbaijani literature. One of the peculiarities of Azerbaijani folklore is that it is connected to a single root with the folklore of other Turkic peoples.

Key words: folklore, stale, genre, literature, rhyme

GİRİŞ: Azərbaycan dilində el ədəbiyyatı, ağız ədəbiyyatı, şifahi ədəbiyyat və şifahi xalq yaradıcılığı kimi tanınan ədəbiyyata elmi terminologiyada folklor deyilir. İngilis dilindən götürülmüş folklor termininin mənası “folk” xalq, “lore” isə bilik, hikmət, xalq müdrikliliyi

deməkdir. Folklor nümunələrinin ilk dəfə kimin söylədiyi, kimin yaratdığı məlum deyil. Şifahi xalq ədəbiyyatına ağız ədəbiyyatı da deyirlər. Çünki hələ yazı olmadığı dövrlərdən yaranmağa başlamış, ağızdan-ağıza keçərək gənc nəsillərə ötürülmüşdür. Bunun üçün belə əsərlər anonimliyini öz üzərində (yəni müəllifsizliyini) qoruyub saxlayır. Şifahi xalq ədəbiyyatında xəlqilik, xalqa məxsusluq xüsusiyyəti olduğu üçün milli həyat tərzini, milli məfkurə güclüdür. Folklor ədəbiyyatında fərdi yaradıcılıq ünsürü görmək mümkün deyil, çünki bu ədəbiyyat kollektiv yaradıcılıq məhsuludur və müəllifi məlum olmayan ədəbiyyatdır.

Məlumdur ki, folklor nümunələri nəsildən-nəslə, ağızdan ağıza keçdiyi üçün dəyişir, bu zaman ilkin variantdan müəyyən qədər uzaqlaşır. Folklor materiallarında heç bir xronoloji məlumat olmadığından onların yaranma tarixini dürüst təyin etmək çətindir. Yalnız tarixi hadisə və şəxsiyyətləri xatırladan nümunələr onların yaranma tarixi haqqında təxmini təsəvvür doğura bilər. Sözcülük, uzunçuluq folklor yaradıcılığına tamamilə yaddır. Folklor yaradıcılığı şifahi yaranır və ağızdan-ağıza keçərək yayılır. Müəllifi məlum olan əsərlər və mətbuat vasitəsilə yaranan əsərlər folklorlara daxil deyildir.

Folkloru xüsusi öyrənən və araşdıran elm sahəsi folkloristika adlanır. Folkloristika sahəsinin predmetinə daxildir:

- Müxtəlif dövrlərdə yaranan folklor materialları və onların xüsusiyyətləri
- Folklorun yazılı ədəbiyyatla qarşılıqlı əlaqəsi
- Folklor ədəbiyyatının xalqın mədəniyyət tarixindəki rolu

Ədəbiyyatın janrlara bölünməsi təsnifatını isə ilk dəfə b.e.ə.384-322-ci illərdə yaşamış antik yunan filosofu Aristotel “Poetika” əsərində vermişdir. Janr fransız sözü olub mənası “növlər”, “cinslər” deməkdir. Janr əslində bir çərçivə, bir poetik ehkamdır. Çünki janr müəllifin əlini-qolunu bağlayıb limiti, xətti keçməyə imkan vermir. Janr seçimi olduqca sərbəst bir prosesdir. Janr yazıcının, şairin özünüifadə formasıdır və onun seçimi sənətkarın konkret əhval-ruhiyyəsindən asılıdır.

Ədəbiyyatşünaslıq kitablarında Aristotela əsaslanaraq bədii əsərlər 3 növə ayrılır:

- Lirik əsərlər
- Epik əsərlər
- Dramatik əsərlər

Araşdırma: Lirikə lira sözüdür. **Lira** yunanca **simli musiqi alətinin** adıdır. Şərq, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında lirik şeirlərə **rübabi şeirlər**, **giramli şeirlər** də deyilir. **Rübab ərəb sözü olub barmaqla çalınan simli musiqi alətinin** adıdır. Lirik şeirlər həcmə kiçik olur. Bunun səbəbi şeirin ani bir duyğudan əmələ gəlməsidir. Lirik janrlar üçün söz yığcamlığı, mətləb qısalığı vacibdir. Lirik əsərdə hadisə yox, insanın həyəcanları, hissləri ifadə olunduğu üçün subyekt əsas olur. Azərbaycan folklorunun ən zəngin janrlarından biri olan bayatılar da lirik növə daxildir. Bayatılar əsasən insanın lirik-fəlsəfi duyğularını yığcam, poetik şəkildə ifadə etməyə xidmət göstərir. Bayatı Azərbaycan folklorunda ən geniş yayılmış janrdır.

Bayatı sözünün etimologiyası ilə bağlı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında və dilşünaslığında 3 fikir diqqəti cəlb edir:

1.”Bayatı” sözü qədimlik mənasında işlədilər “boyat” sözündən əmələ gəlib. Məsələn: boyat çörək

2.Tarixi-mifoloji mənbələrə görə, Boyat Günxanın oğlu, Oğuz xanın nəvəsi idi və Azərbaycanın “Bayat” qəbiləsi onun adı ilə bağlıdır. Bayatı da bir ədəbi janr kimi bu qəbilədə yaranmışdır.

3. Qədim tarixdə totemlərdən birinin adı “bayat” olmuşdur və bayatı janrı həmin totemə müraciətlə yaranmışdır. Müasir danışq dilimizdəki “bayatı söyləmək” mənasında işlədilən “bayatı çağırmaq” ifadəsi də həmin dövrdən qalmışdır.

Ə.Əbid (1937-ci ildə repressiya qurban olmuş ədəbiyyat tarixçisi) 1930-cu ildə “Azərbaycan bayatlarının xüsusiyyəti” adlı tədqiqat əsərində yazır ki, bayatılara çox qədim zamanlardan ta indiyə qədər türk ləhcələrində təsadüf edilməkdədir və müxtəlif ləhcələrdə müxtəlif adlarla tanınmaqdadır. Məsələn: Qərb Osmanlı ləhcəsində -“mani”, Çöl Krım türkcəsində-“cınğ”, Kazan ilə cənubi Krımda -“cır”, Özbəkədə -“aşulə”, “aşulə”, İraq türklərində-“türkü”, Qırğız və qazaxlarda -“kayım öləng”, “aymısl”, Qaqauz türklərində - “manı, məni, mahnı, mahnu”, Azərbaycanda -“bayatı, manı, mahnı” və s.

Salman Mümtaz isə “bayatı” sözünün 2 tərkibdən ibarət olduğunu qeyd edir: bay-bəy-yəni varlı; at-ad-san mənalarında. Ədəbiyyatşünas Nizaməddin Şəmsizadə isə “bayatı” sözünü türk epos təfəkkürünün şah əsəri olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı “boy” termini ilə bağlayır. “Boy boyladı, söz söylədi” deyimində qədim türkün təsəvvüründə boy, yəni bayatı ən dəyərli söz, nəğmə olubdur.

Bayatı həm də musiqi ilə bağlı bir janrdır. Çox zaman bayatların mətni müxtəlif xalq mahnıları üçün mənəbə olmuşdur. Bayatların mətninə xalq tərəfindən cürbəcür musiqi bəstələnmişdir. Məsələn: Bayatı şiraz, Bayatı kürd, Bayatı İsfahan, Bayatı Qacar kimi havalar muğam havalarıdır, “Çoban bayatı”sı saz havasıdır.

Bayatı janrının xüsusiyyətləri:

- Ancaq dördlülklərə daxil olan 4 misradan ibarət bitkin və tam fikir ifadə edən janrdır.
- Hər misra 7 hecadan ibarətdir.
- Qafiyə quruluşu: aaba, yəni I, II, IV misra öz aralarında qafiyə təşkil edir, III misra sərbəstdir.
- Bayatı, adətən, “əziziyəm”, “ələmi”, “mən aşiq” sözləri ilə başlayır.
- Bayatıda ifadə olunması fikri əsasən, III, IV misralarda deyilir.
- Bayatı əslində şəkildir, formadır. Məzmunu görə bayatların müxtəlif növləri vardır: mahnılar, laylalar, ağılar, holavarlar, oxşamalar, vəsfi-hallar, sayaçı sözlər və s.

Məsələn:

Əzizim **neylim** sənə,a

Qonubdur **meylim** sənə.....a

Mən dönsəm üzüm dönsün..b

Sən dönsən **neylim** sənə!.....a

Yaxud:

Eləmi **harayından**,.....a

Xan gəlir **sarayından**,.....a

Gündə bir kərpic düşür.....b

Ömrümün **sarayından**,.....a

Əzizim **ulu dağlar**,.....a

Çəsməli **sulu dağlar**,.....a

Burda bir qərib ölmüş,.....b

Göy kişnər, **bulud ağlar**,.....a

Qərənfiləm **dəstəyəm**,.....a

Bülbüləm **qəfəsdəyəm**,.....a

Gedin deyin yarım,.....b

Həsərətindən **xəstəyəm**,.....a

Bayatının cinas bayatı deyilən bir növü də var. Cinas bayatı bayatıdakı qafiyələnən sözlərin omonimlərdən, çoxmənalı sözlərdən, parçalayanda mənası fərqlənən sözlərdən ibarət olmasıdır. Cinas bayatılarda qafiyələnən sözlərin səs tərkibi eyni və ya çox yaxın, lakin mənaları müxtəlif olan qafiyələrin yaratdığı sözlərdir. Cinas bayatılardan ibarət nümunələrə diqqət yetirək:

Aşıq **Minayə** dəyər,

Xalın **min aya** dəyər,

Ay var bir günə dəyməz,

Gün var **min aya** dəyər.

Əzizim **gülə naz**,

Bülbül eylər **gülə naz**,

Bu necə zəmanədir,

Ağlayan çox, **gülən az**.

Əzizim **balabanı**,

Asta çal **balabanı**,

Hamının balası gəldi

Bəs mənim **balam hanı?!**

Yaxud:

Əziziyəm **gül əllər**.
Ağ biləklər, **gül əllər**
Dəryaca ağlın olsa,
Yoxsul olsan **güləllər**.

Əzizim **gül üşüdü**,
Şeh düşdü **gül üşüdü**,
Güldün ağlın apardın.
Bu necə **gülüş idi**?

Bayatının 4 misralı olması mütləq deyil, bu poetik kanonun pozulduğu məqamlar da var. Buna İraq azərbaycanlılarının xoryatlarında (bayatılarında) təsadüf olunur. Belə ki, İraq-kərkük bayatıları 6 misradan ibarət olur. Məsələn:

Qaşların qarasına,
Xətt çəkib arasına.
Ləblərin məlhəm eylə,
Sürt bağrım yarasına.
Bilməm nə əlac edim
Ayrılıq çarasına

Azərbaycan klassik ədəbiyyatına nəzər saldıqda 6 misralıq bayatı növünə Məhəmməd Əmani yaradıcılığında da təsadüf etmək mümkündür. Məhəmməd Əmani XVI-XVII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının novator klassik sənətkarlarından olmuşdur. Məhəmməd Əmaninin novatorluğu divanına gətirdiyi 6 misralıq bayatı janrında yazıb-yaratması, həmçinin azərbaycan türkcəsində mənzum hekayələr yazmasıdır. Divanında həmin mənzum hekayələrin sayı ümumi 6-dır. Bunun 5-i azərbaycan türkcəsində, 1-i isə fars dilindədir. Həmçinin Əmani yaradıcılığında 4 misradan ibarət bayatılara da rast gəlmək mümkündür. Məhəmməd Əmani yaradıcılığında 6 misralıq bayatı nümunələrinə diqqət yetirək:

Bağça **barın** arzular,.....a
Aşiq **yarın** arzular.....a
Hər nə kim, dünyada var...b
Öz **miqdarın** arzular.....a
Məhəbbət meydanında.....v
Mənsur **darın** arzular.....a

Cananım dək can **az** var,.....a
Aramızda min **raz** var.....a
Anda ərkü **naz** varsa,.....a
Məndə əczü **niyaz** var.....a
Həzər et, könül quşu.....b
Kəmində **şahbaz** var.....a

Nəğmələr: Xalq arasında buna mahnı deyilir. Mahnılar bayatı formasında olub musiqi ilə oxunan mənzum parçalardır. Mahnılar, əslində nəğmələrdir. Sadəcə nəğmələrdən fərqli olaraq, mahnılara musiqi bəslənilib oxunulur. Nəğmələrin aşağıdakı növü var:

I.Mərasim nəğmələri: Mövsüm və məişət nəğmələrinə bölünür. Xalqın gündəlik həyatı, məişəti ilə bağlı hadisələrin təsviri əsasında yaranmışdır. Bu nəğmələr içərisində ülfət, vəfa, etibar, məhəbbət, sədaqət kimi ali insani duyğuların tərənnümü əks olunur. Sənədəftər mərasim icra edib mövsüm və mərasim nəğmələri oxumaqla fərqlənən peşəkar qadınlardır. Folklor ədəbiyyatında mövsüm və mərasim nəğmələri ən arxaik janrdır.

1.Mövsüm nəğmələri: Mövsüm nəğmələri insanların ibtidai icma həyatından ayrılaraq cəmiyyət halında formalaşmağa, özünü artıq bir ictimai varlıq kimi dərk etməyə başladığı dövrlərdə yaranıb meydana gəlmişdir. Əqli təkamülün ilk mərhələsində yaşayan insanların təbiət hadisələri haqqındakı anlayışlarının, inam və etiqadlarının təsviri dayanır. Həyat, yaşamaq maddi nemətlər əldə etmək uğrunda mübarizə saysız-hesabsız maneələrlə üzləşən, quraqlıq, tufan, boran, zəlzələ, ildırım və s. kimi təbii qüvvələrin törətdiyi amansız fəlakətlərlə qarşılaşan insanlar bu qüvvələri az-çox ram etmək, insafa gətirmək üçün ilahiləşdirir, obrazlaşdırır, onları vəsf edir, şəninə xüsusi nəğmələr qoşurdular. Mövsüm nəğmələri ayrı-ayrı fəsillərin gəlişi münasibəti ilə oxunur. Belə nəğmələrdə daha çox tanrıya, ilahi qüvvələrə müraciət olunur və günəş, külək,

yağış, bulud, su, torpaq, dağ, yaz, payız, qış, səməni, Novruz bayramı, yer, göy, günəş, ay, yağış və s. təsvir və təənnüm olunur. Məsələn:

Bizdən hərəkət,
Yerdən bərəkət,
Göydən yağmur,
Ver tanrım, ver.

Xonçalı Novruz gəlir,
Qonçalı Novruz gəlir.
Sürmə çəkin qaşına
Noğul səpin başına .

Yaxud:

Gün getdi su içməyə
Qırmızı don biçməyə

Ay yel baba, yel baba,
Qurban sənə, gəl baba.

2.Məişət nəğmələri: Bura insanın doğulması, evlənməsi, vəfat etməsi, adqoyma, elçilik, nişanlanma, xınayaxdı, toy, yaş kimi mərasimlərdə oxunan nəğmələrdir. Bura ağılar, laylalar, oxşamalar (nazlamalar), arzulamalar, vəsf-hallar daxildir.

Laylalar: Anaların beşik başında, xüsusi musiqi ahəngi ilə **öz körpələrini yuxuya vermək** üçün oxuduqları mahnılardır. Laylaların mətni bayatı formasında olur. Laylaları digər bayatı nəğmələrdən formal cəhətdən fərqləndirən “lay-lay dedim” sözləri ilə başlaması, “balam lay-lay, a lay-lay gülüm lay-lay, a lay-lay” nəqəratı ilə sona yetməsidir. Laylalar beşik başında uşağı sakitləşdirmək, ona yuxu gətirmək məqsədi ilə zümzümə edilir. Laylada ana ən çox uşağına olan məhəbbətini, ondan gözlədiyi ümidini, gələcəyinə böyük inamını ifadə edir. Laylalarda bir ananın ülvi, humanist istək və arzuları təənnüm olunur. Laylalar beşik nəğmələrdir. Məsələn:

Lay-lay, beşiyim lay-lay,
Evim-eşiyim lay-lay,
Sən get şirin yuxuya,
Çəkim keşiyin, lay-lay.

Lay-lay dedim yatasan,
Qızılgülə batasan,
Qızıl gülün içində
Şirin yuxu tapasan.

Oxşama (nazlama): Oxşamanın layladan fərqi:

• Layla beşik başında ananın uşağı yuxuya vermək məqsədi ilə oxuduğu həzin şeir parçasıdırsa, oxşama ananın körpənin yuxudan oyandığı zaman onu oynatdığı, əzizlədiyi zaman oxuduğu şən mənzum parçadır.

• Laylalarda həznilik, alçaq ton üstünlük təşkil edirsə, oxşamada oynaqlıq, şaqraqlıq, şuxluq diqqəti cəlb edir.

Layla ilə oxşamanın oxşar cəhəti hər ikisinin bayatı şəklində yazılması və əzizlənmə, nazlanma xüsusiyyətlərinin olmasıdır. Məsələn:

Mən çalım oyna,
Qurban boyuna,
El-oba gəlsin,
Sənin toyuna

Atın-tutun bu balanı,
Şəkərə qatın bu balanı,
Atası evə gələndə
Qabağına tutun bu balanı

Arzulamalar: Əsasən 2 misradan ibarət ananın körpəsi üçün oxuduğu şən nəğmədir. Hər iki misra özləri bir-biri ilə qafiyə təşkil edir: aa, bb, cc və s. Məsələn:

Balama qurban **ilanlar**,
Balam nə vaxt **dil anlar**

Balama qurban **alçalar**,
Balam nə vaxt **əl çalar**

Vəsf-hal: Halın vəsfidir. Bayatı formasında yazılır. Novruz bayramında qızların qapı güdməsi, suya iynə atıb fala baxmaları və s. haqqında yazılmış bayatılardır. Vəsf-halın məzmunu eşq və məhəbbət motivlərini özündə əks etdirir. Vəsf-hal çox vaxt öz bəxtini sınamaq istəyən qızların, qadınların dilindən oxunur. Məsələn:

Mixək əkdim ləyəndə,
Mixək boynun əyəndə
Bir cüt qurban demişəm

Qızıl üzük firuzə,
Gedin deyın xoruza,
Bu gecə banlamasın,

Alma atdım nar gəldi,
Kətan köynək dar gəldi
Qapıya kölgə düşdü,

Əlim əlinə deyəndə.

Qonaq gələcək bizə

Elə bildim, yar gəldi

Ağılar: Folklorun ən qədim janrlarındandır. Bayatı şəklində olub doğmaların itkisindən doğan kədər, həsrət dolu nəğmədir. Ağılara el arasında edilir, ediləmələr də deyirlər. Ağı söyləyən qadına ağıçı deyilir. Ağıçı yas mərasimlərində ağı deyib matəm yerinə toplaşanları ağıladan peşəkar qadınlardır. Ağı adətən böyük itki vermiş qohum-əqrəbanın dilindən deyilir. Ağılarda məzmunu kədər, ələm, fəryad, qüssə, şikayətdən ibarətdir. Ağılar yas, matəm, kədər, müsibət nəğmələridir. Məsələn:

Dağlar dağımdı mənim,
Qəm oylağımı mənim,
Dindirmə qəm ağlaram,
Yaman çağımı mənim.

Yastığım daşım oldu,
Ağrıyan başım oldu,
Mənə təsəlli verən
Qanlı göz yaşım oldu.

Analar yanar ağlar,
Dərdini sanar ağlar.
Dönər göy göyərçinə,
Yollara qonar ağlar

3. Əmək nəğmələri: Bura holavarlar, sayaçı sözlər daxildir. Holavar və sayaçılar maldarlıq nəğmələri hesab edilir.

Holavarlar: Əkinçilik nəğməsidir, bayatı formasında yazılır. Bayatıda kəl və öküzdən, kotandan, cütcüdən, hodaxdan bəhs olunursa, bu holavar adlanır. Holavarlara cütcü nəğmələri də deyilir. Məsələn:

Qara kəlim gündə mən,
Kölgədə sən, gündə mən
Sən yat qaya dibində
Qoy qaralım gündə mən

Kotanın hodaxları,
Partlayıb dodaxları,
Qarğayın **kotan** sınısın
Dincəlsin **hodaxları.**

Hodax kotana qoşulmuş heyvan (kəl, öküz) cərgəsində hər iki cərgədən bir boyunduruğa oturmuş yüngül çəkili gəncdir.

Sayaçı nəğmələr: Qoyunçuluq, çobanlıq həyatından bəhs edən əmək nəğmələridir. Bu nəğmələri təcrübəli çobanlar söyləyirlər. Bayatı şəklində yazılan şeirlərdə qoyun, quzu, keçi, çoban, sayadan bəhs edilirsə, bu nəğmələr sayaçı nəğmələr adlanır. Sayaçı sözünün etimoloji mənası say və nəğmə sözləri ilə bağlıdır. Bu söz nemət, yaxşılıq, xeyirxahlıq mənasında işlədilir. Sayaçı nemət gətirən, bolluq gətirən deməkdir. Sayaçı adı tərəkəmə köçərisidir. O, payızın axırında, qış fəslində evləri nəğmələri ilə gəzir, ev heyvanlarının xeyrini tərənnüm edir. Məsələn:

Yerin dağ olsun, **çoban,**
Kefin çağ olsun, çoban,
Sürünü yaxşı saxla,
Üzün ağ olsun, çoban.

Canım a saçaq **qoyun.**
Bərədən qaçaq qoyun.
Sənə əyrü baxanın,
Gözünə bıçaq qoyun

Saya-saya **sayadan,**
Qoyun gəlir qayadan.
Sayaçıya pay verin,
Damazlığa mayadan.

Nəticə: Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı dünyanın digər xalqlarının folkloru arasında özünəməxsus yer tutur. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynağında zəngin və dərin məzmunlu Azərbaycan folkloru durmaqdadır. Azərbaycan folklorunun özəlliklərindən biri onun başqa türk xalqlarının folkloru ilə vahid bir kökə bağlı olması təşkil edir. Qədim türk xalqlarının özünəməxsus poeziyası olmuş və bu poeziya türklərin milli vəznə olan heca və ya “barmaq” vəznində yaradılmasıdır. Şifahi xalq ədəbiyyatının ilk nümunələrini ibtidai insanların məişət, təbiət hadisələri, ovçuluq, əmək və digər məsələlər haqqında təsəvvürləri və bununla əlaqədar keçirdikləri hissələrin tərənnümü təşkil edir. Bunlar qədim dövrdən yaranaraq dildən-dilə, ağızdan-ağıza keçərək yaşamış və zənginləşmişdir. Hər bir xalqın folklor nümunəsi həmin xalqın zəkasının qüdrətini, bədii təfəkkürün gücünü özündə ehtiva edir. Folklor nümunələri əsrlərin sınağından çıxmış əsərlərdir və bu sənət inciləri janr əlvanlığı, dil-üslub aydınlığı, poetik tutumu və xəlqiliyi ilə həmişə seçilir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Cəlal Mir, Xəlilov Pənah, “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları”, Bakı, Çarşıoğlu, 2005
3. Əlimirzəyev Xəlil, “Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları”, Bakı, 2008
4. Əliyev Məmməd, “Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin əsasları”, Bakı, 2000
5. Əliyev Rafiq, “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları”, Bakı, 2001
6. Hacıyev Abbas, “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi”, Bakı, 1996
7. Xəndan Cəfər, “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi”, Bakı, 1958
8. Rəfil Mikayıl, “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi”, Bakı, 1958
9. Şəmsizadə Nizaməddin, “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi”, Bakı, 2012

PROFESSOR HƏSƏN MİRZƏYEV VƏ AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ.

Qasımova Yeganə Nəriman qızı
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ÖZET.

Həsən müəllimin tələbəsi olmuş, mühazirələrini maraqla dinləmiş, şeirlərini öz dilindən eşitmiş və ətrafındakı insanlara xeyirxah münasibətinin şahidi olmuş bir insana onun haqqında yazmaq ilk baxışda çox asan görünə bilər. Amma bu həm də çətin vəzifədir. Çünki söhbət özünəməxsus şərəfli həyat yolu keçmiş bir şəxsiyyətin elmi, pedaqoji və ədəbi fəaliyyətindən gedir.

Görkəmli dilçi-türkoloq, pedaqoq, ictimai xadim, filologiya elmləri doktoru, professor, Şöhrət ordeni mükafatçısı, Əməkdar elm xadimi Mirzəyev Həsən İbrahim oğlu Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalının Qovuşuq kəndində dünyaya gəlmiş, kənd orta məktəbini bitirdikdən sonra Naxçıvan Dövlət Müəllimlər İnstitutu və Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda ali təhsil almışdır.

Təhsil illərindən Həsən müəllimin elmin enişli - yoxuşlu yollarından keçən və uzun illər boyu davam edən axtarışları başlamışdır. Müəllimimizin özünün dediyi kimi, məqalə və şeirləri elə o vaxtdan mətbuatda işıq üzü görmüşdü. 1965-ci ildə namizədlük, 1987-ci ildə doktorluq dissertasiyası müdafiə edən Həsən müəllim həyatının 50 ilini Pedaqoji Universitetə, doğma Filologiya fakültəsinə bağlamış, 21 il ADPU-nun Müasir Azərbaycan dili kafedrasına rəhbərlik etmişdir. Universitet divarları arasında neçə nəsil filoloq onun mühazirələrini dinləmiş, rəhbərliyi altında elm yoluna qədəm qoymuş, neçə müəllim, ədəbiyyatşünas alim, yazıçı, şair, mədəniyyət xadimi Həsən müəllimin sayəsində dilçilik elminin əsaslarına yiyələnmişdir.

200-dən artıq elmi əsərin, 25 kitabın və 10-a yaxın dərs vəsaitinin müəllifi olan Həsən Mirzəyevin ümummillə lider Heydər Əliyevin xatirəsinə həsr etdiyi 14 cildlik külliyyatı (bu monoqrafiya 950 çap vərəqi həcmindədir) dilçilik, milli folklor, tarix, etnoqrafiya və coğrafiya sahələri üçün əvəzsiz faktoloji mənbə hesab edilir. Həsən müəllimin yarım əsrlik pedaqoji fəaliyyəti onun elmi fəaliyyəti üçün həmişə təkanverici amil olmuş, demək olar ki, bu sahələrin biri digərini tamamlamışdır.

Həsən müəllim gənc yaşlarından şeir-sənətlə nəfəs almış, şeirdə nikbinlik və həyat eşqi, ilham və sevinc mənbəyi tapmışdır. Həsən Mirzə milli folklorumuzun mahir bilicisi idi. Azərbaycan Aşıqlar və Yazıçılar Birliyinin üzvü olan Həsən Mirzəyev “Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz”, “Dərələyəz folkloru”, “Dərələyəz mahalının toponim və şivə

sözləri”, “Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı (ensiklopedik məlumat kitabı)”, “Hanı o səndəki el, Dərələyəz ?” əsərlərinin müəllifidir.

Ey ana torpağımı, ey can diyarım,

Hanı o səndəki el, Dərələyəz?!

Ey cənnət məkanım, ey dağ vüqarım,

Pərən-pərən olub bil, Dərələyəz!

Şair Həsən Mirzənin lirik şeirləri o qədər ürəyəyatımlı və koloritlidir ki, hər oxunanda qəlbi rıqqətə gətirir. Bu sətirlərdə Vətən-torpaq həsrəti ilə yanaşı, tarixi yurd yerlərimizə bir gün qayıdacağımıza olan çağırış və inam da duyulmaqdadır.

ABSTRACT.

At first glance, writing about Hasan may seem very easy to a person who was a student of Hasan teacher, who listened to his lectures with interest, heard his poems in his own words and witnessed his kind attitude to the people around him. But this is also a difficult task. Because we are talking about the scientific, pedagogical and literary activity of a person who has had a unique honorable life.

Mirzayev Hasan Ibrahim oghlu, an outstanding linguist-Turkologist, pedagogue, public figure, doctor of philological sciences, professor, awardee of the Order of Fame, Honored Scientist, was born in the village of Govushrik, Darelayaz District, Western Azerbaijan. After graduating from the village secondary school, he received higher education at Nakhchivan State Teachers' Institute and Azerbaijan State Pedagogical Institute.

From his education years, Hasan's search through the ups and downs of science began and continued for many years. The articles and poems of our teachers were published in the press. Hasan, who defended his candidacy in 1965 and his doctoral dissertation in 1987, spent 50 years of his life as a teacher at the Pedagogical University, the Faculty of Philology, and headed the Department of Modern Azerbaijani Language of ADPU for 21 years. Within the walls of the university, how many generations of philologists have listened to his lectures, embarked on the path of science under his guidance, how many teachers, literary scholars, writers, poets, and cultural figures have mastered the basics of linguistics thanks to teacher Hasan.

Hasan Mirzayev, the author of more than 200 scientific works, 25 books and about 10 textbooks, dedicated to the memory of national leader Heydar Aliyev in 14 volumes (this monograph has 950 printed pages) for the fields of linguistics, national folklore, history, ethnography and geography considered an invaluable factual source. Teacher Hasan's half-century pedagogical activity has always been a motivating factor for his scientific activity, it can be said that one of these areas complemented the other.

Teacher Hasan has breathed in poetry and art since his youth, and found optimism and love of life, inspiration and joy in poetry. Teacher Hasan was a connoisseur of our national folklore.

Həsən müəllimin tələbəsi olmuş, mühazirələrini maraqla dinləmiş, şeirlərini öz dilindən eşitmiş və ətrafındakı insanlara xeyirxah münasibətinin şahidi olmuş bir insana onun haqqında yazmaq ilk baxışda çox asan görünə bilər. Amma bu həm də çətin vəzifədir. Çünki söhbət özünəməxsus şərəfli həyat yolu keçmiş bir şəxsiyyətin elmi, pedaqoji və ədəbi fəaliyyətindən gedir.

Görkəmli dilçi-türkoloq, pedaqoq, ictimai xadim, filologiya elmləri doktoru, professor, Şöhrət ordeni mükafatçısı, Əməkdar elm xadimi Mirzəyev Həsən İbrahim oğlu Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalının Qovuşuq kəndində dünyaya gəlmiş, kənd orta məktəbini

bitirdikdən sonra Naxçıvan Dövlət Müəllimlər İnstitutu və Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda ali təhsil almışdır.

Təhsil illərindən Həsən müəllimin elmin enişli - yoxuşlu yollarından keçən və uzun illər boyu davam edən axtarışları başlamışdır. Müəllimimizin özünün dediyi kimi, məqalə və şeirləri elə o vaxtdan mətbuatda işıq üzü görmüşdü. 1965-ci ildə namizədlik, 1987-ci ildə doktorluq dissertasiyası müdafiə edən Həsən müəllim həyatının 50 ilini Pedaqoji Universitetə, doğma Filologiya fakültəsinə bağlamış, 21 il ADPU-nun Müasir Azərbaycan dili kafedrasına rəhbərlik etmişdir. Universitet divarları arasında neçə nəsil filoloq onun mühazirələrini dinləmiş, rəhbərliyi altında elm yoluna qədəm qoymuş, neçə müəllim, ədəbiyyatşünas alim, yazıçı, şair, mədəniyyət xadimi Həsən müəllimin sayəsində dilçilik elminin əsaslarına yiyələnmişdir.

200-dən artıq elmi əsərin, 25 kitabın və 10-a yaxın dərs vəsaitinin müəllifi olan Həsən Mirzəyevin ümummilliyet lider Heydər Əliyevin xatirəsinə həsr etdiyi 14 cildlik külliyyatı (bu monoqrafiya 950 çap vərəqi həcmindədir) dilçilik, milli folklor, tarix, etnoqrafiya və coğrafiya sahələri üçün əvəzsiz faktoloji mənbə hesab edilir. Həsən müəllimin yarım əsrlik pedaqoji fəaliyyəti onun elmi fəaliyyəti üçün həmişə təkanverici amil olmuş, demək olar ki, bu sahələrin biri digərini tamamlamışdır.

Həsən müəllim gənc yaşlarından şeir-sənətlə nəfəs almış, şeirdə nikbinlik və həyat eşqi, ilham və sevinc mənbəyi tapmışdır. Həsən Mirzə milli folklorumuzun mahir bilicisi idi. Azərbaycan Aşıqlar və Yazıçılar Birliyinin üzvü olan Həsən Mirzəyev “Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz”, “Dərələyəz folkloru”, “Dərələyəz mahalının toponim və şivə sözləri”, “Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı (ensiklopedik məlumat kitabı)”, “Hanı o səndəki el, Dərələyəz ?” əsərlərinin müəllifidir.

Ey ana torpağımı, ey can diyarım,
Hanı o səndəki el, Dərələyəz?!
Ey cənnət məkanım, ey dağ vüqarım,
Pərən-pərən olub bil, Dərələyəz! (2)

Şair Həsən Mirzənin lirik şeirləri o qədər ürəyəyatımlı və koloritlidir ki, hər oxunanda qəlbi rıqqətə gətirir. Bu sətirlərdə Vətən-torpaq həsrəti ilə yanaşı, tarixi yurd yerlərimizə bir gün qayıdacağıımıza olan çağırış və inam da duyulmaqdadır.

Qəlbimi göynədir hicranın dağı
Sinəm olub qəm dəryası, qəm dağı
Həsən Mirzə çəkə bilməz bu dağı
Sən necə çəkirsən bu dağı, dağlar?

Dərələyəz vətənim
Yoxdur gedib-gələnim
Haylar yurdumda qalsa
Yanar qəlbim, kəfənim

Professor H. Mirzəyev Azərbaycan dilçiliyində daha çox feilin tədqiqatçısı kimi tanınır. Məhz onun araşdırmaları ilə dilçiliyimizdə feilin etimologiyası, leksik-semantik xüsusiyyətləri, morfoloji əlamətləri, sintaktik vəzifə və funksiyaları əhatəli şəkildə tədqiqata cəlb olunmuşdur. Alim “Azərbaycan dilində fel”, “Azərbaycan dilində feli sifət və təsirli-təsirsiz fellər” adlı kitablarında türk dillərində fellərin qrammatik xüsusiyyətləri və dildə kommunikativ rolu, eləcə də nitq hissəsi kimi bu söz qrupu haqqında elmi qənaətlərini əsaslandıraraq, məsələ ilə bağlı bir çox mübahisə doğuran məqamlara aydınlıq gətirmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyini şərtləndirən başlıca cəhət felin mahiyyəti, onun kateqoriyaları, xüsusilə növ və təsirlik kateqoriyalarının kompleks tədqiqidir. Müəllif dilimizin milli özümlülüyünü qoruyub saxlayan nitq hissəsinin –fəllərin araşdırılması sırasında dil tariximiz və onun inkişafı ilə bağlı olan məsələlərə də müəyyən yer vermişdir.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dilinin qorunması və inkişafına yönəlmiş əsas məsələlərdən biri də onun sistemli tədrisi və öyrədilməsidir. Qloballaşan dünyada milli dillərin gələcək perspektivinin müəyənləşməsində tədris prosesi mühüm yer tutur. Dil tədris prosesində təkcə ünsiyyətə xidmət etmir, müxtəlif tədris texnologiyalarının mənimsədilməsi, ixtisasa yiyələnmə sahəsində əsas amil kimi çıxış edir. Bu mənada, Həsən müəllim həm bakalavr, həm də magistr pillələri üçün “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” (1988), “Azərbaycan dilində fel” Dildən xüsusi kurs proqramı (1988), “Müasir Azərbaycan dili” (1988, prof. Q. Kazımovla birlikdə), “Azərbaycan dilində fel” Seçmə fənn” (1999) və bu kimi 8 tədris proqramını tərtib etmişdir.

Bəzən həmkarlarımızla təhsil illərimizdən söhbət düşəndə “O mənim müəllimim olub”, yaxud “filan müəllim mənə dərs deyib” cümlələrini işlədirik. Bu fikirlərdə tələbələrinə can yandıran, onlara biliklə yanaşı, həm də həyatı öyrədən əsl ziyalıları fərqləndiririk. Bu mənada Həsən müəllim tələbələrinə təkcə müəllim olmamış, savadı və fəhmi tələbə-gənclərə hər cür dəstəyini əsirgəməmişdir.

Həsən Mirzə heç kimdən, heç nədən qorxub çəkinməyən prinsipial bir adam idi. Dostuna dost, düşməninə düşmən idi. Sözü nü adamın üzünə deyərdi. Mübarizəsini də mərdi-mərdanə aparırdı. Həsən müəllim universitetin, filologiya fakültəsinin təsübkeşi və nüfuzlu ağsaqqılı idi. Fakültənin heç bir tadbiri onsuz keçirilməzdi. Hər hansı mübahisəli məsələnin həllində onun ağsaqqal sözü və mövqeyi ən mötəbər olardı.

Həsən müəllim həm də gözəl məclis adamı idi. Xeyir-şərdən heç vaxt qalmazdı. Hələ tələbəlik illərindən onu həmişə şirin, duzlu-məzəli söhbətləri, ibrətli xatirələri ilə həmsöhbətlərinin fikrini özünə cəlb edən, həmişə əhatəsində sazlı-sözlü qonaqları olan insan kimi xatırlayıram.

Professor Həsən Mirzəyev Azərbaycanın elm tarixində, ictimai-siyasi həyatında, dilçiliyimizdə həmişə yaşayacaq insanlardan biridir. O, qiymətli elmi tədqiqatları, dilçilik elmi sahəsində seçilən layiqli davamçıları ilə özünə möhtəşəm abidə ucaltmışdır.

Fərəhli haldır ki, professor Həsən Mirzəyevin bacısı qızı və layiqli davamçısı, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Beynəlxalq Əlaqələr üzrə prorektoru, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Əməkdar müəllim Mahirə Nağı qızı Hüseynova həm dilçi alim, təhsil təşkilatçısı və pedaqoq, həm də fəal vətəndaş mövqeyi ilə seçilən qələm sahibi və incə ruhlu şairədir. Dayısına olan ehtiram və qədirşünaslıqla bu gün Mahirə xanım ustadının elmi-pedaqoji fəaliyyətini ləyaqətlə davam etdirir. İnanırıq ki, Həsən Mirzə məktəbinin davamçısı kimi Mahirə Nağıqızı 101 yaşlı Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin ictimai və beynəlxalq həyatına, eləcə də elmimizin və təhsilimizin inkişafına dəyərli töhfələr verəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Həsən Mirzə. Hanı o səndəki el, Dərələyəz ?. Bakı, Elm, 2007.
2. Həsən Mirzə. Dərələyəz folkloru Bakı, Elm, 2006.
3. Həsən Mirzə. Azərbaycan toponimləri və şivə sözləri Bakı, 2007.
4. Həsən Mirzə Azərbaycan dilində sadə feillər. Bakı, 1984
5. Buludxan Xəlilov. Şərəfli ömür yolu. "Ozan dünyası" jurnalı, № 1(22). 2015

MAARIFÇİ REALİZMIN TƏŞƏKKÜL MƏRHƏLƏSİ

Həsənova Şahanə Əliyənnağı qızı

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ADPU, Filologiya fakültəsi, Ədəbiyyat kafedrasının müəllimi

ÖZET.

Hər sənətkar da öz əsərlərini yaradarkən, gördükləri hadisələrə ya romantik ya realist baxışdan yanaşmışdır, bunun nəticəsində böyük sənətkarlarımızın bir qismi romantizm cərəyanının, bir qismi isə realizm cərəyanının nümayəndəsi olmuşdur. Təbii ki, bu cərəyanın ideyaları arasında müəyyən fərqlər özünü göstərmişdir. Romantizm cərəyanının nümayəndələri hadisələrə xəyali, fantastik, qeyri-real yanaşdığı halda, realizm cərəyanının nümayəndələri isə real hadisələri öz əsərlərinə gətirir, hadisələrə realist gözlə baxırlar. Realizm cərəyanının ən mühüm qolu da maarifçi realizm cərəyanıdır. Maarifçilik XVIII əsrdə meydana gəlmiş bədii-fəlsəfi cərəyandır. Azərbaycanda maarifçilik XIX əsrdə meydana gəlmişdir. XIX əsr Azərbaycanın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni-ədəbi həyatına ziddiyyətli dövr kimi daxil olur. Bir tərəfdən Azərbaycan torpaqları Rusiya və İran dövlətləri tərəfindən işğal olunur, digər tərəfdən ölkədə milli müstəqillik, ictimai azadlıq ideyaları yayılırdı.

XIX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatı üçün ən önəmli hadisə maarifçilik ideyalarının yayılması, əməli hərəkətə çevrilməsi oldu. Maarifçilər çar müstəmləkəsinə, köhnə feodal qayda qanunları tənqid edir, əhalinin maarifləndirilməsini, təhsilini önəmli tutaraq onların əsarətdən qurtulması üçün yeni ideyalar təbliğ edirdilər. Ümumilikdə XIX əsrin bütün dövrlərində bütün maarifçilərin əsas məqsədi məktəblərin yaranması, teatrın yaranıb inkişaf etməsi, dərslərin hazırlanması, qəzet nəşri və s. ilə xalqı tərbiyələndirmək olmuşdur. Təbii ki bütün maarifçilərin məqsədi bir olsa da yaşadıkları dövr baxımından, tutduqları maarifçilik yolu baxımından bir birlərindən fərqlənmişdir. Maarifçilik hərəkəti XIX əsrin ilk illərində formalaşmış, getdikcə inkişaf etmişdir. Düzdür, XIX əsrdə hələ də qəzəl nəzirəçiliyi hökm sürməkdə idi, təriqət şeirləri XIX əsr boyu yazılırdı. Lakin bununla yanaşı artıq realizmin də ayaq səsləri eşidilməyə başlamışdı.

Açar sözlər. Ədəbiyyatşünslük, realizm, maarifçilik, cəryan, marifçilik, müasir ədəbiyyat, realist baxış

SUMMARY.

Each artist, while creating his work, approached events either from a romantic or a realistic point of view, as a result of which some of our great artists became representatives of the romantic trend and some of the realism trend. Of course, certain differences between the ideas of this trend have shown themselves. While the representatives of the Romantic movement have an imaginary, fantastic and unrealistic approach to the events, the representatives of the Realism movement bring real events into their works and look at the events with a realistic eye. The most

important branch of the realism trend is the enlightened realism trend. Enlightenment is an artistic and philosophical trend that appeared in the 18th century. Enlightenment in Azerbaijan appeared in the 19th century. The 19th century entered the social-political, socio-economic, cultural-literary life of Azerbaijan as a contradictory period. On the one hand, the lands of Azerbaijan were occupied by the Russian and Iranian states, on the other hand, the ideas of national independence and social freedom were spreading in the country.

In the 19th century, the most important event for Azerbaijani literature was the spread of enlightenment ideas and their transformation into practical action. Educators criticized the tsar's colony, the old feudal rules, and promoted new ideas for their liberation from slavery, emphasizing the importance of educating and educating the population. In general, in all periods of the 19th century, the main goal of all educators was the creation of schools, the creation and development of the theater, the preparation of textbooks, the publication of newspapers, etc. has been to educate the people. Of course, although the goal of all enlighteners is the same, they differed from each other in terms of the era they lived in and the path of enlightenment they took. The Enlightenment movement was formed in the early years of the 19th century and gradually developed. It is true that in the 19th century, ghazal Nazirism still prevailed, sect poems were written throughout the 19th century. However, along with that, the footsteps of realism were already beginning to be heard.

Key words. Literary studies, realism, enlightenment, current, enlightenment, modern literature, realist view

XIX əsr Azərbaycan tarixində ziddiyətli dövr kimi səciyyələndirilir. Azərbaycan torpaqları Rusiya və İran dövlətləri tərəfindən qanlı döyüş meydanına çevrilir, əhali talan olunur, çətin vəziyyətə düşür, digər yandan Azərbaycanda demokratik hakimiyyət, milli müstəqillik, ictimai azadlıq ideyaları yayılır. Bu dövrdə elmdə sxolastikanın hökm sürdüyünün şahidi oluruq. Beləki, bu dövrdə incəsənət, elmlə yanaşı ədəbiyyatımız da islam dinin təsiri altında idi. Mədrəsə təhsili görmüş şairlər öz əsərlərində dini mövzulara toxunur, bunun nəticəsində mərsiyələr, peyğəmbərlərə ithaf olunan fəxriyyələr yazılırdı. Təbii ki, belə əsərlərin yazılması səbəbsiz deyildi. Hakim dairələr, ruhanilər xalq üzərində qurduqları hakimiyyəti saxlamaq məqsədilə, yəni xalqı məhkum vəziyyətdə saxlamaq üçün bu ədəbiyyatdan yəni mərsiyyə ədəbiyyatından istifadə edirdilər.

Bu dövrdə biz həmçinin realizmin addımlarını da müşahidə edirik. Bu dövrdə Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinin inkişafı ədəbiyyatımızda realizmin güclənməsinə təkan verirdi. XIX əsr Azərbaycanda maarifçilik əsri kimi qəbul olunur. Həqiqətən də XIX əsr Azərbaycanda maarifçiliyin bütün istiqamətlər üzrə formalaşdığı və inkişaf etdiyi bir mərhələdir. Bu dövrdə maarifçilik cərəyanının nümayəndələri eyni amal uğrunda birləşmişdilər. Onlar cəmiyyətin, xalqın maariflənməsinə əngəl olan ünsürləri tənqid edərək, xalqa öz hüquqlarını başa salmağa çalışırdılar.(5)

1873-cü ildə Həsən bəy Zərdabi və Nəcəf bəy Vəzirovun rəhbərliyi altında Bakı real gimnaziyasının tələbələri M.F.Axundzadənin “Sərgüzəşti-vəzir-xani-Lənkəran” əsərinin səhnədə canlandırılması ilə milli teatrın əsasının qoyulması, bununla yanaşı 1875-ci ildə Həsən bəy Zərdabi tərəfindən böyük çətinliklə “Əkinçi” qəzetinin nəşri, daha sonra “Kəşkül”, “Ziya”, “Ziyayi-Qafqaziyyə” kimi mətbuat orqanlarının nəşri ilə milli mətbuatın əsasının qoyulması, bu hadisələr maarifçiliyin yayılmasında, xalqın maariflənməsində əhəmiyyətli rol oynadı. Çünki maarifçi nümayəndələrin maarifçilik görüşlərinin əks olunduğu əsərlərinin mətbuatda nəşri, bunun sayəsində xalqın həmin əsərləri oxuması, yaxud həmin əsərlərin teatrda səhnəyə qoyulması, xalqın həmin əsərləri izləməsi müəyyən qədər onların maariflənməsinə kömək edirdi.

Maarifçiliyin ilk nümayəndələri mövzusunda həm Feyzulla Qasımzadə, həm də Yaşar Qarayev öz fikirlərini bildiriblər. Biz bu fəsildə həmin mübahisəli məsələlərə diqqət yetirəcəyik. Feyzulla Qasımzadə öz kitabında maarifçiliyin ilk nümayəndələrinin A.Bakıxanov, İ.Qutqaşınılı, və Mirzə Şəfi Vazeh olduğunu vurğulayır. Təbii ki, biz bu dövrdə, yəni 30-40-cı illərdə yuxarıda sadaladığımız nümayəndələrin simasında olan maarifçiliyi biz 60-cı illərdə olan rus və Qərbi Avropa maarifçiliyi ilə eyniləşdirə bilmərik, bu dövrdə Azərbaycanda olan maarifçilik hələ rüşeym halında idi.

İlk maarifçilərimiz çar mütəlqiyyəti əleyhinə açıq və müstəqil mübarizə aparmayıblar, həmçinin kəndli hüququnu bilavasitə açıq müdafiə etməyiblər. İlk maarifçilərimizin əsərlərində biz Azərbaycan kəndlilərinin ağır vəziyyətinin təsvirinə çox da rast gəlmirik. Lakin düşünməməliyik ki, ilk maarifçilər çar mütəlqiyyətinə müsbət münasibət bəsləyirdilər. Sadəcə olaraq ilk maarifçilərimiz daha çox avam xalqın maariflənməsi, azadlıq ideyaları, xəlqilik, vətənpərvərlik kimi məsələlərə daha çox diqqət yetirirdilər.

Bu dövrdə maarifçi realizmin nümayəndələri cəhalət, mövhumata qarşı mübarizə aparır, Azərbaycanı inkişaf etmiş ölkələr sırasında görmək istəyirdilər və bunun da elmlə, maariflə ərsəyə gələcəyini bildirmək istəyirdilər. Bunun nəticəsidir ki, xalq içərisində maarifi yaymaq maarifçilərin əsas qayəsi idi. Bu dövrdə ilk maarifçilər elm, maarif, mədəniyyətçilik şüarları altında öz mübarizələrini davam etdirirdilər. Maarifçilər xalqın əzici qanunlardan qurtulmaq yolunda, onların qəflətdən ayılmasında maarifin böyük rola malik olduğunu bildiklərinə görə elə ilk iş olaraq xalqı maarifləndirməyi özlərinə məqsəd seçdilər.

Maarifçiliyin ilk təzahürlərinə **A.Bakıxanovun** yaradıcılığında rast gəlirik. A.Bakıxanov öz əsərlərində müasir elmləri öyrənməyi gənclərə məsləhət bilirdi. Biz bu qayəni həm də M.Vazehin simasında da görürük. O da öz əsərlərində dünyəvi, müasir elmlərin öyrənilməsinə təbliğ edirdi. Hələ 1832-ci ildə M.F. Axundovu ruhani təhsildən uzaqlaşdırıb, dünyəvi elmləri öyrənməyə sövq etməsi bunun bariz sübutu idi. (7)

A.Bakıxanov, İsmayıl bəy Qutqaşınılının bəzi əsərlərində biz xalqın acınacaqlı vəziyyətə düşməsinə bəis olan insanları tənqid atəşinə tutulduğunu müşahidə edirik. Bu sənətkarlar öz əsərlərinə aşağı təbəqənin nümayəndələrini gətirməklə onların müdafiəsinə qalxırdılar. Düzdür, biz bu faktlara rast gələsək belə deyə bilmərik ki, maarifçi realizmin ilk nümayəndələri öz əsərlərində çar hökumətini açıq-aydın şəkildə tənqid edirdilər, onlar öz əsərlərində təbliğ etdikləri ideyaları əks etdirməklə çar hökumətini sarsıtmağı bacarırdılar.(7)

A.Bakıxanovun “Gülüstani- İrəm”, “Təhziübül-əxlaq”, “Kitabi-nəsihət” kimi maarifçi əsərlərində Bakıxanov ağılın üstünlüyünə inanırdı. Həm Bakıxanov, həm də digər maarifçilər ağılın köməyi ilə ideal, işıqlı cəmiyyətin qurulacağına inanırdılar. Yəni xalq tərbiyələnersə, maariflənersə mövcud cəmiyyəti dəyişib ideal cəmiyyət yaratmaq olar. Məsələn: A.Bakıxanovun “Hikmətin Fəziləti” əsərində biz ağılın hər şeydən üstün olması qənaətinə gəlirik. Hökmdarın suallarına müdrikliklə cavab verən qoca hökmdarı öz ağılı ilə heyretə gətirir. Bunun nəticəsində hökmdar onu öz vəziri elan edir.

Nə yaxşı olardı hər ölkədə ah,
Olaydı belə bir vəzir ilə şah.
Ey Qüdsi, hikmətdən varsa xəbərin,
Yaxşı adamlarda olsun nəzərin. (6,78)

Bu misralardan da aydın görürük ki, A.Bakıxanov istəyir ki, hər dövləti idarə edən şəxs, hökmdar, öz yanına ağıllı, müdrik dövlət adamları yığarsa, öz ölkəsi gündən- günə inkişaf edər, həm də xalqı firavan yaşayar.

Bildiyimiz kimi, biz maarifçi realizm ədəbi cərəyanının yaranması müəyyən qədər A.Bakıxanovun adı ilə ona görə bağlıdır ki, maarifçi realizmin ilk ünsürlərinə onun yaradıcılığında rast gəlirik. Bir maarifçi kimi A. Bakıxanovun elmin müxtəlif sahələrinə həsr olunmuş bir-birindən möhtəşəm elmi əsərləri vardır. A.Bakıxanovun məntiq, psixologiya, coğrafiya, dil və s. elm sahələrinə həsr olunmuş əsərləri onun böyük alim olmasının sübutu idi. “Qanuni-Qüdsi”, “Əsrarül-mələkut”, “Təhziübül-əxlaq”, “Eynül-mizan”, “Gülüstani-İrəm” kimi əsərləri ilə böyük şöhrət qazanmışdır. (1)

Bakıxanovun ən böyük elmi əsəri “Gülüstani-İrəm” əsəridir. Bu əsər Azərbaycan və Dağıstan xalqlarının tarixindən bəhs edir. Bakıxanovun bu əsəri böyük zəhmət nəticəsində ərsəyə gəlmişdir. Beləki, yazılması uzun vaxt alan bu əsər Bakıxanovun müxtəlif mənbələrdən, sikkələrdən, padşahların, şahların fərmanından, tarixi abidələrdən, dini kitablardan, şərq mənbələrindən və s. bəhrələnməsi nəticəsində ərsəyə gəlmişdir.

Əsər müqəddimə və beş fəsildən ibarətdir. Əsərin müqəddiməsində Azərbaycan və Dağıstanın coğrafi təsviri qısa şəkildə öz əksini tapıb. Bakıxanov müqəddimədə tarix elminin əhəmiyyətindən bəhs edir, həmçinin tarix elminə tərif verir. Əsərin I fəslində sasanı, xəzər, massaget kimi türk tayfalarının, Ham və Sam nəsilələrinin, Sasani hökmdarlarının Azərbaycanda hakimiyyəti dövrü qısa şəkildə öz əksini tapıb.

II fəsildə Ərəb hakimiyyəti dövrü, yəni Ərəblər tərəfindən Azərbaycan və Dağıstanın işğalı öz əksini tapıb. III fəsildə Hülakülərin və Teymurilərin hakimiyyət dövründən söz açılıb. IV fəsil əsərin ən böyük fəslidir. Bu fəsildə Bakıxanov Səfəvi padşahlarının, daha sonra Nadir şah Əfşarın hakimiyyətini təsvir edib. Son fəsildə isə Nadir şah Əfşarın ölümündən İran-Rusiya arasında bağlanan “Gülüstan” müqaviləsinə qədər olan dövr əhatə olunub. (3)

“Qanuni-Qüdsi” fars dilinin qanunlarından bəhs edir. “Təhziübül-əxlaq” isə sənətkarın pedaqogika və psixologiya elminə aid nəzəri görüşlərindən bəhs edən digər elmi əsəridir. Bir maarifçi kimi A.Bakıxanov həmişə xalqını düşünən, onun üçün çalışan, xalqının maariflənməsi üçün səy göstərən sənətkar idi. O, istər “Qanuni Qüdsi” əsəri, istərsə də “Gülüstani-İrəm” əsərində həmişə xalq üçün, vətən üçün çalışdığını qeyd etmişdir. Daha sonra “Nəsihətnamə” əsərində Bakıxanov maarifçi kimi feodalizmin qayda-qanunlarını tənqid edirdi.

Ümumiyyətlə, Bakıxanovun maarifçi görüşlərinə biz yalnız onun elmi əsərlərində deyil, həm də lirik əsərlərində, mənzum hekayələrində, təmsillərində də rast gəlirik. Düzdür lirik yaradıcılığının ilk dövrlərində A.Bakıxanov romantik üsluba meyl etmiş, lakin sonrakı dövrlərdə əsərlərində həyatı düzgün əks etdirmiş, realizmə meyl göstərmişdir. Biz onun lirik əsərlərində əxlaq məsələlərinə toxunduğunun şahidi oluruq. Bir maarifçi kimi işıqlı cəmiyyət arzulayan Bakıxanov ətrafında riyakar insanların olmasından gileylənirdi. Odüşünürdü ki, ikiüzlü, nadan, riyakar, həqiqəti dərk etməyən insanlar arasında onun ömrü hədəf gedir. Yaşadığı cəmiyyətdə elmin, hünərin, fərəsətin önəmini başa düşməyən insanlar onu dərindən sarsır və bunu lirik yaradıcılığında dilə gətirirdi. O görürdü ki, ətrafındakı insanlar yalnızca pula, sərvətə həvəs edir, onu əldə etmək istəyir, heç kim elmin, maarifin qiymətini bilmir, onu əldə etməyə çalışmır. (2)

Sənətkarın yaradıcılığında “Təbriz əhlinə xitab” satirası, “Gürcülər arasında” mənzum məktubu, “Kitabi-Əsgəriyyə” hekayəsi onun maarifçilik görüşlərinə həsr olunan əsərlərindəndir. Bakıxanovun həyata fəal münasibətinin artması onun realizmə olan marağını daha da artırırdı. Bu da öz növbəsində artıq yeni janrın yaranmasını tələb edirdi. Bakıxanov “Kitabi-Əsgəriyyə” hekayəsini yazmaqla Azərbaycan ədəbiyyatında Azərbaycan dilində ilk hekayənin əsasını qoymuşdur. Bakıxanov Kitabi-Əsgəriyyə əsərində real həyat həqiqətlərinə sadıq olmuş, dövrün əhvali-ruhiyyəsini əks etdirməyə çalışmışdır.

Əsər iki gəncin sevgi macərası üzərində qurulmuşdur. Əsgər öz müəlliminin qızını sevir. Birdən birə müəllimin dünyasını dəyişməsi işləri dəyişir. Sevgililər bir- birlərinə gedib gələndə dindar camaat onları qınayır. Əsərdə Əsgər obrazı ziddiyətli obraz kimi göstərilmişdir. Əsgər bu qaranlıq cəmiyyətdə yenilikçi obrazdır. Lakin o, ona qarşı çıxan insanlarla mübarizədə cəsarətsizdir. Bu əsərdə Bakıxanov konfliktli obrazlar arasında deyil, şəriət və ənənə əsasında qurulmuşdur. Bu əsərdə İslam nıqah haqları ilə formal əxlaq tərəfdarları qarşı-qarşıya qoyulub. A.Bakıxanov bu əsərdə belə qənaətə gəlir ki, elmsiz cəmiyyətin sütunları yalnız ənənədir. Bakıxanov bunu da qeyd edir ki, cahil insanların mərifətlərinin yüksək səhifəsi yalnızca təqliddir, yəni onlar təqliddən kənara çıxıb bilmirlər. Bu fikirlərdən də başa düşülür ki, Bakıxanov bir maarifçi kimi nadanlığı cahilliyi tənqid edib, maarifin, elmin vacibliyini bir daha vurğulayıb.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında ilk maarifçiliyin görkəmli nümayəndələrindən biri də **Mirzə Şəfi Vazeh** olmuşdur. Mirzə Şəfi Vazeh Azərbaycan-Avropa ədəbi-mədəni əlaqələrinin yaranmasında böyük rolu olan maarifçidir. Maarifçi, pedaqoq kimi Vazeh Azərbaycan ədəbiyyatının Avropada tanınmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, onun şagirdi alman şairi Fridrix Bodenştedt Vazehin şeirlərini alman dilində, bəzilərini “Şərqdə min bir gün”, bəzilərini isə “Mirzə Şəfinin Şərqiləri” adı altında çap etdirmişdir. Təbii ki, alman tərcüməçisi şairinin Mirzə Şəfi Vazehin əsərlərinə bu qədər dəyər verməsi təsadüfi ola bilməzdi. Bu Vazehin dahi sənətkar olmasından xəbər verirdi.

Məlumdur ki, Mirzə Şəfi Vazeh M.F.Axundzadənin müəllimi olmuşdur. M.F.Axundzadənin dahi sənətkar, maarifçi yazıçı kimi fəaliyyət göstərməsində müəllimi Mirzə Şəfi Vazehin rolu danılmazdır. Mirzə Şəfi Vazeh və maarifçilik məsələsinə gəldikdə isə onun uzun illər pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olması, müəllim işləməsi, bununla yanaşı Tiflis gimnaziyasının baş müəllimi İvan Qriqoriyevlə birlikdə “Kitabi-türki” adlı dərslik hazırlaması onun böyük maarifçi olmasından xəbər verirdi. İlk maarifçilərimizin A.Bakıxanov, İ.Qutqaşanlı fəaliyyətinə nəzər salsaq görürük ki, onlar arasında pedaqoji fəaliyyətlə ardıcıl şəkildə məşğul olan Mirzə Şəfi Vazeh olmuşdur. Mirzə Şəfi Vazehin çox gözəl xətti olduğu üçün müxtəlif kitabların üzünü köçürməklə məşğul olur, lakin daşbasma üsulu yarandıqdan sonra onun işi ikinci plana keçir. O, ərəb, fars dillərindən fərdi dərs verməklə öz həyatını yaşayır. Maarifçilik odu ilə yanıb-tutulmuş Vazehə tezliklə böyük qapı açılır. Beləki, M.F.Axundzadə 1840-cı ildə Tiflis Qəza məktəbində Şərq dilləri müəllimi vəzifəsindən imtina edib, yerini müəllimi Vazehə verir. Mirzə Şəfi Vazeh bu vəzifədə olarkən şagirdlərinə elmin sirlərini öyrədir, ana dilinin incəliklərini tədris edir. Bu vəzifə onun ürəyincə idi, çünki o, burada M.F.Axundzadə, Bakıxanov kimi maarifçi şəxsiyyətlərlə ünsiyyətdə olur, müzakirələr edir. Bundan əvvəl isə o, Gəncədə iki üzlü ruhanilərin əhatəsində idi.

Ümumiyyətlə, Tiflis mühiti onun həyatına yaradıcılığına müsbət mənada təsir edir. Burada bir sözlə o bir maarifçi kimi öz töhfələrini verə bilir. Tiflisdə olarkən Mirzə Şəfi Vazeh “Divani-hikmət” ədəbi məclisini yaradır. Bu məclis öz ətrafında Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundzadə, Nəcmi, Nəseh, Şölə, Mirzə Həsən kimi sənətkarları, bununla yanaşı Avropa alimlərini, sənətkarlarını toplayır.

Mirzə Şəfi Vazeh bir çox mənzum hekayələrində xalqın arxasında duraraq onların hüquqlarını qoruyaraq, hakim dairələrə qarşı öz mübarizə səsini ucaltmışdır.(2)

Mirzə Şəfi Vazehin “Dərviş”, “Teymur” mənzum hekayələri realist fikirlərinin əks olunduğu əsərlərdir. Bu əsərlərdə demokratik ideyaların carçısı kimi çıxış edən Vazeh xalqa zülm edən hökmdarları tənqid edir. Eyni realist, maarifçi fikirləri biz, Vazehin “Sədi və şah” poemasında da rast gəlirik. Vazeh əsərlərində azadlıq ideyalarını əks etdirsə də hələ ilk vaxtlar

o, azadlığın necə qazanıla biləcəyini bilmirdi. Lakin Tiflis mühiti onun dünyagörüşünə təsir etdi və artıq bilirdi ki, azadlığı biz elmlə, maariflə qazana bilərik.

Böyük maarifçi Vazehin maarifçilik hərəkatında ən böyük uğuru Azərbaycan dilində ilk dərs vəsaiti yaratması olmuşdur. Vazeh müxtəlif məktəblərdə müəllim işləyərkən dərs vəsaitlərinə ehtiyac olduğunu görürdü. Belə bir böyük vəzifəni də o öz üstünə götürdü. Vazeh müəllimi İ.Qriqoryevlə birlikdə Azərbaycan dilinə aid müntəxəbat tərtib edirlər. Müntəxəbat iki hissədən ibarətdir, bununla yanaşı əlavə olaraq lüğət hissəsi vardır. Lüğətin birinci hissəsi gimnaziya tələbələri üçün, ikinci hissəsi isə aşağı sinif şagirdləri üçün hazırlanmışdır. Təəsüflər olsun ki, müntəxəbat Vazehin sağlığında nəşr oluna bilmir. Ölümündən sonra 1855-ci ildə İ.Qriqoriyev tərəfindən Təbrizdə nəşr olunur. Vazehin bu təşəbbüsü daha sonra Seyid Əzim Şirvani, Rəşid bəy Əfəndiyev və başqaları tərəfindən ənənəyə çevrilir. Onun yaradıcılığında təşəkkül tapan maarifçilik ideyaları Azərbaycan ədəbiyyatında inkişaf edərək ədəbi cərəyən səviyyəsinə qalxır.

Azərbaycan ictimai fikir tarixində və Azərbaycan ədəbiyyatında unudulmaz sənətkarlardan biri də **İsmayıl bəy Qutqaşınılıdır**. O, ədəbiyyatımızda istər bədii əsərləri ilə, istərsə də maarifçilik görüşləri ilə dərin iz qoymuşdur. Ədəbiyyatımızda müasir nəsr, hekayə janrı İsmayıl bəy Qutqaşınılının adı ilə bağlıdır. Ədəbiyyatşünas alim Əziz Mirəhmədov dəyərli sənətkar haqqında bu fikirləri söyləmişdir. “İsmayıl bəy Qutqaşınılı Azərbaycan xalqının maariflənməsində və oyanmasında aktiv fəalliyət göstərən şəxsiyyətlərdəndir. O, Azərbaycan ədəbiyyatına müasir nəsr, hekayə janrını gətirən yazıçıdır. Təbii ki, bu fikirlər səbəbsiz yerə deyilməmişdir. İsmayıl bəy Qutqaşınılı ədəbiyyatımızda ilk maarifçilərdən olub, yaşadığı illər ərzində həmişə xalqın maariflənməsinə, mədəni yüksəlişinə, doğma xalqının səadət içində yaşaması üçün əlindən gələni etmişdir. İsmayıl bəy Qutqaşınılı, Mirzə Fətəli Axundzadə, A.Bakıxanov, Qasım bəy Zakir kimi dəyərli maarifçilərlə dostluq münasibətləri qurmuş, adı onlarla bir çəkilmişdir.”(3)

Təbii ki, İsmayıl bəyi ədəbiyyatımızda daha da məşhurlaşdıran onun “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsi olmuşdur. İsmayıl bəy Qutqaşınılının bu hekayəsi ilə Azərbaycan ədəbiyyatında nəsr sahəsində realizmə doğru meyl gücləndi. İsmayıl bəy Qutqaşınılı “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsini yazmaqla ədəbiyyatımıza yeni nəfəs gətirdi. Beləki, İsmayıl bəy Qutqaşınılı bu əsərlə ədəbiyyatımızda müasir hekayənin əsasını qoymuşdur. Bu əsərdə İsmayıl bəyin maarifçi görüşləri əks olunmuşdur.

“Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsi ədəbiyyatımızda maarifçi ideyaları yayan o qədər mükəmməl əsərdir ki, İsmayıl bəyin başqa əsərləri olmasa belə yenə də o, bu hekayə ilə hörmətlə xatırlanardı. Əsərin baş qəhrəmanları Şəki xanlarının nəslindən olan Rəşid bəylə, Qəbələ xanlarının nəslindən olan Səadət xanımdır.

İsmayıl bəy bu əsərdə həm bu gənclərin sevgisindən, həm də o dövrdə Azərbaycanda olan gerçəkliklərdən bəhs etmişdir. Əsərin baş qəhrəmanı Rəşid bəy bir maarifçi olaraq İsmayıl bəy tərəfindən xalqa bağlı olan, xalqını düşünən ziyalıların ümumiləşdirilmiş obrazı kimi təqdim olunmuşdur. Rəşid bəy savadlı, mədəni bir gənc idi, bununla yanaşı o öz mühitinə, vətəninə bağlı bir insan idi. İsmayıl bəyin Rəşid bəylə bağlı təsviri bizdə onun xarakteri, dünyagörüşü barədə aydın təsəvvür yaradır: “O zaman 22 yaşına girmiş Rəşid bəy İsmayıl adlı bəyin oğlu idi. Bəy öz oğluna istəyincə tərbiyə vermişdir, ancaq bu gənc nəciblik, ürəyiyumşaqlıq, qoçaqlıq və mərdlikdə atasını keçmişdir. O, Şahnaməni və başqa qəhrəmanlıq dastanlarını, xüsusilə fars qəzəllərini oxumağı çox sevirdi. Bundan başqa, onun at sürməkdə, tüfəng, tapança atmaqda, silah oynatmaqda böyük bacarığı vardı. Onun 2 arzusu vardı: bütün məşhur igidlərə qalib gəlməkvə bütün zəiflərə, yoxsullara kömək etmək” (4, 48).

Rəşid bəy haqqında bu kiçik məlumat belə onun necə alicənab, düşüncəli, savadlı, xalqına bağlı olan insan olduğunu göstərir. Rəşid bəyin arusu bütün zəiflərə, yoxsullara kömək etmək idi. Mənə elə gəlir ki, biz Rəşid bəyi İsmayıl bəy Qutqaşının prototipi kimi düşünə bilərik. Çünki İsmayıl bəy də həmişə bütün həyatı boyu öz xalqının güzəranını, xalqının maariflənməsini istəmiş və bunun üçün də səylə çalışmışdır. “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsinin ümumiyyətlə, bir maarifçi olaraq İsmayıl bəy Qutqaşının həm Azərbaycan ədəbiyyatında, həm də dünya ədəbiyyatında şöhrəti böyükdür.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. Bakıxanov Abbasqulu ağa Qüdsi. Seçilmiş əsərləri, Bakı: “Avrasiya Press” 2005 488 səh.
2. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı, 1974, 488 s.
3. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı, 2017, 552 s
4. Qutqaşınlı Hacı İsmayıl bəy, Əsərləri, Bakı: “Lider nəşriyyat 2005, 224 s.
5. Məmmədov Xeyrulla Qulam oğlu, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 2006 212 səh
6. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinif üçün Ədəbiyyat fənni üzrə Dərslük, Bakı, 2018, 208 s.

C.MƏMMƏDQULUZADƏNİN FELYETONLARINDA AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏMİZLİYİ UĞRUNDA MÜBARİZƏ

Əliyeva Simuzər Əliyulla qızı

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Ədəbiyyatın tədrisi texnologiyası kafedrası
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru*

ÖZET.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında baş verən müxtəlif cərəyanlar satira janrında da özün göstərmişdir. Bu dövrdə yazıb yaradan istedadlı yazıçı, drama-turq, publisist C.Məmmədquluzadənin fəaliyyəti xüsusi yer tutur. Ədəbiyyat və mət-buatımızın tarixində H.Zərdabi, N.Vəzirov, C.Məmmədquluzadə, N.Nəri-manov, Ü.Hacıbəyli, Ə.Qəmküsar və bir çox başqalarının fəaliyyətini onların felyeton yara-dıcılığından təcrid edilmiş şəkildə öyrənmək, təqdim etmək qeyri-mümkündür. Bu dövrdə yazıb yaradan istedadlı yazıçı, dramaturq, publisist C.Məmmədquluzadənin fəaliyyəti xüsusi yer tutur. Təqdim edilmiş məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatında fel-yeton janrında ədəbiyyatda fəaliyyəti qızıl xətlə qeyd olunan şəxslərin yaradıcılığına müraciət edilmiş və Cəlil Məmmədquluzadənin bu janrda ana dili üzrə olan fəaliyyəti xüsusilə araşdırılmışdır.

Məqalədə ana dili ilə bağlı C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığına, əsərlərinə gözəllik verən əsas amil həyat həqiqətlərindən bəhs edilmişdir. Onun təsvir mən-bəyini gündə təsadüf edilən, ancaq dərinlən düşünən vətəndaşlar, onların həyatı və dünyagörüşü təşkil edilməsindən

söhbət açılmışdır. Məqalədə göstərilmişdir ki, ədib öz felyetonlarında dövrünün ictimai-ciyasi hadisələrinə münasibəti, vətənpərvərlik ideyalarının aşılınması, ölkədə baş alıb gedən yoxsulluq, savadsızlıq, gənclərin hər sahədə inkişafdan qalması, Ana dilimizə ögey münasibəti ürək yanğısı ilə açıq-landırılması məsələləri əsas yer tutur. Mirzə Cəlil felyetonlarda bu geriliklərə mübarizənin yollarını satirik formada oxucuya çatdırır. Onun felyetonları açıq başa düşülən sadə dildə yazılmışdır. Cəlil Məmmədquluzadənin dram, nəsr əsərlərilə yanaşı, felyetonlarında da uşaq dünyasının bədii təsviri çox gözəl verilir. Satirik formada yazılmış bu felyetonlarda o dövrdə xalqın kiçik balalarının, gənclərinin yazam tərzini, sığsızlığı xüsusi ustalıqla verilir. O, uşaqlar üçün yazdığı əsərlərdə cəhalət, savadsızlığı və s. göstərməklə yanaşı, pədaqoji fikirləri, təlim-tərbiyə ilə bağlı öyüd-nəsihətlərini mətnaltı mənada, satirik formada kinayə ilə oxucusuna çatdırır. "Şərq fakültələri", "Şeir bülbülləri", "Sirkə" və s. nümunə kimi göstərə bilərik. Bu əsərlərin bəziləri müxtəlif nəşrlərdə felyeton kimi qeyd olunur. Təqdim edilmiş məqalədə Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında ana dili mövzusu geniş şəkildə araşdırılmışdır.

Açar sözlər: felyeton, tədqiqat, janr, fəaliyyət, yaradıcılıq, poeziya, xüsusi, yoxsul-luq, oxucu, mənbə.

SUMMARY

Various movement of Azerbaijani literature manifested themselves in the genre of satire in XIX century also. J. Mammadguluzade's activity - who was talented writer, playwright, publicist, takes a special place in this period. Exploring and re-presenting the activities of G. Zardabi, N. Vazirov, J. Mammadguluzade, N. Nari-manov, U. Hajibeyli, A. Gamkusal and many others in the history of our literature and press without from their feuilleton works is impossible.

The special place takes the activities of a talented writer, playwright and publicist J. Mammadguluzade during this period. The great attention was paid to the work of persons whose activities in literature are marked with a golden line in the feuilleton genre in Azerbaijani literature, and the activities of Jalil Mammadguluzadeh on learning of native language in this genre were especially explored in this presented article.

It was spoken about language problems, the the main factors of life truth that give beauty to the creativity on J. Mammadguluzade's activity in the article, The source of his imagination is everyday, but deeply thinking citizens, the organization of their life and worldview. The researching shows, that in his feuilletons, the writer's attitude to the social events of his time, instilling patriotism, poverty, illiteracy, under development of youth in all areas, discrimination to our native language is manifested. Mirza Jalil in a satirical form, conveys to the readers ways dealing with these shortcomings, written in a simple, understandable language in his feuilletons. His feuilletons were written in a simple and understanding language. In addition to the dramatic and prose works of Jalil Mammadguluzade, his feuilletons also presented the creative description of the children' world. In these feuilletons, written in a satirical form, the manner of writing and the nonchalance of the children and youths of the people of that period, are presented with special mastering. He doesn't shows only ignorance, illiteracy, etc. in his works, but also conveys to readers his pedagogical ideas and educational reminders in a subtextual sense, in a satirical form, with allusion. We can give the examples such as "Eastern Faculties", "Poem Nightingales", "Vinegar", etc. Some of these works are reflected as the feuilletons in various publications. The theme of native language and literature in Jalil Mammadguluzadeh creativity is widely researched in this article.

Keywords: feuilleton, research, genre, activity, creativity, poetry, special, poverty, reader, source.

Hər bir xalqın tarixinin başlanması ilə onun dilinin tarixi də başlayır. Dil onu yaratmış olan xalqın ümumi ictimai və iqtisadi tərəqqisi ilə yanaşı inkişaf edir. Xalq tərəqqi və inkişaf etdik-cə dil də bununla yanaşı inkişaf edir, get-gedə səlisləşir, öz lüğət tərkibini zənginləşdirir.

Ədəbi dil məsələsi C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında və ictimai-siyasi fəaliyyətində çox geniş yer tutur. O, bu sahədə uzun, həm də olduqca şərəfli bir mübarizə yolu keçmişdir. Azərbaycan dilini, doğma ana dilimizi köhnə, anlaşılmaz dolaşq yazı üslubundan xilas etmək, bizə yad olan sözlərdən, tərkib və ifadələrdən təmizləmək, ona sadəlik, reallıq gətirmək, canlı oynaq xalq dili ilə birləşdirmək sahəsində C.Məmmədquluzadənin çox böyük və əvəzsiz xidmətləri olmuşdur.

XIX əsrin ikinci yarısında ədəbi dilimizin sadəliyi, saflığı, orijinallığı uğrunda M.F.Axundzadə və H.Zərdabi tərəfindən başlanmış mübarizə XX əsrin əvvəllərində özünün ən yüksək mərhələsinə qalxmışdır. Bu mübarizənin mərkəzində isə hamıdan öndə C.Məmmədquluzadə və onun yaratdığı “Molla Nəsrəddin” jurnalı dururdu. Ədib bütün yaradıcılığı boyu xalqın varlığını, doğma ana dilini müdafiə etmiş, onu yeni, sağlam əsaslar üzərində inkişaf etdirmək, əsaslandırmaq istəmişdir. Bu mübarizə Mirzə Cəlilin yazdığı çoxlu sayda nəzəri, tənqidi, elmi məqalələri ilə yanaşı, ədibin felyetonlarında da öz geniş əksini tapmışdır. Mirzə Cəlil hələ “Molla Nəsrəddin” jurnalının birinci nömrəsindən başlayaraq: “Sizi deyib gəlmişəm, ey mənim müsəlman qardaşım!... Mən sizin ilə türkün açıq ana dili ilə danışırım”-deyə bu sahədə geniş mübarizəyə hazırlaşdığını xəbər verirdi.

Ədib çox yaxşı bilirdi ki, xalqı bu ümumi dərdlərə qarşı mübarizəyə çağırmaq, birləşdirmək, səfərbər etmək üçün onunla ancaq özünəməxsus sadə, təbii, aydın ana dilində danışmaq lazımdır. Mirzə Cəlil Azərbaycan dilinin təmizliyi uğrunda mübarizə məsələsini xalqın azadlığı və sədəti uğrunda apardığı mübarizənin ayrılmaz bir hissəsi hesab edirdi. Bu məsələ ilə bağlı ədib digər əsərlərində olduğu kimi yazdığı felyetonlarda da dilimizin təmizliyi, onun xarici təsirlərindən qorunması problemini də ortaya atmışdır.

Böyük ədib mahir publisist kimi həyatımızın demək olar ki, bütün sahələri ilə bağlı maraqlı yazılar yazmışdır. Ən əlamətdar cəhət burasındadır ki, Mirzə Cəlil öz fikirlərini xalqa çatdırmaq üçün publisistikanın müxtəlif priyomlarından istifadə etmişdir. C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında həyata əsaslanan, dövrün nəbzini tutan, xalqın tərəqqisinə yarayan bir ədəbiyyat uğrunda mübarizə aparırdı. “O sənət sənət üçündür” fikrini irəli sürür, ədəbiyyatın böyük ictimai tərbiyəvi rolunu yüksək qiymətləndirirdi. Ədib bu mübarizədə felyeton janrından istifadə edərək yaşadığı dövrün çətinliklərini, çatışmazlıqlarını satirik formada xalqa çatdırmışdır.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı satiranı yüksək pilləyə qaldırarkən birinci növbədə həyatımızda baş verən oyanışdan, yüksəlişdən qidalanırdı. C.Məmmədquluzadənin felyetonları mövzu baxımından müxtəlif məzmunadadır. Onun felyetonlarında maarifçilik, təlim-tərbiyə, gənc nəslin, uşaqların savadlı bir vətəndaş kimi yetirməsi, vətənpərvərlik kimi mövzularla yanaşı Ana dilinin təmizliyi uğrunda mübarizə xüsusi yer tuturdu.

Qeyd etdik ki, C.Məmmədquluzadənin felyetonlarında cəhalət, savadsızlığı, dövrün çatışmamazlıqlarını göstərməklə yanaşı, onlarla mübarizənin sanki “sadə” yollarını da göstərir. Ədibi dil məsələləri ana dilinin təmizliyi həmişə düşündürmüşdür. Sənətkarın fikrincə “ qələmin müqəddəs vəzifəsi xalqın xoşbəxtliyi yolunda xidmət etməkdir... Bu ola gərək hər bir qələm sahibinin amalı...”

Ədəbi məsələsi C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında və ictimai-siyasi fəaliyyətində çox geniş yer tutur. O, bu sahədə uzun, həm də olduqca şərəfli bir mübarizə yolu keçmişdir. Ədəbi dili-

mizi,doğma ana dilimizi köhnə,anlaşılmaz dolaşlıq yazı üslubundan xilas etmək,bizə yad olan sözlərdən,tərkib və ifadələrdən təmizləmək,ona sadəlik,realıq gətirmək,canlı,oynaq xalq dili ilə birləşdirmək sahəsində C.Məmmədquluzadənin çox böyük və əvəzsiz xidmətləri olmuşdur.

C.Məmmədquluzadənin “qələm ilə meydana qoymaq istədiyi” ürəyində dövr edən dərdlər, onun böyük fəlakətlərlə müsibətlər keçirmiş doğma xalqının,”yetim-yesir”,”keçəl-küçəl”, ”tuman-çaq” qardaşlarını,həmvətənlərinin dərdi idi.

Ədib çox yaxşı bilirdi ki,xalq bu ümumi dərdlərə qarşı mübarizəyə çağırmaq,birləşdirmək, səfərlər etmək üçün onunla ancaq özünə məxsus sadə,təbii ana dilində danışmaq,dərdləşmək lazımdır.Mizə Cəlil ana dili məsələlərini xalqın azadlığı və sədəti uğrunda apardığı mübarizənin ayrılmaz bir hissəsi hesab edirdi.

Əvət,əvət,o qadın işlə bak nasıl bakıyor

Əvət,əvət,o qadın işlə bak nasıl sanıyor!

epiqrifi ilə başlayır.Müəllif bu felyetonda ailə başçısının ərəb dilində yazılmış şeirləri özü də başa düşmədiyi halda tərifləməsinə kinayə ilə göstərir.C.Məmmədquluzadə “Şeir bülbülləri” adlı felye-tonunda təsvir etdiyi Zeynəb arvadın dilindən söylənilən nağılda ev sahibinin övladlarının,onun həyat yoldaşının,hətta evə gələn qonağında doğma dilimizə münasibəti və sevgisini kinayə ilə oğlun və Molla Dadaşın dilindən söyləyir:

“Cavan məni küçə qapısına tək yola saldı və pilləkəndən enə-enə belə dedi:

• Molla dayı,vallah doqquz ildi ki, müsəlman dərsi də oxuyuram,amma genə bu şairlərin dilini qanmıram.

Bunun cavabında mən buna əl verib ayrılanda dedim:

• Sənə bir sözüm var;amma gərək atan bilməsin.

“Cavan and içdi və mən ona dedim:

• Sənin dədənin və mənim əkiz dostumun o qərribə şairlərinin dilini mən də qanmadım.

Cavan mat qaldı”²

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində nisbətən artmış olan mətbuatın dil siyasətində biz iki meylə rast gəlirik:

1.Farsçılıq və ərəbcilik

2.Osmançılıq

Hər iki meyl Azərbaycan dilinin sərbəstliyini məhv etmək,onun inkişafını dayandırmaq,onu bir dil olaraq aradan qaldırmaq məqsədini daşıyırdı.Ədib “Hərdəmxəyal” təxəllüsü ilə yazırdı.”Ana dili “ felyetonunda məhz bu məsələni işıqlandırmışdır.

Universiteti qurtarıb vətənə gələn məzunun görüşünə Axund Molla Səbzəli gəlir. O, axunda salam verir,axund cavabında “ ay xudahafiz,əhvali-şərif ənasiri – lətif,maşaallah, maşaallah,əxəvizadə,necə müddətdi müntəziri-vucudi zicuddumuz və mümtaqi-didarımız idim,inşaallah zati-alimizin məzaci-mübarəkləri samidir.

Göründüyü kimi axundun dediyi bu sözlərdən biz yalnız bir neçə sözü çətinliklə başa düşürük.Onlar bir az danışrlar və bir-birini başa düşürlər və axund çıxıb gedir.Bu iş xalqın faciəsi idi və ədibi narahat etməyə bilməzdi.

“Anam başın saldı aşağı və bir qədər fikrə gedib dedi:”Yazıq ana dilim”

Mirzə Cəlilin anamın dilində dediyi “yazıq ana dilim” ifadəsini əslində öz dilindən deyirdi və doğma ana dilinə yazığı gəlirdi.O əsərlərində ümumiyyətlə dilimizin burjua mətbuatında işlədilan rəsmi sözlərin,bizə yad olan ərəb-fars, rus, osmanlı sözlərinin tərkib və ifadələrinin işlədilməsi əleyhinə olub. C.Məmmədquluzadə zəhmətini satan,ana dilində danışmağı özünə ar bilən “ çox yaxşı” ifadəsini “ peki iyi” kimi və başqa yabançı sözlərə üstünlük verən burjua mühəccirlərini öz satirik formada yazılmış felyetonlarında tənqid atəsinə tuturdu. Onun “ Şərq

fakültəsi”, ”Məcmu-əmizdə dil məsələləri”, ” Utanmadıq” felyetonlarında dilimizin təmizliyinin qorunması satirik formada oxucuya çatdırılır.

C.Məmmədquluzadənin “Dil məsələsi” adlı felyetonunda “ Molla Nəsrəddin “ məcmuəsinin ana dilli mətbuat olduğu qeyd edilir.Felyeton da göztərir ki,”... bu dilə nə səbəbdən ana dili adı qoyuruq ki, bu dildə yazı yazanda və ortalığa “ana” söhbəti gələndə “ana”nı “ana” da yazırıq,xah o vədə və xah indi bu yazılanların da “ana” ləfzi rast gələndə,”ana” sözü əvəzinə “madər” yazılır və həmçinin “ata” sözü əvəzinə “pədər” yazırlar.Felyetonda ərəbcə,fars dilində savadı olmayan-ların “pədər”, ”madər”, ”nan”, ”həfid”, ”ehvad” kimi sözləri başa düşülmədiyini vurğulayır.Ədibin təbirincə desək”qatış-bulaş” dilin adını “ədəbi dil” qoyub,açıq ana dilini coban dili adlandıranları satira atəşinə tutur.C.Məmmədquluzadə bu felyetonda dilçilərimizə ədəbi dili elə yaratmaq la-zımdır ki,dərdimizi camaatımıza başa düşülən dildə çatdırmağı tövsiyyə edir.

“ Utanmadıq” adlı felyetonda ədibin fikrincə “Açıq ana dilində yazmaq eyibdir,cünkü savadımın azlığına dəlalət edir.Bu sətirlər “Molla Nəsrəddin” jurnalının birinci nömrəsinin baş məqaləsində yazılmışdı.” Elə böyük cürətimiz oldu ki, biz utanmadıq,cünkü biz görürdük hər bir əlinə qələm alan türk bəndəsi “ ana” sözünü bir yerdə yazmaqdan utanır,”ana dili” yerinə “madər” yazır.Ancaq biz “ana” yazdıq səbəbdə bu idi ki, bilmirdik niyə “ ana” söznü yazmaqdan utanaq?!” Bundan əlavə felyetonda Əlibəy Hüseynzadənin də bu fikrə müsbət mövqeyi göstərilir.”Açıq yazmağı da başarmaq lazımdır.”

Mirzə Cəlilin ana dilinin saflığı uğrunda mübarizəsi,yad təsirlərə qarşı çıxması Vətənin tərəqqi və yüksəlişinə onun ciddi əhəmiyyət verməsi ilə əlaqədar idi. Ədib bir felyetonunda ana dilində danışmağı özü üçün eyib sayan bəzi manqurtları kinayədən istifadə edərək tənqid atəşinə tuturdu.

“Bizim obrazovannılar” felyetonda dostları ilə və anası ilə rusca danışan rəfiq Azərbaycan dilində ifadə edir.Dialogu verməklə Mirzə Cəlil o dövrdə bu şəkildə danışanları tənqid edir,sanki onların güzğüdəki əksinə verirdi.

“Tiflis 7 aprel” felyetonundan fərqli olaraq,rəfiq Azərbaycan dilində danışmağı özü üçün eyib bilir.Ana ilə oğlun küftə haqqında söhbətlərində anlaşılmazlıq onun üçün gülüş doğurur.”Ana oğlunu başa düşmür ona görə də suallarını təkrar etməyə məcburdur.Onun da fikrini başa sala bilmədiyindən əsəbiləşir.Xüsusən “küftə” sözü ilə “qofta”nı qarşı-qarşıya qoyulması yumorda əyaniliyi,təbiiliyi daha da gücləndirir.

C.Məmmədquluzadənin dil məsələlərinə həsr olunmuş daha bir felyetonu “Sirkə” adlanır.Ədib bu felyetonda dilimizin orfoepik qaydalarına da öz münasibətini bildirir.Felyetonda sahibi olan Əhməd Fitrətin qonağı olanlardan biri ona müraciət edərək:

“-Mən ölüm,ay Əhməd Fitrət o yediyin balığın adını ata-anamız balıx qoyub, səndə elə “balıx” de,”balıq” demə”-deyir.¹

C.Məmmədquluzadə bu felyetonda XX əsrin əvvəllərində bəzilərinin Azərbaycan dilində sözlərin sonunda “x” səsini işlənilməsinin əleyhinə idilər. Onların bəziləri hətta “x” səsilə bitən əsl Azərbaycan sözlərinin sonluğunun “q” ilə bitməsinin düzgünlüyünü iddia edirdilər. C.Məmmədquluzadə Əhməd Titrətin dili ilə bu fikrə qarşı çıxır:”Mərhum atamız doğrudur “balıx “ de-yibdir,amma biz gərək “balıq” deyək,nəinki “balıx”.

Ədib “Molla Nəsrəddin “ məcmuəsində çalışan digər həmkarlarını da bu işdə fəaliyyət göstərməyə ruhlandırmışdır.Məlumdur ki,ədib felyetonlarını yumorastik təmiz,əlvan, şirin Azərbaycan dilində canlı danışdığı dilində yazmışdır.O,əsərlərində ,ümumiyyətlə dilimizin burjua mətbuatında işlədilərən rəsmi sözlərin bizə yad olan ərəb-fars,rus,osmanlı sözlərinin tərkib və ifadələrinin işlədilməsi əleyhinə olub.Ömrünün sonuna qədər Ana dilimizin saflığı uğrunda mübarizə aparıb.Ədib zəhmətini satan,Ana dilində danışmağı özünə ar bilən “çox yaxşı” ifadəsini”pek

iyi” kimi və s. yabancı sözlərə sözlərə üstünlük verən burjuva mühacirlərini öz satıralarında tənqid atəşinə tuturdu. Onun “Şərqlə Fakültəsi”, “Məcmuəmizdə dil məsələləri”, “Utanmadıq”, “Papaslar” felyetonlarında dilimizin təmizliyinin qorunması satirik formada oxucuya çatdırılır. “Şərqlə Fakültəsi” “adlı felyetonda professor Süleyman bəy və müdarris Əhməd Zəkinin timsalında əcnəbi sözlərə üstünlük verən (leksiya, tema, bəstəilahi-rus, meşok) burjuva ziyalıları tənqid edir.

Ana dili məsələsi ədəbin “Papaslar” felyetonunda daha təsirli şəkildə qoyulmuşdur. Kinayədən istifadə edərək ərəb və fars sözlərindən istifadə etməyən, qorxuram zənn etsinlər ki, mənim həmin dillərdən xəbəri yoxdur. Felyetonun axırında da “Mənə ancaq bu lazımdır ki, mənim yazılarımla oxuyanda desinlər: “Pəh-pəh görə ərəb dilini nə yaxşı bilir!”

Mirzə Cəlil hamının başa düşəcəyi sadə dili ədəbiyyatımızda xəlqiliyi əsas cəhətlərindən biri hesab etməkdir, xalqla birlikdə olub, xalqın başa düşəcəyi dildə əsərlər yazan sənətkarın şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə müraciət etməsi onun felyetonlarının daha oxunaqlıdır. Qeyd edək ki, bəzi felyetonlarda işlədilmiş atalar söz və məsələlərinin bəziləri sənətkarın öz təxəyyülünün məhsuludur. Məzə Cəlilin “Şeir bülbülləri” felyetonunda – “öküz nə bilir gülün dərdini və kədərini və kürd nə bilir püstənin qədrini?!”. “Qəza müxbiri” felyetonunda “yaxşılığa yaxşılıq mərd adamın işidir”, “Hər nə əkərsən, onu da biçərsən”, “Qoy ovcuma, qoyum ovcuna”, “dostun səni aş ilə, sən

onu bozbaş ilə”, “Hər kosa saqqaldan bir tük çəkib top saqqala versək, bunun saqqalı daha da top olar”, “Hər lütdən bir sap çəksən köynəkli adama artıq bir köynək də çıxar” kimi atalar sözü və məsələlərdən məharətlə istifadə etmişdir.

İyirmi iki zərb məsələindən istifadə edən ədib “Atalar sözü” adlı felyetonda Mirzə Cəlil yazır: “...türk hükmələrinin təcrübəli və işə yarar zərb məsələlərindən “Atalar sözü” naminə bir necəsini məcmuəmizdə yazdıq ki, qələrimiz oxuyub lazımi yerində onları dəstürlü-əməl etsinlər.”²

Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan dilinin təmizliyi, sadəliyi və yad təsirlərdən qorunması uğrunda mübarizəsi ömrünün sonuna qədər aparmışdır. Cəlil Məmmədquluzadə demokratik ideyalar uğrunda mübarizə apararkən M.F. Axundovun işini davam etdirmiş və ərəb əlifbasını latın əlifbası ilə əvəz edilməsi zərurəti haqqında fikirlərinin də qızgın tərəfdarı olmuşdur. Böyük ədib

yeni əlifba uğrunda mübarizə apararkən özünün yüksək amalına - ədəbiyyatı və incəsənəti, ümumiyyətlə, mədəniyyəti demokratik əsaslarda inkişaf etdirməyə, kütlələrin mədəni nemətlərə qo-vuşmasına, onların mədəni intibahına, istedad və bacarıqlarının çiçəklənməsinə xidmət etmişdir.

Xalqın sevimlisi Cəlil Məmmədquluzadə - Molla əmi, vətəninə azadlıq günəşi doğandan, idealları gözlədiyindən qat-qat artıq dərəcədə həqiqətə çevriləndən sonra da yazıb-yaratmış, yeni məzmunlu, yeni ruhlu əsərləri ilə Azərbaycan mədəniyyətinin görkəmli xadimlərindən, Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatının fəal qurucularından biri kimi böyük şöhrət qazanmışdır.

Bu gün də, Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı – onun birin-birindən gözəl əsərləri xalqımız tərəfindən sevilə-sevilə oxunur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. C. Məmmədquluzadə. Dram və nəsr əsərləri. Bakı. 1958. səh. 506. “Şeir bülbülləri”.
2. C. Məmmədquluzadə. Dram və nəsr əsərləri. Bakı. 1958. səh. 515. “Şeir bülbülləri”.
3. C. Məmmədquluzadə. Dram IV nəsr əsərləri. “Atalar sözü”, Bakı 1958, səh. 739.

4. C.Məmmədquluzadə.Dram vı nəsr əsərləri.”Sirkə” səh.516,Bakı 1958.

HƏSƏN MİRZƏ YAŞAYIR
f.ü.f.d.b/m.Məsmə Əliyulla qızı İsmayılova
ADPU.Xarici Dillər Mərkəzi

ÖZET. Təqdim edilən tezis 29-30 noyabr 2022-ci il tarixdə Həsən Mirzəyevin 95 illiyinə həsr olunan Beynəlxalq Dil,Ədəbiyyat və Mədəniyyət Konfransına təqdim edimək üçün hazırlanıb.

Tezisdə Həsən Mirzəyevin yaşadığı müddətdə fəaliyyətindən bəhs edilib.

Həsən Mirzəyev gənclik illərindən ana,vətən və elm məhəbbəti ilə irəliləyən gənclərdən biri olub.Yaşadığı illərdə müəyyən çətinliklər onu atacağı hec bir addımdan,fikirlədən uzaqlaşdırmayıb.Onun bu zirvəyə qalxmasında zəkası,yaradıcı olması və vətəninin,vətəni sevən insanların əməyinə fəaliyyətinə inamı olub.Haqqında bir çox elmi,ədəbi yazılar nəşr edilib.Elə tezis də Həsən Mirzəyev haqqında Mahirə Nağıqızının yazdığı “Həsən Mirzə yaşayır “ adlı şeirlə başlayır.

Həsən Mirzəyevin fəaliyyəti rəngarəngdir.İstər poeziya,istər bayatı,aşıq,istərsə də elmi əsərləri nəinki respublika daxilində,republikadan kənar-xaricdə də öz layiqli yerini tutub və özünə oxucular qazanıb.

Uzun müddət ADPU-da tanınmış dilçi kimi fəaliyyət göstərmiş və elmə yeni yaradıcı gənclər bəxş edib.Onun tələbələri ölkə daxilində və ölkə xaricində öz elmi fəaliyyətləri ilə tanınıblar.

Elm və ədəbi yaradıcılıqdan başqa Həsən Mirzəyevin vətənpərvər olması onun həyatının qızıl xətlə həkk olunmuş fəaliyyətidir.1990-1991-ci illərdə vətənpərvər ağsaqqal kimi xalqın yanında olaraq onların qayğısına qalıb.Bu çətin anlarda o,məşğul olduğu hec bir sahənin fəaliyyətinə dayandırmayıb.Azərbaycan dilçiliyindən danışanda Həsən Mirzəyevin adı öndə qeyd edilir.Cünkü o Azərbaycan dilinin qorunub saxlanılmasına,onun inkişafına həyatını sərf edən şəxsiyyətdir.

Onun elmi əsərləri kimi bədii yaradıcılığı da yüksək zirvədə yer almışdır.Bir çox monoqrafiyalar,seçilmiş əsərlər,dərsliklər,aşıq yaradıcılığına aid bayatı və şeirlər bütün ədəbiyyat sevrələrin sevimli kitabları olub.Bütün bu bədii əsərlərdə isə onun yaşama səbəbi olan Dərələyəz mahalı əsas mövzulardandır.

Həsən Mirzəyevin 95 illik yubileyi ilə əlaqədar bu tezisdə onun fəaliyyəti azda olsa verilmiş və onun vətən sevgisini və ölməzliyi bir daha burada öz əksini tapmışdır.Həqiqətən Həsən Mirzəyev yaşayıb,yaşayır,yaşayacaq!!!

Açar sözlər: xalq, nəfəs, türk dünyası, ləyaqətli, ictimai-siyasi, poeziya, əsr, səbəb, tədqiqat, folklor.

SUMMARY.

The presented thesis is prepared for presentation at the International Conference "Language, Literature and Culture" which dedicated to the 95th anniversary of Hasan Mirzoyev that celebrated on November 29-30, 2022 at the ASPU.

It was written the activities of Hasan Mirzoyev during his lifetime.

Hasan Mirzoyev was one of those young people who, lived with the love for his mother, his motherland and for the science of his native land. All difficulties which were happened didn't stopped him from his ideas and stepping step by step.

Rising to this peak was his wit, believing to his creation, to his people and their belief. Many scientific and literary articles have been published . The thesis begins with the poem “Hasan Mirza lives” written by Mahira Nagygizi about Hasan Mirzoyev.

Hasan Mirzoyev's activities are varied: either it be poetry, ashuq's poetry or scientific works, he took a worthy place not only within the republic, but in also abroad and attracted the readers.

For a long time he worked as an outstanding linguist at the ADPU and gave new creative youths to science, and his students have got prime for their scientific activities both within the country and in abroad.

Besides of scientific and literary creativity, the golden line of Hasan Mirzoev's life is patriotism. In 1990-1991, he was with his people as Wiseman and took care of them. In these difficult times, he didn't stop his activity on different kind of his creation. The name of Hasan Mirzoyev is noted in the first place,because he is a man,who devoted his life to the protection and developing of Azerbaijani language.

His creativity, as well as scientific works, were take place on the peak. Many monographs, selected works, textbooks, poems and ashuk creativity were the favorite books of all lovers of literature. And Dereleyez region, for which he lived for , is one of the main themes in all these literary works.

In connecting with the 95th anniversary of Hasan Mirzoyev, this thesis shortly describes his activities, and here,once again his love for the Motherland and his immortality are reflected. And really, Hasan Mirzoyev lived, lives and will live always!!!

Key words: people, breath, Turkish world,worthy , socio-political, poetry, century, reason, research, folklore.

*Bu ayları onsuz gördük deyilməz,
Üzbəüzdə Həsən Mirzə yaşayır.
O nə sirdir,nə hikmətdir bilinməz,
Yüzə-yüzdə Həsən Mirzə yaşayır.*

(Mahirə Nağıqızı)

Şərəfli,mənalı,xalqına, elinə faydalı bir ömür sürmək hər insana nəsib olmur.Amma ətrafında bu deyilənlərə sahib olan biri ilə yaxından tanış olmaq,onun hər an aldığı nəfəsin xalqa,elə-obaya yararlı olduğunu gördükdə insanın ağılından belə bir fikir keçir:”Nə yaxşı ki,mən həyatın bu anında yaşayıb,vətənə,elə-obaya həyatımı sərf edən şəxsiyyətlə üz-üzə gəlmişəm.”Həsən müəllim də belə şəxsiyyətlərdən biridir.Onun hər kəlməsi,hər sözü həyatı sanki xırdalayıb hazır qəlib şəklində qoyur qarşına və həyat yolun sənə göstərir.

Həsən Mirzəyev elmlə təhsili,qədimdən gələn mədəniyyəti,həyatı,insanlığı bir-biri ilə birləşdirən bir ziyalı,şəxsiyyət idi.Zəngin söz ehtiyatına,dil mədəniyyətinə,vətənlə ana dilini daim baş tacı etmək bacarığı Həsən Mirzəyevin qələmə aldığı hər bir sətirdə özünü biruzə verir.Onun söz sərrafı olması,vətənini hər qarışının dərini qələmə alması buna sübutdur:

*Döğranıbsan dilim-dilim,
Elin itib ilim-ilim,*

*Qərib yerdə zülüm-zülüm,
El ağlayar, Dərəlyəz.*

Bu misralarında Həsən Mirzəyev vətən sevgisini, vətən yanğısını icindən gələn hisslərlə ifadə edib. Həyatda elə insanlar var ki, onlar dünyaya gələndən fikri, zikri, amalı bir tək özünü əhatə edib. Lakin Həsən Mirzəyevin aldığı nəfəs belə xalqına, vətəninə xidmət edib. Elə bu xarakterinə görə də Həsən Mirzəyev təkcə öz ailəsinin, övladlarının deyil elin atası, elin ağsaqqalı olub.

Həsən Mirzəyevin zəfəri təkcə elmlə, ana dilimizin inkişafı və qorunması olmayıb. O, həmçinin Azərbaycan xalqının müsəlləh əsgəri, vətənimizin ərazi bütövlüyü, müstəqilliyi, suverenliyi, inkişafı və gələcəyi uğrunda gecə-gündüz yorulmadan çalışmış, mübarizə aparmışdır. Vətən sevgisini tərənnüm etdiyi şeirlərindən biri də “Dərəlyəz” şeiri idi. Vətən həsrəti, vətən yanğısı, vətəni təkrar görmək ümidü misraların ən ağırlı ifadəsidir.

*Səndə mənim baxça-bağım qalıbdır,
Keçmişim, tarixim, tacım qalıbdır,
Cənnət kimi bir məkanım qalıbdır,
Mütləq gələcəyəm bil, Dərəlyəz!
Çox ötüb keçsə də il, Dərəlyəz!³*

Həsən Mirzəyev xarakterinin ən güclü cəhəti vətəndaşlıq duyğusu idi. Qərbi Azərbaycandan ilk məcburi köçkünlər Azərbaycana üz tutanda Həsən Mirzəyev bu insanların ağır anlarını bir an olsun belə diqqətdən kənar qoymadı. Onların acılarına şərik olub, hər mənada onların yanında olmuş, çıxış yolları araşdırmışdır. Hətta 1990-1991-ci illərdə bir qrup vətənpərvərlərə ağsaqqallıq edib, soydaşlarımızın dərindən məlhəm yolları axtaranlardan olub.

Həyatı boyu vətən yolunda müəyyən işlər görən Həsən Mirzəyev yaradıcılığında təkcə vətənpərvərlik borcunu yerinə yetirməyib. O həmçinin həmin ərazinin folkloru ilə bağlı çox böyük işlər görmüşdür. Dərəlyəz camaatına mənsub olan holavarlar, sayacı sözlər, mövsüm və mərasim nəğmələri, miflər, əfsanələr, inamlar, rəvayətlər, sınımalar, bayatı, vəsfi-hallar və sairə folklor nümunələrinin araşdırıb və yaşadıb.

Həsən Mirzəyevin yaradıcılığında ziyalılıq, vətənpərvərlikdən əlavə aşıq sənətinə də sınısar tədqiqatçılardan olub. Onun yaradıcılığının bir qismi aşıq yaradıcılığı ilə bağlıdır. Hətta o bütün bu sənətlə bağlı olan mənəvi dəyərlərimizi “Aşıq poeziyasında yaşayan “adlarımız və tariximiz “ adlı monoqrafiyasında geniş şəkildə oxucularına çatdırmışdır.

Həsən Mirzəyev yaşadığı həyat boyu xalqa, dövlətə, türk dünyasına ləyaqətli vətəndaş, döv-lət xadimi, ictimai-siyasi xadim, istər poeziya, aşıq sənəti, elmi ilə gələcəyi inkişaf etdirən, vətənimizi, dilimizi qoruyub saxlayan alımlərin yetişməsində əməyi olmuşdur. Öz rəngarəng yaradıcılığı, elmi fəaliyyəti onun əsrlərdən əsrlərə keçməsinə, yaddaşlara həkk olmasına səbəb olub. Elə bu səbəbdən də illər keçib, əsrlər ötsə belə “Həsən Mirzə yaşayır!!!”

*Gedib çıxıb haralara sədası,
Azərbaycan- ora, bura obası,
Cilid-cilid kitablarda yuvası,
Qalıb sözdə Həsən Mirzə yaşayır.⁴*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- 1.Mahirə Nağıqızı.Ruhuna beşiksə tanı,vətəndir.Həsən Mirzə yaşayır.Afpoliqraf,Bakı 2017.səh.5.
- 2.Həsən Mirzəyev.Hanı səndəki o el Dərələyəz?Qismət nəşriyyatı,Bakı 2002,səh 192.
- 3.Yenə orada.
- 4.Yenə: Mahirə Nağıqızı.Ruhuna beşiksə tanı,vətəndir.Həsən Mirzə yaşayır.Afpoliqraf,Bakı 2017.səh.5.

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞ DÖVRÜNDƏ UŞAQLARLA LÜGƏT ÜZRƏ İŞİN TƏŞKİLİ METODİKASI

p.üz.f. d. Məmmədova Esmira Fərhad qızı

Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası kafedrasının müəllimi

ÖZET.

Məktəbəqər dövrdə lüğət ehtiyatını planlı şəkildə zənginləşdirmək üçün ilk növbədə onların lüğət ehtiyatını öyrənmək lazımdır. Hər bir yaş dövründə uşağın nəyə qadir olduğunu bilmədən onu inkişaf etdirmək olmaz. Uşaqların şifahi nitqinin leksik tərkibini kəmiyyət və keyfiyyətə öyrənmək lazımdır, çünki uşağın lüğət ehtiyatı nə qədər zəngindir, şifahi nitqi bir o qədər gözəl və obrazlı olur. Deməli, kəmiyyət göstəricisi keyfiyyət göstəricisinin əks etdiricisidir. Düzgün tərbiyə şəraitində nitqin qrammatik cəhətdən tərkibi beş yaşında, demək olar ki, başa çatır. Onların nitqi yalnız isim və feilin deyil, digər nitq hissələrinin hesabına da zənginləşir.

Lüğət üzrə iş nitq inkişafı üzrə iş sistemində mərkəzi yer tutur. Lüğət üzrə iş dedikdə uşaqların lüğət ehtiyatının xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, zənginləşdirilməsi, dəqiqləşdirilməsi, fəallaşdırılması, təmizliyi məsələləri nəzərdə tutulur. Nitq inkişafı üzrə iş, adətən onun kifayət qədər formalaşmasından sonra başlanır, halbuki o vaxtdək uşağın həyatında nailiyyətlər və “kəşflər” dolu dövr keçir. Biz isə həmin dövrdə nitq inkişafının xüsusiyyətlərini bilmədiyimizdən yalnız təxminən mühakimə yürütməklə kifayətlənirik.

Uşaqların lüğət ehtiyatının xüsusiyyətlərini öyrənmək dedikdə, ilk növbədə onların fəal və qeyri-fəal lüğətində olan, əşyanın adını, keyfiyyət və xassəsini, hərəkətini bildirən sözləri dedikdə, onların dəqiq mənada işlədilməsini, diferensiya edilmiş təsəvvür əsasında cins və növ anlayışını ifadə edən bacarıqları aşkara çıxarmaq nəzərdə tutulur.

Uşağın sözlərin mənası ilə maraqlanması, hər bir əşya və ya hadisənin adını öyrənib yadda saxlaması çox maraqlı və ciddi məsələdir. Bu baxımdan uşağın dil açdığı dövrdən onun nitqi üzərində daim müşahidə aparmaq, sözlərin mənalarını necə daxil etməsi prosesini izləmək çox maraqlıdır.

Uşaq nitqə körpəlik dövründən yiyələnməyə başlayır. Bu proses onun beynini, xüsusilə baş-beyin qabığının orqanik inkişafı ilə bağlı olur. Körpəlik dövründə uşağın beynini ağırlığı 250 qram, 2 yaşında 750 qram olur. Bu prosesdə beynin çox mürəkkəb və incə konstruksiyası da yenidən qurulur.

Deyilənlərdən belə nəticəyə bir nəticə çıxarmaq doğru olar ki, beynin- anatomik inkişafı onun psixi inkişafı, xüsusilə nitqin inkişafı üçün lazımmi şərait yaradır. Uşağın psixi inkişafı, xüsusilə nitqinin inkişafını, əsasən, onu əhatə edən yaşlıların nitqinin inkişafından asılıdır. Əgər xarici mühitin təsiri, xarici qıcıqlandırıcılar yoxdursa, yaxud onlar kifayətləndirici deyildirsə, beyin qabığının işinin təşkili ləngiyir və ya yanlış yolla gedir. Ona görə də tərbiyəyə vaxtında başlanmalıdır.

Açar sözlər: fəal təlim, intekrativ metod, sistemli iş, möhkəmləndirmə anlayışı, uşaq, nitq inkişafı, lüğət ehtiyatı, səs

ABSTRACT.

In order to systematically enrich the vocabulary in the preschool period, it is necessary to study their vocabulary first. You cannot develop a child without knowing what he is capable of at each age. It is necessary to study the lexical composition of children's oral speech quantitatively and qualitatively, because the richer the child's vocabulary, the more beautiful and figurative his oral speech is. Therefore, the quantitative indicator is a reflection of the qualitative indicator. Under the conditions of proper upbringing, the grammatical composition of speech is almost finished at the age of five. Their speech is enriched not only by nouns and verbs, but also by other parts of speech.

Vocabulary work occupies a central place in the system of work on speech development. Vocabulary work means studying, enriching, clarifying, activating and cleaning the characteristics of children's vocabulary. Work on the development of speech usually begins after it is sufficiently formed, while until then the child's life is full of achievements and "discoveries". And since we do not know the characteristics of speech development in that period, we are satisfied with making only approximate judgments.

When we mean learning the features of children's vocabulary, first of all, it is meant to reveal the skills that express the concept of gender and species based on differentiated imagination, when we say words that express the name, quality and property, and movement of an object, which are in their active and inactive vocabulary.

It is a very interesting and serious matter for a child to be interested in the meaning of words, to learn and remember the name of each object or event. From this point of view, it is very interesting to constantly observe the speech of the child from the time he opens his tongue, to follow the process of how he incorporates the meanings of words.

A child begins to acquire speech from infancy. This process is related to the organic development of his brain, especially the cerebral cortex. During infancy, the weight of a child's brain is 250 grams, and at the age of 2, it is 750 grams. In this process, the very complex and delicate structure of the brain is rebuilt.

From what has been said, it is correct to draw a conclusion that the anatomical development of the brain creates the necessary conditions for its mental development, especially the development of speech. The mental development of the child, especially the development of speech, mainly depends on the development of the speech of the adults who surround him. If there are no external influences, external stimuli, or they are insufficient, the organization of the work of the cerebral cortex slows down or goes the wrong way. Therefore, education should be started on time.

Key words: active training, interactive method, system work, concept of reinforcement, child, speech development, vocabulary, sound

Məktəbəqər dövrdə lüğət ehtiyatını planlı şəkildə zənginləşdirmək üçün ilk növbədə onların lüğət ehtiyatını öyrənmək lazımdır. Hər bir yaş dövründə uşağın nəyə qədər olduğunu bilmədən onu inkişaf etdirmək olmaz. Uşaqların şifahi nitqinin leksik tərkibini kəmiyyət və keyfiyyətə öyrənmək lazımdır, çünki uşağın lüğət ehtiyatı nə qədər zəngindir, şifahi nitqi bir o qədər gözəl və obrazlı olur. Deməli, kəmiyyət göstəricisi keyfiyyət göstəricisinin əks etdiricisidir.

Düzgün tərbiyə şəraitində nitqin qrammatik cəhətdən tərkibi beş yaşında, demək olar ki, başa çatır. Onların nitqi yalnız isim və feilin deyil, digər nitq hissələrinin hesabına da zənginləşir.

Lügət üzrə iş nitq inkişafı üzrə iş sistemində mərkəzi yer tutur. Lügət üzrə iş dedikdə uşaqların lügət ehtiyatının xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, zənginləşdirilməsi, dəqiqləşdirilməsi, fəallaşdırılması, təmizliyi məsələləri nəzərdə tutulur. Nitq inkişafı üzrə iş, adətən onun kifayət qədər formalaşmasından sonra başlanır, halbuki o vaxtdək uşağın həyatında nailiyyətlər və “kəşflərə” dolu dövr keçir. Biz isə həmin dövrdə nitq inkişafının xüsusiyyətlərini bilmədiyimizdən yalnız təxminən mühakimə yürütməklə kifayətlənirik.

Uşaqların lügət ehtiyatının xüsusiyyətlərini öyrənmək dedikdə, ilk növbədə onların fəal və qeyri-fəal lügətində olan, əşyanın adını, keyfiyyət və xassəsini, hərəkətini bildirən sözləri dedikdə, onların dəqiq mənada işlədilməsini, diferensiya edilmiş təsəvvür əsasında cins və növ anlayışını ifadə edən bacarıqları aşkara çıxarmaq nəzərdə tutulur.

Uşağın sözlərin mənası ilə maraqlanması, hər bir əşya və ya hadisənin adını öyrənilib yadda saxlaması çox maraqlı və ciddi məsələdir. Bu baxımdan uşağın dil açdığı dövrdən onun nitqi üzərində daim müşahidə aparmaq, sözlərin mənalarını necə daxil etməsi prosesini izləmək çox maraqlıdır.

Uşaq nitqə körpəlik dövründən yiyələnməyə başlayır. Bu proses onun beynini, xüsusilə baş-beyin qabığının orqanik inkişafı ilə bağlı olur. Körpəlik dövründə uşağın beynini ağırlığı 250 qram, 2 yaşında 750 qram olur. Bu prosesdə beynin çox mürəkkəb və incə konstruksiyası da yenidən qurulur.

Deyilənlərdən belə nəticəyə bir nəticə çıxarmaq doğru olar ki, beynin- anatomik inkişafı onun psixi inkişafı, xüsusilə nitqin inkişafı üçün lazımı şərait yaradır. Uşağın psixi inkişafı, xüsusilə nitqinin inkişafını, əsasən, onu əhatə edən yaşlıların nitqinin inkişafından asılıdır. Əgər xarici mühitin təsiri, xarici qıcıqlandırıcılar yoxdursa, yaxud onlar kifayətləndirici deyildirsə, beyin qabığının işinin təşkili ləngiyir və ya yanlış yolla gedir. Ona görə də tərbiyəyə vaxtında başlanmalıdır.

Nitq inkişafı baxımından uşağın tərbiyəsinə baxmaq, onu dinləmək, emosional qabiliyyətini inkişaf etdirmək, onun təbəssümünə, gülməsinə, səs çıxarmasına, əl-qol hərəkətinə imkan yaratmaq daxildir. Uşaq hələ danışmağı öyrənmədən onu başa düşməyə başlayır. Bununla da o, ilk aylardan ünsiyyət prosesinə, birinci ilin axırlarından şifahi ünsiyyətə qoşulur. Nitq siqnallarını düzgün qavramadan və başa düşmədən ondan istifadə etmək olmaz. Adətən uşaq yaşlıları özbaşına dinləyir. Onların dedikləri sözləri təkrarlamağa çalışır. Mənasını başa düşmədən sözü işlətməyə çalışmaq nitq inkişafı, xüsusilə tələffüz vərdislərinin inkişafı üçün çox faydalıdır, lakin mənanın başa düşülməsi son dərəcə vacibdir.

Nitqi anlamaq təfəkkür prosesi olmaqla onda varlıq öz həqiqi əksini tapır. Anlama prosesində varlığın hadisələrinin prosesi, biliksizlikdən- bilikliyə, sadə biliklərdən daha mürəkkəb, təkmilləşmiş biliklərə keçmə prosesidir.

Uşaqların lügət ehtiyatının zənginliyini yalnız sözlərin miqdarı ilə müəyyənləşdirmək olmaz, həmin sözlərin mənasının uşaqlar tərəfindən necə başa düşülməsi, ayrı-ayrı sözlər mənə çalarlığında, nitq praktikasında necə istifadə olunması da nəzərə alınmalıdır. Uşaqlar nə qədər əşya görürlərsə, o qədər də söz bilməyə çalışır. Onlar söz adı altında konkret əşya adlarını (ağac, ev, küçə və s.) nəzərdə tuturlar. Əşya uşaqlara tanış olmadıqda sözləri yadda saxlaya bilmir, hətta əşya haqqında təsəvvürü qarışdırırlar. Nitqdə konkret təsəvvürlə bağlı olmayan çoxlu söz işlətdikləri halda, onun arxasında duran əşyaları, obrazları, dumanlı təsəvvür edirlər. Bu prosesdə uşaqlarda müxtəlif suallar baş qaldırır: «Bu nədir?», «Nə üçündür?», «Nədən hazırlanmışdır?», «Necə düzəlmişdir?», «Nə vaxt düzəlmişdir?» və s. Uşaqların lügət ehtiyatının zənginləşməsi

belə suallar tərbiyəçilərdən, yaşlılardan, valideynlərindən nə qədər dolğun, dəqiq cavab almasından asılı olur. Belə suallara cavab verməklə uşaqları tədricən ətraf ələmlə tanış etmiş oluruq.

Bu dövrdə lüğət üzrə iş əsasən konkret cisimlər əsasında aparılmalıdır, lakin müşahidələr göstərir ki, uşaqların lüğətində sifətlər çox az olur. Bu səbəbdən onların nitqi obrazlılıqdan, ifadəlilikdən uzaqdır. Ona görə də uşaqların nitqinə sifətlərin daxil edilməsinə xüsusi fikir verilməlidir. Əşyanın forması, rəngi, böyüklüyü və s. əlamətləri üzrə müntəzəm iş aparılmalıdır. Bu məqsədlə əşyaların müqayisəsi və qruplaşdırılmasından geniş istifadə olunmalıdır. Məsələn, topla dairənin, böyük topla kiçik topun, rezin topla plastin topu, göy topla qırmızı topu, eyni irilikdə ağır topla yüngül topu, yumşaq topla bərk topun müqayisəsi lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi üçün bol material verir. Hər bir məşğələni sifətlə əlaqələndirmək mümkündür. Sifətlərlə əlaqədar qruplaşdırma üzrə xüsusi məşğələlər uşaqları daha çox maraqlandırır. Onlar yumru, parlaq, yaşıl, qırmızı, ağ, yumşaq ətirli əşyaları asanlıqla qruplaşdırma bilirlər.

Bir əşyaya aid bir neçə əlaməti sadalamaq üzrə iş də çox maraqlıdır. Tədricən uşaqlara insana xas olan ən mühüm keyfiyyətləri (səmimilik, dostluq, qoçaqlıq, insafıllıq, əliaçıqlıq, şirindillilik, cəsurluq və s.) öyrətmək son dərəcə vacibdir. Bu zaman lüğəti tematik qruplar üzrə təqdim etmək üçün əlverişli şərait yaranır. Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, adi söhbət prosesində işlənən yeni sözləri uşaqlar asanlıqla yadda saxlaya bilirlər. Əgər xüsusi məşğələ təşkil edib yamac, kayut, tala, qaragilə, rəndə sözlərini öyrətməyə çalışsaq da, bu nəticə verməyəcək. Çünki bu sözlərin hərəsi bir tematik qrupa daxildir: yamac-dağ və onun hissələri, kayut-nəqliyyat, tala-meşə, qaragilə-giləmeyvə, rəndə-texniki alət və s. Əgər oyun prosesində oyunların və oyuncaqların adları, mətbəxdə anaya kömək prosesində qab-qacaq adları, ev tikintisinin yanında tikintidə istifadə olunan material və alətlərin adları, küçədə nəqliyyat vasitələri, tarlada olduqdan sonra oradakı obyektlər, bitkilər və oradakı peşə adları haqqında söhbət getsə uşağın yadında həmin sözlər möhkəm qalar. Lüğət üzrə iş bu prosesdə aparıldıqda əşya və hadisə haqqında təsəvvür və söz eyni vaxtda təqdim edilir, bu zaman uşaq hər bir əşya haqqında anlayış əldə edir. Bu isə onun nitq inkişafında mühüm rol oynayır. Onlarla bu və ya digər əşya haqqında söhbət zamanı onun əhəmiyyətli təsiri uşaqların nəzərinə çatdırılmalı və onların xüsusiyyətləri haqqında ətraflı məlumat verilməlidir. Bağçada bağa, parka, meşəyə gəzinti zamanı bu daha çox vacibdir. Uşaqlar, məsələn, ağacın kökü, gövdəsi, budağı, yarpağı, çiçəkləri (və ya meyvəsi) olduğunu bilməlidirlər. Bundan əlavə, hər dəfə əşya və hadisəni oxşar əşya və hadisədən fərqləndirmək üzrə iş aparmalıdır. Bu məqsədlə əvvəlcə uşaqdan əşyalara (palıd ağacı) oxşar əşyaları tapmağı tələb etmək lazımdır. Bundan sonra tutuşdurmaq üçün suallar qoyulmalı, uşağın diqqəti əşyanın hər hansı hissəsini digər əşyanın müvafiq hissəsindən fərqi (palıd yarpağının qovaq yarpağından fərqi) yönəltmək faydalıdır.

Lüğət üzrə işi adi söz oyununa çevirmək olmaz. Hər bir məşğələ üçün müvafiq sözlər seçilməli və onların izahı müəyyənləşdirilməlidir. Natural əşyanın özü ilə onun təsvirinin (şəkli) izah edilməsi mümkün olmadıqda sözlər tərbiyəçilər tərəfindən sözlə təsvir olunmalıdır. Tədqiqat prosesində məlum oldu ki, uşaqlar çox vaxt yanlış ümumiləşdirmələr aparır. Onlar «Bitkilər», «Canlılar» adı altında həmin cinsə daxil olan bütün növləri fərqləndirməkdə çətinlik çəkir və ayrılıqda onların hər birinə cins adı verirlər. Maraqlı cəhət budur ki, uşaqlar nitqlərində həşərat, giləmeyvə və s. ümumiləşdirici sözlər işlədir, lakin onların mənasını dəqiq başa düşmür, həmçinin, sözlərin mənasını genişləndirir və ya darlaşdırırlar. Nəinki kiçik yaşlı uşaqlar, hətta məktəbə hazırlıq qrupunun uşaqları cins bildirən sözlərlə növ anlayışını ifadə edir, lakin sözlər arasındakı fərqi başa düşmürlər. Bəzən onlar cinsləri (vəhşi quşlar, ev quşları, tərəvəz, meyvə və s.) qarışdırırlar. Onlarla uşaq qaranquş, göyərçin və sərçəni ev quşu; radio, televiziya və

pianinonu mebel; qovun, qarpız, alma, armud, nar, ərik, böyürtkən, itburnu, moruq, çiyələk meyvə; günəbaxanı çiçəklər sırasına daxil edirlər.

Canlılar aləminin ümumiləşdirilməsi ilə əlaqədar səhvlərə və qeyri-dəqiqliyə yol verilir. Başlıca nöqsanlardan biri uşaqların toyuq, qaz, cücə və hinduşqa kimi ev quşlarını, maral, ceyran, dovşan, fil kimi vəhşi heyvanlar sırasına daxil etmələridir. Uşaqlarla müsahibə zamanı məlum oldu ki, fili ev heyvanı hesab edənələr, «Fil öz sahibini pələngdən necə qoruduğunu» hekayədə və filmdə fillərin evdə saxlandığını qeyd etmişlər.

Üç-dörd yaşlı uşaqların lüğət ehtiyatının təhlili göstərir ki, bəzən uşaqlar öz nitqlərində həşərat, meyvə, tərəvəz, suda-quruda yaşayanlar və s. kimi ümumiləşdirici sözlər işlədirlər. Lakin onlarla aparılan müsahibələr göstərdi ki, bəzi uşaqlar həmin məfhumların həcmi və məzmununu dəqiq başa düşmürlər. Onlar belə ümumiləşdirici sözləri yaşlılardan eşidərək mexaniki şəkildə işlədir, bəzən isə həmin sözlərə yeni məzmun verirlər. Məsələn, giləmeyvə dedikdə, üzümü, gilası, albalını və s. nəzərdə tuturlar. Uşaqların “üzümün giləsi” məfhumunun təsiri ilə ona bənzər meyvələri giləmeyvə hesab edir, əsl giləmeyvələri isə tanıyırlar. Belə hallarda bir tərəfdən məfhum təhrif olunur, digər tərəfdən sözün mənası genişlənir. Uşaqlar tülkü adı altında həm tülkünü, həm canavarı, həm də çaqqalı göstərirlər.

Beş-altı yaşlı uşaqlar da ümumiləşdirici qrupları fərqləndirməkdə çətinlik çəkirlər. Dərs ilinin sonlarına yaxın heyvanlar, quşlar, ağaclar və s. kimi ümumiləşdirmələr aparılırsa da uşaqlar sərbəst sürətdə onları qrupa ayıra bilmirlər. Ümumiləşdirmənin aparılmasında başlıca nöqsanlardan biri də uşaqların əşyanın mühüm əlamətlərini bilməmələridir. Bütün bunlar göstərir ki, ümumiləşdirmə apararkən uşaqların səhvə yol verməmələri üçün əyanilikdən və müqayisədən geniş istifadə olunmalıdır. Bu zaman aşağıdakı şərtlərin ardıcılıqla aparılması çox faydalıdır:

1. Sözləri mövzu üzrə qruplaşdırmaq. Belə işlər əsasən şəkillər əsasında və ya ekskursiyadan sonra aparılır. Müəllim ev heyvanları, vəhşi heyvanlar, tərəvəz bitkiləri və bağ meyvələrinin şəkillərini qarışıq şəkildə uşaqlara təqdim edir, onlar bunu müvafiq bir başlıq altında qruplaşdırıb deyirlər.

2. Növün qarşısında onun daxil olduğu cinsi göstərmək. Məsələn, çəyirtkə, qarışqa, cırcırma... həşərat;

3. Əşyanı tanıyıb adını demək, əlamətlərini sadalamaq, onu mühüm əlamətlərinə görə qruplaşdırmaq və fərqləndirmək;

4. Əşyanı müəyyən əlamətinə və hərəkətinə görə qruplaşdırmaq. Məsələn, Nə ağacıdır? Palıd, söyüd, çinar. Nə ulayır? Çaqqal, it;

5. Əşya və hadisəni yerinə və vaxtına görə qruplaşdırmaq. Məsələn, Tarlada nə bitir? Qışda təbiət necə olur?

6. Əşyanın müəyyən əlamət və hərəkətinin sadalanması. Məsələn, at otlayır, qaçır, kişnəyir və s.

7. Əşyanı tərkib hissələrinə ayırmaq. Məsələn, Ev-dam, tavan, döşəmə, qapı, pəncərə, evyan və s.

8. Sadalanan sözlər və əşyalar içərisində eyni qrupa aid olmayanı tapmaq.

9. Əşyalara aid artan hərəkətin tədriciliyini müəyyənləşdirmək. Məsələn, uşaq-ağladı, qışqırdı, bağırdı.

Lüğət üzrə işi sistemli və məzmunlu təşkil etmək üçün üzərində işin aparılacağı sözləri düzgün seçmək vacibdir. Bunun üçün tərbiyəçi uşaqların lüğət ehtiyatına bələd olmalı, mövzu ilə əlaqədar onların lüğətinə daxil ediləcək yeni sözləri müəyyənləşdirməlidir.

Bir çox hallarda uşaq düşünür, söz tapa bilmir, bu bir tərəfdən onun lüğət ehtiyatının kasıblığı ilə izah olunur, digər tərəfdən qeyri-fəal lüğətindəki sözlərin mənasını bilməməklə öz

fəal lüğətini daxili nitqdən xarici nitqə köçürməyi bacarmamaqla, nəhayət fəal lüğətindəki sözlərdən hansının daha münasib olduğunu bilməməklə bağlıdır. M.M.Rubinşteyn uşağın nitqini inkişafdan saxlamamaq, bu sahədə fəaliyyətini söndürməmək üçün ondan pedantcasına hər bir sözü aydınlaşdırmağı tələb etməkdən əl çəkməyi məsləhət görür. O, bunun əsasına belə bir fikir qoyur. Əgər uşaq sağlam mühitdə və məqsədmüvafiq tərbiyəvi təsir altında böyüyürsə, onun nitqini gələcəkdə təcrübə və həyatın müvafiq məzmununda tamamlayacağı sözlərlə zənginləşdirmək zəruridir. Uşağın nitqinə ətrafdakı fəal nitq mühiti, xüsusən radio, televiziyanın təsiri ilə çoxlu yeni sözlər daxil olur. Mənasının başa düşmədiyi sözlərdən uşaq yerli-yersiz istifadə edir. Həmin sözlərin mənası onun həyat təcrübəsi, biliyi artdıqca dəqiqləşir, dolğunlaşır.

Lüğət üzrə işin təşkili hər bir məşğələdə, nitq inkişafı üzrə işin hər anında eyni zamanda ədəbi tələffüz üzrə işin öyrədilməsi prosesində də nəzərdən qaçırılmamalıdır.

Ədəbi tələffüz vərdişlərinin inkişafı üzrə işlər dedikdə şübhəsiz, əsasən orfoepiya üzrə aparılan işlər nəzərdə tutulur. Lakin ədəbi tələffüz üzrə işlər daha geniş məzmunla malikdir. Buraya həm orfoepiya, intonasiya, fasilə, ritmik bölgülər, vurğu, həm də nitq sürəti və tonu üzrə işlər daxildir. Uşaq nitqini inkişaf etdirmək hər şeydən əvvəl səsləri və sözləri düzgün tələffüz etmək bacarığını aşılamadan ibarətdir. Bu, düzgün nitqin əsas əlamətlərindən biridir. Səsləri və sözləri düzgün tələffüz etməyən uşağın söz ehtiyatı nə qədər zəngin olsa da, o qrammatik cəhətdən nə qədər mükəmməl danışsa da onun sözləri aydın olmayacaqdır. Buna görə də uşaqlarda hələ kiçik yaşlarından nitqin fonetik cəhətini, səsləri və sözləri düzgün ifadə etmək vərdişlərini inkişaf etdirmək lazımdır. Məktəbə gedənədək uşaq fonematik eşitmə bacarığına yiyələnəli, dilimizin bütün səslərini aydın tələffüz etməyi, sözdə səslərlə hərfələrin sayını və sırasını müəyyənləşdirməyi, bir səsə görə fərqlənən sözləri tapmağı bacarmalıdırlar.

Uşaqların nitqinin normal inkişaf etməsi onların ədəbi dilin normalarına nə dərəcədə yiyələnməsindən asılıdır. Məktəbəqədər yaş dövründə başlıca ünsiyyət forması şifahi nitq olduğundan onun təmizliyinə və düzgünlüyünə, vahid normalar əsasında qurulmasına fikir verilməlidir. Uşağın nitqi mənimsəməsi üçün ilk növbədə onun dilimizdəki fonemləri düzgün tələffüz etməsi, onların artikulyasiyasını və intonasiya elementlərini bilməsi zəruridir.

Müşahidələr göstərir ki, tərbiyəçilərin əksəriyyəti uşaqların nitq inkişafı qayğısına ümumi şəkildə qalırlarsa da, nitq səslərinin düzgün tələffüzünə əhəmiyyət vermirlər. Uşaqların danışmaları yamsılama yolu ilə nitqin ümumi axınında səslərin artikulyasiyasına az-çox uyğunlaşır. Uşaq bağçasında, habelə ailədə uşaqların nitqi üzərində müqayisəli müşahidələr göstərdi ki, bu dövrdə uşaqların nitqi nəzarətsiz qaldığından və ya bu sahədə iş təsadüfdən-təsadüfə, sistemsiz aparıldığından onlar daha çox tələffüz xətalalarına yol verirlər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Cəfərova N. Nitq inkişafı üzrə işin metodikası. Bakı: ADPU, 2018, 234 s.
2. Kərimov Y. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafının metodikası. Bakı:RS-Poliqraf MMC, 2009, 320 s.
3. Kərimov Y. Uşaq bağçalarında nitq inkişafı. Bakı: Maarif, 1985
4. Qədimova Ə., Ələkbərova Z.. Nitq inkişafı üzrə təlim məşğələlərinin təşkili. Bakı: Nurlan, 2006, 216 s.
5. “Məktəbəqədər təhsilin dövlət standartı və proqramı”. 16 iyul 2010-cu il. <http://www.edu.gov.az/>
6. “Məktəbə hazırlığın təşkili Qaydaları”nın təsdiq edilməsi haqqında Qərar. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti, 8 yanvar 2010-cu

MÜASİR İRANIN ETNOTOPONİMLƏRİ

fil.ü. f.d. Aybəniz Bəhmən qızı Həsənova

AMEA akad. Z.M. Bünyadov adına Şərqsünəslıq İnstitutu
“İran filologiyası” şöbəsinin böyük elmi işçisi

SUMMARY.

One of the most urgent and important problems of Azerbaijani's linguistics and today is the problem of studying toponyms in the territory of Iran. Studying the toponyms of the country - the most active part of a country, where Turks make up more than half of its population - is one of the main issues of toponymist scientists. There are ethnotoponyms in Iran, most of which are North Azerbaijan, West Azerbaijan - present-day Armenia, Georgia, Central Asia, Afghani, etc. It sounds like ethnotoponyms in the areas: Abdallar, Abbasli, Alpout, Aydinli, Oghuz, Afshar, Kangarli, Kosar, Khalach, Gushchu, Karahajili, Karalar, Shamli, Kotanchi, Demirchi, Karagoyunlu, Qajar, Padar, Kabirli, Seljuk, Garga, Poladli, Boyagchi. , Topchu, Dyzej, etc.

Existing ethnotoponyms in areas inhabited by Turks have the same structure. The study of ethnotoponyms of Iran shows that the Turks are an older people in Iran.

Key words: modern Iran, ostans, Turkic tribes, ethnotoponym, changed names.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra elmin bütün sahələrində olduğu kimi, toponimika sahəsində də, toponimist alimlər, böyük imzalara qol çəkmişdilər.

Bu gün, XXI əsrin əvvəllərində bəşəriyyətin qloballaşma dövrünə daxil olması nəticəsində cəmiyyətin bütün sahələrində inteqrasiya prosesləri baş verməkdədir, lakin ictimai dəyişikliklər konkret şəraitdən asılı olaraq müxtəlif cür həyata keçir, bu da öz növbəsində müxtəlif inkişaf variantlarını mümkün edir. Lakin ümumdünya tarixinin müasir mərhələsində heç bir cəmiyyət mədəni özünə məxsusluğundan asılı olmayaraq, qlobal modernləşmə prosesindən kənar qala bilməz (1,8).

Məhz, bu baxımdan İranın toponimlərini araşdırmaq Azərbaycanın dilçi alimlərinin qarşısında duran əsas məsələlərdən biridir. Toponimlərin əsas hissəsini təşkil edən etnonimlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərini araşdırmaq istər dil tarixi, istərsə də müasir ədəbi dil üçün maraqlı faktlar verir. Buna görə də etnonimlər bir onomastik vahid kimi həmişə dilçi alimləri maraqlandırmışdır.

Toponimlər etnik prosesləri özündə daha qabarıq əks etdirən və xalqımızın formalaşmasında iştirak etmiş bir neçə tayfaların, xüsusilə türkdilli tayfaların, və tayfa birləşmələrinin adlarını indiyə qədər qoruyub saxlayan ən etibarlı mənbələrdəndir.

İran toponimiyasının əsas hissəsini türk mənşəli toponimlərin təşkil etməsi, bu ərazidəki qədim adların əsas hissəsini türk mənşəli leksik vahidlərdən ibarət olması bu fikri əsaslandırmağa imkan verir. Azərbaycan dilçiliyinin ən aktual və vacib problemlərindən biri Müasir İran ərazisindəki toponimlərin və xüsusilə onun ən maraqlı hissəsini təşkil edən etnonimlərinin öyrənilməsi günün məsələlərindəndir. İran ərazisindəki etnotoponimlərin müasir elmi səviyyədə tədqiqi və təhlili xalqımızın etnoqenizi, təşəkkül tarixi, müəyyən inkişaf mərhələlərinin, xüsusilə ən qədim dövrlərinin tarixi, etnoqrafiyası, tarixi coğrafiyası, qədim milli təfəkkürünün, leksik-semantik xüsusiyyətlərini araşdırmaq istər dil tarixi, istərsə də müasir ədəbi dil üçün maraqlı faktlar verir. Buna görə də etnonimlər bir onomastik vahid kimi həmişə dilçi alimləri maraqlandırmışdır. İranda olan etnotoponimlər vardır ki, onların əksəriyyəti Şimali Azərbaycan, Qərbi Azərbaycan – indiki Ermənistan, Gürcüstan, Orta Asiya, Əfqanıstan və.s ərazilərdə olan

etnotoponimlərlə səsləşir. Bu qəbildən olan adların meydana gəlməsinin əsas səbəblərindən biri də eyni ərazidən (ölkə, vilayət, şəhər, və ya kənddən) çıxmış qrupların məskunlaşdıqları başqa zonalarda yeni saldıqları yaşayış məntəqələrinə ilkin yaşayış məskənlərinin adının verilməsi və beləliklə onların həmin əraziyə mənsub olmalarını göstərməsidir.

İrənin rəsmi məlumatlarında və xarici irənsünəşliqdə sayca farslardan sonra ikinci xalq sayılan, lakin həm cənubi, həm də simali azərbaycanlıların İrənda sayca əksəriyyət hesab etdikləri azərbaycanlılar kompakt şəkildə (İrən türkləri) Qərbi və Şərqi Güney Azərbaycan həmçinin bu ostanlarla qonşu olan Gilan, Tehran, Mərkəzi ostanlarında, iri və xırda adalar halında İrənin əksər ostanlarında, xüsusən farsların məskunlaşdığı mərkəzi İrən vilayətlərində məskunlaşmışlar (2, 14). Azərbaycanlılar İrənda olan 31 ostandan 24-də, farslar isə 17-də yayılmışlar.

Müasir İrənin etnonimlərinin təhlilinə keçməzdən öncə, Güney Azərbaycan ərazisinin bölünməsi təqviminə nəzər salaraq 1937-ci ilin noyabr ayının 7-də Rza şah Pəhləvi Məclisinin qanununa əsasən, Qacarlar dövründəki əyalətlərin tarixi adları ixtisar olundu və İrən ərazisi Şimal-Qərb, Qərb, Şimal, Cənub, Məkran və Şimal- Şərq adı ilə altı oстана , həmin ilin dekabr ayında sözügedən bölgüyə yenidən baxıldı. İrən ölkəsi 1-dən 10-a qədər rəqəmlərlə adlandırıldı.Təbriz şəhəri üçüncü ostanın, Urmiya isə dördüncü ostanın mərkəzi oldu.Güney Azərbaycan hüdudları və “Azərbaycan” adı ölkə xəritəsindən tamamilə silindi. Ərdəbil üçüncü ostanın tərkibinə daxil idi. Bu bölgələr 1960 - cı ilə qədər davam etdi.Həmin il üçüncü və dördüncü ostanlara Şərqi Azərbaycan və Qərbi Azərbaycan adları verildi. Bu bölgədə Azərbaycan şəhərlərindən bəziləri qonşu ostanlara verilsədə, Həmədan fərmandarlıq kimi qaldı.Ərdəbil, Zəncan- Şərqi Azərbaycan ostanına daxil olmuşdu.1994 cü ildə Ərdəbil ostanı yaradıldı.Hal-hazırda İrənda 31 ostan var.

Biz - İrənda olan 31 ostandan etnotoponimləri seçib müəyyən hissəsini göstərmişik. Göstərilən toponimlər, etnonimlər Tehrandə son illərdə fars dilində çap edilən müxtəlif əsərlərdən toplanmış, onların toponim qrupuna aidliyi müəyyən edilmişdir. Onlar aşağıdakılardır : - Əfşar, Boyat, Baharlı, İnanlı, Şahsunlar, Qarapapaq, Qaragözlü, Asanlı, İmranlı, Qacar, Qaradağlılar, Qaraçorlu, Ayrumlular, Azərbaycan türkləri, Göyüş türky Əfsari, Göyüş Şahsuni, Müsəlman, İrən türkmənləri, Xorasan türkmənləri, Xorasan müsəlmanları,Qaşqayi, Müsəlman qaşqayiləri, Müsəlman qazaqları, İrən qazaqları,Türk xələcləri, Müsəlman xələci, Bıçaqçı Zəfəranlı,Şadlu, Qaraçurlu , Teymuri, Səlcuği,Ərəb, Bəhluli, Sistani, Bəluç, Qoçi, Cəlilvənd, Kolavənd, Cəlilvənd, Zərdlani, Yəlavənd, Kuşavənd, Bəluç, Qəsəmlun, Muradxani, Şəkərbəyi, Səlimanxani, Həzərvənd, Bəharvənd, Mirzavənd, Həsənvənd, Yusifvənd, Quluvəhd, Bəxtiyari,Babuyi, Çubanqara, Çəgəni, Əyasvənd, Bəğdadilər,Böyük gəşguli, Dərəşuri tayfası, Böyük Kəşkuli tayfası, Kiçik Kəşkuli tayfası,Tələs Babacani tayfası, Qubadi, Cəmir, Babacani,Şah Mirzadi, Rüstəm tayfası,Ağacəri, Türkmən,Cəfərbəy tayfası, Atabəy tayfası,Boyat, Usanlı, Alsefid tirəsi,Xorasanlı tirəsi, Bəluçi tirəsi, Tahiri, Muradlı, Ağacanlu, Mirhüseyni, Mircani, Abdallar, Abbaslı, Alpout, Aydınli, Axtaçı, Oğuz, Əfşar, Kəngərli, Kosalar, Şeyxli, Boyat, Boyatkənd, Qarabağlar, Xəzərlər, Xələç, Quşçu, Qarağacılı, İlhanlar, Mollalı, Qarahacılı, Kosalı, Qaralar, Şamlı, Kotançı, Dəmirçi, Qıpçaq, Qazançı, Qapanlı, Düyərli, Cığatay, Qarasalehli, Qaradağlı, Qaraqoyunlu, Qaravəlili, Qırxlı, İslamli, Padar, Kəbirli, Qacar, İlxiçi, Səlcuq, Türkmən, Şirvanşahlı, Qarğa, Boyaqçı, Poladlı, Soğançı, Koxalı, Yəhərçi, Topçu, Dizəc, Mehtərli və s (3). (4).

Sadə sözlərdən düzələn etnotoponimlər: Əfşar, Boyat, Oğuz, Qarğa, Qacar, Padar, Xələc, Qıpçaq, Səlcuq, Türk, Türkmən, Bəluç, Dizəc, Müsəlman, Cığatay və s.

Düzəltmə sözlərdən, lı, - li,- lu,- lü, - çı,- çı,- çu,- çü şəkilçiləri vasitəsilə düzələn etnotoponimlər - Abbas+lı, Abdal +lar, Aydın+ lı, Axta +çı, Kəngər+ li, Şeyx +li, Xəzər +lər, Quş+çu, Axta +çı, Molla + lı, Kosa + lı, Qara + lar, Qırx+lı, İslam +lı, Kəbir + li, İlxi+çı, Boyaq + çı, Polad + lı, Soğan + çı, Koxa +lı, Yəhər + çı, Top+çu, Mehtər + li, Düyər-li və s.

Mürəkkəb sözlərdən “kənd” toponimindən, lı,- li,- lu,- lü,- lar, -lər şəkilçiləri vasitəsilə düzələn etnotoponimlər: Al+ Pout, Boyat + kənd, Qara + ağac + lı, İl + Xan + lar, Qara + Hacı +lı, Qara + Saleh + li, Qara + dağ +lı, Qara + bağ + lar, Qara +qoyun +lu, Şirvan +şah+ lı, Qara + Vəli +li və s.

İranda tarixi- coğrafi adları dəyişdirmə və farslaşdırma prosesi Rza xan müdafiə naziri olandan başlamışdı. 1926-cı ildə doktor Əfşar Ərəbistanda həyata keçirilən siyasətin eynilə Azərbaycanda da təkrar olunmasını təklif etdi: “Türk dili qadağan olunsun, türkdilli əhalinin bir hissəsi ölkənin başqa regionlarına köçürülsün, Azərbaycanın sərhədləri dəyişdirilsin, Azərbaycan adı başqa adla əvəzlənsin”. O vaxtdan indiyə qədər Azərbaycan torpaqlarının böyük bir hissəsi “Azərbaycan “ adı silinməklə inzibati vahidlərə, yaxud yeni yaradılmış ostanlara (indiki Gilan, Həmədan, Mərkəzi Tehran, Qəzvin və s. vilayətlərə) birləşdirilmişdir.”Azərbaycan” adının ixtisarı ilə sonuncu əməliyyat Ərdəbil ostanının yaradılması olmuşdur (1,18). Əvvəllərdə indiki şəraitdə də, Qərbi Azərbaycanda işğalçı ermənilər, İranda da farslar tərəfindən, tarixi torpaqlarımızın adları, başqa adlarla əvəz edilmişdir.

Aşağıda dəyişdirilmiş toponimlərin müəyyən hissəsi verilmişdir : -Təbəristan → Mazandaran, Türkmənistan → Dəşti-Gürgün. Kürdüstan → Ərdəlan, Urmu → Rezaiyyə, Salmas → Şahpur, Türkmənsəhra → Dəsti-Gürqan, Sulduz → Nəqədə, Salax → Bəsirabad, Ağ qala → Pəhləvidej, Ərəbistan → Xuzistan, Ənzəli limanı → Pəhləvi limanı. Diqqətəlayiq budur ki, bütün bu adlar Azərbaycan, Türkmənistan və Ərəbistan kimi milli regionlara aiddir.

Ərəbistanda bəzi ərəb adlarının əvəzlənməsi olmuşdur: Savucbulaq → Mahabad, Acıçay → Təlxərud, Qızılızən → Sefidrud, Qaracadağ → Arazbaran, Cığatıçay → Zərrinərud, Meydançay → Mehranrud, Sayınqala → Şahindej, Miyançı → Miyanə, Qaraeyin → Siyəhçəşmə, Xiyav → Mişkinşəhr, Ucan → Bostanabad. Bağış → Bəxşayış, Tufarqan → Azərşəhr, Tataevçay → Siminərud, Məhəmmərə → Xürrəmşəhr, Nasiri → Əhvaz, Fəllahiyyə → Şadeqan, Bəni-Turf → Dəşti-Mişan, İbadan → Abadan, Bəsateyn → Bustan, Xəfaciyyə → Susəngerd, Məlamir → İze, Huvizə → Hovizə, Gəcəqaragül → Gəçsaran (bu ad türkcədir), Xəzələbad → Xosroabad, Xəzəliyyə → Xürrəmköşk, Məşur → Mahşəhr və s. Müxtəlif illərdə yer adlarının farslaşdırılmasına aid misallar: Uher-Əbhər, Soltanabad-Ərak, Firuzgərd :Ənzən → Ərdəbil, Miyanabad → Əşfərin, Əşabad → Qərbi İslamabad, Salehabad → Əndiməşk, Pəhləvi → Ənzəli, Ərsəbaran → Əhər, Naseriyyə → Əhvaz, Pəhre → İranşəhr,Əbadan, Əpatan → Abadan,

Dehərqan- Azərşəhr, Məşhədsər → Babelsər, Beruje → Bane, Bəğstan → Bocstan, Bəndər Şahpur → Bəndər İmam, Bəndərşah → Bəndərtürkmən, Qəmbərün → Bəndərəbas, Ərcan → Bəhbəhan, Əşraf → Behşəhr, Parsaəbad → Parsabad, Xana → Piranşəhr, Qarzi → Cəğətay, Şapurxast → Xorrəməbad, Məhmərə, Barma → Xorrəmşəhr, Homayunşəhr → Xəminişəhr, Əndiməşk → Xuzestan, Aratta → Xoy, Darabgərd → Darab, Səddərvəze → Damğan Səxtsər → Ramsər, Tusansiyah → Sarı, Savqan → Save, Qoms → Səmnən, Səmənqan → Sircan, Hənçərə → Şahrud, Dehkord → Şəhrkord, Əlişah hoz → Şəhriyar, Ənuşirəvan → Şirvan və s.

Yam → Pəyam, Allahverdi körpüsü → Siyose pol, Göy məscid → Məscidi-kəbud, Suyunbəd → Seqonbəd, Qarağac → Qüds, Gücüvar → Kocabad, Sambudan → Səngbəran, Gümüştəpə → Dəməşqiyyə, Göytəpə → Təpəguy, Sofuçay → Sufirud, Ağqala → Sepiddey və s., Xəzər dənizi → Mazandaran dənizi.

Küdüstandakı fars sözləri ilə əvəzlənmiş türk adlarının bəziləri belədir: Həsənabad Qasıq → Həsənabad kuşq, Uylu → Ala, İçi → İşe, Başmaq → Başe, Bangli → Bəngi, Ayaqçı → Padar, Yekanlı → Tikan, Çaxırlı → Cagər, Allahyar → Xudayar, Altun Ülya və Süfla → Zərinərud bala və pain, Qotancıq → Səbzdeh, Kərəsi → Səbzkuh, Başbulaq → Sərseçmə, Ağtəpə → Sefidtəpə, Süleyman kəndi → Süleymankənd, Sumaqlı → Somaqdeh, Qaraqan → Siyahdəşt, Qaragöl → Siyahgel, Qarabuğda → Siyahgəndom, Qaraqaya → Sivahpaye, Qaçyan → Kamyar, Qutlu → Kəbudan, Qalacığa → Kələçek, Qaranav → Siyaşnav, Ərəboğlu → Fərruxzad, Qəbiləbudacağı → Qebleçəşmə, Qaraçəmən → Siyahçəmən, Qaplanlı → Kuplan, Qocuq → Kuçek, Qasıq → Kuşq, Qalban → Qolxizan, Quzlu → Qolzar, Gəlin → Gülşən, Tahirbuğda → Gəndoman, Mamaq → Mamək, Savucbulaq → Mehabad, Qamışlı → Neystan, Yurğul → Yargol.

İrənin toponimlər sisteminin araşdırılması ,elmi faktlarla sübuta yetirilir ki, türklər İrənin ən qədim sakinləridir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Bakı- Təbriz jurnalı. №1, 2006.
2. M. Məhəmmədi. Güney Azərbaycan məsələləri. Bakı, 2012.
3. Həmid Elmi. İrən. Tehran, 1390.
4. Ətləse-rahəye İrən. Tehran, 1390
5. <https://www.namefarsi.com/old-names-of-cities/>

HƏZƏN MİRZƏNİN "DƏRƏLƏYƏZ FOLKLORU" KİTABINI QATI AÇILMAYAN SƏHİFƏLƏRİ

Məmmədov Xankişi Bəxtiyar oğlu (ADPU)

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının doktorantı, texnika üzrə fəlsəfə doktoru

ORCID: [0000-0002-7064-726X](https://orcid.org/0000-0002-7064-726X)

ÖZET.

Azərbaycan folklorunun mahir bilicisi, ilk dəfə “Dərələyəz” ləqəbini özünə götürmüş, sinəsi hikmətlə dolu, ürəyi dağlardan da böyük olan dilçi-türkoloq, Respublikanın Əməkdar Elm Xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor Həsən Mirzə bizə min bir yerdən qapıları olan, lakin hələ sirli-sehrli qıfılları tam açılmamış olan sahilsiz bir dünyanı xatırladır. Bu mənada ustad irsi geniş şəkildə araşdırılmalı, tədqiq edilməlidir. Bu istiqamətdə professor Həsən Mirzənin tərtib etdiyi “Dərələyəz folkloru” kitabı kifayət qədər maraqlıdır. Dərələyəz folkloru atalar sözləri ilə çox zəngindir. Onlar haqqında cild-cild kitablar yazılsa belə, bu, kifayət etməz. Dərələyəz folklorunda tavtoqram formasında kifayət qədər şeirlər var. Tavtoqram - sözlərin hamısı eyni hərflə başlayan şeir və ya nəsr əsərlərinə verilən addır. “Dərələyəz folkloru” kitabında heç bir mənbədə rast gəlinməyən çoxlu sayda folklor nümunələrinə - dastanlara rast gəlmək olar. Məsələn, “Qaçaq Nəbinin Dərələyəzdə gornatla döyüşü” adlı səfərinə yalnız bu kitabda rast gəlmək olar. Beləliklə, belə nəticəyə gəlmək olar ki, Həsən Mirzənin “Dərələyəz folkloru” kitabında sanki heç nə yaddan çıxmamış və bu kitaba folkloru aid olan əvəzsiz incilər toplanmışdır. Heç bir mənbədə rast gəlinməyən eydirmələr, düzgünlər, sınaqlar, yasaqlar, vəsfi-hallar və digər yanrlar bu kitabda yetərincədir. Bu mənada Həsən müəllimin bu kitabını “Folklor laboratoriyası” da adlandırmaq olar. Bu laboratoriyanın əsaslı şəkildə tədqiqi və sistemli şəkildə öyrənilməsi, zənnimizcə, folklorun tarixini öyrənmək, dünyanın fenomenoloji idrakla

müəyyənləşən qanunlarını təsəvvür və dərk etmək və həm də dilimizin gözəlliyinin və dilimizdə yaranan mənəvi xəzinənin qorunması baxımından çox maraqlıdır.

Açar sözlər: Həsən Mirzə, folklor, Dərələyəz folkloru, kiçik janrlar.

Giriş.

İlk dəfə "Dərələyəz" ləqəbini özünə götürmüş Azərbaycan folklorunun, saz-söz sənətinin mahir ustadı, sinəsi hikmətlə dolu dilçi-türkoqoq, Azərbaycan Respublikasının Əməkdar Elm Xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor Həsən Mirzə yaradıcılığını hər zaman araşdırmaq və öyrənmək dilçilik üçün tohfədir. Bu yönümdə professor Həsən Mirzənin tərtib etdiyi "Dərələyəz folkloru" kitabı olduqca maraqlıdır. Bütün Qafqazı qarış-qarış gəzən alman səyyahı və tarixçisi İohan Şopenin dediyi kimi Qafqazın İsveçrəsi hesab edilən Dərələyəz mahalının ünvanına yazılmış bu kitabı oxuduqca insan bəzən labirintə düşür və oradan çıxmaq çox çətin və bəzən mümkünsüz olur. Bircə misala diqqət edək: "Tarp elə bilir Terpdədi, Terp elə bilir Tarpdadı". Oxucular üçün də maraqlı olacağını düşündüyümüzdən bu məsələ haqqında bəzi məqamlara aydınlıq gətirmək istərdik. Əslində bizim çoxumuz bu məsələlə eşiymişik: "Şap elə bilir Şupdayam, Şup elə bilir Şapdayam; Nə Şapdayam, nə Şupda, çayda şarap-şurupda". Əslində bu məsələnin bir lətifə əsasında yarandığı ədəbi aləmə məlumdur. Hətta bu məsələ atalar sözü kimi də qələmə vermək istəyənlər var. Amma Dərələyəz folkloru kitabını oxuyandan sonra həqiqət üzə çıxır və belə məlum olur ki, bu deyimə orijinalı belədir: "Tarp elə bilir Terpdədi, Terp elə bilir Tarpdadı". Fikirlərimiz daha aydın olsun deyək bu məsələ haqqında 1965-ci ildə Dərələyəz mahalının Qovuşuq kəndində İbrahim Mirzəlioğlunun dilindən Həsən Mirzə tərəfindən qələmə alınan variantı olduğu kimi bu yazıda verməyi məsləhət bildik: - Dərələyəzdə Arpa çayının üstündə Tarp və Terp kəndləri var. Çayın bitr üzündə Tarp, o biri üzündə isə Terp kəndi yerləşir. Qədim dövrlərdə Tarp kəndindən olan bir qızı Terp kəndindən olan bir oğlana nişanlayırlar. Yazda qar əriyən, çaylar daşan vaxtı oğlan deyir ki, gedirəm nişanlığımı 2-3 gündən sonra qayıdacağam. Çay çox gur gəlirmiş. Oğlan çaydan keçəndə sel bunu yıxır və çaydan çıxma bilmir...3 gündən sonra hər iki tərəf həyəcan keçirir. Məlum olur ki, oğlan sel aparırdı. Bunun meyidini gətirəndə anası ağlaya-ağlaya ağı deyir: Tarpdakı elə bilir Terpdədi, Terpdəki elə bilir Tarpdadı. Da sən deməyinən çayda şarapda-şurupdadır (1, 173). Dərələyəz folkloru atalar sözləri ilə çox zəngindir. Bu kitabda atalar sözləri və məsələlərin çox sayda yeni modellərinə rast gəlmək olur. Məsələn, "əvvəl-axır" modeli atalar sözlərinə aid bəzi nümunələrə diqqət edək:

- Al qapıda, sat qapıda;
- Annıyana qul ol, annamıyana ağa olma;
- Ağıl bazarda satılmır ki, ağılsız da ala
- Arsız hata, namus hara? və s.

İndi isə bəzi "dildönməz" atalar sözlərinə nəzər yetirək:

- Azacıq aşım, qovğasız başım;
- Aşına ha aşına, çıxdı ocaq başına;
- Adam çiy süd əmibdi və s.

Dərələyəz folkloru "qoşayarpaq" atalar sözləriylə zəngindir. Məsələn,

- Azacıq aşım, ağrımaz başım;
- Pendiri dəri saxlar, advadı - əri;
- Araz axır, gözü baxır;
- Arvatsız kişi, urvatsız kişi və s.

Bu kitabda hətta üçyarpaq atalar sözlərinə də rast gəlmək olur. Məsələn: Ağa Nəzərəm, belə gəzərəm, hər vuranda qırxını əzərəm. Əlbəttə, belə nümunələr yetərincədir. Bunlar haqqında

cild-cild kitab yazılsa da, kifayət etməz. Dərələyöz folklorunda "təcnis" in müxtəlif formalarına rast gəlmək olur: divani təcnis, cığalı təcnis dodaqdəyməz təcnis, təcnis divani, hərfi təcnis və s. Hətta az-az rast gəlinən "qoşayarpaq təcnis" nümunələrinə də bu kitabda rast gəlmək mümkündür. Bir nümunəyə diqqət edək:

Gözəl güləm,

İncimənəm.

Bir əl dəysə,

İncimənəm (1, 660)

Həsən Mirsənin böyük sevgiyə topladığı belə inciləri oxuduqca, oxucu sanki sahili olmayan bir dərya kənarında durub, bu gözəllikləri seyr eliyir. Bu gözəlliklər içində həcvlərin öz dadı, duzu, ləzzəti var. Dərələyöz mahalının tanınmış aşığılarından olan Aşıq Behbudun "Bizim arvad" adlı həcvinin bir misrasına nəzər yetirək:

Ay həzarat, qızlar, pencər yığanda,

Gedir

Ələyəzə yaz bizim arvad.

Hamı torbasını dolu gətirir,

Yığır torbasına az bizim arvad.

Yaxud Aşıq Mehdimin "Dığa" həcvinin bir bəndinə diqqət edək:

Qarabağdan əl çək, əlin kəsilər,

Papa, mama deyən dilin kəsilər.

Xısidur, Vartazar elin kəsilər,

Leşiniz itlərə pay olar, dığa!

"Dərələyöz folkloru" kitabında Naxçıvana, Şərura aid bir-birindən gözəl şeirlərə rast gəlmək olur ki, bunu da biz təbii qəbul edirik. Çünki hər iki türk eli xeyirdə də, şərdə də bir olmuş və bir amalla yaşamışlar. Terpli Aşıq Əlinin Naxçıvan haqqındayazdığı şeirin iki bəndinə diqqət edək:

Hayana baxırsan güldü, çiçəkdi,

Səfalı yaylaqlı, dağlı Naxçıvan.

Bağ-bağçada güllər ləçək-ləçəkdi,

Almalı, heyvalı, bağlı Naxçıvan.

Sədərəkdən düş gəl Şərura sarı,

Tale bəxş eyliyib meyvəni, barı.

Qışda qovurması, motalı, şoru,

Qaymaqlı, pendirli, yağlı Naxçıvan.

Aşıq Həmid Ağamalıyevin "Şərura" adlı müxəmməsi də oxucuya zövq verir:

Əzizlərim qulaq asın,

Deyirəm dastan

Şərura.

Oğlanları igid, mətin,

Qızları ceyran Şərura.

Ümumiyyətlə bu kitabda nə qədər istedadlı el şairlərinin və aşığılarının qatı açılmayan yaradıcılığı ilə rastlaşırıq. Belə el şairlərindən və aşığılarından Aşıq Cəlil, Aşıq Qəhrəman, Aşıq Fətulla, Aşıq Behbud, Aşıq Qulu, Aşıq Bəhman, Aşıq Mehdi, Aşıq Mirzalı, Aşıq Həşim, Aşıq Paşa, Füqarə Məmməd və digərlərinin adını çəkmək olmaz. Əlbəttə, tədqiqata cəlb olunmamış

çoxlu sayda el şairlərinin və aşıqlarının adlarına da bu kitabda rast gəlirik ki, bu da gələcək tədqiqatçıların yolunu gözləyir.

Dərələyəz folklorunda tavtoqram formalı şeirlər də kifayət qədərdir. Tavtoqram, məlum olduğu kimi bütün sözləri eyni hərflə başlayan şeir və ya nəsr əsərlərinə verilən addır. Məsələn,

Arabir ağlaram ayrılığından, Açıqda, aşkarda, ay ana-ana! Ancaq axirətin ağışundasan, Aramız aralı, ay ana-ana!

"Dərələyəz folkloru" kitabında hətta hərfi qalın şeirlərə rast gəlirik. Yəni mətndə işirak edən saitlər ancaq qalın saitlərdir və burada incə saitlər iştirak etmir. Məsələn,

Qışın qasırğası qalxdı qınından, Qar qara qarışdı, qar qara qaldı. Qışlaq qalaqlandı qar qalağına, Quşqonmaz qayada qar, qara qaldı (1, 656).

Bu kitabda hərfi cığalı təcnislər də çoxluq təşkil edir. "Dərələyəz folkloru" kitabında heç bir mənbdə rast gəlinməyən çoxlu sayda folklor nümunələrinə - dastanlara rast gəlmək olar. Məsələn, "Qaçaq Nəbinin Dərələyəzdə gorumatla döyüşü" adlı səfərinə yalnız bu kitabda rast gəlmək olur.

Bu kitabın bir gözəlliyi də ondadır ki, imamların vəsfinin ən doğru variantına bu kitabda rast gəlirik. Həsən Mirzənin özünün də əzbərdən dediyi "Xəbər al deyim" qoşmasından bir bəndə diqqət edək:

Ərəb atlar qoç igidə meydandı,
Məhəmməd sərindən tökülən qandı.
Birinci imamım Şahi-mərdandı,
İkincisin məndən xəbər al, deyim (1,80)

Sonda qeyd edək ki, Həsən Mirzə xoşbəxt insandır. Çünki, o, çoxları kimi qumsallıqdan səssiz-səmirsiz axıb gedən çaylar kimi axıb getməmiş və ömür boyu xalqına layiqincə xidmət etmişdir. Həsən Mirzənin bir xoşbəxtliyi də ondadır ki, onun bu gün də ideyalarını, arzularını davam etdirən layiqli davamçıları var. Sözsüz ki, bu sırada istedadlı şairimiz, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektoru, filologiya elmləri doktoru, professor Mahirə Nağıqızı önüncü yerdə gedir. Zahirə görünüşcə və həm də xarakercə Həsən Mirzənin yüzə-yüz özünə bənzəyən Mahirə xanım haqqında Xankişi Bəxtiyarın yazdığı "Yüzə yüz" şeirini də burada təqdim etməyi lazım bildik:

Qızlar xalasına çəkər deyirlər,
Bu qız dayısına çəkib yüzə-yüz.
Bu nə sirdir, nə hikmətdir ilahi,
Bu qız dayısına çəkib yüzə-yüz.

Danışar düzünü, yazar düzünü,
Elin gözlərində çəkər özünü.
Boğazdan yuxarı deməz sözünü,
Bu qız dayısına çəkib yüzə-yüz.

Gül çiçəyə, çiçək gülə oxşayar,
Tel siyaha, siyah telə oxşayar,
Qız da dayısına belə oxşayar?
Bu qız dayısına çəkib yüzə-yüz.

Eyni yeriş, eyni duruş, eyni üz,
Eyni sanbal, eyni söhbət, eyni söz.
Eyni baxış, eyni ürək, eyni göz
Bu qız dayısına çəkib yüzə-yüz.

Dayısıtək dostun qədrini bilər,
Dərələyəz, Göyçə dərini çəkər,
"Ruhani"də, "Dilqəmi"də huş gedər,
Bu qız dayısına çəkib yüzə-yüz.

Adam var ki, sərvət, mal adamıdır,
Adam var ki, oba, el adamıdır.
Mahirə xanım da hal adamıdır
Bu qız dayısına çəkib yüzə-yüz.

Bir gələn var, bir qalan var, bir gedən,
Gələn qalmaz, nə də qayıtmaz gedən.
Xankişi mat qaldı bu möcüzədən,
Bu qız dayısına çəkib yüzə-yüz (2, 7-8).

NƏTİCƏ.

Beləliklə, belə nəticəyə gəlmək olur ki, Həsən Mirzənin "Dərələyəz folkloru" kitabında sanki heç nə yaddan çıxmamış və bu kitaba folklorla aid olan əvəzsiz incilər toplanmışdır. Heç bir mənbədə rast gəlinməyən eydirmələr, düzgünlər, sınaqlar, yasaqlar, vəsfi-hallar və digər yanrlar bu kitabda yetərincədir. Bu mənada Həsən müəllimin bu kitabını "Folklor laboratoriyası" da adlandırmaq olar. Bu laboratoriyanın əsaslı şəkildə tədqiqi və sistemli şəkildə öyrənilməsi, zənnimizcə, folklorun tarixini öyrənmək, dünyanın fenomenoloji idrakla müəyyənləşən qanunlarını təsəvvür və dərk etmək və həm də dilimizin gözəlliyinin və dilimizdə yaranan mənəvi xəzinənin qorunması baxımından çox maraqlıdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Həsən Mirzəyev. 8-ci cild. Dərələyəz folkloru. Bakı, "Elm", 2006. 768 səh.
2. Xankişi Bəxtiyar. Yüzə yüz. Bakı, "Müəllim", 2022, 200 səh.

PROFESSOR HƏSƏN MIRZƏYEVİN YAZIYA ALDIĞI AZƏRBAYCAN DASTANLARININ DİLİNDƏ SINTAKTİK TƏKRARLARIN KOQEZİYASI

Gülər Süleymanova
ADPU-nun doktorantı

ÖZET.

Filologiya elmləri doktoru professor, əməkdar elm xadimi, böyük ictimai-siyasi fenomenə malik şəxsiyyət Həsən Mirzəyev bir sıra Azərbaycan dastanlarını da yazıya almış, onları itib-
batmağa qoymamış, Dərələyəz informatorlarından topladığı bu folklor örnəklərinə müəyyən

filoloji aspektdə şərhlər vermişdir. Alim tərəfindən yazıya alınmış Qaçaq səfəralı” və “Aşiq Alı” dastanlarının linqvistik özəlliklərinə nəzər yetirdikdə diqqətimizi daha çox cəlb edən sintaktik vahidlərdən biri kimi müxtəlif növdən olan təkrar qəliblər oldu, onların koqnitiv aspektdən təhlil süzğəcindən keçirməyi qərarlaşdırdıq və bu yöndən dastanlarda müşahidə olunan sintaktik təkrar fiqurlarının koqnitiv xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi tezisləşdirə bilərik:

1.Hər iki dastan mətnlərində, xüsusən, də onların nəsr hissələrində bütün tiptən olan sintaktik təkrarlara rast gəlmək olur və demək olar ki, onların hamısı-anaforik, epiforik, xiazmatik təkrarlar koqnitiv əsaslara malikdir. Onların hər biri dastan mətnlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayaraq, onun bütövlüyünə xidmət edən çox möhkəm struktur-semantik amillər kimi təzahür edir.

2.Prof. Həsən Mirzəyevin yazıya aldığı dastanmətnlərinin qurulma mexanizminin hər birinin tərkibində müxtəlif sintaktik vahidlər fəaliyyət göstərir və bu fəaliyyət prosesində cümlə strukturlarında müxtəlif növdən olan sintaktik təkrarlar da çıxış edir. Onların struktur-semantik, həmçinin qrammatik əlaqə və bağlılığı nəticəsində sintaktik bütövlər formalaşır, makro və mikrotekstlərin təşəkkül tapmasında təkrar tiplərindən olan sintaktik fiqurlar da mənəyaradıcı faktor qismində çıxış edir. Sintaktik koqeziyanın təhlil, tədqiq obyektini kimi təkrar fiqurlar da dastanın nəsr mətnlərində semantik və qrammatik bağlılıqlar yaradaraq dastan personajlarının düşüncə və mühakimələrinə, hiss və həyəcanlarına xüsusi vüsət verir.

3.İstər “Qaçaq Səfəralı”, istərsə də “Aşiq Alı və Süsənlər” dastanlarının nəsr mətnlərində təkrar fiqurların az və çox dərəcədə əksər ifadə tərzini iştirak edir. Bədii mətnlərin özünəməxsus linqvistik tələblərinə müvafiq şəkil və tərzdə işlədilən sintaktik təkrarlar konkret koqnitiv funksiyaları yerinə yetirir və onlar dastan mətnlərinin zəruri konstruktiv vahidi kimi deyim, söylənilən hadisə və əhvalatların təbiiliyini, normativliyini, koqnitiv potensialını aşkarlayır.

4.Sintaktik təkrar qəlibləri dastan mətnlərinin bədiilik çərçivəsinə müəyyən norma və linqvistik qayda qanunları əsasında daxil olur, emosional və ekspressiv səciyyə daşıyan bu fiqurlar sayəsində mikro və mikrotekstlər ürəyəyatan, xoşagəlimli məziyyətlərini qazanır.

5.Həsən Mirzəyevin yazıya aldığı dastan mətnlərində özünü göstərən təkrar fiqurlar dilçilikdə təsnifləşdirilmiş növlər üzrə spesifik bir sistem təşkil edir. Bu folklor örnəklərinin dilində təkrarların ən müxtəlif quruluş növlərinə rast gəlmək mümkündür. Koqnitiv dilçilikdə belə bir tezis ənənəvi olaraq tez-tez və intensiv bir şəkildə ortaya çıxarılır ki, hər hansı bir bədii mətnə mənə, semantika strukturu, quruluşu tələb etdiyi kimi, struktur, quruluş da mənəni tələb edir və bu tələblər eyni ilə sintaktik təkrarlara da aid edilə bilər, heç şübhəsiz, mənənin ifadə etdiyi linqvistik səviyyə dastan söyləyənin, yəni dastanı yaradan xalqın istedadından, təfəkkür və yaddaş tərzindən, qabiliyyətindən asılı olduğu kimi, pasiyentin-oxucunun mental, anlama, tərkətmə qabiliyyətindən də çox asılıdır.

Professor Həsən Mirzəyevin minbir əzab-əziyyətə qatlaşaraq toplayıbtərtib etdiyi dastan mətnlərində sintaktik təkrar fiqurları söz, söz birləşmələri, cümlə modellərində təzahür edir, bu struktur və quruluşlardakı təkrar vahidlər sintaktik bütövün ümumi məzmun və emosional istiqamətlərini tənzimləməklə bərabər, onun struktur – semantik sərhədlərini də cilləyir və beləliklə də, dastançının hadisələrə hissi-psixoloji münasibətləri oxucunun yaddaş, təsəvvür, təfəkkür, idrak sindromlarında güclü reaksiyalar yaradaraq onun obyektiv və subyektiv bədii informasiya mənbəyinə çevrilir.

ABSTRACT.

Hasan Mirzayev, doctor of philological sciences, professor, honored scientist, a person with a great socio-political phenomenon, wrote down a number of Azerbaijani epics, did not let them

disappear, and gave comments on these folklore examples collected from Darelayaz informants in a certain philological aspect. When we looked at the linguistic features of the "Gachaq Safarali" and "Ashiq Ali" epics, which were written by the scientist, there were various types of repeated patterns as one of the syntactic units that attracted our attention, we decided to analyze them from the cognitive aspect, and from this point of view, the cognitive aspects of the syntactic repeated figures observed in the epics we can summarize its features as follows:

1. Syntactic repetitions of all types can be found in the texts of both epics, especially in their prose parts, and almost all of them - anaphoric, epiphoric, chiasmatic repetitions - belong to cognitive bases. Each of them plays an important role in the formation of epic texts and manifests itself as very strong structural-semantic factors that serve its integrity.

2. Prof. Different syntactic units function within each structure mechanism of Hasan Mirzayev's saga texts, and syntactic repetitions of various types appear in sentence structures during this process. Syntactic wholes are formed as a result of their structural-semantic, as well as grammatical connection and connection, and syntactic figures from repetition types also act as a meaning-creating factor in the formation of macro- and micro-texts. As an object of analysis and research of syntactic cohesion, repeated figures also create semantic and grammatical connections in the prose texts of the epic, giving special scope to the thoughts and judgments, feelings and emotions of the characters of the epic.

3. Both in the prose texts of "Gachaq Safarali" and "Ashiq Ali and Susenel" epics, repeated figures are used to a greater or lesser extent in most expressions. Syntactic repetitions, used in a form and manner appropriate to the specific linguistic requirements of literary texts, perform a specific cognitive function and reveal the naturalness, normativity, and cognitive potential of idioms, told events and stories as a necessary constructive unit of epic texts.

4. Syntactic patterns of repetition are included in the artistic framework of epic texts based on certain norms and linguistic rules, thanks to these figures with emotional and expressive characteristics, micro and micro-texts gain heartwarming and pleasant qualities.

5. Repeated figures appearing in the epic texts written by Hasan Mirzayev form a specific system of types classified in linguistics. In the language of these folklore examples, it is possible to find the most diverse types of repetition structures. In cognitive linguistics, such a thesis is traditionally often and intensively revealed, that in any literary text meaning, semantics require structure, structure, structure, structure also require meaning, and these requirements can also be applied to syntactic repetitions. no doubt, the linguistic level expressed by the meaning depends on the talent, thinking and memory style, ability of the storyteller, i.e. the people who created the story, as well as on the patient-reader's mental, understanding, and abandoning ability. In the epic texts collected and compiled by Professor Hasan Mirzayev after a thousand sufferings, syntactic repetition figures are manifested in words, word combinations, sentence models, the repetition units in these structures and structures not only adjust the general content and emotional directions of the syntactic whole, but also polish its structural-semantic boundaries and thus also, the storyteller's emotional-psychological relations to the events create strong reactions in the reader's memory, imagination, thinking, cognitive syndromes and become his objective and subjective source of artistic information.

MƏDƏNİYYƏTİN CƏMİYYƏTDƏ ROLU

Hümbətova Almara

Partner tədris mərkəzində kimya müəllimi.

ÖZET. Mədəniyyət insanın və cəmiyyətin yaratdığı, nəsildən-nəsilə ötürdüyü maddi və mənəvi dəyərdir. Latın dilindən tərcüməsi “becərmək”, “bəsləmək”, “yaxşılaşdırmaq” deməkdir. Ərəbcə Mədinə sözündəndir və mənası “şəhərsalma” anlayışına gəlir. Mədəniyyət inkişaf etdirməklə bərabər, sosial münasibətləri möhkəmləndirən, insan münasibətlərinin müxtəlif sahələrini tənzimləyən əsas sosial amildir. Bu mənada, mədəniyyət nəsillərə ötürdüyümüz insani bilik, inam və davranış tərzlərinin məcmuyudur.

İnsan mədəniyyət nümunələri yaradaraq, bəşər tarixinə töhfələr verir, sonda onun yaratdığı mədəniyyət yenə də insanın, cəmiyyətin xidmətində durur. Yəni, mədəniyyət insanlara mənəvi paklıq bəxş edir, bilikləri qoruyur, ötürür, dəyərlər və rəmzlər yaradır. Təfəkkürün formalaşmasında və təkamülündə, mədəni həyat fəlsəfəsi milyonlarla insanları valeh edərək, onlara insanpərvərlik ruhu, mənəvi paklıq nuru bəxş etmişdir. Mədəni insanlar vüqarlı-Vüqarlılıq isə daxili əzəmətdir, mənəvi ucalıqdır. Vətənə məhəbbət-mədəniyyət tələb edən real mənəvi qüvvədir. Torpaqlarımızın azadlığı uğrunda canından keçən şəhidlərimiz 44 günlük - İkinci Qarabağ müharibəsində xalqımızın yüksək mədəniyyətə malik olmasını bütün dünyaya sübut etdilər. Ali Baş Komandan, cənab prezident İlham Əliyev başda olmaqla, qəhrəman ordumuz böyük qələbəni, “Zəfər Gününü” xalqımıza və bütün dünya azərbaycanlılarına yaşatdılar və ləyaqətimizi, qürurumuzu, qeyrətimizi özümüzə qaytardılar.

XIV - XV - əsrlərdə Azərbaycan türk etnosunun formalaşmağa başlaması ilə Azərbaycan mədəniyyəti ortaya çıxdı. İlk dövrlərdə stabil mərkəzləri olmayan bu mədəniyyəti Osmanlı tərəfindən fərqləndirmək çətin idi. XV əsrdə Azərbaycan mədəniyyətinin iki mərkəzi formalaşır. Cənubi Azərbaycan və Aşağı Qarabağ. Hal-hazırda, altı müstəqil türk dövlətlərindən biri olaraq, Azərbaycan Türk Şurası və Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatının aktiv üzvüdür. Azərbaycan Qafqaz Albaniyası dövründə (qum bazilikası və Ləkit məbədi) mədəniyyətin inkişaf etdiyini göstərir. Mədəniyyətin ümumiyyətlə zəngin keçmişi olan Şərq aləmi indi praktik işdə, məişətdə mədəniyyət səviyyəsi etibarlı ilə çox qabağa gedib. İndiki zamanda Qərb mədəniyyəti ciddi bir girdab içərisindədir. Ona bu girdabdan çıxmaqda yalnız Şərq mədəniyyətinin dərinədən öyrənilib, istifadə edilməsi yardım edə bilər. Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı Şuşa şəhəridir.

Azərbaycan İslam dünyasında milli teatrın, operanın, universitetin və baletin əsasının qoyulduğu ilk ölkədir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İslam dünyasında ilk dünyəvi demokratik dövlətlərindən biri, Azərbaycanda UNESCO tərəfindən qeydə alınmış üç Ümumdünya irsi, on beş qeyri-maddi mədəni irs, iki əlyazma toplusu, üç yaradıcı şəhər var.

Bütün sahələrdə, ən vacibi təhsil sahəsində (təhsil millətin gələcəyidir) çalışan mütəxəssislərin yeni peşəkarlıq keyfiyyətlərinə yiyələnməsi və mədəniyyət siyasətinin həyata keçirilməsində elmi potensialın geniş iştirakının təmin olunmasında böyük əhəmiyyətə malikdir. Yüksək mənəvi keyfiyyətlər sahibi mədəni insanlardır. Mədəniyyət əqli və əxlaqi savaddır. Belə insanlar isə müdrik şəxslərdir.

Mədəniyyətin bir çox formaları-bədii mədəniyyət, əxlaq mədəniyyəti, hüquq mədəniyyəti, istehsal mədəniyyəti, xidmət mədəniyyəti, siyasi mədəniyyət, nitq mədəniyyəti və s. vardır.

İstər fəlsəfə tarixində, istərsə də digər humanitar elm sahələrində “mədəniyyət”lə bağlı problemlərə toxunan tədqiqatçılar bu hadisəni ictimai-tarixi proses kimi təhlil edərək, onun mahiyyət və məzmununun şərhini vermişlər. Məhz elə buna görədir ki, müasir kulturologiyada “kultura” və ya “mədəniyyət”in yüzlərlə tərifi məlumdur. Beləliklə, mədəniyyət bəşəriyyət tərəfindən məqsədyönlü yaradılmış, qorunmuş və inkişaf etdirilmiş dəyər və sərvətlər toplusunun tanınması deməkdir.

ABSTRACT.Culture is the material and moral values created by man and society and passed on from generation to generation. The translation from Latin means "cultivate", "feed", "improve". It comes from the Arabic word Medina and means "urban development". Along with developing culture, it is the main social factor that strengthens social relations and regulates various areas of human relations. In this sense, culture is a set of human knowledge, beliefs and behavior patterns that we pass on to generations.

By creating examples of culture, man contributes to human history, and in the end, the culture he creates is still at the service of man and society. That is, culture gives people spiritual purity, preserves and transmits knowledge, creates values and symbols. In the formation and evolution of thinking, the cultural philosophy of life has fascinated millions of people, giving them the spirit of humanity and the light of spiritual purity. Cultivated people are dignified - Dignity is inner greatness, spiritual highness. Love for the motherland is a real spiritual force that requires culture. Our martyrs, who died for the freedom of our lands and human values, proved to the whole world that our nation has a high culture in the 44-day Second Karabakh War. Our heroic army, led by the Supreme Commander-in-Chief Mr. President Ilham Aliyev, made the great victory, the "Victory Day" alive for our people and all the Azerbaijanis of the world, and returned our pride, pride and zeal to ourselves.

Azerbaijani culture appeared with the beginning of the formation of the Azerbaijani Turkic ethnos in the 14th - 15th centuries. In the early days, it was difficult to distinguish this culture, which had no stable educational centers, by the Ottomans. In the 15th century, two centers of Azerbaijani culture were formed. South Azerbaijan and Lower Karabakh. Currently, as one of the six independent Turkic states, Azerbaijan is an active member of the Turkic Council and the International Organization of Turkish Culture. Azerbaijan shows the development of culture during the period of Caucasian Albania (sand basilica and Lekit temple). The eastern world, which generally has a rich past of culture, has now gone far ahead in terms of the level of culture in practical work and everyday life. Western culture is in serious turmoil today. Only deep study and use of Eastern culture can help him to get out of this vortex.

Azerbaijan is the first country in the Islamic world where the national theater, opera, university and ballet were founded. The People's Republic of Azerbaijan is one of the first secular democratic states in the Islamic world. Azerbaijan has three World Heritage sites registered by UNESCO, fifteen intangible cultural heritage sites, two collections of manuscripts, and three creative cities.

It is of great importance for specialists working in all fields, most importantly in the field of education (education is the future of the nation), to acquire new professional qualities and to ensure the wide participation of scientific potential in the implementation of cultural policy. They

are cultured people with high moral qualities. Culture is intellectual and moral literacy. Such people are wise people.

There are many forms of culture - artistic culture, moral culture, legal culture, production culture, service culture, political culture, speech culture, etc.

Both in the history of philosophy and in other areas of humanities, researchers who have touched on the problems related to "culture" have analyzed this event as a socio-historical process and given an interpretation of its essence and content. That is why hundreds of definitions of "culture" or "culture" are known in modern culturology. Thus, culture means the recognition of a set of values and resources purposefully created, protected and developed by mankind.

ALIM – ŞAIR HƏSƏN MIRZƏYƏ HƏSR OLUNMUŞ ŞEİR MƏTNLƏRİNDƏ DIALEKTİZMLƏRİN KONSEPTUALLAŞMA İMKANLARI

Yeganə Salahova

Gəncə Dövlət Universitetinin müəllimi

ÖZET.

Həsən Mirzəyə həsr olunmuş şeir mətnlərinin fonetik, morfoloji, leksik-semantik resursları olduqca zəngin və maraqlıdır və bu poetik örnəklərin dilində yüzlərlə müxtəlif sahələrə - təsərrüfat, birki, heyvanlar aləmi, məişətlə, coğrafi relyeflə, yemək və çörək növlərinin adları ilə bağlı dialektizmlər işlənir. Həmin dialektal və şivə səciyyəli sözlər çağdaş dövrün aşıq və el şairlərinin əsərlərində də öz əksini tapmışdır. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalının layiqli yetirmələrindən olduğundan onun şəxsiyyətinə, mənəvi-fikir dünyasına həsr olunmuş şeir mətnlərində əksini tapmış dialektizmlər demək olar ki, Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrinə aid olub, linqvokulturoloji aspektləri ilə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Həsən Mirzəyə həsr olunmuş poetik örnəklər folklor üslubunda qələmə alındığından və yaxud da bədahətən söylənildiyindən şifahi nitq mədəniyyətinin göstəricisi kimi fonetik dialektizmlərin növlərindən olan assimilyasiya, dissimilyasiya, sait və samit səs keçidlərinə, yerdəyişmə, metateza, ahəng qanununu kimi fonem tiplərindən geniş istifadə olunmuş və fonetik tərkib etibarilə poetik mühitə uyğunlaşdırılmış dialektizmlər müxtəlif anlayışlarının ifadəçiləri kimi konseptuallaşdırılmışdır. Şeir dilinin sadəliyi, lakonik ölçü-biçilərdə təqdimi üçün fonetik və fonomorfoloji dialektizmlər şair mədəniyyəti anlayışının olduqca vacib bir tərəfdir və bu göstəricilərdən olan dialektizmlər poeziyanın lirik estetik səviyyəsinin əsas əlamətlərdən olub, poetikləşdirilən predmet və hadisələrin bəsitliyini, zəifliyini, ahəngdarlığını, musiqililiyini, melodikliyi təmin edir və onu sönük ifadə tərzindən qoruyur, bədiilik prinsipləri əsasında qurulan şeir mətni pasiyentini zamanda uzunmüddətli bir şəkildə mentallaşır.

Konseptuallaşmanın əsas tezisi insanın təsəvvür anlayışı olub, Həsən Mirzəyə həsr olunmuş şeir mətnlərində müxtəlif növdən olan dialektizmlər – bitki adlarını, qida adlarını, təsərrüfata, adət-ənənəyə aid termin səciyyəli leksik vahidlərin əksəriyyəti vahid bir konsept ətrafında cəmləşərək sinonimləşir, omonimləşir, paradigmatik formalar qazanır, simvolik keyfiyyət yaradır, metaforikləşir, morfoloji səviyyələr üzrə qarşılıqlı inteqrasiya əlamətlərini özündə ehtiva etdirir və bütün bunlar polisemiyanın təzahür şəkilərindən olub, konseptlərin spesifik xüsusiyyətlərini xarakterizə edir.

Dünya dil mənzərəsində yaxud, modelində, xəritəsində konsept ifadəçiləri olan leksik vahidlərin miqdarı saysız-hesabsızdır, bu hüdudsuzluq sferasında dialektizmlər də özünəməxsus yerlərdən birini tutur. Həsən Mirzəyə həsr olunmuş poetik örnəklərin dilində inikas edilmiş dialektizmlərin bəziləri “məkan”, bəziləri “zaman”, bəziləri “obyekt”, bəziləri “əşya”, bəziləri “əlamət”, ümumiyyətlə, irili-xırdalı bütün konseptlərin reallaşdırılması üçün zəngin dil-nitq materialı mövcuddur və bunlar ayrı-ayrılıqda kommunikasiya prosesində poeziyanın ən mühüm və önəmli linqvistik tərəflərini gerçəkləşdirməyə xidmət göstərirlər.

Azərbaycan poeziyasında müxtəlif söz sənətkarları tərəfindən şair-alim Həsən Mirzənin “Dərdimi” rədifli qoşmasının təsiri altında 250 qədər poetik örnək yaradılmışdır ki, bunların bəzilərində istifadə olunan leksik dialektizmlər milli səciyyə kəsb etsə də, şeir dilinin konkretliyi, lakonikliyi, obrazlılığı naminə bu tipdən olan söz qruplarına da müraciət edilmiş, kommunikasiya gedişində “vətən”, “millət”, “xalq”, “düçmən”, “torpaq”, “yurd”, “dərd” anlayışları motivikasiya olunaraq poetik kontekstdə müvafiq bir tərzdə konseptuallaşdırmışdır.

HƏSƏN MIRZƏYEVİN VƏ TOFIQ HACIYEVİN DIALEKTOLOJİ ARAŞDIRMALARINDA “KITABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANI İSTINAD MƏNBƏYİ KİMİ

Osman Əhmədzadə

Müasir Azərbaycan dili kafedrasının müəllimi

ÖZET.

Professor Həsən Mirzəyevin və akademik Tofiq Hacıyevin filoloji irsində dialektoloji araşdırmalarında mühüm yerlərdən birini tutur. Elmin, sənətin, mədəniyyətin qədim və dərin köklərinin fenomenal bilicilərindən olan hər iki tədqiqatçı dialekt və şivə materiallarının tədqiqi ilə də məşğul olmuş, Həsən Mirzəyev Dərələyəz, Tofiq Hacıyev isə Cəbrayıl şivəsinin linqvistik xüsusiyyətlərini araşdıran alimlərimizdən olmuşlar. Hər iki bölgənin şivə materiallarına müxtəlif linqvistik müstəvidən yanaşan tədqiqatçılar üçün digər qədim türk yazılı abidələrinə istinad mənbəyi olduğu kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı da söykənc mənbəyi olmuşdur. Hər iki tədqiqatçı sözügedən bölgələrə məxsus şivə materiallarını araşdırarkən bu möhtəşəm abidənin materiallardan qədərincə bəhrələnmişlər ki, məqalədə bu cəhətlər saf-çürük edilir.

Açar sözlər: Dərələyəz və Cəbrayıl şivələri, şivə sğözlərinin “Dədə Qorqud” dastanındakı izləri, Həsən Mirzəyev və Tofiq Hacıyevin təhlil müstəvisində.

SUMMARY.

In the philological heritage of professor Hasan Mirzayev and academician Tofiq Hajiyev, it occupies one of the important places in dialectological studies. Both researchers, who are phenomenal connoisseurs of the ancient and deep roots of science, art, and culture, were also engaged in the study of dialect and dialect materials, while Hasan Mirzayev Derelez and Tofiq Hajiyev were among our scientists who investigated the linguistic features of the Gabriel dialect. "Kitabi-Dade Gorgud" epic has also been a source of reference for researchers approaching the language materials of both regions from different linguistic levels, as well as other ancient Turkish written monuments. Both researchers have benefited from the materials of this magnificent monument while researching the shiva materials belonging to the mentioned regions, and these aspects are thoroughly discussed in the article.

Azərbaycan dilinin leksikasının məzmun tematik etibarilə çox zəngin və olduqca maraqlıdır və bu tematik yaruslarda Dərələyəz və Cəbrayıl şivələrində zəngin material verir. Hər iki şivənin leksikasında dilimizin qədim leksik qatları, sözlərin keçdiyi tarixi inkişaf yolu yaşamaqdadır. Qədim leksik qatın tarixi-müqayisəli aspektdə öyrənilməsində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları da böyük önəm daşıyır. Cəbrayıl və şivələrində “Dədə Qorqud” dastanlarında öz izlərini buraxmış müəyyən leksik vahidlərə rast gəlmək olur. Bu leksik vahidlərə prof. Həsən Mirzəyev və akademik Tofiq Hacıyev müəyyən əsərlərində geniş yer vermiş, dilimizin tarixi qrammatikası üçün xüsusi önəm kəsb edən dialektizmləri aşkara çıxarmışlar. Hazırda Azərbaycan dilinin Dərələyəz və Azərbaycan dilinin şivələrində işlənən sözlər ümumtürk dillərinin tarixi inkişafı ilə də sıx bağlıdır. İstər Həsən Mirzəyev, istərsə də Tofiq Hacıyev bu tipik sözlərə linqvistik münasibətlərini bildirmiş, türkologiya elmi üçün maraqlı elmi ümimiləşdirmələr əldə etmişlər. Prof.M.Hüseynova yazır ki, “Dialekt və şivələrimizin öyrənilməsini Azərbaycan dilinin bu dildə danışan xalqın tarixini, tarixi qrammatikasını, dilimizin arxaik leksik qatlarını, onun keçdiyi inkişaf mərhələlərini araşdırmaq işində, eləcə də dilçiliyimizin qohum türk dillərinin bir sıra mühüm məsələlərini aydınlaşdırmaqda böyük əhəmiyyət kəsb edən material verə bilər” (1, 165).

İstər Dərələyəz, istərsə də Cəbrayıl şivəsində “yazmaq” sözü işlənir. Bu şivə sözünə Həsən Mirzəyev belə bir dialektoloji öçerk həsr etmişdir. Alimin “Azərbaycan toponimləri və şivə sözləri” əsərində deyilir: “Yaxmax – qadınların ağzını, burnunu və üzünün bir tərəfini gizlətmək üçün başlarına saldıqları yaylıq, örtüyün bir hissəsi örtük...”

Bu söz mahalın Qarışiq, Gülüdür, Qaraqaya, Ələyəz, Qabaqlı, Əmağü kəndlərində “yaxmax” Ağakənd, Axta, Köşbək, Leyliqaçan və Çaykənd kəndlərində, “yaşmək” formalarında işlənir. Bu söz Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələrində “yemşək” formasındadır.

“Yaşmax” sözü “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında “yaşmaq” fonetik formasında, “yad kişilərdən yaşın”maq qadınların gözdən aşağı hissəsinin örtüyü mənasında işlənmişdir. Ulu xanların xatunla qaş-qaş yaşmaqları altında gülüşdülər. XVIII-XX əsrlərdə el aşıqlarının əsərlərində bu sözə yazmaq formasında rast gəlirik.

*Əvvəl gözəllərdə, gərəkdir çağlıq,
Ondan sonra da sadəlik, ağılıq,
Nə ağzında yaşmaq, nə üzündə yaylıq,
Çirkinlik üzünü bürüyəndədir.*

(M.P.Vaqif)

*Bu məclisdə əyləşənin biridir,
Yaşmağın altında gülən aynasın.*

(Aşıq Hüseyn Şəmki)

*Mollalara qəsd eyləyib,
Tullayınb yaşmağı gözəl*

(Xəyyam Mirzə) (2, 266)

Tofiq Hacıyev Cəbrayıl kənd şivələrində çoxlu sayda leksik vahidləri toplanmış və onlara əsalanaraq yazırdı ki, “Cəbrayıl şivələrində müasir türk dilləri və keçmişə aid abidələrlə müqayisədə bir sıra sözlər diqqəti cəlb edir. Buradakı lüğətin böyük əksəriyyəti qədimdən dilimizdə mövcud olmuş sözlərdir. Cəbrayıl kənd şivələrində işlənən “yaşmax” sözü də belələrinəndir. Bu söz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da öz əksini tapmışdır (3, 275). Həsən Mirzəyevdən fərqli olaraq “yaşmaq” sözünə Tofiq Hacıyev həm ismi dialektizm, həm də feili dialektizm kimi yanaşmış, ismi dialektizm kimi həmin sözü “örtük, yaylıqın ağzı örtən

hissəsi”, “yaşmamaq” feili dialektizm və örtünmək, gizlənmək” mənasında izah etmişdir (3,357). Tədqiqatçı “yaşmaq” sözünə aid “Dədə Qorqud” dastanlarından bir neçə nümunə vermişdir.

Həsən Mirzəyevin nəzərinə Azərbaycan dilinin bütün dialekt və şivələri üçün səciyyəvi olan “ün” sözü işlənir. Tədqiqatçı göstərir ki, bu söz Dərələyəz mahalında “səs” mənasında geniş şəkildə işlənir. Əcəbsəfanın ünü qalxıb göylərə (Gülüdüz); Səni görüm ünün kəsilsin (Zeytə); Gejəynən səsiz-səmirsiz çıxın gedin (Horbadıq).

Ün sözünə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da rast gəlinir.

Ünüm anlan, bəklən, sözüm dinlən, bəklər.

Ün sözü eyni zamanda klassiklərimizin əsərlərində də işlənmişdir:

Quş beccələri ünü yuvadan,

Ünü tək gəlir həvadan.

(Xətai)

Əfqani edib cəvəs ünün rəst,

Eşqi meyi etdi naqəni məst.

(M.Füzuli)

Yanarsan tərəndən çıxar tütünü,

Tutuşar boğazın, kəsilər ünün.

(M.P.Vaqif).

“Ün” sözü səs mənasında Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində, o cümlədən Laçın, Şamaxı, Şuşa, Oğuz, İsmayılı. Şahbuz rayonlarında geniş şəkildə işlənir. Bu söz başqırd dilində ön, türkmən dilində ünn formasında işlənir (2, 267). Tofiq Hacıyev “ün” sözünü həm “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında, həm Mahmud Kaşğarının “Divan”ında işləndiyini göstərmiş və müasir türk dillərinin əksəriyyətində səs mənasında qaldığını zəngin nümunələr əsasında faktlaşdırılmışdır (3, 354).

“Təpəl” sözü Dərələyəz, həm də Cəbrayıl kənd şivələri üçün xarakterik olub heyvandarlıqla bağlı leksik vahiddir. Mənbələrdə qeyd edilir ki, bu söz isim kimi heyvanların alnındakı ağ ləkə; təpəl qaşqa alnında ağləkə olan mənasındadır. “*Təpəl qaşqa oyuqunu Dondar biridi*” (4, 37). Qaşqa sözü də “alnında ağılıq olan heyvan” mənasındadır. Deməli, “Kitab”da rast gəlinən “*təpəl-qaşqa*” eyni yaxın mənanı ifadə edən, məcazi işlənən vahidlərdəndir. Digər tərəfdən, *təpəl-qaşqa* sözü sözü “döllük erkək at” anlamlı aygır sözündən əvvəl işləndiyi üçün zoonim kimi götürülə bilər (5, 160). Bu söz barədə Həsən Mirzəyev yazır ki, təpəl heyvanın alnında olan “ağ tük” mənasındadır. Qaşqa heyvanlar təpəl adlanır. Bu söz Dərələyəzin Sədikrəng, Qaraqaya, Qarışuq, Sülüdüz, Köşbək kəndlərində daha çox işlədilirdi. Təpəl sözünə eyni zamanda “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da rast gəlinir: Təpəl qaşqa aygırına Dondar mindi. Dərələyəzdə təpəl sözü, əsasən quzuya, keçiyə aid edilir. Mala isə təpəl yox, qaşqa deyilir (2, 268). Tofiq Hacıyev də təpəl sözünə bu müstəvidə yanaşmış, onu bir sıra türk dillərində paralellərini də müəyyənləşdirməyə çalışmışdır.

Həm Dərələyəz şivəsində, həm də Cəbrayıl bölgəsində qədim “küz” sözü işlənir. Bu sözü Həsən Mirzəyev belə xarakterizə edir: quzu saxlanılan yer. Bu söz Dərələyəzin Yelpin, Heşim, Qovuşuq, Ələyəz, Sallı, Hors, Gülüdüz, Kotanlı, Axta, Roşbək kəndlərində geniş şəkildə işlənir.

E.Əzizov quzu saxlanan yer mənasında işlənən küz sözü ilə bağlı yazır: “Dialekt leksikasında geniş şəkildə işlənən *küz \ güz \ quz* (quzu salınan yer) sözü mənşəcə “payız” olan küz sözü ilə bağlıdır. Küz sözü qədim türk dilində həm də “payız” mənasında işlənmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” da küz sözü payız mənasında işlənmişdir. Küz alması kimi yanağın

yırdınmı, qız” (2, 268; 6, 249). Tofiq Hacıyev qədim küz sözünə omonim leksik vahid kimi yanaşmış, “Payızda qoyun-quzu salınan yer və “payız” mənalarında işləndiyini “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da nümunələr əsasında izah etmişdir (3, 328). Kür sözü ilə bağlı Azərbaycan toponimik sistemində xeyli sayda yaşayış məntəqə adları oronimlər qeydə alınmışdı: küzdək (Cəbrayıl), küzlək (Dərələyəz), küzdük (Laçın), küzəlin (Zəngilan) və s.

Həsən Mirzəyev tuş sözünə aşağıdakı dialektoloji şərhini vermişdi: “Tuş - yuxu”. Bu söz Dərələyəz mahalının əksər kəndlərində yuxu mənasında işlənir: *Bi gejdə yaman bəd tuş görmüşəm* (Qaraqaya kəndi, Xanur qarı, 116 yaş). Onu da qeyd edək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında tuş sözü eyni mənada “duş” fonetik formasında işlənmişdir.

Tuş sözü müasir özbək dilində tuş, qırğız dilində tuş, qazax dilində düş formalarında işlənir (2, 268).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında tuş sözünə aşağıdakı cümlələrdə rast gəlirik: “Sudan keçdi, bu göz bir qurda tuş oldu”; “Amma azğın dinli kafərdir, xub yerdə tuş oldu”. Tofiq Hacıyev tuş sözünə “tuş gəlmək, tuş olmaq” feili birləşmələrinin tərkibində yanaşmış və onları “rast olmaq” mənasında izah etmişdir. Tədqiqatçı tuş sözündən tuşax sözündən törəndiyini qeyd etmiş və XI əsrdə “atın ayağına qurulan başlıx mənasında etimolojişdirilmişdir”.

Prof. H.Mirzəyev “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında hazırda Dərələyəz şivəsində işlənən iyirmiyə qədər leksik vahid Tofiq Hacıyev isə Cəbrayıl şivəsinə məxsus 30-dan çox leksik vahid müəyyənləşdirilmiş, onların hansı kənd şivələrində, hansı qohum türk dillərində çıxış etdiyini dəqiqləşdirmiş, heç bir leksik vahidə dair arqumentləşdirilmiş elmi münasibətlərini bildirmişlər ki, bütün bunlar tarixi dialektologiya üçün olduqca böyük elmi əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- 1.Hüseynova M. Həsən Mirzəyevin yaradıcılığında filologiya məsələləri. (Dərs vəsaiti). Bakı, “Vətən” nəşriyyatı, 2014, 231 s.
- 2.Mirzəyev H. 3-cü kitab. Azərbaycan toponimləri və şivə sözləri. Bakı, “Elm”, 2006, 536
- 3.Hacıyev T. İ. Seçilmiş əsərləri, III cild. Bakı, “Elm”, 2018, 412 s.
- 4.“Kitabi Dədə Qorqudun” izahlı lüğəti. Bakı, 1999, 301 s.
- 5.Tanrıverdi Ə. Dədəm Qorqudun sözü. Bakı, “Elm və təhsil”, 2019, 264 s.
- 6.Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, “Elm və təhsil”, 1999, 451 s.

PROMOTING LEARNER AUTONOMY: EXAMINING TEACHERS’ PRACTICES IN THE MOROCCAN CONTEXT

**Said Oussou
Sarah Houssami**

University of Moulay Ismail, Faculty of Letters and Humanities, Meknes, Morocco.

Abstract

Learner autonomy has been the critical interest of a number of scholars and researchers in English language teaching (ELT). The concept has been in the field since the 1980s. It has been considered as a goal of education in Morocco following a number of reforms, which English as a foreign language teachers invest more time on to incorporate autonomy principles in their classes adhering to principles of andragogy. A common thread of studies has revealed that there are significant correlations between learner autonomy and other learner related variables, which therefore calls for the promotion of learner autonomy in this EFL context. Accordingly, the present study aims to investigate if, and the extent to which EFL teachers enhance learner autonomy in their students. To do this, a quantitative research design was deployed in this study. Through this design, quantitative data were generated and analyzed. Therefore, 96 EFL teachers completed all the questionnaires. Results revealed that EFL teachers promote autonomy in their learners to a great extent and that the results were conclusive among the teachers' rates of levels of agreement and disagreement regarding the strategies for promoting learner autonomy. Finally, some implications for teachers, syllabus designers, and educators will be included.

Keywords: Andragogy, Autonomy Models, EFL Teachers, Learner Autonomy Moroccan Schools.

**SELF-RESPECT AGAINST CASTE DISCRIMINATION:
PRESENTING THE IDEA OF EQUALITY AND JUST IN PERIYAR LITERATURE**

Muhammed Abdu Rahman KP

Research Scholar,

School of Humanities,

Centre for Excellence of Periyar Thought (CEPT),

PERIYAR MANIAMMAI INSTITUTE OF SCIENCE & TECHNOLOGY,

Dr. Musadhique Kottaparamban

Assistant Professor,

School of Languages and Translation,

Department of English,

KING KHALID UNIVERSITY, K.S.A

ABSTRACT.

This paper is an attempt to understand Periyar and his approach to spreading the idea of equality among human beings and liberating them from age-old customs and practices. Thanthai Periyar who was very unique in his approach towards a liberation theory has influenced all walks of society and has formulated his approach based on rationalism and humanitarian theories. He has vehemently criticized the religious institutions which exploit mankind and showed light how such institutions called religion became a tool to exploit the ignorant masses. He has, from the beginning, written extensively on a just society. In this paper, we would like to study the importance of 'Periarism' in the contemporary world. Periarism, as many called it, is an ideological framework that is based on rationalism and it aims to liberate mankind from the

clutches of religion. Here our attempt is not to look at the exploitation meted out by the religious, but how Periyar has been successful in submitting an alternative way of thinking which aimed to liberate the people in Tamil Nadu who were under the suppression of many institutions among this religion was one of the prominent tools. We have formulated our theories from the writings of Periyar and his many speeches. We have also looked at the Self Respect Movement and its various resolutions. We have outlined a few areas such as Marriage System, Gender Equality, Women’s Education and Employment, Property Rights to Women’s Widow Remarriage, Pregnancy, Childbirth, and Family Planning, and others to critically study the thoughts of Periyar on just and liberation.

Key Words: Self Respect Movement, Periyar Literature, Equality, Just, Caste System, Periyarism

KNOWLEDGE MANAGEMENT IN ACADEMIC LIBRARIES IN NIGERIAN UNIVERSITIES: WAY FORWARD

Peter Olubunmi Olubiyo,
Cataloguing and Classification Section,
Adeyemi College Education, Ondo, Nigeria

Lydia Mercy Olubiyo,
Department of Library and Information Science
Kogi State Polytechnic, Lokoja, Nigeria

ABSTRACT. Colleges and universities have significant opportunities to apply knowledge management practices to support every part of their mission. Knowledge management in universities can be applied in five key areas such as research, curriculum development, alumni services administrative services and strategic planning. Academic libraries are part of the university and its organizational culture. Whatever affects universities has an impact on academic libraries. As a result, role of academic libraries is voluminous to provide the competitive advantage for the parent organization. The success of academic libraries depends on their ability to utilize information and knowledge of their staff to better serve the needs of the academic community. In librarianship there is the creation, storage and collaborative sharing of employees' information within the academic library environment. In sharing and collaboration, a library's effectiveness and efficiency, productivity and profitability is enhanced. Knowledge Management is therefore the process of capturing, organizing, and storing information and experiences of workers and groups within an organization and making it available to others. It is used in this paper to refer to a process that focuses on five related library activities – capturing, classifying,

exploiting, sharing, and applying both the explicit and the implicit know-how for the benefit of the library, librarians, the library users, and the academic community.

Key Words: Knowledge Management, Academic Libraries, Nigerian Universities

QƏRBİ AZƏRBAYCAN ELM MÜSTƏVİSİNDƏ - H.MİRZƏ VƏ QƏRBİ AZƏRBAYCAN TORPAĞININ YETİŞDİRDİYİ DƏYƏRLİ OĞULLAR

Sevinc Sabir qızı Əsədova
ADPU, XDM, ingilis dili müəllimi

ÖZET.

Qərbi Azərbaycanın elm müstəvisində yer almış ziyalıları sadalamaqla bitməz. Onlardan bəzilərini sizin diqqətinizə çatdırdım. Az da olsa onlar haqqında məlumat verməyə çalışdım. Qərbi Azərbaycan yurd yerimiz, ulu babalarımızdan miras qalmış torpaqlarımızdır. Yüzlərlə alim, mütəxəssis, aşıq, şair yetişdirən bu torpaqlar hələ də mənfur düşmənlərin əlindədi. Tarixin qurbanı oldu deyərdim mən. Torpaqdan pay olmaz. Gec tez ümid edirəm ki, yaxın gələcəkdə Tanrı bizə o torpaqlara qayıtmağı nəsb edəcəkdir. Ümid edirəm ki, tezliklə erməni tapdağında olan Qərbi Azərbaycan torpaqları da azad ediləcək və 30 illik həsrətə son qoyan müzəffər ordumuz bir gün gələcək ki, Azərbaycan bayrağını Göyçə Gölünə sancaraq zəfər qazanacaqdır.

Ümidlər sonda ölür...

SUMMARY.

In fact, Western Azerbaijan forms the basis of the scientific level. When we say Western Azerbaijan, our national heritage, the art of music and words, and our geniuses who grew up in this land come to mind. This conference, which we have gathered, is connected with the name of Hasan Mirza, our intelligent of Western Azerbaijan upbringing, the honored scientist of the Republic of Azerbaijan. Although we do not have access to the lands of Western Azerbaijan, and our reputation is not enough, we can talk a lot about the intelligents of Azerbaijan who are the children of this land. First of all, I would like to mention the name of the national leader of Azerbaijan, our great leader Heydar Alirza oğlu Aliyev. He raised Azerbaijan to the heights of the world and mobilized his life for the development of the Motherland has a follower like İlham Aliyev, who continues the constructive path today. While talking about the valuable sons of Western Azerbaijan and the level of science, it would not be right not to mention the name of this immortal personality. It is not enough to list the intelligents who took place in the scientific field of Western Azerbaijan. I brought some of them to your attention. I tried to give information about them. Western Azerbaijan, our homeland, is our land inherited from our great fathers. These lands, which raised hundreds of scholars, esteemed scholars, lovers, poets, were still in the hands of abhorrent enemies. I would say that he became a victim of history. There is no share from the land. I hope soon that God will save us to those soils in the near future. I hope that soon the lands of Western Azerbaijan under Armenian control will be liberated and our victorious army, which has ended 30 years of longing, will come one day and win victory by hanging the Azerbaijani flag on Goycha Lake.

Əslində Qərbi Azərbaycan elm müstəvisinin özülünü təşkil edir. Qərbi Azərbaycan dedikdə, milli irsimiz, saz-söz sənəti, bu torpaqda yetişən dahilərimiz gəlir göz önünə. Bu gün, Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan məhz bu torpağın adının çəkilməsi əbəs deyil. Toplanmış olduğumuz bu konfrans Qərbi Azərbaycan yetişdirməsi olan ziyalımız, Azərbaycan

Respublikasının əməkdar elm xadimi Həsən Mirzənin adı ilə bağlıdır. Qərbi Azərbaycan torpaqlarına əlimiz çatmasa da, ünümüz yetməsə də amma bu torpəgən yetirmələri olan Azərbaycan ziyalıları haqqında ağız dolusu danışa bilərik. İlk öncə, Azərbaycanımızın ümumilli lideri, ulu öndərimiz Heydər Əlirza oğlu Əliyevin adını çəkmək istərdim. Məhz bu torpaqda doğulub boya başa çatan və dünya miqyasında Azərbaycanı zirvələrə ucaldan, ömrünü Vətənin inkişafı yolunda səfərbər edən dahi şəxsiyyətin quruculuq yolunu bu gün davam etdirən İlham Əliyev kimi davamçısı var. Qərbi Azərbaycanın dəyərli oğulları və elm müstəvisi barədə söhbət açmışkən bu ölməz şəxsiyyətin adını çəkməmək doğru olmazdı. Gəlin elə Qərbi Azərbaycanın elm müstəvisində əsas yerlərdən birini tutan və bu məclisin səbəbkarı olan Həsən Mirzə [1]dühası ilə başlayaq söhbətimizə. Gözünü dünyaya Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalında açan H.Mirzə ali təhsilini hamımız üçün doğma olan ADPU-da almışdır. Təhsilini bitirdikdən sonra öz doğma kəndində müəllim vəzifəsində çalışıb, sonralar isə daha yüksək vəzifələr tutaraq nailiyyətlər qazanmışdır. 60-cı illərdə ADPU-da həm müəllim, həm aspirant kimi fəaliyyət göstərərək filologiya elminin problemlərinə dair əvəzsiz tədqiqatlar aparmışdır. Filologiya elminin inkişafında onun xüsusi yeri vardır. Onun xüsusən Qərbi Azərbaycanın yer adları ilə bağlı araşdırmaları milli tarixin öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. H. Mirzənin 200 dən çox elmi əsəri, o cümlədən 25 kitab və 10-a yaxın dərs vəsaiti işıq üzə görüb. O, həmçinin mütəmadi surətdə bədii yaradıcılıqla da məşğul olmuşdur. Bu gün onun haqqında danışmaq mənimçün həm qürurverici həm də kövrək təəsürat oyadır. H.Mirzə həm xalqımızın sevimlisi həm də bizim ailənin sevimlisi idi. İlk dəfə atamın dostu kimi tanımışdım, sonra kim olduğunu bildim və bu gün də onun haqqında danışmaq imkanı qazandığım üçün çox şadam. Həsən müəllimin dilindən düşməyən bir şeir parçasını səsləndirmək istəyirdim:

Sənsiz qışa dönüb baharım, yazım,
Susubdur kamanım, dillənmir sazım,
Həsənəm, bu dərdi – de necə yazım?
Didərgin olubdu el, Dərələyəz!
Göz yaşım olubdur sel, Dərələyəz!

Misralardan süzülən vətən həsrəti, vətən niskili və vətən sevgisi. Həmişə şeirin sonunda “O yerlərə görəsən bir də getmək qismət olacaqmı?” deyirdi. Heyif ki qismət olmadı amma ümid edirəm ki, tezliklə erməni tapdağında olan Qərbi Azərbaycan torpaqları da azad ediləcək və 30 illik həsrətə son qoyan müzəffər ordumuz bir gün gələcək ki, Azərbaycan bayrağını Göyçə Gölünə sancaraq zəfər qazanacaqdır.

Qərbi Azərbaycan torpağının yetişdirdiyi dəyərli oğullardan söz açmışkən Göyçə mahalının yetişdirməsi, kənd təsərrüfatı sahəsində xalqına, vətəninə əvəzolunmaz töhvələr verən, bu sahədə yüzlərlə monoqrafiyanın, elmi əsərlərin müəllifi olan alim, bioloq Sabir Yadigar oğlu Vəliyev[2] haqqında danışmaq istərdim. Belə bir atam olduğu üçün qürur duyuram. Ömrünün 50 ilini Azərbaycanın kənd təsərrüfatına həsr edən və rəhbər vəzifələrdə işləyən Sabir Vəliyev, alimlik dərəcəsinə Krım şəhərində almışdır. Və müdafiə zamanı Ulu öndərimiz H.Əliyevin ona verdiyi ilk sual “Azərbaycanlısanmı?” olmuşdur. Məhz o gündən də onun dəvəti ilə Azərbaycana gəlmiş ömrünü vətəninə kənd təsərrüfatı sahəsinin işıqlanmasına həsr etmişdir. Bu gün bəlkə həm atam həm də Həsən müəllim sağ olsaydılar onlar haqqında söyləmiş olduğum nitqi dinləyərkən qürur hissi keçirərdilər.Əfsus ki, hər ikisi həyatda deyil. Onları birləşdirən bəlkə də elə yurd sevgisi, torpaq həsrəti, saz söz sənəti idi. Hər ikisi saza sözü o qədər bağlı idilər ki, hec bir məclislərini aşqsız təsəvvür etmək mümkün deyildi. Qərbi Azərbaycan torpağında doğulсан və saza sözə

biganə qalasan. Bunu əsla təsəvvür etmək mümkün deyil. Göyçə mahalının bizə bəxş etdiyi Dədə Ələsgər mirası buna canlı sübutdur.

Elm müstəvisi deyərəkən bir məsələni vurğulamaq istərdim ki, bu müstəvi bütün elm sahələrini əhatə edir. Yəni, Qərbi Azərbaycan torpağının elmin müxtəlif sahələrində yetişdirdiyi alimlər, filoloqlar, bioloqlar, tarixçilər və s. ziyalılar dünya miqyasında tanınmış insanlardır. Vədi mahalında dünyaya gəlmiş tarixçi, şərqşünas, türkçü, dilçi, toponimikaçı, Azərbaycanda qədim şərq tarixinin tədqiqinin əsasını qoyan nadir ixtisaslı alimlərdən biri Yusif Bəhlul oğlu Yusifovdur [3]. Təhsilini Rusiyada almasına baxmayaraq, Vətənə dönmüş elmi fəaliyyətini davam etdirmiş və 1971-ci ildən doğma universitetimizdə çalışmış və gənc nəslin yetişdirilməsində xidmət göstərmişdir. Hamımızın sevimlisi, ADPU-nun İbtidai təhsil fakültəsinin dekanı, pedaqoji elmlər doktoru, professor, əməkdar elm xadimi, Beynəlxalq Pedaqoji Akademiyanın həqiqi üzvü, Pedaqoji və Sosial Elmlər Akademiyasının akademiki Fərrux Abbas oğlu Rüstəmov [5] haqqında Qərbi Azərbaycanın Göyçə mahalının Cil kəndində anadan olmuşdur. 1978-ci ildə Cil kənd orta məktəbini əla qiymətlərlə başa vurmuş, həmin ildə V.İ.Lenin adına (indiki ADPU) APİ-nin pedaqoji fakültəsinə qəbul olunmuşdur. Tələbəlik illərində fakültə əlaçılar şurasının və tələbə elmi cəmiyyətinin sədri kimi fakültənin və institutun ictimai-pedaqoji həyatında fəal iştirak etmiş, "Əla təhsilə görə", "Əla təhsilə və ictimai işə görə" SSRİ Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin, ÜİLKGI-nin döş nişanları, Azərbaycan Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin I-II dərəcəli diplomları (tələbə elmi tədqiqat işinə görə), ÜİLKGI-nin və institut rektorluğunun Fəxri Fərmanları ilə təltif olunmuşdur. Onun rəhbərliyi ilə onlarla gənc alimlik dərəcəsi almış, neçə - neçə monoqrafiyaların, tezislərin, kitabların, proqramların, məqalələrin müəllifidir. Göyçə mahalının Ağbulaq kəndində dünyaya göz açmış, şair-publisist, "əməkdar jurnalist", Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin üzvü, "Qızıl qələm" və "Araz" ali ədəbi mükafatı laureatı, Eldar Ələsgər oğlu İsmayilov [4] haqqında, 1972- 1977-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetində təhsil alıb. Azərbaycan Tibb Universitetinin nəşri olan "Təbib" qəzetinin baş redaktoru olub. İlk mətbu əsəri Eldar Ağbulaqlı imzası ilə "Lenin yolu" qəzetində 1961-ci ildə "Kəndimiz" adlı şeiri ilə başlayıb. "Ulu Göyçə", "Mən kiməm", "Türkün xilaskarı", "Ulu Turan yolunda" adlı poemalarında odlu vətənpərvərlik duyğusu ilə tamamlanmış silsilə şeirləri verilmişdir. Eldar İsmayıl "Xüsusi mükafat" a layiq görülmüş "Göyçənin qisası qalır" və "Səttar oğlu" tarixi romanlarının, "Məndən ötrü Ermənistan yoxdu, yox", "Ağrı dağı qədər ağırılarım var", "Ermənistan türklərinin 1988-ci il soyqırımı" publisistik əsərlərinin müəllifidir.

"Türkün xilaskarı" (2005) poeması Türk xalqına, Türkiyə Cümhuriyyətinin banisi Atatürkə həsr olunmuşdur. Bu şairin türk dünyasına sevgisinin, məhəbbətinin təcəssümü deyilmi? Onun bu zəhməti də Türkiyədə yüksək qiymətləndirilmiş, Türk Dünyası Araşdırmaları Uluslararası Elmar Akademiyası Yüksək Yönetim Kurulunun qərarı ilə Türk ədəbiyyatının inkişafında xidmətinə görə "Türk Ədəbiyyatına Hızmet" beynəlxalq ödəli ilə mükafatlandırılmışdır.

İstanbul Texniki Universitetinin Aero-Kosmik fakültəsinin kafedra müdiri, professor, "ən yaxşı ixtiraçı", Leninqrad Beynəlxalq Texnologiya Kibernetika Akademiyasının üzvü Elbrus Cəfərov [6] haqqında Göyçə mahalının Kərkibaş kəndində kolxozçu ailəsində anadan olub. Çaxırlı kənd orta məktəbini qızıl medalla bitirib, elə həmin ildə Azərbaycan Dövlət Neft və Kimya İnstitutuna daxil olaraq institutu fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. Elbrus Cəfərov Azərbaycanda ilk dəfə olaraq "Dəyişən quruluşlu avtomatik sistemlər" laboratoriyasını yaratmışdır. "Kəsilmiş prosessorların çoxquruluşlu sistemlərinin idarə edilməsi" mövzusunda namizədlik, Moskva şəhərində doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Elbrus Cəfərov bir çox ölkələrin elmi konfranslarında 200-dən çox elmi məqalələri ilə çıxış etmişdir. Keçmiş SSRİ

dövründə 27 ixtiranın şəhadətnaməsini almışdır. Elə ona görə də, 1981-ci ildə ona SSRİ cihazqayırma sənayesinin "Ən yaxşı ixtiraçı" rütbəsi verilmişdir. 1993-cü ildən [Çinin](#) dövlət universiteti Beyhanq Universitetində bir il dərs aparmış, universitetin fəxri professor seçilmişdir. Onun rəhbərliyi altında 10 nəfərdən çox professor, 100-dən artıq bakalavr, magistr hazırlanmışdır.

Qərbi Azərbaycanın elm müstəvisində yer almış ziyalıları sadalamaqla bitməz. Onlardan bəzilərini sizing diqqətinizə çatdırdım. Ümid edirəm ki, yaxın gələcəkdə Tanrı bizə o torpaqlara qayıtmağı nəsb edəcəkdir. Ümidlər sonda ölür...

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. https://az.wikipedia.org/wiki/Hesen_Mirzeyev

BUDAQ CÜMLƏNİN FEİLİ BİRLƏŞMƏLƏRLƏ SİNONİMLİYİ

Baxşiyeva Sevinc Soltanmecid qızı

ADPU-nun Şamaxı filialı

ÖZET.

Azərbaycan dilində söz, söz birləşməsi, feili tərkib, mürəkkəb cümlə məsələsi ətrafında tədqiqatlar geniş şəkil almış, mükəmməl elmi işlər yazılmışdır. Deyilənlərə əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, eyni məzmun müxtəlif quruluşlu konstruksiyalarla ifadə edilə bilər. Budaq cümlə ilə baş cümlə arasındakı mənə əlaqəsi tərkiblə sadə cümlənin üzvləri arasında da özünü göstərir. Həm budaq cümlə, həm də sintaktik tərkibin sintaktik vəzifəsi bir-birinə bənzəyir.

Şagirdlər bu tipli çalışmalarla yaxın mənəni ifadə edən sintaktik kateqoriyaları müəyyənləşdirməyi, dəqiqləşdirməyi və fərqləndirməyi bacarırlar.

Açar sözlər: Sintaktik sinonimlik, mürəkkəb cümlə, feili birləşmə, budaq cümlə, çalışmalar sistemi

SUMMARY.

In the Azerbaijani language, researches on the issue of words, word combinations, verb structure, complex sentences have taken a wide picture, and excellent scientific works have been written. The semantic relationship between the branch sentence and the main sentence is also manifested between the constituent and the members of the simple sentence. The syntactic task of both the branch sentence and the syntactic composition is similar to each other.

Students are able to identify, specify and differentiate syntactic categories that express close meaning through this type of work.

Keywords: syntactic synonymy, complex sentence, verb conjugation, branch sentence, system of studies.

Bildiyimiz kimi, dil daim inkişaf edir, zənginləşir. Lakin inkişaf dilin bütün sahələrində eyni bərabərdə getmir. Bəzi sahələrdə sürətli dəyişmə olursa, digər sahədə zəif və asta irəliləyişin getdiyinin şahidi olur. Dilin leksik tərkibində baş verən yenilənmələr zaman keçdikcə qrammatik quruluşda da öz əksini tapır. Dövr dəyişdikcə, qrammatik, daha dəqiq desək, sintaktik quruluş ümumi tələbdən asılı olaraq təkmilləşir və dəyişir. Biz eyni mənəni müxtəlif konstruksiyalar vasitəsilə ifadə edə bilirik. Məsələn, 1. Mən Bakıdan zəng vuraram. 2. Mən Bakıya çatanda zəng vuraram. 3. Mən Bakıya çatdım, zəng vuraram. Bu cümlələrdə eyni hadisə müxtəlif sintaktik konstruksiyalar vasitəsilə ifadə olunmuşdur. Lakin məkan münasibəti hər bir cümlədə özünəməxsus şəkildə ifadə edilmişdir. Fikrin daha dəqiq ifadəsinə imkan genişliyi isə diqqəti daha çox cəlb edir. Oxşar olmayan söz və ifadələrin paralelliyi və vəzifə yaxınlığı ümumxalq dilinin zənginliyindən xəbər verir. Sözlərin sinonimliliyi dilin səlisliyinə, ifadəliliyinə nə qədər xidmət edirsə, qrammatik quruluşda olan sinonimlik də fikrin dəqiq çatdırılmasına bir o qədər köməklik edir. Deməli, dilin leksik, morfoloji və sintaktik quruluşu bir-birilə möhkəm və zəncirvari halqalarla bağlıdır. Hər bir söz yeni mənə qazandıqda başqa sözlərlə birlikdə işlənmə imkanı əldə edir. Dilimizin zəngin ifadə formalarını bilmək və gələcək nəsllə olduğu kimi çatdırmaq dil müəllimlərinin əsas vəzifə borcudur.

Dilimiz zəngin və rəngarəngdir. Onun ifadə formalarına müraciət etməklə istənilən fikri dəqiq vermək olar.

Son dövrlərdə Azərbaycan dilçiliyində söz birləşməsi, feili tərkiblər, budaq cümlə məsələsi aktual mövzu kimi dərinlən araşdırılaraq yeni fikirlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Ə. Abdullayev tərkiblərlə budaq cümlələri müqayisə edərək onların fərqli və oxşar cəhətlərini tam şəkildə izah etmişdir. Onun fikrincə, baş cümlə ilə budaq cümlə arasındakı mənə əlaqəsi tərkiblə sadə cümlənin üzvləri arasında da özünü göstərir. Həm budaq cümlə, həm də tərkibin sintaktik vəzifəsi bir-birinə bənzəyir. Bütün bunlar budaq cümlə ilə tərkiblərin sinonim kimi işlənməsinə şərait yaradır. Nümunələrə müraciət edək: Hünər odur ki, mən dözən yetimçiliyə dözəydin. (M. İbrahimov.) Mənim sizə vəsiyyətim budur ki, dediyim sözləri atama yetirəsiniz. (Ə. Haqverdiyev.) Onu da bilirdilər ki, xəmirimə özgə mayası qatmamışam. (Ə. Vəliyev.) və s.

Orta təhsil pilləsində tabeli mürəkkəb cümlənin tədrisi prosesində şagirdlərdə dilin imkanlarından yerində istifadə bacarığının, fikri aydın çatdıran qrammatik kateqoriyaları seçə bilmək və işlətmək vərdişlərinin formalaşdırılmasında feili tərkiblərlə budaq cümlənin sinonimliyinin üzərində dayanmaq və bu məsələ ilə bağlı çalışmaların icra olunmasına yer verməyin əhəmiyyəti böyükdür. Şagirdlər belə çalışmalar vasitəsilə budaq cümləni sadələşdirməyi, tərkibləri müəyyənləşdirməyi və ifadənin mənasını dəqiqləşdirməyi bacarırlar.

As we know, the language is constantly developing and enriching. However, the development does not happen equally in all areas of the language. If there is rapid change in some areas, we witness weak and slow progress in other areas. Over time, the changes in the lexical composition of the language are reflected in the grammatical structure. As the era changes, the grammatical, more precisely, the syntactic structure improves and changes depending on the general demand. We can express the same meaning through different constructions. For example, 1. I will call from Baku. 2. I will call when I arrive in Baku. 3. I will call if I have reached Baku. In these sentences, the same event is expressed through different syntactic constructions. However, the spatial relationship is expressed in each sentence in a unique way. The wide range of possibilities for more precise expression of the idea attracts more attention. The parallelism and closeness of the similar words and phrases indicate the richness of the national language. The more the synonymy of words serves the fluency and expressiveness of

the language, Synonymy in the grammatical structure also helps the exact conveyance of the idea. Therefore, the lexical, morphological and syntactic structure of the language is connected with each other by strong and chain links. When each word acquires a new meaning, it gets the opportunity to work together with other words. It is the main duty of language teachers to know the rich expressions of our language and to convey it to the next generation.

Our language is rich and colorful. Any idea can be given precisely by referring to its forms of expression.

In recent times, in Azerbaijani linguistics, the issue of word combinations, verb formations, branch sentences has been deeply investigated as an actual topic and has led to the emergence of new ideas. A.Abdullayev compared constituents and branch sentences and fully explained their differences and similarities. In his opinion, the semantic relationship between the main clause and the branch clause is also manifested between the constituent and the members of the simple sentence. Both the branch clause and the composition have syntactic tasks. All these make it possible for the branch clause and the constituents to be treated as synonyms. Let's turn to the examples: The skill is that you would endure the orphanhood that I endure. They also knew that I did not add foreign yeast to my dough. (A. Valiyev.) etc.

In the process of teaching subordinate complex sentences at the secondary level, it is very important to focus on the synonymy of verbs and branch sentences in order to form the ability to use the possibilities of the language on the spot, to be able to choose and use grammatical categories that convey the idea clearly, and to give room for the implementation of studies related to this issue. Through such studies, students are able to simplify the branch sentence, determine the components and specify the meaning of the expression.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

- 1.Abdullayev Ə.Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı 1964
- 2.Abdullayeva N. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi üzrə xüsusi seminar materialları.Bakı 1975
- 3.Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili.Bakı 2010
- 4.Xəlilov B.Müasir Azərbaycan dili Bakı 2017

İRƏVAN DİLÇİLƏRİ ELM MÜSTƏVİSİNDƏ

Mahmudova Günel

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində magistr

ÖZET.

Bir şəhər var onu quran, yaradan xalqın ürəyində. Elə bir şəhər ki, tarix boyu heç bir şəhər onun qədər talanmayıb, məhv edilməyib. İrəvan şəhəri bütün tarixi dövrlərdə elm və mədəniyyət mərkəzi kimi tanınmışdır. Romadan da qədim olduğu iddia edilən, Azərbaycanın qədim şəhəri olan İrəvanın tarix boyu görkəmli ziyalıları olmuşdur. Əslən İrəvanlı olan dünyanın dörd bir tərəfində İrəvani təxəllüsü ilə yazıb-yaradan çox sayda elm və mədəniyyət xadimləri barədə kifayət qədər məlumat var. Ötən əsrə qısa şəkildə nəzər saldıqda İrəvanlı dilçilərimiz və onların bu sahədəki fəaliyyətini görürük. Onlardan bir neçəsinin fəaliyyətinə qısa nəzər salaq: Heydər Hüseynov: o, Azərbaycan tərcümə məktəbinin əsasını qoyub, ilk azərbaycan-rus və rus-azərbaycan lüğətinin redaktorlarından olub. Heydər Hüseynov milli ictimai-siyasi və ədəbi-fəlsəfi fikrin Bəhmənyar, Nizami, Füzuli, A.Bakıxanov, Mirzə Kazımbəy, M.F.Axundzadə, H.Zərdabi kimi görkəmli nümayəndələri haqda çoxu ilk addım kimi dəyərləndirilə biləcək tədqiqatların müəllifidir. Elmi fəaliyyətinin diqqətəlayiq nümunəsi - "XIX əsrdə Azərbaycanda ictimai-fəlsəfi fikir tarixindən" monoqrafiyası çapdan çıxanda H.Hüseynovun 41 yaşı vardı. Cəmiyyətimizdəki yaş kultu baxımından müəllifi hətta "gənc alim" də adlandırmaq olardı. Bu əsər onun yalnız Azərbaycan deyil, az qala bütün SSRİ miqyasında "xalq düşməni" adlandırılmasına səbəb oldu. Heydər Hüseynov 1950-ci ilin avqustunda intihar edərək bir növ ona vurulan damğaya və mövcud rejimə qarşı öz etirazını bildirdi.

Miryusif Mirbabayev: akademik Heydər Hüseynovun rəhbərliyi altında hazırlanmış (1940-1946) 4 cildlik «Rusca-azərbaycanca lüğət»ə görə 1948-də Stalin mükafatına layiq görülən alimlərdən biri də Miryusif Mirbabayev olmuşdur. Mirbabayevin namizədlik dissertasiyası "Türk (azərbaycan) dilinin erməni dilinə təsiri" adlanır. Müəllif göstərir ki, Urartu çayı 1-ci Arğıştinin eramızdan əvvəl 782-ci ildə tikdirdiyi Erebuni qalası yaxınlığında salınmış və uzun zaman "Çuxur Səd" adlandırılan yaşayış məntəqəsi Şah İsmayılın sərkərdələrindən olan Rəvan xanın şərəfinə "Rəvan" adlandırılmışdır. Azərbaycan türkcəsində "R" səsi ilə başlanan sözləri tələffüz etmək üçün sözün əvvəlinə "İ" artırılmış və "İrəvan" deyilmiş, 1936-cı ildən sonra rəsmi sənədlərdə "Yerevan" yazılmışdır. Azərbaycan hökmdarlarının tabeliyində olan vaxtlarda Ermənistanda bəylərbəyi, kələntər, yüzbaşı və s. vəzifələrə ermənilər təyin olunduqlarından, sonralar Azərbaycan mənşəli soyadlarını "erməniləşdirmişlər". Məsələn, Bəyləryan, Kələntəryan, Yüzbaşyang, Mirzəyan, Dəmirçiyən, Çilingəryan və b. Tarixşünas dilçi alim Azərbaycan dilinin erməni dilinə təsirini xalqımızın tarixi ilə əlaqələndirir. Çünki qədim Dərbənddən başlayaraq Təbrizə və Bağdada qədər olan ərazidə türklər (azərbaycanlılar) yaşayırdılar. Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə Azərbaycan türkcəsinin rəsmi dövlət dili səviyyəsinə qaldırılması nəticəsində ana dilimizin başqa dillərə, o cümlədən erməni dilinə təsirini daha da artırmışdı.

Zərifə Budaqova: Qədim türk yurdu, oğuz eli İrəvanda dünyaya gəlmişdi. Kimin ağına gələrdi ki, sadə bir ailədə doğulan irəvanlı qız sonradan böyük zəka sahibi olacaq. Azərbaycanlı qadınlar arasında filologiya elmləri namizədi və elmlər doktoru elmi adı almış ilk alim və Dilçilik İnstitutunun ilk qadın direktoru olmuşdur. O, bir çox beynəlxalq, ümumittifaq və respublika miqyaslı simpozium, konfrans, müşavirə və elmi sessiyalarda iştirak edərək Azərbaycan Elmlər Akademiyasını təmsil etmişdir. Zərifə xanım Budaqovanın XX əsrdə türkologiya elminin ən parlaq simalarından biri kimi görünməsi sözün həqiqi mənasında böyük bir işdir. 60 illik ömrünün böyük bir hissəsini həsr etdiyi türkologiya elmi çox cəfali, çox çətin bir sahə kimi görkəmli alimin zərif, mərhəmətli qəlbinin işığında özünün yeni simasını təsdiqləyib.

Açar sözlər: İrəvan, ziyalılarımız, dilimiz, həqiqətlərimiz

ABSTRACT.

There is a city in the heart of the people who built it. A city that has not been looted or destroyed as much as any other city in history. The city of Irevan has been known as a center of science and culture in all historical periods. Yerevan, the ancient city of Azerbaijan, claimed to be older than Rome, has had prominent intellectuals throughout history. There is enough information about a large number of scientific and cultural figures who wrote and created under the pseudonym of Irevani all over the world, who are originally from Irevan. Looking briefly at the past century, we see our Irevan linguists and their activities in this field. Let's take a brief look at the activities of some of them:

Heydar Huseynov: he founded the Azerbaijani translation school and was one of the editors of the first Azerbaijani-Russian and Russian-Azerbaijani dictionary. Heydar Huseynov is the author of researches about prominent representatives of the national socio-political and literary-philosophical thought such as Bahmanyar, Nizami, Fuzuli, A.Bakikhanov, Mirza Kazymbey, M.F.Akhundzade, H.Zardabi, many of which can be considered as the first step. H. Huseynov was 41 years old when the monograph "From the history of social and philosophical thought in Azerbaijan in the 19th century", a remarkable example of his scientific activity, was published. In terms of the age cult in our society, the author could even be called a "young scientist". This work caused him to be called an "enemy of the people" not only in Azerbaijan, but almost throughout the USSR. By committing suicide in August 1950, Heydar Huseynov expressed his protest against the stigma attached to him and the current regime.

Miryusif Mirbabayev: Miryusif Mirbabayev was one of the scientists who was awarded the Stalin Prize in 1948 for the 4-volume Russian-Azerbaijani dictionary prepared under the guidance of academician Heydar Huseynov (1940-1946). Mirbabayev's candidate thesis is called "The influence of the Turkish (Azerbaijani) language on the Armenian language". The author shows that the Urartu River was built near the Erebuni fortress built by Argishti I in 782 BC, and the settlement called "Chukhur Sad" for a long time was named "Ravan" in honor of Ravan Khan, one of Shah Ismail's generals. In order to pronounce words starting with the sound "R" in Azerbaijani Turkish, "I" was added to the beginning of the word and it was not "Irevan", after 1936 it was written "Yerevan" in official documents. Beylarbeyi, kalantar, yuzbasi, etc. since Armenians were appointed to positions, they later "Armenianized" their surnames of Azerbaijani origin. For example, Beylaryan, Kalantaryan, Yuzbashian, Mirzayan, Demirchiyan, Chilingaryan, etc. Historian-linguist-scientist connects the influence of the Azerbaijani language on the Armenian language with the history of our nation. Because Turks (Azerbaijani) lived in the area from ancient Darband to Tabriz and Baghdad. As a result of raising Azerbaijani Turkish to the level of the official state language during the rule of the Safavids, the influence of our mother tongue on other languages, including Armenian, increased even more.

Zarifa Budagova: She was born in Irevan, the ancient Turkic homeland, the Oghuz dynasty. Who would have thought that a girl from Irevan born in a simple family, would later have great intelligence and a bright heart. Among Azerbaijani women, she was the first scientist to receive the scientific title of candidate of philological sciences and doctor of sciences, and the first female director of the Institute of Linguistics. He represented the Azerbaijan Academy of Sciences by participating in many international, all-Union and republic-level symposiums, conferences, consultations and scientific sessions. The fact that Ms. Zarifa Budagova appeared as one of the brightest figures of the science of Turkology in the 20th century is a big deal in the true sense of the word. The science of Turkology, to which he devoted a large part of his 60-year life, has confirmed its new face in the light of the gentle and compassionate heart of an eminent scientist as a very challenging and very difficult field.

Keywords: Irevan our intellectuals, our language, our truths

ŞAĞIRDLƏRƏ ORFOEPİK NORMALARIN ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİ ÜZRƏ PROQRAM MATERIALLARINDAN İSTİFADƏ

Musayeva Lalə

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti ,
Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası kafedrasının müəllimi*

ÖZET.

İbtidai siniflərdə uşaqların səsli nitqinin inkişafının uğurunu şərtləndirən mühüm amil Azərbaycan dili proqramının materialından, Azərbaycan dilinin sabit məktəb dərsliklərindən və şagirdlərin tələffüz savadını artırmaq üçün mütaliədən ən dolğun istifadədir.

Azərbaycan dili üzrə proqram materialının istifadəsi həlledici əhəmiyyət kəsb edir. İbtidai siniflər üçün hazırkı Azərbaycan dili proqramları şagirdlərin düzgün tələffüzü üzərində işləməyi tələb edir, lakin onlar xüsusi "Orfoepiya" bölməsini nəzərdə tutmur ("orfoepiya" termini on bir illik məktəb proqramına daxil edilmir) və buna görə də kiçik tələbələrin tələffüz bacarıqlarının formalaşması üçün xüsusi bir iş vaxtı yoxdur. Və bu iş xüsusi saatlar tələb etməsə də, buna baxmayaraq, ədəbi tələffüz və vurğu normalarının öyrədilməsi, təbii ki, dərəcə müəyyən vaxt sərf etməyi tələb edir. Bu ziddiyyətli vəziyyətdən çıxış yolu Azərbaycan dili üzrə proqram materialının öyrənilməsi ilə yanaşı orfoepik və aksentoloji normaların praktiki mənimsənilməsindən keçir. Uşaqların nitqinin səs tərəfinin inkişafı savad, qrammatika və orfoqrafiya, sinif və sinifdən kənar oxu dərslərində məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilir, əslində bütün digər fənlər üzrə dərslərdə dayanır.

Mövcud dərsliklərdən kiçik yaşlı şagirdlərin tələffüz mədəniyyətinin yüksəldilməsi üçün əsas vasitə kimi istifadə oluna bilər, onun ətrafında əlavə tədris vəsaitləri cəmlənməlidir. Əlavə vasitələrə aşağıdakılar daxildir: tələffüz məşqləri sistemi (dərsliklərin mətnləri üçün əlavə tapşırıqlar şəklində, həmçinin xüsusi seçilmiş didaktik material üzrə tapşırıqlar şəklində), tələffüz cədvəlləri və plakatlar; tələbələrlə fərdi iş üçün kartlar.

Orfoepiya və orfoqrafiya daim qarşıdurmada olsalar da, əslində oponentlər, daha az düşmənlər deyil, müttəfiqlər və dostlardır. Həm orfoepiya, həm də orfoqrafiya nitq mədəniyyətinin düzgünlük kimi kommunikativ xüsusiyyətini təmin edir. Düzgün nitq olmadan insanlar arasında şifahi və yazılı ünsiyyət çətindir.

Tələffüz mədəniyyətinin yüksəlməsi həm də uşaqların orfoqrafiya savadının artması deməkdir. Şifahi sözün mədəniyyəti nə qədər yüksəkdirsə, şagirdlər orfoepik olaraq bir o qədər düzgün danışirlar və daha düzgün yazırlar.

Açar sözlər: orfoepiya, vərdiş, şagird, nitq, proqram materialı, norma

ABSTRACT.

An important factor determining the success of the development of children's vocal speech in primary grades is the fullest use of the material of the Azerbaijani language program, fixed school textbooks of the Azerbaijani language, and reading to improve students' pronunciation skills.

The use of program material on the Azerbaijani language is of decisive importance. Current Azerbaijani language programs for primary grades require students to work on correct pronunciation, but they do not include a special section "Orfoepiya" (the term "orfoepiya" is not

included in the eleven-year school curriculum) and therefore a special task for the formation of pronunciation skills of young students there is no time. And although this work does not require special hours, nevertheless, the teaching of literary pronunciation and accent norms, of course, requires spending some time on the lesson. The way out of this contradictory situation is through the practical assimilation of orthoepic and accentological norms along with the study of the program material on the Azerbaijani language. The development of the sound side of children's speech is carried out purposefully in the lessons of literacy, grammar and spelling, classroom and extracurricular reading, in fact, it does not stop in the lessons of all other subjects.

The existing textbooks can be used as the main tool for raising the pronunciation culture of young students, around which additional teaching aids should be concentrated. Additional tools include: a system of pronunciation exercises (in the form of additional exercises for textbook texts, as well as in the form of exercises on specially selected didactic material), pronunciation tables and posters; cards for individual work with students.

Although orthography and orthography are constantly in conflict, in fact they are not opponents, much less enemies, but allies and friends. Both orthography and orthography provide the communicative feature of speech culture, such as correctness. Without proper speech, oral and written communication between people is difficult.

Increasing pronunciation culture also means increasing children's spelling knowledge. The higher the culture of the spoken word, the more orthoepically correct students speak and write more correctly.

Keywords: orthography, habit, student, speech, program material, norm

GİRİŞ.

Qeyri-vahid tələffüz bizə qeyri-standart orfoqrafiyadan heç də az narahatlıq vermir. Təsəvvür edin ki, qeyri-bərabər olaraq yalnız bir sözü tələffüz edən insanlarla görüşür və danışırıq: biri "söhbət edir", digəri "hesablayır", üçüncüsü "yoxlayır", dördüncü "şok edir", beşinci "qıdıqlayır" və s. Aralarındakı ünsiyyət, əlbəttə ki, pozulmayacaq, lakin bunu hər bir həmsöhbət üçün rahat və xoş adlandırmaq çətindir. Düzdür, orfoqrafiya savadsızlığı bir anda diqqətimizi çəkirsə, deməli, orfoepiya savadsızlığına fikir verməməyi öyrənmişik. Uzun illər ibtidai məktəbdə orfoepiyaya diqqətsizlik əsl fəlakətə səbəb oldu: bir çox müəllimlər orfoepik, ədəbi tələffüzün kiçik yaşlı şagirdlərin orfoepiya bacarıqlarının formalaşmasına mane olduğuna qəti inanırlar. İbtidai məktəbdə xroniki hala gələn səslərin qorxusu belədir: ya qeyri-müəyyən eşidilir, sonra aydın tələffüz edilmir. Deməli, kiçik məktəblidə sözün orfoepik və orfoqrafik görünüşünü ayırd etmək bacarığının formalaşmaması, nəticədə tələffüz və orfoqrafiya uşağın şüurunda "bir-biri ilə uzlaşmayan iki düşmən elementə çevrilir. [6, s.224]

Orfoepiya ilə orfoqrafiya arasındakı əlaqə

Kiçik məktəblilərə Azərbaycan ədəbi tələffüzünün öyrədilməsində orfoepiya ilə orfoqrafiya arasındakı əlaqə ilk növbədə ibtidai siniflərdə qeyri-ənənəvi, spesifik olan sözlərin orfoepik və orfoqrafiya görünüşünün daimi, sistemli müqayisələrində özünü göstərir. Spesifiklik orfoepiyanın inkişafında orfoqrafiyaya xüsusilə diqqətli münasibətdədir. Uşaqların ədəbi tələffüzün tərbiyəsi prosesində orfoqrafiyaya xüsusi diqqət yetirilməsinə səbəb nədir? İbtidai sinif şagirdlərinin kövrəkliyi, formalaşmamış orfoqrafiya bacarıqları. Orfoepiya və orfoqrafiyanın bir orfoepiyanın maraqları naminə müntəzəm müqayisəsi kiçik yaşlı şagirdlərin orfoepiya bacarıqlarının möhkəmləndirilməsinə ciddi maneə ola bilər, buna görə də ibtidai sinif uşaqlarında hələ də formalaşan savadlı yazı bacarıqlarının "toxunulmazlığını" təmin etmək üçün müəyyən vasitələrə ehtiyac vardır.

Şagirdlərin kövrək orfoqrafik bacarıqlarını möhkəmləndirmək, daha dəqiqi, hətta “qorumaq” üçün ibtidai siniflərdə orfoepik iş elə aparılmalıdır ki, orfoqrafiyada birləşdirici, dərkedici məqamlar ön plana çəkilsin.

Orfoepiyanın tədrisinin planlaşdırılmış yolu kiçik yaşlı şagirdlərin iki növ nitq fəaliyyəti vasitəsilə orfoepik normaların mənimsənilməsini nəzərdə tutur: oxu (“hərfdən səsə...” və yazı (“... və geri”) orfoepik mənalı sözlər və qrammatik formalar. Aparıcı rol mütaliyəyə aiddir: oxu zamanı formalaşan orfoepik bacarıqlar uşaqların təbii şifahi nitqinə keçir, güclü bacarıqlara çevrilir.

İbtidai siniflərdə orfoepiyanın öyrədilməsində orfoepik məşqlər

İbtidai siniflərdə orfoepiyanın öyrədilməsinin xüsusi üsulu, öz növbəsində, xüsusi orfoepik məşqlər tələb edir. Vizual dəstəklə orfoepik məşqlər ibtidai sinif şagirdlərinin orfoepik savadına nail olmaq üçün əsas metodik vasitədir. Müəllim tərəfindən nümunəvi tələffüzün təqdimatı, sözlərin orfoepik görünüşünün uşaqlar tərəfindən təkrar istehsalı görünən söz əsasında həyata keçirilir. Yenidən diktə edilmiş orfoepiyanın səlahiyyətli qeydi uşaqları sözün hərfi tərkibinə qaytarır. Sözün vizual görünüşünə (bədi tələffüzün yazılışı ilə üst-üstə düşməsi halında) və ondan başlayaraq (sözün hərfi və səs tərkibi arasında uyğunsuzluq olduqda) əsaslanaraq, kiçik yaşlı şagirdlər qabiliyyəti mənimsəyirlər. Hər ikisinin uğurlu mənimsənilməsi üçün əsas olan imla və orfoqrafiyanı düzgün əlaqələndirməlidirlər. Orfoepiya ilə orfoqrafiyanı müqayisə edərkən yazılı və ya çap olunmuş sözə əsaslanmaq ibtidai sinif şagirdlərinin orfoqrafik bacarıqlarının qorunması yoludur.

Orfoepik məşqlər öz diqqət mərkəzində eyni deyil: bəziləri ədəbi tələffüzün əsas qaydaları ilə tanış olmaq, digərləri - alınan məlumatları birləşdirmək və lazımi imla bacarıqlarını formalaşdırmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Orfoepik norma ilə tanışlıq mərhələsində təcrid olunmuş sözlər didaktik material kimi çıxış edir ki, bu da şagirdlərin diqqətini bilavasitə öyrənilən hadisəyə yönəltməyə imkan verir. Bu cür materiallar qismən Azərbaycan dili dərslərlərində və oxumaq üçün kitablarda vardır.

Uşaq ədəbiyyatı klassiklərindən parçalar xüsusi yer tutur. Orfoepik məşqlər üçün nümunəvi dil materialı şagirdlərin estetik zövqünü inkişaf etdirir, linqvistik qabiliyyətlərini formalaşdırır. Maraqlı mətnlər uşaqlarda intellektual fəaliyyətlə yanaşı, işə müsbət emosional münasibət yaradır.

Orfoqrafiya vərdişləri üzərində işdə uşaqların orfoqrafiya lüğəti ilə işi mühüm rol oynayır. Lüğət orfoqrafiya adlansa da, bu o demək deyil ki, onun istifadəsi yalnız orfoqrafiya ilə məhdudlaşmalıdır. Lüğət öz təyinatına görə çoxfunksiyalıdır, çünki burada təkcə sözlərdə yoxlanılmamış sait və samitlərin yazılışı haqqında deyil, həm də sözlərin kontekstdə düzgün tələffüzü, dəyişdirilməsi və istifadəsi, nəhayət, bəzilərinin mənalarının şərhə haqqında da məlumatlar verilir. Bu qədər zəruri və son dərəcə vacib məlumatı diqqətsiz buraxmaq sadəcə ehtiyatsızlıqdır. Ana dilinin tədrisində ibtidai siniflər üçün nəzərdə tutulan linqvistik lüğətin arxa planda, hətta üçüncü planda qalmasına biganə qalmaq olmaz. Çətin sözlərdən ibarət heç bir öz-özünə hazırlanmış lüğətlər, hətta Azərbaycan dili dərsliyinin sonundakı lüğətlər də uşağı böyükklərdəki kimi real lüğətlə əvəz edə bilmir. Azərbaycan dili dərslərində daim lüğətdən istifadə etmək, kömək və məsləhət almaq üçün ona müntəzəm müraciət etmək hər bir insan üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən kitabla işləmək bacarığının formalaşmasına kömək edəcəkdir. İbtidai məktəb yaşından başlayaraq lüğətlə işləmək mədəniyyəti aşılanmalıdır. Uşağın sadıq dostu ilə olduğu kimi lüğətlə ünsiyyət qurmağa aludə olmasına icazə vermək lazımdır. Qoy “Orfoqrafiya lüğəti” təkcə dilin müəyyən konkret məsələlərinə dair məlumat kitabçası deyil, həm də şagirdlərin şifahi və yazılı nitqinin təkmilləşdirilməsi üçün əsl bələdçi olsun. Bunu etmək üçün

uşaqlara sadəcə lüğətə baxmağı deyil, səylə, qərəzli baxmağı öyrətməli, sözlərin arxasındakı o "hiss qığılcımlarını" görməyə öyrətmək lazımdır.

NƏTİCƏ.

Qrammatika və orfoqrafiya dərslərində xüsusi orfoepik məşqlər aparılır. Savadlılığın tədrisi dövrü propedevtik hesab olunur, onun vəzifəsi uşaqları ana dili dərslərində orfoepiya faktlarını fəal və şüurlu qavramağa hazırlamaqdır. Propedevtik mərhələdə kiçik yaşlı şagirdlər tərəfindən orfoepik normaların mənimsənilməsi müəllimin nümunəvi şifahi nitqini təqlid etməklə həyata keçirilir. Sonrakı orfoepik işdə uşaqların təqlid fəaliyyəti getdikcə daha mənalı olur, ədəbi tələffüz normalarını mənimsəmək üçün şüurlu hərəkətlərə çevrilir. Dördüncü sinifdə (dörd illik ibtidai məktəbdə) orfoepik işin düzgün tərtib edilməsi ilə şagirdlər artıq əvvəllər öyrəndiklərini ümumiləşdirməyə, sistemləşdirməyə və dərinləşdirməyə imkan verən müəyyən bir təcrübə toplayırlar.

Orfoepik məşqlərin tipologiyası kiçik yaşlı şagirdlərin mənimsəmə mövzusunda çevrilən orfoepik hadisələrin təbiətindən asılıdır. Sözlün yazılışı ilə ədəbi tələffüzün təsadüf və divergensiya hallarını məhdudlaşdıraraq, orfoepik məşqlərin iki növünü ayırd edirik: orfoepik məşğələlərin orfoqrafiyasına uyğun tələffüz məşqləri; yazının əksinə olaraq tələffüzdə məşqlər.

REFERENCES:

1. Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2013. 277 s.
2. Cəfərova N.B. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2016, ADPU. 403 s.
3. Dəmirçizadə Ə.A. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. Bakı, 1969.
4. Seyidova F. Qaydalı oyunlar. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Bakı, 2018.
5. Бондаренко А. А., Калининчук М. Л. Формирование навыков литературного произношения у младших школьников. М., Просвещение, 1990 г

WAYS TO IMPROVE THE ENVIRONMENTAL COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS

M.Rakhmetova

Department of Physics and Technology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

B.Abykanova

Department of Physics and technical disciplines, Atyrau University named after Kh. Dosmukhamedov, Atyrau, Kazakhstan

A.Çoruh

Faculty of Science. Department of Physics, Sakarya University, Serdivan-Sakarya, Turkey

ABSTRACT.

The training of modern specialists to environmental competence should be up-to-date and use the latest methods and methodologies in universities, as the environmental situation in the country and around the world is becoming more complicated. It is a good idea to use management techniques as methods of teaching university students. It is also worth involving students not only in educational international projects, but also in research projects. This paper

analyzes the method of teaching students through project activities. Project activities provide great opportunities for the development of students' creative abilities, the formation of a personality that is fluent in the physical and technical principles and environmental problems of energy.

The paper examines the involvement of students in project work on social, economic and environmental issues with involvement in group work as a means of improving the level of environmental training in modern conditions. To implement and achieve the goals of sustainable development, one of the leading ideas of the modernization of education is the formation of an environmentally competent personality. The development of environmental competence of future physics teachers in universities is the formation of a personality capable of directing the relations of "society and man" and "man and nature" to effective environmental activities. It is an integrated indicator of personality quality, based on human-acquired environmental knowledge, skills, concepts of environmental value, environmentally significant qualities and experience of environmental activities. In the course of the study, a pedagogical experiment was conducted on the basis of the Faculty of Physics and Mathematics of the Atyrau University named after Kh. Dosmukhamedov, Atyrau, Kazakhstan on the formation of environmental competence of students in project activities. Project activities provide an expansion of the horizons of students, contribute to the manifestation of their activity and initiative, makes it possible to demonstrate their abilities. It also allows you to combine the development of the environmental orientation of the personality of the future teacher with the experience of environmental activity as a subject, that is, it ensures the implementation of the conditions necessary for the formation of environmental competence of students.

Keywords: Environmental education, environmental competence, physics, training of the future teacher, project activities

INTRODUCTION.

Currently, in the context of the need to improve the efficiency of the higher education system, which is one of the main factors in ensuring sustainable growth and development of the economy of the Republic of Kazakhstan, high demands are placed on the qualitative training of specialists, including future teachers. In the Address of the President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev "Kazakhstan in new conditions: a period of action": "environmental protection and environmental development are in the first plan of the agenda. Particular attention should be paid to the environmental education of the younger generation, schools and universities" [1], as well as the need to form a unified environmental policy aimed at strengthening environmental values in society, designed to systematically solve a number of problems in the country and give impetus to the environmental protection system. Normative documents that are the legal basis for environmental education and upbringing are contained in the "Environmental Code" of the Republic of Kazakhstan [2], "Kazakhstan 2030 for Sustainable Development" [3] and "Kazakhstan-2050" [4] in strategic development programs: environmental protection to create favorable conditions for human life and health, development and development of our people "ecological orientation" in productive education and upbringing of the younger generation is designated as political a requirement in the field of continuing education, at the state level. A comprehensive research work on the differentiation of effective ways and methods of environmental education and personality upbringing and raising the level of the problem of its upbringing was carried out by scientists from a number of CIS countries: A. N. Kochergin , A. N. Zakhlebny, S. D. Deryabo, N. A. Ryzhova, I. D. Zverev, A. V. Gagarin

and others. Also in environmental education and upbringing, the formation of content, organizational ways and methods of mastering by students the basics of science "nature-man-society" U. T. Tanabayev, N. Sarybekov, A. D. Boltaev, D. N. Sarybekov, K. Zh. Buzaubakova, A. E. Mankesh, D. Childebayev and others[5].

The changes taking place in the world in the field of education, correlated with the global task of ensuring the entry of a person into the social world, his productive adaptation in this world, make it necessary to raise the question of providing the educational process with more complete socially integrated results. As a general definition of such an integral socio-personal-behavioral phenomenon as a result of education in the totality of motivational-value, cognitive components, the concept of "competence" acted. The changes taking place in the world in the field of education, correlated with the global task of ensuring the entry of a person into the social world, his productive adaptation in this world, make it necessary to raise the question of providing the educational process with more complete socially integrated results. As a general definition of such an integral socio-personal-behavioral phenomenon as a result of education in the totality of motivational-value, cognitive components, the concept of "competence" acted. Gupta pointed out that competencies are defined as "knowledge, skills, attitudes, values, motivations and beliefs people need in order to be successful in a job" [6]. Based on studies of the country, we are convinced that the professional competence of the future specialist is determined by the level of his professional knowledge and individual abilities, self-improvement, integrative creative and responsible attitude to any business.

Although these works consider the problem of the development of environmental education in training from different angles, the environmental education of students through physics is partially studied. In this direction, a methodological complex for improving the environmental competence of students has been developed and tested. The methodological basis of the complex is the theory of knowledge; theory of development and formation of the personality as an active, creative, socially adapted personality; modern theories of environmental education; the theory of a single pedagogical process, a systematic approach to the study of new equipment and production technology[7]. The novelty of the program in the system of specialized training is to expand subject competencies in physics through practice-oriented methods of cognitive activity that increase the cognitive interest of students with the help of a motivational approach and empirical methods. In the lessons of the optional course, the following teaching methods are used: teacher's explanation, reports of students, discussion of reports on some issues of physics, problem solving, project work, excursions. Particular attention is paid to the methodology of seminars that allow teaching students to work with literature, selecting material for messages and reports. Students independently perform a lot of practical work, project work of a partially research nature, for example, determine the environmental impact of an electrolytic capacitor, study the biological impact of modern electronic devices, etc. Studies have shown that project work is closely related to the main course and relies on the implementation of interdisciplinary communication with other academic disciplines.

The purpose of the work is to theoretically substantiate and experimentally test the effectiveness of the use of the project method for the formation of environmental competence of university students on the example of studying the course "Sources of Alternative Energy".

The training of future physics teachers was carried out on the basis of a specially developed methodological system (programs, educational and methodological complexes, manuals and recommendations) to improve the environmental competence of students through the subject "Sources of Alternative Energy".

MATERIALS AND METHODS OF RESEARCH.

To carry out these works, the number of groups included in the experiment and students in them was established. The effectiveness of the proposed methodological system at the training stage was carried out through a comprehensive control. This is the determination of the level before and after the training of students according to the new methodological system;

students' answers to tests and questionnaires compiled on the basis of the materials of the applied content of the discipline "Sources of Alternative Energy";

the ability to set goals for the acquisition of skills in the application of the acquired knowledge in professional activities;

the ability to draw up tasks in accordance with the goal, taking into account the specifics of the content of the topic under consideration;

Part of this system was devoted to improving the environmental competence of students through mobilization for project work.

To this end, experimental (EG) and control (CG) groups for the experiment were identified. Before the experiment, the performance of some students in the control group was higher than that of students in the experimental group. The number of students who participated in the experiment-92, CG-47 and EG is 45. In one of the control and experimental groups, the educational material was transmitted on the basis of the traditional methodology, and in the other group, the educational material was transmitted using the author's teaching aids, classes were held on the author's methodological system. About the effectiveness of the methodological system developed by us, we made conclusions from written control work obtained in experimental and control groups.

RESULTS.

In order to determine the level of training of future teachers for environmental education, we conducted a survey of students, as a result of which we analyzed the answers to some questions: according to the knowledge of environmental education methods, only 20% answered "I know", 50% answered "I use, I do not know enough", 30% answered "I do not know, I do not use", knowledge of the forms of environmental education 20% "I know", 25% "I use, I do not know enough", 55% "I do not know, I do not use" methods of diagnosing environmental education, literacy of children only 30% "know", 30% "use, do not know enough", 40% answered: "I do not know, I do not use". At the end of the survey, we noticed: students know the concepts of "environmental literacy", "environmental consciousness", but have difficulties in applying methods and forms of training. The methodological complex presents lesson plans of environmental content, reports of environmental content, the program of the elective course, methods of project work, and as participants in project work, students were involved in project work in their disciplines.

As a result of the study, we identified the following stages in the implementation of the project method in the study of physics by students of Atyrau University. In the first section, students were divided into project groups and chose topics, developed project ideas, goals, objectives and plans. In the next section, students independently engaged in research. The main stage included independent work of students on projects; design of the resulting creative product. Students in the course of working on projects identified cause-and-effect relationships in the phenomenon, searched for the necessary evidence, structured the data obtained. The presentation stage included summing up the results of their design by students, their design, public presentation (presentation) of the results of projects.

As an example, here are some student projects. The project "Bicycle as an alternative source of energy". Project participants Zhakypbek B., Yesimov E., Muratova U., Tilemis F., Project goal: to determine the prospects for the use of bicycle energy. Objectives of the project:

- 1.To study the possibility of Atyrau's transition to bicycle energy.
- 2.Availability of devices, environmental impact determination.

Project forecast: bicycle energy has great economic and social prospects. It allows electricity to be produced simply by using mechanical energy. In normal living conditions, you can save on electricity bills.

Practical significance of the project: Creation and provision of a new type of bicycles to the residents of the city of Atyrau. If the number of supporters increases, exports to other cities will benefit the environment and the economy.

The theme of the next project was: "Where does the heat come from?". Authors of the student project Bekbolatova G., Sandibayeva A., Kaldybaeva P., Yessenov E.

Project objective: To determine the prospects for the use of geothermal energy in Kazakhstan. Consider the possibility of using geothermal energy in the future in the localities of Kazakhstan. Objectives of the project:

- 1.Demonstration of geothermal energy as an alternative energy source.
2. Identification of environmental problems of geothermal energy.
3. Determination of the current current state of the world geothermal energy
- 4.Acquaintance with geothermal energy production technologies.
- 5.Determine the advantages and disadvantages of using geothermal energy.
6. Prospects for the development of geothermal energy in Kazakhstan.
7. Resources of geothermal energy in Kazakhstan and technological scheme of their development.

Practical significance of the project: Providing the Atyrau region, the Republic of

Kazakhstan as a whole, small settlements with geothermal energy through special facilities. The

principle of operation of geothermal energy and the calculation of energy intensity.

The topic of the next project: The use of biofuels and its prospects in Kazakhstan. Participants of the project Kadralin A. and Ikram A. The relevance of biological fuel is an innovative direction of the economy of Kazakhstan, where the production and use of biofuels ensures safety for human life and health, environmental protection. Objective of the study: to determine the prospects for the use of biofuels in internal combustion engines Study objective:

1. Review of information on the use of biofuels from scientific information
2. Analysis of the main technologies for the use of biofuels
3. To present the project of application of biofuels in internal combustion engines

Students from different regions of Kazakhstan and neighboring republics study at our university. In the project works, we also consider environmental problems in the world, thereby instilling in students a careful attitude to nature, educating an ecological culture, and forming environmental competence. Thus, by applying the project method to form the environmental competence of students in the study of physics, we instill the concept of ecological culture. During the formative experiment, the positive dynamics of changes in the level of all criteria in the experimental group of students, in which the project method was tested, was noted. While in the control group of students it was not observed.

DISCUSSION AND CONCLUSION.

The process of improving environmental competencies organized in this way within the framework of the elective course "Alternative Sources" creates conditions for the effective formation of students' environmental knowledge and skills; leads to deepening and expanding physical knowledge, increasing the level of students' interest in the subject of physics and environmental problems, allows attracting students to active participation in environmental activities. To correct the damage caused by man to nature and prevent other possible negative human influences on nature, it is necessary to use not only science and technology, but also the socio-political capabilities of mankind, as well as economic and others, among which the most important is pedagogical and educational, since it is necessary to form the future generation with environmental guidelines now, at the stage of their education in school, university. Project work, including economic and environmental aspects of the electric power industry, involves not only deepening knowledge, but also further developing the qualifications of students. The issues of environmental pollution chosen for research in the course of electrodynamics are of great industrial and economic importance, and the involvement of students in scientific projects has had a positive impact on improving environmental literacy. As a result of the study, it was possible to determine the theoretical and normative foundations for improving the environmental knowledge of students. The importance and structure of environmental competence as an integrative personal education of a university student and as a result of environmental education are presented. During the study of the topic, the pedagogical potential of the project methodology for improving the efficiency of the formation of environmental competence of university students is shown. During the study of the subject, an explanation of the stages and content of student projects is offered.

The data obtained during the formative experiment confirmed that the use of the project method in the formation of environmental competence of university students gives the necessary results in accordance with modern requirements. In general, the tasks set in the study were solved, the goal was achieved. In this regard, the results of the study can be recommended for use in large-scale educational work of domestic higher educational institutions. We are confident that this study will make a certain contribution to the theory and methodology of higher education, including the problem of increasing the environmental competence of university students by means of projects.

REFERENCES

1. Kazakhstan in new conditions: Period of action, Message of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan // Sovereign Kazakhstan.- 2020, September - 16 p.
2. Code of the Republic of Kazakhstan] [Electronic resource], January 2, 2021. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K070000212_
- 3 Support for the implementation of sustainable development goals in Kazakhstan // <https://www.kz.undp.org/content/kazakhstan/kk/home/sustainable-developmentgoals.html> 03/16/2020.
- 4 The new political direction of the state with the "Kazakhstan-2050" Strategy // [https://adilet.zan.kz// https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1200002050_12.09.2020](https://adilet.zan.kz//https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1200002050_12.09.2020)
5. Rakhmetova M., Imashev G.«The development of ecological knowledge and skills in teaching physics courses», Monograph, Atyrau: : « Raz project » centre, 2020. – 132 p

6. Gupta Kavita. A practical guide for need assessment. San Francisco: John Wiley & Sons. Inc. 2001, DOI:[10.1002/pfi.4140400810](https://doi.org/10.1002/pfi.4140400810)
7. Imashev G. Innovative technologies of training in physics at high school, Monograph, Almaty: PH «Otan» ,2020. - 178 p.
8. Imashev G., Kuanbayeva B., Rakhmetova M., Salykbayeva Zh., Tulegenova A., Turkmenbayev A., Abdykerimova E., Mardanova L. Specialized Education As A New Stage In The Improvement Of Modern Education // Ad Alta-Journal Of Interdisciplinary Research. - 2020. – P. 6 -9.

QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR ÇAYLARININ MİNERALLAŞMASI

M.A.Abduyev, H.H.Əskərova, H.D.Əfəndiyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ÖZET.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur çaylarından götürülmüş su nümunələrinin 1976-cı ilədək aparılmış hidrokimyəvi analizlərinin nəticələri hidroloji illiklərdə, 1976-83-cü illər üçün nəticələr rüblük hidrokimyəvi bülletenlərdə, 1984-92-ci illər ərzində aparılmış analizlərin məlumatları isə illər üzrə səth sularının keyfiyyətinə dair toplularda nəşr olunmuşdur. Tədqiqat ərazisinin Ermənistan tərəfindən işğal olunması ilə əlaqədar çaylar üzərindəki hidrometrik məntəqələr 1988-ci ildən başlayaraq fəaliyyətini dayandırmışdır. Sonuncu fəaliyyətini dayandıran məntəqə Tərtərçay üzərindəki Kəlbəcər məntəqəsi olmuşdur. Bu məntəqədə su sərfi üzərində fasiləsiz aparılan müşahidələr 1949-1992-ci illəri (44 il) əhatə edir. 1992-ci ilədək aparılmış analizlərin və məntəqələrin sayının ərazi üzrə paylanması cədvəl 1-də verilmişdir.

Cədvəl 1

Ərazi, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur	Analizlərin sayı						əmə	
	25	5-50	1-100	01-150	51-200	200		
Məntəqənin sayı		5	3	3	1		9	00
%-lə	7	6	2	1	1	5		00

Cədvəldən görüldüyü kimi, 37% məntəqələrdə analizlərin sayı 50-dən, 63% məntəqələrdə isə 25-dən çoxdur. Bununla belə məntəqələrin 26%-də (5 məntəqə) analizlərin sayı 25-50 arasında dəyişir. 7 məntəqədə (37%) analizlərin sayı 25-ə qədər, 1 məntəqədə isə (5%) 150-dən çoxdur. Bütövlükdə işğaldan azad olunmuş ərazi çaylarından 1098 analiz götürülmüşdür. Aparılmış hidrokimyəvi müşahidələrin aylar və fəsillər üzrə paylanmasının nəticələri cədvəl 2-də verilmişdir.

Cədvəl 2

Ərazi	Aylar											
		I	II	V		I	II	III	X		I	II
Qarabağ və Şərqi Zəngəzur	,1	,8	,2	0,4	2,6	1,2	0,1	,7	,3	,5	,6	,5

Ən çox müşahidələr gursululuğun qalxma dövründə (34,2%) və may ayında (12,6%), ən az isə qıtsulu dövrdə (17,4%) və yanvarda (2,1%) aparılmışdır.

Hesablamaların nəticələri göstərir ki, çoxillik dövrdə orta illik minerallaşma 294 mq/litrə (Zabuxçay) 734 mq/litr (Oxçuçay) arasında dəyişir. İlin çox hissəsində qar və buzlarla örtülü olan, çayların mənbəyi yerləşən və antropogen təsirə az məruz qalan yüksək dağlıqda çay suları əsasən kiçik və orta minerallaşmaya malik olur. Bununla belə Yuxarı Qarabağın çay hövzələrində çətin parçalanan vulkanogen süxurların yayılması orta illik minerallaşmanın nisbətən kiçik qiymət alması ilə səciyyələnir. Mənsəbə doğru asan həll olunan dördüncü dövrün çökmə və qumlu-gilli süxurlarının yayılması, həmçinin təsərrüfat fəaliyyətinin təsirinin güclənməsi çay sularının orta illik minerallaşmasının yüksəlməsinə səbəb olur.

Çay sularının minerallaşması əsasən torpağın şoranlaşmasından asılı olur. Respublikanın dağlıq hissəsindən düzənliyə doğru torpaqların şoranlaşması artdığından çay sularının orta illik minerallaşması mənbədən mənsəbə doğru artır. Minerallaşma dərəcəsi çayın su sərfindən asılı olaraq dəyişir. Belə ki, su sərfinin minimum qiymətinə minerallaşmanın maksimum qiyməti uyğun gəlir və əksinə.

ABSTRACT.

Hydrochemical analysis results of water samples taken from Karabakh and East Zangezur rivers until 1976 were published in hydrology annuals, results of 1976-83 were published in quarterly hydrochemical bulletins, and data of analyzes made in 1984-92 were published. Investigations have been made on the quality of surface waters over the years. Due to the occupation of the research area by Armenia, hydrometric stations on the rivers have not been operating since 1988. The last stop was Kelbecer station in Tartarçay. Continuous observations of water consumption at this station cover the years 1949-1992 (44 years). The analysis made until 1992 and the distribution of the number of stations according to the regions are given in Table 1

Table 1.

Karabakh and Eastern Zangezur area	Number of analyses						lural	P
	25	5-50	1-100	01-150	51-200	200		
Number of precincts			3	3	1		9	100
%	7	6	6	6	5			100

As can be seen from the table, the number of analyzes is over 50 in 37% of the stations and over 25 in 63% of the stations. However, the number of analyzes varies between 25-50 in 26% of the stations (5 stations). The number of analyzes was up to 25 at 7 stations (37%), and more than 150 at 1 station (5%). A total of 1098 analyzes were taken from the rivers of the liberated territories. The results of the distribution of hydrochemical observations by months and seasons are given in Table 2.

Table 2

Area	Months											
		I	II	V		I	II	III	X		I	II

Karabakh and Eastern Zangezur	,1	,8	,2	0,4	2,6	1,2	0,1	,7	,3	,5	,6	,5
----------------------------------	----	----	----	-----	-----	-----	-----	----	----	----	----	----

The most observations were made at the peak of plenty of water (34.2%) and May (12.6%), the least during the less watery period (17.4%) and January (2.1%).

The results of the calculations show that the average annual mineralization over the multi-year period ranges from 294 mg/liter (Zabukhchay) to 734 mg/liter (Okhchuchay). During most of the year, the stream waters in the snow and ice-covered plateaus, where the source of the streams are located and less affected by the anthropogenic effect, have low and medium mineralization. However, the distribution of difficult-to-decompose volcanic rocks in the river basins of Upper Karabakh is characterized by a relatively small average annual mineralization value. The spread of sedimentary and sandy clay rocks of the Quaternary period, which are easy to dissolve, and the strengthening of the impact of economic activity, lead to an increase in the average annual mineralization of river waters.

The mineralization of river waters is mainly due to soil salinization. As soil salinization increases from the highlands of the republic towards the plain, the annual average mineralization of river waters increases from the source to the outlet. The degree of mineralization varies depending on the river's water consumption. Therefore, the minimum water consumption price corresponds to the maximum mineralization price and vice versa.

JEANETTE WINTERSON'IN *THE PASSION* ADLI ROMANININ POSTHÜMAN BİR OKUMASI

A POSTHUMAN READING OF JEANETTE WINTERSON'S *THE PASSION*

Öğretim Görevlisi Niğmet METİNOĞLU

Kastamonu Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu

0000-0003-0229-6338

ÖZET .

Homo sapiens, iki yüz bin yıl önce Dünya yüzeyinde belirmediğinden beri teknoloji ve onlara eşlik eden diğer türlerle hızla evrilmektedir. Esasında, ateşin keşfi ve evlerde kullanılması hominin evrimini hızlandırdı, insan beynini ve bilişsel yeteneklerini geliştirdi. Ateşin kontrol altına alınması ve evde kullanılmasıyla birlikte insan evriminin hızlanması, insan-teknoloji ilişkisinin yeniden düşünülmesini gerekli kılmaktadır çünkü uzun zamandır insanın teknolojiyi şekillendirdiği ve geliştirdiği, insan biyolojisini ve sosyal yaşamını şekillendirenin ise teknoloji olduğu düşünülmektedir. Winterson'ın üçüncü romanı *The Passion*, Napolyon Savaşları döneminde geçer. Roman, Henri'nin bakış açısından birinci şahıs anlatımıyla başlar. Romanın başkahramanı Henri, önce kileriyle ilgilenerek Napolyon'a hizmet eden, daha sonra sarhoşken yakalanan Napolyon'un aşısının yerini alan genç bir Fransız askeridir. Bir savaş döneminde geçen romanda defalarca kılıçlardan bahsedilmektedir. Kılıçlar insanların ateşin ısısını kullanarak şekillendirdikleri metalden ürettikleri silahlardandır. İnsana akıl bahşeden ateş, dünyanın haritasını da değiştirmesini sağlamıştır. Bir insan teknolojisi olarak, insanın bilinçli ve sorumlu bir varlık olarak gelişimini kolaylaştıran diğer teknolojik cihazların yaratılmasına yol açmıştır.

Bu anlamda, Jeanette Winterson'ın *The Passion*'ı, insan sonrası etik ve hümanizmin ötesinde düşünmeyi mümkün ve gerekli kılmak için uygun bir ortam sağlar.

Anahtar Kelimeler: Jeanette Winterson, *The Passion*, posthüman.

ABSTRACT

.Homo sapiens have been evolving rapidly ever since they appeared on the surface of the Earth two hundred thousand years ago side by side with the technology and their companion species. As a matter of fact, the discovery and the domestic use of fire accelerated hominin evolution expanding the human brain and developing its cognitive capabilities. The acceleration of the human evolution after the control and the domestic use of fire call for the rethinking of human-technology relationship because it has long been thought that humans shape and develop technology while it is technology that mold human biology and social life. *The Passion* is Winterson's third novel set in a time period of Napoleonic Wars. The novel opens with a first person narration through Henri's point of view. Henri, the protagonist of the novel, is a young French soldier who first serves Napoleon by taking care of his larder and later he replaces the cook of Napoleon who is caught drunk by himself. The novel is set in a time of war and swords are repeatedly mentioned in it. They are among the weapons humans fashioned out of metal which they mold using the heat of fire. Fire that bestowed intelligence to humans has enabled them to change the cartography of the world, as well. It, as a human technology itself, has led to the creation of other kinds of technological devices which have facilitated human development as a conscious and responsible being. In this sense, Jeanette Winterson's *The Passion* provides a suitable medium to render meditating on posthuman ethics and thinking beyond humanism possible and necessary.

Key Words: Jeanette Winterson, *The Passion*, posthuman.

HƏSƏN MIRZƏYEV POEZİYASINDA VƏTƏN HƏSRƏTİ

Xəyalə Həmidova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ÖZET.

Məqalədə görkəmli alim, professor Həsən Mirzəyevin poeziyasına nəzər salınır, onun əsas məzmununun mərkəzində Vətən həsrətinin dayandığı vurğulanır. Həsən Mirzə "Gəlməz" poemasında vətəninin hələ də qüdrətli olduğunu xatırladaraq, qardaş ölkənin onu daim dəstəklədiyini və bunun əbədi olaraq qalacağını bildirmişdir. Şairin ürəyinin titrəyişi, yaşadığı həyəcanlı anlar öz əksini tapmışdır. Sözüünün əvvəlində də, sonunda da haqsızlıqdan əziyyət çəkənlərin yanında olduğundan bəhs etmiş, insanların yurd yuvasından ayrı düşməsinə kədərləndiyini dilə gətirmişdir. Onun şerlərində həyatın anları sadə şəkildə insanlara çatdırılır. Şair dağların qoynunda keçirdiyi anları həssaslıqla xatırlayaraq uşaqlıq illərində gördüyü mənzərənin ən əziz xatirə olduğunu qeyd etmişdi. Onun ruhlandırıcı kəlamları və sənət əsərləri insanları xeyirxahlığa, saflığa çağırır, bəşər övladını haqq, ədalət və insanlıq yolunda birliyə və mübarizəyə səfərbər edir, düşüncə və ideyaları saflaşdırır, qəlbləri qorxudan, pis niyyətlərdən təmizləyir, beyni gücləndirir, saf mənəviyyətə səsləyirdi. Həsən Mirzə vətəninə, xalqına, torpağına bağlı olan, ürəyi daim sevinclə, kədərlə döyünən, Zəngəzur, Qarabağ, Dərələyəz, Göyçə, Təbriz kimi

böyük dünyanın kədərini qəlbində yaşadan və təəssüf ki, vətəninin qələbəsindən xəbərsiz olaraq dünyadan köçən əsl azərbaycanlı bir alim idi.

Açar sözlər: vətən həsrəti, yağı düşmən, ədəbi normalar, yurd, qardaş ölkə.

SUMMARY.

The article examines the poetry of prominent scientist, professor Hasan Mirzayev, and it is pointed out that the longing for the Motherland is at the center of its main content. Hasan Mirze in his poem “Gelmez” mentioned that his homeland is under the foothold and stated that the brotherly country always supports him and it will last forever. In his poetry, especially in the couplet "Derelayaz", the fire of the Motherland, the trembling of the poet and the exciting moments he experienced are reflected. The beginning and the ending of his word was a human who suffers from injustice and that is far from homeland. Here the moments of life are conveyed to the people in a simple way. The poet sensitively remembered the moments he spent in the mountains of the mountains and noted that the view he saw in his childhood was the most cherished memory. His inspiring words and art have been calling people to kindness and purity for centuries, mobilizing the human race to unity and struggle in the path of truth, justice and humanity, purifying thoughts and ideas, cleansing hearts from fear, evil intentions, strengthening brains and enreaching spirituality. Hasan Mirze was a person who attached to his homeland, his people, his land a true Azerbaijani whose heart always beat with joys and sorrows who cherishes the sorrows of the big world in his heart Zangazur, Garabakh, Derelayaz, Goyja, Tabriz and unfortunately passed away without being aware of the victory of his homeland.

Key words: grief of the homeland, murderous enemy, norms of the literature, hearth, fraternal country

Görkəmli alim, türkoloq, xalq şairi olan Həsən Mirzənin dərin məzmunlu şeirlərində Vətən yangısı, insan ürəyinin və təfəkkürünün ən ali hissləri öz əksini tapmışdır. Onun poeziyasında, xüsusilə "Dərələyəz" qoşmasında vətən yangısı, vətən həsrəti, onun bu misralarında ürəyinin döyüntüsünü, titrəyişi hiss olunmaqdadır. Dərələyəzin yağı düşmənin əlində olduğunu böyük ürək yangısı ilə ifadə edərək, öz yurduna gedə bilməməsini dilə gətirmişdir. Cəmiyyət həyatının bütün qatları onun qələmi ilə xalqa sadə yolla çatdırılmışdır:

Düşmən əlindəsən gələ bilmirəm,
Axan göz yaşını silə bilmirəm,
Dərd məni öldürür, ölə bilmirəm,
Aylarım olubdu il, Dərələyəz!
Sənsiz lal olubdu dil, Dərələyəz!!

Həsən Mirzə "Qalmaz" rədifli qoşmasında vətən torpaqlarının düşmən tapdağı altında olduğunu vurğulayaraq qardaş ölkə Türkiyənin hər zaman yanında olduğunu və yurdunun liderinin qüdrətli olduğunu sətiraltı misralarda ifadə etmişdir.:

Atatürkün qeyrətini bilir hay,
Səttərxanın cürətini bilir hay,
Heydərinin qüdrətini bilir hay,
Qorxma erler yurdu Xaçoya qalmaz.

Oxucularının mənəvi mədəni qidasına böyük həssaslıqla yanaşan şair ədəbi normalara böyük həssaslıqla yanaşmışdır və (onların) bütün kütlənin tam anlaya biləcəyi diqqət çəkən əsərlər yaratmışdır.

Süsənli-sünbüllü yaşıl yaylaqlar

Lilparlı, yarpızlı şır-şır bulaqlar,
Dədəm Qorqud gəzən qədim oylaqlar,
Həsən dəyər heç vaxt Maşoya qalmaz,
Vətən Dərələyəz Xaçoya qalmaz.

Şair "Dağlar" gəraylısında uşaqlığında gördüyü dağların həsrətini çəkərək o illərə qayıtmaq istədiyini, bu dağlarda keçirdiyi anları həssaslıqla dilə gətirmişdir və onların qoynunda şahidi olduğu bu mənzərənin uşaqlığının ən əziz xatirəsi olduğunu qeyd etmişdir:

Uşaqlığım ən xoş çağım,
Sənde keçib, sende dağlar.
Ətəyində bağça, bağım,
Qalıb məndən gəndə, dağlar!

O ana ilə vətən anlayışlarınınin vəhdətdə olduğunu anasının da vətən həsrəti çəkdiyini böyük təssüf hissi ilə dilə gətirmişdir:

Qərrib məzarlıqda qaldın, ay Ana!
Qərrib eldə vətən deyib ağladın
Nalə çəkdi ürəkləri dağladın,
Gecə gündüz başa qara bağladın,
Alovlandın, yandın, yandın, ay Ana!

Bu misralarda aydın görünür ki, o daim vətəninin düşmən tapdığı altında olmasından daim böyük həyəcanla, ürək ağrısı ilə söz açmış, bu həsrətin bitəcəyi anı səbirsizliklə gözləmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Mirzəyev H.I. "Dərələyəz folkloru" Bakı, Elm, 2006, 768 s.
2. Mirzəyev H.I "Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı, Elm, Bakı, 2004, 855 s.
3. Azərbaycan jurnalı, N6; 2006
4. Mirzəyev H.I. "Hamı o səndəki el, Dərələyəz", Elm, 2007, 800 s.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA ZAHİD XƏLİL YARADIĞILIĞINA ELMİ-NƏZƏRİ BAXIŞ SCIENTIFIC AND THEORETICAL LOOK AT THE CREATIVITY OF ZAHİD KHALİL IN AZERBAIJAN LITERATURE

Ayətəxan Ziyad (İsgəndərov)

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Elmi işçi.

<https://orcid.org/0000-0002-0034-6736>

ÖZET.

Küçük çocukların kalbine yakın olan ve onların yurttaş olarak şekillenmesinde önemli rol oynayabilecek eserler yaratma sorunu, sadece edebiyat araştırmalarının değil, çocuklar için yazan şair ve nesir yazarlarının da her zaman ilgi odağı olmuştur.

Akademisyen Mammadjafar Jafarov "İki kongre arasında Azərbaycan çocuk edebiyatı" makalesinde, Rasul Rza "Benim fikrim" kitabında, Gara Namazov "Azərbaycan çocuk edebiyatı" ders kitabında, Jamal Ahmadov "Çocuk edebiyatı - temaları" makalesinde, trendler", Rus yazar Maxim Gorky " "Çocuklar için Edebiyat" (vb.) makalesinde bu sorunu ayrıntılı olarak tartışılar.

Okul çocuğu Zahid Halilov, tüm bunlardan habersiz, ama belli bir duygunun çağrısıyla, edebiyata bu kalıp yargıları yıkan bir şiir ("Vatanım") ile geldi. Bu dönemde, "Başarılı Yol" olarak yaratıcılığıyla ilgili ilk makale yayınlandı. 1969'da yayınlanan "Uçan Lambalar"dan bu yana hakkında inceleme yazısı yazılmayan ya da edebiyat eleştirisinin dikkatini çekmeyen kitap çıkmamıştır. Özellikle 50., 60. 70. ve 80 yıl dönümlerinde yaratıcılığı daha geniş bir formatta araştırma düzeyine getirilmiş, cumhuriyetin önde gelen yazarları, şairleri ve yazarları, gazeteciler veya yaratıcılıkları hakkında makaleler yazılmıştır. toplanarak okuyuculara ulaştırılmıştır.

Makalenin amacı, mümkün olduğu kadar edebiyat eleştirmenleri tarafından Z.Khalil'in çocuk eserlerinin edebi ve eleştirel görüşlerini toplamak ve okuyucuya bu çocuk yazarı hakkında en eksiksiz ve olgun bilgileri sunmaktır.

Makalemizde Z.Khalil'in yaratıcılığı hakkında araştırmacıların yarı teorik görüşleri incelenmekte ve okuyucuya sunulmaktadır. Bu içerikte konuyu oluşturarak 60 yılı aşkın süredir başarılı bir şekilde yaratıcı olan mesleği gazetecilik; şair, nesir yazarı, oyun yazarı, edebiyat eleştirmeni olarak; Niyetimiz, ömrünün 50 yıldan fazlasını öğretmenlik ve sanat gibi şerefli bir alana adanmış bir Azerbaycanlı aydın hakkında mükemmel göstergelerle dolu gerçekleri okuyucunun takdirine sunmaktır.

Z.Khalil çocuklar için yazmaya başlayınca Azerbaycan'ın zorla ilhak ettiği eski SSCB'de zaten "Stalinizm kalıntısı" olan atmosferin gerilimi kısmen yatıştı, ideolojik prangalar gevşetildi ve demokratik eğilimler " filiz" eski SSCB literatüründe bir bütün olarak. Bu dönemde Azerbaycan çocuk edebiyatında kendini ispatlamış Abbas Şahhat, Süleyman Sani Ahundov, Abdulla Şaig gibi yazarlar varsa, 60'lı yıllarda Hanım Ana Alibeyli, Teymur Elçin, Tofiq Mutallibov, İlyas Tapdig gibi çocuk yazarları oluşmuştur. 20. yüzyıl. İkincisi, 1950'lerin Rus edebi mücahitlerinin yarattıkları tarafından "beslendi" ve Sovyet ideolojisinden farklı (yeni) bir edebiyat yaratmak için hiçbir çabadan kaçınmadı.

Z. Khalil bu köklere dayanmaktadır - Rus edebiyatının devleri Korney Chukovsky, Samuil Marshak, Arkady Gaidar, Sergey Mikhalkov ve diğerleri, Danimarkalı yazar Hans Christian Andersen, İtalyan yazar ve gazeteci Johnny Rodari, Alman yazarlar Yakov ve Wilhelm Grimm. tanınmış bir temel üzerinde başarı bulan ve Azerbaycan edebiyat tarihinde özel bir iz bırakan 60'lar adı ile şimdiden "yeni edebiyat" oluşturmaya başlamış ve çocuk edebiyatına gelmiştir [9. Sayfa: 4].

Azerbaycan çocuk edebiyatı araştırmacılarından Fuzuli Asgarlı, "Zahid Halil'in Hayatı ve Yaratıcılığı" adlı makalesinde 1960'lı yılları şu şekilde karakterize etmektedir: nesir genişlemiş, sosyalist gerçekçiliğin "for-maca ulusal", "içerik olarak sosyalist" sloganı, edebiyatın "pençesinden" kurtulmaya çalışan, insan öznelerini edebiyata sokmaya çalışan, yeni fikirleri ifade etme arzusuyla yanan, yeni tonlar var. doğuştan gelen yetenek sahiplerinin yaratıcılığında görünmeye başladı. ...60'lı yıllarda çocuk edebiyatının karşı karşıya kaldığı ve çözümü beklenen edebi sorunların kaderi, edebiyata yeni bir biçim ve içerik getirme arzusuyla yaşayan, ileri görüşlü psikolog-yazarların güçlü kalemine bağlıydı. , yeni bir sanatsal stil" [8 a . Sayfa 23-24].

Kendi sanatsal özellikleri, tema paleti, içerik, form, fikir-sanatsal ritim vb. Azerbaycan'da Azerbaycan çocuk edebiyatının gelişmesinde, Rus çocuk edebiyatının yanı sıra dünyanın birçok milletinin çocuk edebiyatında kendini kanıtlamış olan Z. Halil, Azerbaycan çocuk edebiyatının gelişmesinde eşsiz bir role sahip olmuştur. 1960'lar ve sonrası.

Z.Halil Azerbaycan çocuk edebiyatının gelişmesinde hangi esasları oluşturabildi? Onun yaratıcılığının özellikleri edebiyat eleştirmenleri tarafından nasıl değerlendirilir? Makale, Azerbaycan çocuk edebiyatında yazarın konumu, Azerbaycan edebi çalışmalarında Z. Halil'in eserlerine bilimsel-teorik tutumu hakkında konuşuyor.

Anahtar kelimeler: konu, yazar, şiir, ritim, araştırmacı, bilimsel-kuramsal bakış, konu, imaj.

ABSTRACT.

The problem of creating works that are close to the hearts of young children and that can play an important role in shaping them as citizens has always been the focus of attention not only of literary studies, but also of poets and prose writers who write for children.

Academician Mammadjafar Jafarov in the article "Azerbaijan children's literature between the two congresses", Rasul Rza in the book "My opinion" [11.] Gara Namazov in the textbook "Azerbaijan children's literature", Jamal Ahmadov in the article "Children's literature - themes", trends", Russian writer Maxim Gorky " They discussed this issue in detail in the article "Literature for Children" (etc.).

Schoolboy Zahid Khalilov, unaware of all this, but with the call of a certain emotion, came to literature with a poem ("My Homeland") that broke these stereotypes. It was during this period that the first article about his creativity, called "Path to Success", was published. Since "Flying Lamps" published in 1969, there has not been a book that has not been written about or that has not attracted the attention of literary criticism. Especially in the 50th, 60th, 70th and 80th anniversaries, his creativity was brought to a research level in a larger format, and articles were written about the leading writers, poets and writers of the republic, journalists or their creativity. collected and sent to readers.

The purpose of the article is to collect as much as possible literary and critical views on children's works of Z.Khalil by literary critics and to provide the reader with the most complete and mature information about this children's writer.

In our article, the semi-theoretical views of researchers about the creativity of Z.Khalil are examined and presented to the reader. By creating the subject in this content, the profession of journalism, which has been successfully creative for more than 60 years; as a poet, prose writer, playwright, literary critic; Our intention is to present to the reader the facts full of excellent indications about an Azerbaijani intellectual who devoted more than 50 years of his life to an honorable field such as teaching and art.

When Z.Khalil began to write for children, the tension of the atmosphere, which was already a "remnant of Stalinism" in the former USSR, which Azerbaijan had forcibly annexed, partially subsided, ideological shackles were loosened, and democratic tendencies "sprout" in the literature of the former USSR as a whole. In this period, if there are writers such as Abbas Shahhat, Süleyman Sani Akhundov, Abdulla Shaig who have proven themselves in Azerbaijani children's literature, children's writers such as Hanım Ana Alibeyli, Teymur Elçin, Tofiq Mutallibov, İlyas Tapdig were formed in the 60s. 20th century. Secondly, it was "fed" by the creations of the Russian literary mujahideen of the 1950s and spared no effort to create a (new) literature different from Soviet ideology.

Z. Khalil is rooted in these roots - the giants of Russian literature Korney Chukovsky, Samuil Marshak, Arkady Gaidar, Sergey Mikhalkov and others, Danish writer Hans Christian Andersen, Italian writer and journalist Johnny Rodari, German writers Yakov and Wilhelm Grimm. With the name of the 60s, which found success on a well-known basis and left a special mark in the history of Azerbaijani literature, it has already started to create "new literature" and has come to children's literature [9. Page: 4].

Fuzuli Asgarlı, a researcher of children's literature in Azerbaijan, characterizes the 1960s in his article "The Life and Creativity of Zahid Halil" as follows: prose expanded, the slogan of

socialist realism "for-maca national", "socialist in content", literature "from the claw". There are new tones trying to get rid of them, trying to introduce human subjects into literature, burning with the desire to express new ideas. began to appear in the creativity of innate talent. The fate of the literary problems that children's literature faced and expected to be solved in the 60s depended on the strong hand of forward-thinking psychologist-writers who lived with the desire to bring a new form and content to literature. , a new artistic style" [8 a. Pages 23-24].

Its artistic features, theme palette, content, form, idea-artistic rhythm etc. Z. Khalil, who proved himself in the development of Azerbaijani children's literature in Azerbaijan, in the children's literature of many nations of the world, as well as in Russian children's literature, had a unique role in the development of Azerbaijani children's literature. 1960s and later.

What principles could Z.Khalil create in the development of Azerbaijani children's literature? How are the features of his creativity evaluated by literary critics? The article talks about the author's position in Azerbaijani children's literature, his scientific-theoretical attitude to the works of Z. Khalil in Azerbaijani literary works.

Keyword: the topic, writer, poem, rhythm, scientific – theoretical view, story, the image.

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Azyaşlı uşaqların ürayincə olan və sözün həqiqi mənasında onların vətəndaş kimi formalaşmalarında əhəmiyyətli rol oynaya biləcək əsərlər yaradılması problemi bütün zamanlarda nəinki uşaqlar və balacalar üçün yazan şair və nasirlərin, bütövlükdə ədəbiyyatşünaslığın diqqət mərkəzində olmuşdur.

Akademik Məmmədcəfər Cəfərov “İki qurultay arasında Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı” məqaləsində, Rəsul Rza “Mənim fikrimcə” kitabında, Qara Namazov “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı” dərslində, Camal Əhmədov “Uşaq ədəbiyyatı – mövzular, axarlar” məqaləsində, rus yazıçısı Maksim Qorki “Uşaqlara ədəbiyyat” məqaləsində (və s.) bu problemdən geniş bəhs etmişlər.

Məktəbli Zahid Xəlilov ədəbiyyata bütün bunlardan xəbərsiz, ancaq bu stereotipləri dağdan bir şeirlə (“Vətənim”) gəlib. Yaradıcılığı haqqında “Uğurlu yol” qismində ilk məqalə məhz bu dövrdə dərc olunub. 1969-cu ildə nəşr edilən “Uçan çıraqlar”dan tutmuş bugünə qədər elə bir kitabı olmayıb ki, haqqında resenziya mövqeli məqalə yazılmasın, yaxud ədəbi tənqidin diqqətini cəlb etməsin. Xüsusilə 50 illik, 60 illik, 70 illik və 80 illik yubiley günlərində respublikanın görkəmli ədəbiyyatşünasları, şair və nasirləri, jurnalistlər haqqında məqalələr yazmış, qələmə alınan məqalələr bir yerə cəm edilərək toplu halında oxuculara çatdırılmışdır. Yaradıcılığı xüsusilə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Füzuli Əsgərli, Ayətəlxan Ziyad İsgəndərov, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şöhrət Məmmədova, rus tənqidçiləri İqor Motyaşov və Yuri Kuşak tərəfindən daha geniş formatda tədqiq olunmuşdur.

Məqalədən məqsəd ədəbiyyatşünasların Z.Xəlilin uşaq əsərləri haqqında ədəbi-tənqidi mülahizələrini imkan daxilində bir yerə cəm etmək, oxucuya bu uşaq yazıçısı haqqında mümkün qədər dolğun, yetkin bilgi verməkdir.

Mövzunu bu məzmununda ərsəyə gətirməklə təqribən 60 ildən artıq müvəffəqiyyətli yaradıcılıq yolu keçmiş ixtisasca jurnalist; qələm sahibi olaraq şair, nasir, dramaturq, ədəbiyyatşünas; peşə, sənət baxımından omrünün 50 ilindən çoxunu müəllimlik kimi şərəfli bir sahəyə həsr etmiş bir Azərbaycan ziyalı haqqında mükəmməl göstəricilərlə dolu həqiqətləri oxucu mühakiməsinə çatdırmaqdır niyyətimiz.

Z.Xəlil uşaqlar üçün yazmağa başlayanda Azərbaycanın da zorən ilhaq edildiyi keçmiş SSRİ-də artıq “stalinizmin yadigarı” olan ab-havanın gərginliyi qismən avazımağa, ideoloji buxovlar səngiməyə, bütövlükdə keçmiş SSRİ ədəbiyyatında demokratik meyllər “cücərməyə” başlamışdı. Bu dövrdə əgər Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında özünü təsdiq etmiş Abbas Səhhət, Süleyman Sani Axundov, Abdulla Şaiq kimi qələm sahibləri var idisə, XX əsrin 60-cı illərinin Xanımana Əlibəyli, Teymur Elçin, Tofiq Mütəllibov, İlyas Tapdıq kimi uşaq yazıçıları formalaşmışdı. Hansı ki, sonuncular 1950-ci illər rus ədəbiyyatı mücahidlərinin yaradıcılıqlarından “qidalanaraq” sovet məfkurəsindən fərqli (yeni) ədəbiyyat yaratmaq üçün söylərini əsirgəmərdilər.

Z.Xəlil bu köklər üzərində - rus ədəbiyyatının nəhəngləri Korney Çukovski, Samuil Marşak, Arkadi Qaydar, Sergey Mixalkov və digərlərinin, Danimarka yazıçısı Hans Kristian Andersen, italyalı yazıçı və jurnalist Conni Rodari, alman yazıçıları Yakov və Vilhelm Qrimm qardaşlarının adları ilə bəlli bünövrə üzərində pərvanış tapmış, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində “60-cılar” adı ilə xüsusi iz qoymuş bir nəslin artıq formalaşdırmağa başladığı “yeni ədəbiyyat” üzərində pöhrə götürüb uşaq ədəbiyyatına gəlmişdir [9. s.4].

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının tədqiqatçılarından Füzuli Əsgərli “Zahid Xəlilin həyatı və yaradıcılığı” adlı məqaləsində 1960-cı illəri belə xarakterizə edir: “XX əsrin 60-cı illərində və sonrakı onilliklərdə Azərbaycan uşaq nəsrinin mövzu dairəsi genişlənmiş, sosialist realizminin “formaca milli, məzmunca sosialist” şüarlı ədəbiyyatının “pəncəsindən” xilas olmağa çalışan, bəşəri mövzuları ədəbiyyata gətirməyə cəhd edən, yeni fikir demək istəyi ilə alışıb-yanan fitri istedad sahiblərinin yaradıcılığında yeni çalarlar görünməyə başlamışdır. ...Artıq 60-cı illərdə uşaq ədəbiyyatının qarşısında dayanmış həlli gözlənilən ədəbi problemlərin taleyi mütərəqqi fikirlə, ədəbiyyata yeni forma və məzmun, yeni bədii üslub gətirmək arzusu ilə yaşayan psixoloq-yazıçıların qüdrətli qələmindən asılı idi” [8 a. Səh. 23-24].

Öz sənətkarlıq xüsusiyyətləri, mövzu palitrası, məzmun, forma, ideya-bədii ritmi və s. özəllikləri ilə diqqət çəkən 1960-cı illər və ondan sonrakı dövr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafında Azərbaycanda, rus uşaq ədəbiyyatında, eləcə də bir çox başqa dünya xalqlarının uşaq ədəbiyyatında özünü təsdiq etmiş Z.Xəlilin özünəməxsus rolu olmuşdur.

Z.Xəlil Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafında hansı məziyyətləri formalaşdırma bilmək imkanında olmuşdur? Yaradıcılığında özəlliklər ədəbiyyatşünaslar tərəfindən necə qiymətləndirilir? Məqalədə yazıçının Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında mövqeyindən, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Z.Xəlil yaradıcılığına elmi-nəzəri münasibətdən bəhs olunur.

ARAŞDIRMA

Zahid Xəlilin yaradıcılığını sirli, qapısı qıfılbənd bir mücrüyə bənzətmək olar. İlk dəfə bu “mücrü”nün hansı “sirlərlə” dolu olduğuna vəqif olub böyük ədəbiyyata sirli bir dünyanın gəldiyini Azərbaycan oxucusuna “Vətənim” adlı ilk şeirinin çapından (*şeir Z.Xəlilov X sinifdə oxuyarkən çap edilib*) cəmi iki il sonra “Yeni Yevlax” rayon qəzetinin əməkdaşı Məmməd Qəhrəman soruşmuşdur. Hansı ki onda hələ Zahid Xəlil yox, Zahid Xəlilov idi: “Zahid ifadələri sərrast, sözü yerində deməyi bacarır. O, həyatımızda baş verən yenilikləri görməklə kifayətlənmir, bu yenilikləri şeirlərində əks etdirmək eşqi ilə alışıb alovlanır” [10].

M.Qəhrəmanın 18 yaşlı gəncin şeirlərində gördükləri hansı məziyyətlər idi?

Bizim bağçamıza bir çəmən düşüb,

Sürüşüb baharın çiynindən düşüb.

(“Çəmən”).

Yaxud

Ağaclar şabaş tökülür yollarına payızın,
Gəlib toyunu etsin neçə oğlanın, qızın.

[10. “Səfərdən gəlib”].

“Çəmən” şeiri 1968-ci ildə “Gəncliyin səsi” almanaxında, 1969-cu ildə Z.Xəlilin “Uçan çiraqlar” adlı ilk şeirlər toplusunda, 2008-ci ildə “Seçilmiş əsərləri”nin I cildində işıq üzü gördü.

Z.Xəlili balaca oxucularına bu qədərdə sevdiren, “yenilikçi uşaq yazıçısı” qismində keçmiş SSRİ-nin uşaq yazıçıları sırasında sayılıb-seçilənlərdən edən, dosent Vaqif Əliyevin yazdığı kimi, Z.Xəlilin “ümumi ədəbi prosesdə xüsusi imkanları ilə diqqəti cəlb edən” [6.] keyfiyyətləridir.

Hansılardır bu keyfiyyətlər: təbiilik; uşaq dünyasına nüfuz və bələdlilik; uşağın yaşına enib uşağın öz dilində, lakin uşağı təəccübləndirəcək qədərdə uşaq ilə həmsöhbət olmaq; yazdıqlarında inandırıcı olmayanları uşağa inandırmaq və bütün bunlara onu heyrləndirmək bacarığı; demək istədiklərini balaca oxucularına əyani görünüş qədərində təqdim və təlqin etmək səriştəsi; şeirlərindəki illüstrativlik; poetik effekt; dil şirinliyi; hüdudsuz yazıçı fantaziyası; rəngarəng fantastik boyalara malik sənət nümunələri yaratmağa qabil olması; alleqorik üsullardan məharətlə istifadə etmək qabiliyyəti; obrazlı söz və poetik fikirlər; əsərlərindəki zəngin bədii təsvir vasitələri; hadisə və predmetlərin poetik tərəflərini görmək və qələmə aldıqlarında bunu əyaniləşdirmək məharəti; ilk baxışda adi görünənlərə poetik məntiqinin gücü ilə bədiiyyət gətirmək istedadı; oxucusu ilə sakit, həlim, pıçıltı ilə “danışmaq” səriştəsi; hamının görə bilmədiyini heç kəsin qələmə ala bilməyəcəyi tərzdə ifadə etmək kimi xüsusiyyətlər!

Bütün bunlar və yaradıcılığında bunabənzər məziyyətlərdir Z.Xəlili daim görkəmli ədəbiyyatşünasların diqqət mərkəzində saxlayıb müxtəlif xarakter və psixologiyaya malik uşaq obrazlarının yaradıcısı kimi Azərbaycan və rus ədəbi tənqidinin mövzu hədəfi edən. Milli yaradıcılıq ənənələrini qorumaqla Qərb ədəbiyyatının özünəməxsusluqlarını xüsusi bacarıqla Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına transfer etmək səriştəsi Zahid Xəlili “yenilikçi uşaq yazıçısı” kimi şərəfli ad sahibi ucalığına ucaltmış, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatını başqa xalqlar arasında tanıdan, təbliğ edən söz müəllifinə çevirmişdir.

“1970-80-ci illərdə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının ideya-bədii istiqamətləri” mövzusunun tədqiqatçısı olan V.Əliyev uşaq nəsrinin 70-ci illərdəki inkişaf dinamikasını yeni bir mərhələ qismində dəyərləndirir: “...ədəbiyyat, o cümlədən uşaq ədəbiyyatı yeni bir mərhələyə qədəm qoymuşdur [6.].

V.Əliyevin qeyd etdiyi kimi, 1970-ci illərdə bu proses həqiqətən nəzərə çarpacaq dərəcədə güclənmişdi. Bu dövr ədəbiyyatında, eləcə də uşaq nəsrində ideya-bədii keyfiyyətlərlə yanaşı üç meyl diqqəti daha çox cəlb edir: a) folklor motivləri əsasında yaranan nəsr əsərlərinin janr və forma özünəməxsusluğu istiqamətində ənənə və novatorluğun qarşılıqlı əlaqəsi; b) alleqorik əsərlərdə müasirliyin bədii həlli və c) realist hekayə və povestlərin ideya-bədii xüsusiyyətləri. Z.Xəlil ilə Ə.Səmədov əsasən birinci və ikinci təmayülə üstünlük vermişlər. V.Əliyevin qənaətləri ilə razılaşaraq qeyd edək ki, adı çəkilən yazıçıların “nağıl-hekayələri bəzi ənənəvi xüsusiyyətləri ilə yanaşı, novatorluq keyfiyyətləri baxımından da diqqəti cəlb edir, uşaq nəsrində folklor motivlərinin yeni ədəbi mühit və konkret tarixi şəraitdə yaradıcı şəkildə davamının ən yaxşı nümunələri sırasında dayanırdılar”. Z.Xəlilin “Cırtanın nağılları” başlığı altında toplanmış nağıl-hekayələri bu cəhətdən bir sıra yeni forma və janr əlamətlərinə əsaslanan bədii nümunələr kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir” [6. s.126-127].

Bu yaradıcılıq xüsusiyyətlərinə görədir ki, görkəmli ədəbiyyatşünaslar - professor Əziz Şərif, akademiklər Məmmədcafər Cəfərov və Bəkir Nəbiyev, Camal Əhmədov, Musa Adilov, Xəlil Yusifli, yazıçı Elçin, Bağır Bağirov, Qara Namazov, Sədnik Paşayev, şair-publisist Hidayət (Orucov), Xasay Cabbarov, rus tənqidçiləri İqor Motyaşov, Yuri Kuşak, Marina Vlasova,

Marianna Yampolskaya, Pavel Ulyaşov, Natalya Filanova və bir çox başqaları onun yaradıcılığı haqqında yüksək fikirdə olmuşlar.

M.Qəhrəmandan sonra pedaqoji elmlər üzrə fəlsəfə doktoru Dursun Məmmədov “Uçan çiraqlar” haqqında söz” [7], filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Aydın Hacıyev “Uçan çiraqlar” [3] adlı məqalələri ilə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına Z.Xəlil adında gənc bir istedadın gəlişinin müjdəçisi olmuşlar.

Kiçik aşarlarla böyük qapılar açılır. Bu, təkzibedilməzdir. Əsası bu “açarı” ələ götürmək bacarığıdır ki, Z.Xəlil hələ X sinifdə oxuyarkən bu açarı ələ götürməyə müyəssər olmuşdu. Bəlli xeyir-dualardan və ədəbi tənqidin sağlam münasibətindən də aydın görünür ki, Z.Xəlil “ələ götürməyə müvəffəq olduğu bu açarı” üz tutduğu qapıya nəinki salmağı bacarmış, hətta bu qapının kandarından keçib açar saldığı “otağın” sakinlərindən biri olmağa da müvəffəq olmuşdur. Şair-publisist Hidayətin fikirlərinə istinad etsək, yazdığı şeir və nağılları ilə uşaqların ürəyində kiçik bir işartı yandırmağa müvəffəq olmuşdu [8b]. Yaxud tənqidçi Marina Vlasova “Salam, Cırtan!” əsərinin təhlilinə həsr etdiyi “Услышать ртичьи голоса” adlı məqaləsində göstərirdi ki, “artıq Cırtan böyüyərək uşaq yazıçısı Zahid Xəlil olmuşdur” [2].

Ona göstərilən etimadı təsdiq etmək üçün Z.Xəlil hansı dərəcədə əziyyətlərə qatlaşmaq gücündə olubsa, nəticə etibarlı ilə “bu gün uşaq nəsrimizin orijinal nümayəndələrindən birinə çevrilib [4. s.11].

Akademik Məmmədcəfər Cəfərovun “İki qurultay arasında Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı” məqaləsində yazdığı kimi, Z.Xəlil kiçik oxucularını dünya genişliyinə çıxara-çıxara özü dünya genişliyində tanınmış: “Uşaq ədəbiyyatı sahəsində Zahid Xəlil kimi yazarlar kiçik oxucularını dünya genişliyinə çıxaran, bir sözlə, uşağa yaxın olan obyektlərin təsvirindəki fikrə doğru gedərək həyat həqiqətlərinin mahiyyətinə nüfuz edən sənətkar kimi qiymətləndirilməlidir” [1. s.119].

Akademik Bəkir Nəbiyev isə Z.Xəlilin yaşlıları arasında sayılıb-seçilməsinin, uşaq ədəbiyyatında qərarlı duruş gətirməsinin sirrini yazıçının xalq yaradıcılığına sıx bağlılığında görür: “Xalq yaradıcılığı ilə bağlı uşaqlar üçün zəngin nümunələr bəxş edən, uşaq ədəbiyyatını maraqlı əsərlər hesabına zənginləşdirən, gərgin zəhmət çəkən Zahid Xəlil kimi yaradıcı insanlar xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır.

“Torağaylar oxuyur” kitabındakı:

Bax, bu ağac giləsdı,
Yaz gəldi, bu ağacın
Budağından gül açdı

şeiri ilə balacaları rıqqətə gətirən Zahid Xəlil “Balıca” adlı yeni kitabındakı nağıl və hekayələrlə onları daha da sevindirdi. Bu əsərlər uşaqlar üçün “Məlik Məmməd” və “Cırtan” kimi, Andersen və Qrimm qardaşlarının nağılları kimi cazibədar və ürəkaçandır” [4. s.37].

Ədəbiyyatşünas X.Yusiflinin isə ümumən yazıçının yaradıcılığı haqqında qənaəti bu yerdədir ki, Z.Xəlil dəyərli kitabları ilə uşaq ədəbiyyatında öz sözünü demişdir: “Ədəbiyyatımızı həm nəzəri cəhətdən, həm də bədii cəhətdən inkişaf etdirmək tələbkarlıq tələb edir. O, hər iki işin öhdəsindən gəldiyi üçün böyük istedad sahibidir”.

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor İmamverdi Əbilov ixtisasca müəllimdir. O, Z.Xəlil ilə şəxsən yaxınlığını yox, əsərlərində müşahidə etdiklərini dilə gətirir. İfadəyə diqqət yetirək: “Zahid Xəlilin balacalarla rəftar tərzi!..” Oxucu şeiri, nağılı oxuyur və yazıçının balacalarla, azyaşlı uşaqlarla münasibətini şairin qələmə aldığı kəlmələrin içində görür, yazıçının uşaqlarla rəftarını onun yazdıqlarından müşahidə edir: “Zahid Xəlilin balacalarla rəftar tərzi, onların dünyasına enmək məharəti təqdirəlayiqdir. İfadələrin təbiiliyi, misraların ritmi, lövhələrin

əlvanlığı, qafiyələrin uyarlığı gözəldir. Ən yaxşı cəhət budur ki, uşaq ədəbiyyatının seyrək yaradıcıları sırasına zəkali şair gəlmişdir. Zahid Xəlil güləb nəfəsli balalarımıza türk, islam əqidəsi təlqin edən təzə əsərlərlə pərəstişkar oxucularımızı istiqlalın, istiqbalın müjdəli üföqlərinə səsləyir...” [4. s.38].

Z.Xəlil həyatda da şeirlərində müşahidə olunduğu tərdədir: mülayim, sakit, xoş qılıqlı həzin təbiəti ilə müsahibinin daxili dünyasına nüfuz edən, bir göz qırpımında özünü həmsöhbətinə doğmalaşdırmağı bacaran, onu (Zahid Xəlili) qəbul etməyə sövq edən... Və s. Bəlkə elə bu məziyyətlərinə görədir balaca oxucuları onun əsərlərinin bu qədərdə vurğunudurlar.

Z.Xəlil şeiriyyətinin musiqisini, ritmini ilk dəfə müəyyənləşdirən (hələ çap olunmağa macal tapmamış gəncin 11 hecalı şeirini (“Çəmən”) 6+5 vəzninə salmaqla almanaxa daxil edən və ilk “Uşan çıraqlar” şeirlər kitabçasının redaktoru olmuş İlyas Tapdıq düz 40 il sonra Z.Xəlil haqqında “Bizim bağçamıza bir çəmən düşüb” adında məqalə yazıb. Məqaləsinə bu sərlövhəni seçməklə, düşünürəm, güman ki, müəllif oxucularına “bizim bağçamıza”, yəni Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına, “bir çəmən düşüb”, yəni “artıq uşaqların da, böyüklərin də sevimlisinə çevrilmiş Z.Xəlil kimi bir uşaq yazıçısı daxil olub” demək istəyib.

“Sözün məsuliyyətini dərk etmək” bunabənzər məqamlar üçün deyilir. “Zahid Xəlilov” imzalı bir gəncin böyük ədəbiyyata gəlməsində özünəməxsus mövqeyi olmuş şair İ.Tapdıq, həmin gəncin (*artıq böyük ədəbiyyatda özünü çoxdan təsdiq etmiş Z.Xəlilin*) yaradıcılığı haqqında bitkin bir fikir söyləmək üçün 40 illik bir zaman civarında ölçüb-biçib: “Zahid Xəlil artıq uşaqlar üçün daha məsuliyyətli bir addım atdı. O, dünya uşaq ədəbiyyatının tanınmış yazıçılarının nəsr əsərlərini, nağıl və sərgüzəştli kitablarını oxudu. Uşaqlar üçün Azərbaycan folklorunda tanınan, təkrar-təkrar çap edilən nümunələri də gecə-gündüz nəzərdən keçirdi. Zahidin “Balıca” (1981), “Cırtanla Azmanın yeni sərgüzəştləri” (1986) kitabı “Gənclik” nəşriyyatında çap edildi. Görkəmli uşaq ədəbiyyatı tədqiqatçısı İqor Motyaşov Zahidin şeir və nəsr yaradıcılığını yüksək qiymətləndirdi: “Zahid Xəlil şeirdən ayrılmadan son vaxtlar nəsrə də məşğul olur, özü də uğurla. Onun nağılları, fantastik povestləri – “Balıca”, “Çıraq nənənin nağılları”, “Salam, Cırtan!” yüksək bədii təfəkkürün məhsuludur. Bu povestlər göstərir ki, onların müəllifi Azərbaycan folkloruna, Hans Kristian Andersen, Conni Rodari, Şarl Perro, Mark Tven yaradıcılığına vurğun adamdır.

Görkəmli tənqiçinin yüksək qiymətinə mən... bu sözləri də əlavə edərdim. Zahid Xəlil həm də Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının böyük bir dövrünün tanınmış tədqiqatçılarındandır. O, həm də pedaqoji fəaliyyəti ilə uşaq ədəbiyyatının öyrənilməsində, yazılmasında çox böyük, əvəzədməz işlər görmüşdür” [5. s.67-68].

Z.Xəlilin yaradıcılığı haqqında bir-birini çox, ya az dərəcədə təsdiq edən beş monoqrafiya (1 - Füzuli Əsgərli. *Sənətkarın uşaq dünyası. Bakı-2003, 146 səh.*), 2 - Füzuli Əsgərli. *Ömrün sözü, sözün ömrü. Bakı-2008, 392 səh.*), 3 - Füzuli Əsgərli. *Zahid Xəlilin söz dünyası. Bakı-2010, 324 səh.*), 4 - Füzuli Əsgərli. *Sehrli dünyanın memarı. Bakı-2012, 444 səh.*), 5 – *Salatın Əhmədli, Həyat Rüstəmçizi. Zahid Xəlil – özü, sözü və izi ilə. Bakı-2012, 494 səh.*) yazılmış, tərtibçisi müəllif Bəybala Ələsgərov tərəfindən 2012-ci ildə “Bioqrafik göstərici” (Azərbaycan, rus və ingilis dillərində), fəlsəfə doktoru, dosent F.Əsgərli tərəfindən şairin 70 illik yubileyinin təntənəsini əks etdirən “70 yaşın işığı” adlı (*Bakı-ADPU-2013, 432 səh.*) toplu tərtib edilmiş, kitabları haqqında Azərbaycan və rus dillərində yüzdən artıq yazı və tədqiqat xarakterli məqalə yazılmışdır.

Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Z.Xəlil yaradıcılığı haqqında yazılanlar daha mükəmməl, daha dolğun, toplum halında oxucu mühakiməsinə təqdim olunur.

Mövzunun praktik əhəmiyyəti: Yazıçının yaradıcılığı ilə maraqlanan hər kəs bu məqalədən Z.Xəlilin yaradıcı insan olaraq kimliyi, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında mövqeyi, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının şair və nasir olaraq O-nu hansı dəyərdə qəbul etdiyi barədə qismən, ancaq dolğun məlumat əldə etmiş olur.

NƏTİCƏ:

Haqqında bəhs edən monoqrafiyalarda və kitabları haqqında yazılan məqalələrdə, qeyd edilən yubiley təntənələrində (*1992-ci ildə 50 illik, 2002-ci ildə 60 illik, 2012-ci ildə 70 illik, 2022-ci ildə 80 illik yubileyləri təntənə ilə qeyd edilmişdir*) Z.Xəlilin Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında yeri barədə kifayət qədər münasibətlər vardır.

Son olaraq deyə bilərik ki, Z.Xəlil Azərbaycan və rus ədəbi tənqidinin XX əsrin 60-cı illər və ondan sonrakı dövr yaradıcıları arasında yetərincə rəğbətlə qəbul etdiyi, nəinki azərbaycanlı uşaq və yeniyetmələrin, yaxud onların böyük bacı və qardaşlarının, həmçinin yaşlı nəslin də əsərlərini birnəfəsə, sevə-sevə oxuduğu xoşbəxt taleli Azərbaycan uşaq yazıçısı, jurnalisti, ədəbiyyatşünası, pedaqoqdur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Cəfərov M. Həmişə bizimlə. Bakı-1980, 354 səh.
2. “Детская литература” jurnalı. Moskva, 1987, №1, səh.120.
3. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 14.02.1970.
4. Əhmədli Salatın, Rüstəmzadə Həyat. “Zahid Xəlil – özü, sözü və izi ilə”. Bakı-MBM nəşriyyatı-2012, 494 səh.
5. Ələsgərov Bəybala. “Bibliografik göstərici, Bakı-ADPU- 2012”, 250 səh.
6. Əliyev Vaqif “1970-80-ci illərdə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının ideya-bədii istiqamətləri”. Bakı-2016, 138 səh.
7. “Gənc müəllim” qəzeti. ADPU-nun orqanı. 25.12.1969.
8. Xəlil Zahid.
 - a). Seçilmiş əsərləri, I cild, Bakı-ADPU-2008, 388 səh.
 - b). “Balaca dünyanın nağılları”. Bakı-2002, 152 səh.
9. Xəlil Zahid, Əsgərli Füzuli. Uşaq ədəbiyyatı. Bakı-ADPU-2007, 490 səh.
10. M.Qəhrəman. “Səmimi duyğular”, “Yeni Yevlax” rayın qəzeti, 12 oktyabr 1960-cı il.
11. Rza Rəsul. “Mənim fikrimcə”. Bakı-1967.

HƏSƏN MİRZƏYEV MÜASİR AZƏRBAYCAN ELMİNİN FEİLİDİR

Nezrin İsmayilova

ADPU

“Əlinə qələm götür, hər gün yaz, əgər yazmadığın bir gün olursa, o gün ağ vərəqə “bu gün heç nə yazmadım” sözlərini yaz.”

Həsən Mirzəyev

ÖZET.

Azərbaycan filologiya elminin inkişafında Həsən Mirzəyevin əvəzsiz xidmətləri vardır. Onun elmi fəaliyyəti, bir dilçi alim kimi tədqiqat əsərləri, elmimizə verdiyi töhfələri haqqında çox yazmışlar. Həsən Mirzəyevin elmi əsərləri bir çox konfransların, tədbirlərin, görüşlərin mövzusunda çevrilmişdir.

O Azərbaycan dilçiliyinin demək olar ki, bütün sahələrinə aid monoqrafik tədqiqatlar yazmışdır. Lakin “Feil”i o, ayrı bir şövqlə işləmişdir. Monoqrafiyanın hər səhifəsində, hər sətirində müəllifin can yangısını, ruhunu hiss etmək mümkündür.

Həsən Mirzəyev Azərbaycan dilçilik tarixində feil nitq hissəsinin tədqiqi ilə əlaqədar ən kiçik detallı belə nəzərdən qaçırmamışdır. Məhz professor Həsən Mirzəyevin bu monoqrafiyasının nəşrindən sonra Azərbaycan dilçiliyində feilin təsirlik və təsirsizlik kateqoriyası dilçilik müstəvisində həllini tapmış, müasir Azərbaycan dili dərslərlərində müəllifin təqdim etdiyi elmi faktlar əks olunmuşdur.

Həsən müəllimin bədii yaradıcılığı adi bir həvəsin, sadə marağın, romantik düşüncənin, göz oxşayan gözəlliyin nümunəsi deyil, həyatın, reallığın, çəkilən əzab-əziyyətlərin, ağrıların, bəlalərin, müsibətlərin ifadəsidir. Onun yaradıcılığını səciyyələndirən əsas cəhətlərdən biri məhz onun şifahi xalq ədəbiyyatını dərinləndirən mənimsəməsi, folklorumuzu bilməsi və ondan bəhrələnməsidir.

Açar sözlər: *şair, dilçi, feil, poeziya, qoşma, Dərələyaz.*

ABSTRACT.

Hasan Mirzayev has invaluable services in the development of Azerbaijani philological science. Much has been written about his scientific activity, research works as a linguist, and his contributions to our science. Hasan Mirzayev's scientific works have become the subject of many conferences, events and meetings.

He wrote monographic studies on almost all areas of Azerbaijani linguistics. However, he worked on "Verb" with a different enthusiasm. It is possible to feel the passion and spirit of the author on every page and every line of the monograph.

Hasan Mirzayev did not overlook even the smallest detail in the history of Azerbaijani linguistics regarding the study of the verb part of speech. It was after the publication of this monograph by Professor Hasan Mirzayev that the category of effectiveness and ineffectiveness of the verb in Azerbaijani linguistics was resolved at the level of linguistics, and the scientific facts presented by the author were reflected in modern Azerbaijani language textbooks.

Hasan teacher's artistic creativity is not an example of ordinary enthusiasm, simple interest, romantic thought, eye-catching beauty, but an expression of life, reality, sufferings,

pains, troubles, and tribulations. One of the main features that characterizes his creativity is his deep mastery of oral folk literature, his knowledge of our folklore and his use of it.

Keywords: *poet, linguist, verb, poetry, couplet, Daralayaz.*

Həsən Mirzəyev tanınmış dilçi alim, ictimai xadim, millət vəkili kimi ölkə ictimaiyyətinin böyük hörmətini qazanmaqla bərabər, Həsən Mirzə ünvanlı gözəl şair, şifahi xalq yaradıcılığının bilicisi, milli-mənəvi dəyərlərimizin daşıyıcısı və təbliğatçısı olmuşdur.

Onun elmi fəaliyyəti, bir dilçi alim kimi tədqiqat əsərləri, elmimizə verdiyi töhfələri haqqında çox yazmışlar. Həsən Mirzəyevin elmi əsərləri bir çox konfransların, tədbirlərin, görüşlərin mövzusunda çevrilmişdir.

O vətəninə, xalqına bağlı bir vətəndaş, sinəsində böyük bir dünyanın-Zəngəzurun, Göycənin, Təbrizin, Qarabağın, Dərələyəzin, işğal olunan, bölünən torpaqlarımızın dərdlərini yaşadan və anbaan bu dərdləri göyərdən, əzizləyən əsl azərbaycanlı idi.

Dilçi alim Həsən Mirzəyev - Həsən Mirzə eyni zamanda istedadlı şair, qoşmalar ustası kimi məşhurdur. Məni də onun çoxsahəli elmi, ictimai fəaliyyətindən öncə daha çox maraqlandıran, fikirlərimi özünə yönəldən onun bədii yaradıcılığıdır, söz sənətidir. Çünki Həsən müəllimin bədii yaradıcılığı adı bir həvəsin, sadə marağın, kiməsə xoş gələn görüntünün, romantik düşüncənin, göz oxşayan gözəlliyin nümunəsi deyil, həyatın, reallığın, çəkilən əzab-əziyyətlərin, ağrıların, milyonların sağalmaz yaralarına çevrilən dərdlərin, bələlərin, müsibətlərin ifadəsidir.

Filologiya elminin inkişafında H.Mirzəyevin xüsusi xidmətləri vardır. Belə düşünürəm ki, hər bir alimin elmi irsinin bir şah əsəri olur. Onun əsərləri arasında özünəməxsus elmi çəkiyə malik şah əsəri 1986-cı ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dilində feil” monoqrafiyasıdır. Monoqrafiyanın yazılışından otuz ildən çox zaman keçmişdir, amma əminliklə deyə bilərəm ki, Həsən müəllimin “Azərbaycan dilində feil” monoqrafiyası elmi aktuallığını bu gün də qoruyur. O Azərbaycan dilçiliyinin demək olar ki, bütün sahələrinə aid monoqrafik tədqiqatlar yazmışdır. Lakin “Feil”i o, ayrı bir şövqlə işləmişdir. Monoqrafiyanın hər səhifəsində, hər sətirində müəllifin can yanğısını, ruhunu hiss etmək mümkündür. Bəzən düşünürəm ki, feil nitq hissəsinə Həsən müəllimin bu qeyri-adi sevgisi nədən qaynaqlanırdı, nə idi feili Həsən müəllimə sevdiren? Onun üçün qrammatikamızdakı altı əsas nitq hissəsindən feili fərqli edən nə idi? Bu suallara monoqrafiyanın ilk səhifələrindən cavab tapmaq mümkündür.

Feil hərəkətdir, feil sürətdir, döyüşkəndir fikirləri ilə feili vəsf etmiş dahi şairimiz Bəxtiyar Vahabzadənin “Feil” şeirini monoqrafiyaya daxil etmiş Həsən müəllim bir növ feili nədən sevməsini də izah etmiş olurdu. Ömrünün böyük bir qismini təhsilimizin, millətimizin, dövlətçiliyimizin inkişafına həsr etmiş Həsən müəllimin bu mənada feili sevməsi, tədqiq etməsi olduqca təbii görünür.

Bu monoqrafiyanın elmi dəyəri eyni zamanda ondan ibarətdir ki, müəllif yeri gəldikcə bir çox feillərin ilk dəfə, müəyyən qisminin elmi ədəbiyyatda mübahisə predmeti olan etimoloji izahına aydınlıq gətirir. Həsən müəllim, təkcə “*suvarmaq*” feilini türk dillərindən Tatar, Uyğur, Qumuq, Qırğız, Tuva, Özbək, Noqay, Karaim, Qaraqalpaq, Türk, Çuvaş dillərindəki ekvivalenti ilə müqayisə edir, qədim yazılı mənbələrə, Mahmud Kaşğarının “*Divani-lügət it türk*” əsərinə istinad edir. Müəllif həmçinin, çığnamaq, cırnamaq, gərmək, əsirgəmək, daşırğamaq, hovxurmaq, süzələmək, çapalamaq, gəvələmək, qarğamaq, çulğalamaq, yumşalmaq v.s. bu kimi yüzlərlə feilin etimoloji izahını verir.

Professor Həsən Mirzəyev Azərbaycan dilinin ən incə xüsusiyyətlərinə malik bir dilçi, ədəbi dilimizin xüsusiyyətlərinə bələd olmaqla yanaşı zəngin dialekt və şivələrimizin mahir

bilicisi və tədqiqatçısı idi. Bu keyfiyyətlər ona imkan vermişdir ki, irəli sürdüyü dilçilik konsepsiyaları öz elmi yeniliyi, fakta əsaslanan məntiqi arqumentləri ilə bir çox türkoloq alimlərin fikirlərini sözün həqiqi anlamında alt-üst etsin. Onun “axtarmaq” feili haqqında yazdığı qeydlər bu mənada yerinə düşür ”E.V.Sevortyanın mülahizəsinə görə bu feil “at” (minik və qoşquda istifadə olunan canlı)sözünə -qar\-\ğar şəkilçisini əlavə etməklə əmələ gəlmiş və səslərin öz yerini dəyişməsi nəticəsində “atqarmaq” formasından “axtarmaq” şəklinə düşmüşdür. “Axtarmaq” feilin kökünün “at” sözündən olması mülahizəsi inandırıcı deyildir. Əvvəla, yeni yaranmış “axtarmaq” sözü ilə “at” sözü arasında mənə əlaqəsi, demək olar ki, yox dərəcəsinədir. İkincisi, bir əşyanı axtararkən, onu soraq edərkən minik və qoşqu vasitəsi atdan da istifadə oluna bilər, digər minik və qoşqu vasitəsindən də. Hətta ola bilər ki, bu axtarış piyada icra olunsun. Buna görə də, müəllifin “axtarmaq” feilinin “at” sözündən əmələ gəlməsi fikri oxucunu inandırmır” (1, 135). Həsən müəllim Azərbaycan dilinin daxili qrammatik qanunlarına söykənərək E.V.Sevortyanın “elmi-nəzəriyyəsinə” alt-üst etməklə yanaşı, axtarmaq feilinin etimoloji izahı ilə əlaqədar tutarlı faktlar ortaya qoyur. O belə yazırdı: “Bizə elə gəlir ki, axtarmaq feilinin kökü anmaq feilidir. Azərbaycan dilində bu feil, yəni anmaq feili hal hazırda yada salmaq, xatırlamaq, yoxlamaq, gəzmək, arayıb-axtarmaq mənalarını mühafizə edib saxlamaqdadır” (1, 135).

Həsən Mirzəyev Azərbaycan dilçilik tarixində feil nitq hissəsinin tədqiqi ilə əlaqədar ən kiçik detallı belə nəzərdən qaçırmamışdır. Və sevindirici haldır ki, məhz professor Həsən Mirzəyevin bu monoqrafiyasının nəşrindən sonra Azərbaycan dilçiliyində feilin təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyası dilçilik müstəvisində həllini tapmış, müasir Azərbaycan dili dərslərlərində müəllifin təqdim etdiyi elmi faktlar əks olunmuşdur.

Dilçi alim Həsən Mirzəyev - Həsən Mirzə eyni zamanda istedadlı şair, qoşmalar ustası kimi məşhurdur. Məni də onun çoxsahəli elmi, ictimai fəaliyyətindən öncə daha çox maraqlandıran, fikirlərini özünə yönəldən onun bədii yaradıcılığıdır, söz sənətidir. Ona görə ki, Həsən müəllimin bədii yaradıcılığı adı bir həvəsin, sadə marağın, romantik düşüncənin, göz oxşayan gözəlliyin nümunəsi deyil, həyatın, reallığın, çəkilən əzab-əziyyətlərin, ağrıların, bəlalərin, müsibətlərin ifadəsidir. Onun sözünün əvvəli də, axırı da insandır. İnsanın dərdi, kamilliyi, qəhrəmanlığı, nadanlığıdır.

Həsən Mirzəyevin poeziyası, xüsusi ilə qoşmaları dərdimizdən mayalandığı, ağrı-acıları, həsrətimizi real boyalarla əks etdirdiyinə görə, insanı düşündürür, düşündürməklə bərabər tariximizi araşdırıb nəticə çıxarmağa vadar edir.

O, “Dərd duymaq, dərdə qalmaq aqillikdir, müdriklikdir” amalını uca tutub babaların yolunu seçərək, öz yaradıcılığında yalnız dərdimizi dilə gətirməklə, ifadə etməklə kifayətlənmir, o, bu dərdləri yaşaya-yaşaya, qəlbində bəsləyərək doğmalaşdırır, vətən qeyrətli insanların dərdindən yapılan obrazını yaradır, zaman-zaman işğallara məruz qalan, parçalanan, doğranan torpaqlarımızın fəryadını insanlara çatdırır, vətənin övladlarını qisas almağa, əsir qalan elləri, obaları, yaylaqları, dağları azad etməyə çağırır:

Düşmən əlindədir müqəddəs yerim,
Ləlim, cəvahirim, abidəm, pirim,
Qoy ayağa qalxsın igidim, ərim,
Bəlkə bu şad xəbər silə dərdimi.

Babamın o yerdə izi qalıbdır,
Nənəmin nəğməli sözü qalıbdır,

Türk-oğuz yurdunun gözü qalıbdır,
Töksəm də aparmaz Nilə dərdimi.

Nilin apara bilmədiyi dərdi Həsən Mirzə çəkməkdən, yaşatmaqdan qorxmur, "ləlim, cəvahirim, abidəm, pirim" dediyi ana yurdunun hər qarışının azadlığı yolunda canından keçməyə hazır olduğunu bəyan edərək, igidləri, ərləri mübarizəyə səsləyir, oxucuda gələcəyə nikbinlik yaradır.

O öz misralarında tez-tez doğulduğu Dərələyəzi xatırlatmaqla yurd həsrətli bir insan kimi el-obasından didərgin salınan insanların dərđini göz önünə gətirərək hər bir vətəndaşa bu niskili unutmamağı tövsiyə edir. Həmin bu niskil, İrəvandan keçib Təbrizə qovuşur, Arazın sularına qarışır, Qarabağ, Göycə torpaqlarında qərar tutaraq dərdli insanları birləşdirir.

Həsən müəllim "Dərdimi" qoşması milyonların dərđini təzələyərək, neçə-neçə qələm sahibinə hər an xatırlanması, dərk edilməsi vacib olan bir mövzu verdi.

Dərdi dərd kimi duymağın, çəkməyin, yaşatmağın öz ləzzəti vardır. Həsən Mirzəyə görə el, bəşər dərdi köhnəlməməlidir, daim təzələnməlidir. Vətənin, xalqın, torpağın, insanın dərdi təzələndikcə, yad edildikcə hər birimiz qazanırıq, millət, vətən qazanır. (4)

Onun yaradıcılığını səciyyələndirən əsas cəhətlərdən biri məhz onun şifahi xalq ədəbiyyatını dərinədən mənimsəməsi, folklorumuzu bilməsi və ondan bəhrələnməsidir.

Həsən Mirzənin şeirlərinin ruhunda Xəstə Qasımın, Aşıq Alının, Tufarqanlı Abbasın, Ələsgərin, Şəmşirin, Mikayıl Azaflının, Əmrahın və bir çox söz, saz ustalarının nəfəsi duyulur və bu, Həsən Mirzənin aşıq sənətinə yaxından bələd olmasından xəbər verir. Müasir aşıqlarımızın, saz ifaçılarımızın bu baxımdan Həsən müəllimin yaradıcılığına müraciət etmələri təsadüfi deyildir.

Bədahətən söylədiyi misralar, aşıqlarla deyişmələri bir şair ömrünün silinməz səhifələridir və bu səhifələrin hər birində sonsuz vətənpərvərlik, ülvi məhəbbət, sədaqət, sevgi hissləri kök salmışdır.

Həsən Mirzə "gözəl-göyçək, süsən-sünbül, dadlı-duzlu, körpə-kövrək, qönçə-nərgiz" nəvələrinə yazdığı sətirlərdə, vətəni, dağları, gözəlləri vəsf edən şeirlərində nə qədər səmimi, kövrək, övlad-vətən canlıdırsa, düşməne, nadanlığa, zalımlığa, ədalətsizliyə ünvanlanan misralarında ondan da qətiyyətlidir, amansızdır:

Sənsiz qışa dönüb baharım, yazım,
Susubdur kamanım, dillənmir sazım.
Həsənəm, bu dərdi - de necə yazım?
Didərgin olubdu el, Dərələyəz!
Göz yaşım olubdur sel, Dərələyəz!.. (3)

deyən şairin dərdi yalnız Dərələyəz deyil, əsrlərlə işğala məruz qalan Azərbaycanın dərdidir. Yaxşı haldır ki, Həsən Mirzə öz dərđini içində ovutmaqla, çəkməklə qalmır, həm də dərdədən doğan nifrəti, qəzəbi bir silaha çevirərək düşməne sarı yönəltməyi və ictimailəşdirməyi bacarır. Bu şairə həsr olunmuş şeirlərdə, misralarda da özünü göstərir:

Həsən Mirzə çəkə bilmir bu dağı
Sən necə çəkirsən bu dağı, dağlar?

söyləyərkən dağların halına acımaqla yanaşı, dözümlü, özünün dəyanətli olduğuna da işarə edir və Allahdan kömək istəyir:

Elimi Vətənə qaytar, ay Allah!
Yurduma, yuvama qaytar, ay Allah!
Həsərdən qamətim yaya dönübdür
Həsəni bu dərdədən qurtar, ay Allah! (4)

Ulu Tanrı Həsən müəllimin torpaq, vətən, yurd həsrətinə, dağdan ağır dərdinə sağlığında əlac edə bilməsə də, o, dünyadan niskilli köçsə də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyevin böyük səyləri, qətiyyəti, təşkilatçılığı və güclü siyasəti sahəsində gündən-günə inkişaf edən, qüdrətlənən, şöhrətlənən, söz sahibinə çevrilən dövlətimizin uğurları, qələbəsi deməyə əsas verir ki, Həsən Mirzənin və onun kimi milyonların arzusu artıq həyata keçirilmişdir.

Bu gün Azərbaycan gəncliyi, tələbələr, müəllimlər, doktorant və alimlər professor Həsən Mirzəyevin Azərbaycan dilçilik elminə həsr etdiyi onlarla elmi əsərlərdən istifadə edir, oxuyur, öyənir, öyrədirlər. Bu həm də o deməkdir ki, Həsən Mirzəyev qəlbən, ruhən bizimlədir. O, bu gün də yaşayır, Azərbaycan dilçilik elmi də var olduğca əbədiyyən yaşayacaqdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. "Azərbaycan dilində sadə feillər". Bakı, 1984, 126 səh. (K. A. Məmmədova ilə birlikdə).
2. Buludxan Xəlilov, ŞƏRƏFLİ ÖMÜR YOLU 2016-08-11 "Ozan dünyası" jurnalı, № 1(22). 2015.
3. "Hanı o səndəki el, Dərələyəz" Bakı. Elm 2007. 800 səh.
4. H. Mirzə, Mən necə unudun belə dərdimi, Bakı: Qismət, 2004
5. Mirzəyev H., Dərələyəz folkoru, Bakı, Elm, 2006
6. 525-ci qəzet.- 2016.- 15 mart.- S.7.

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN DƏRƏLƏYƏZ MAHALININ TOPONİMLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ Əhmədova Sevinc ADPU

ÖZET.

Dərələyəz mahalının toponimlərini öyrənmək, onların spesifik xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq üçün yalnız şəhər, kənd, qəsəbə adlarının – oykonimlərin öyrənilməsi kifayət deyil. Bu yerlərin toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətlərinin hərtərəfli öyrənilməsi üçün digər toponimləri – oronimləri də tədqiqatə cəlb etmək zəruridir. Dərələyəz mahalının təbii şəraiti, coğrafi obyektlərin zənginliyi rəngarəng coğrafi adların yaranmasına səbəb olmuşdur. Hər bir xüsusi ad-onomastik vahid leksik vahidlərin xüsusiləşdirilməsi nəticəsində formalaşır. Oronimlərin formalaşmasında iştirak edən leksik vahidlərin ilkin formalarının aşkar edilməsi, onların xüsusi vahidlərin formalaşmasında, iştirak etmə səbəbinin müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu səbəbdən oronimləri leksik-semantik qruplara ayırmaq vacibdir. Bir çox dilçilər, toponimistlər toponimlərin leksik-semantik qruplarına aid müxtəlif bölgülər vermişlər.

Bütün tarix boyu Dərələyəz xarici istilaçıların, həmçinin nankor ermənilərin diqqətini cəlb etmişdir. Əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi ilə əlaqədar olaraq, Dərələyəz mahalı ermənilər tərəfindən daha çox hücumlara, basqınlara məruz qalan bölgələrdən biri olmuşdur. 1828-ci ildə Rusiya ilə İran arasında bağlanmış Türkmənçay müqaviləsindən sonra ermənilər minilliklər ərzində azərbaycanlıların yaşadığı Qərbi Azərbaycan ərazisinə, o cümlədən Dərələyəz mahalına kütləvi surətdə köçürülməyə başlamış, Rusiya İmperiyasının dəstəyi ilə azərbaycanlılar öz dədə-baba torpaqlarından tədricən sıxışdırılıb çıxarılmış, mərhələlərlə deportasiyaya məruz qalmışlar.

Məqaləmizin əsas məqsədi Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistanın) Dərələyəz mahalı ərazisindəki toponimlərin (oikonim, oronim və hidronimlərin) lingvistik xüsusiyyətlərini təhlil etmək, onları kompleks şəkildə araşdırmaq, həmin toponimlərin ilkin variantlarını müəyyənləşdirməkdir.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, Dərələyəz mahalı, oronim, oikonim

ABSTRACT.

In order to learn the toponyms of Darelaz district and to reveal their specific characteristics, it is not enough to study only the names of cities, villages, and settlements - oikonyms. For a comprehensive study of the linguistic features of the toponyms of these places, it is necessary to involve other toponyms - oronyms in the research. The natural conditions of Darelaz district, the wealth of geographical objects have led to the creation of colorful geographical names. Each special name-onomastic unit is formed as a result of specialization of lexical units. It is important to discover the initial forms of lexical units involved in the formation of oronyms, to determine the reason for their participation in the formation of special units. For this reason, it is important to divide oronyms into lexical-semantic groups. Many linguists and toponymists have given different divisions of toponyms related to lexical-semantic groups.

Throughout history, Darelaz has attracted the attention of foreign invaders, as well as ungrateful Armenians. Due to its location in a favorable geographical position, Darelaz district was one of the regions that was subjected to more attacks and raids by Armenians. After the Treaty of Turkmenchay concluded between Russia and Iran in 1828, Armenians began to be resettled en masse to the territory of Western Azerbaijan, where Azerbaijanis lived for millennia, including Daralayaz district.

The main goal of our article is to analyze the linguistic features of toponyms (oikonym, oronym and hydronym) in Daralayaz district of Western Azerbaijan (now Armenia), to investigate them comprehensively, to determine the initial variants of those toponyms.

Key words: West Azerbaijan, Daralayaz district, oronim, oikonim

Dərələyəz mahalının Qovuşuq kəndi ərazisində olan Xalaclar yurdu və Xalaclar arxacı oronimləri qədim türk etnonimi olan xalac (xələc) tayfa adından törənmişdir. Xalac//xələc etnoniminin iştirakı ilə yaranmış toponimlərə çox geniş bir arealda rast gəlinməsinə görə, toponimik tədqiqat aparən mütəxəssislərin əksəriyyəti bu etnonimə toxunmuş və onun etimoloji izahında F.Rəşidəddinin qələmə aldığı bir hekayəyə istinad edərək, bu etnonimi “qal ac” kimi izah etmişlər. Bu fakt Əbül Qazi Bahadır Xanın və M.Kaşğarının əsərlərində də eynilə izah olunur. V.İ.Savina xalacların türk mənşəli olduğunu, onların İranda, Hindistanda, Əfqanıstanda məskən saldıqlarını, ulu yurdlarının Türkünstan olduğunu, öz döyüşkənlikləri ilə seçilmələrini göstərir (10, s.89). N.Nəbiyev bu etnonimi qədim türk tayfasının adı hesab etmiş və belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, Xələc qədimdə mövcud olan Xeyvən su quyusunun adı ilə bağlıdır. “Quruca”, “sısqqa” anlamında başa düşülə bilər (3, s.98).

“Əksər tədqiqatçılar bu etnonimin izahını “qal ac”, “qabağı alınmış”, “ac saxlanmış”, “qaytarılmış” və s. kimi mənalandırırlar. Bizə belə gəlir ki, xələclər tarixən başqa türk tayfalarına nisbətən öz maddi vəziyyətlərinin zəif olmaları ilə seçilmişdilər. Ona görə də yuxarıda sadaladığımız izahlar, əsasən, üst-üstə düşür. Bu fikir eyni zamanda türkmən tədqiqatçısı S.Ataniyazovun fikirləri ilə də uyğun gəlir. Müəllif bu etnonimi “buraxılmış, əlacsız, köməksiz” kimi əsaslandırmışdır və onları “yoxsullaşmış ən aşağı təbəqə” hesab etmişdir. Ancaq bu tayfanın tarixdə sonrakı fəaliyyəti daha uğurlu olmuş, bəzi ölkələrin ictimai-siyasi həyatında hərtərəfli rol oynamışlar.” (8, s.76). Xələc/xalac etnonimi əsasında formalaşmış toponimlərin arealı çox genişdir. Bu türk tayfasının ilkin və orta əsrlərdə ayrı-ayrı ərazilərə köçməsi və məskunlaşması xeyli sayda eyni adlı toponimin yaranmasına səbəb olmuşdur. Dərələyəz mahalındakı Xalaclar yurdu etnonomiyasından başqa, Qərbi Azərbaycanda Qafan rayonunda Xələc kəndi, Qırxbulaq nahiyəsində Xələc kəndi, Qafan rayonunda Xalacçay çayı və Hasar Xələci kəndi, Şimali Azərbaycanda Qubadlı, Şərur, Salyan, Ucar, Xızı rayonlarında Xələc kəndləri, Şamaxı rayonunda Xələc dağı, Salyan rayonunda Xələc təpə, Sədərək rayonunda Xələcdağ, Qubadlı rayonunda Xələc dağı, Ucar rayonunun Lək kəndi yaxınlığında Xələc qobusu, Cənubi Azərbaycanda Xələc, Xələcəcəm, Xələc kürd, Əlixələc, İranda Xələc (Zəncan, Mərkəzi İran, Xorasan) və s. yer adları xalac/xələc etnonimini özündə yaşadır. Dərələyəz mahalında Xalaclar yurdu oroniminin mövcudluğu onu göstərir ki, bu qədər geniş ərazidə məskunlaşmış xələc tayfaları qədim türk yurdu olan Qərbi Azərbaycan ərazisində də yurd salmışlar.

Təhlə düşən yurd Gədikvəngin ərazisindədir. Bərkdəre// Çətindəre adlı ərazinin üstündə, Soyuqbulaq adlanan sahədə yerləşir. Təhlə sözü təklə etnoniminin fonetik dəyişikliyə (k – h) uğramış formasıdır. Təklə (təhlə) türk tayfalarından biri olmuşdur. Təklə etnonimi təkəli formasında ilk yeddi qızılbaş tayfa birləşməsindən biri kimi xatırlanır. “Təklə etnoniminin etimologiyası açılmamışdır. Bəzi tədqiqatçılar onu səlcuq oğuzların Təkəli tayfasının adı ilə əlaqələndirirlər. Türkmənistan ərazisində indi də “Təkə” tayfası yaşayır ki, bu da (təkə - “erkək keç”, “sürünün qabağında gedən keç” sözündəndir) görünür, həmin tayfanın totemi olmuşdur (7, s.92). Qeyd etmək yerinə düşər ki, “Koroğlu” dastanında türkmənlər təkə türkmən adlandırılır. Türkmənlərdə bu adda tayfanın olması S.Ataniyazovun tədqiqatlarında da təsdiqlənir. O qeyd edir ki, Təkə türkmənlərin ən böyük tayfalarından biridir. Təkə “keçi” deməkdir. Bu etnonim totem mənşəlidir. Əbül Qaziyə görə, Təkə tayfa başçılarından birinin adıdır. Mövcud tədqiqatlara əsasən, belə bir rəy vardır ki, “teke, təkə” etnonimi qırğızların soykökündə də fəal iştirak etmişdir. Qazaxıstan toponimiyasında təkə etnonimini yaşadan coğrafi adlar mövcuddur. Türkmən alimi A.Bekmuradov təkə etnonimini hun tayfası “tüke” ilə əlaqələndirir. O, fikrini qədim hun və türkmən-təkələrin eyni hərbi-inzibati fəaliyyətləri ilə əsaslandırır. Təkəli etnonimini isə göklən tayfasının bir nəslə hesab edir. Təkəlini “təkə eli, xalqı” kimi mənalandırır və qeyd edir ki, İranda qızılbaş tayfalarından biri təkəli adlanır.” (5, s.76) E.Murzayev Mərkəzi Asiyada – Tarım hövzəsindəki Təklə-Məkan coğrafi adı ilə bağlı tədqiqat aparmış və qeyd etmişdir ki, E.Tenişev Təklə-Məkan coğrafi adının etimologiyasını “unudulmuş, başlı-başına buraxılmış yer” kimi izah etmişdir. Bu izahatdan başqa, Orta Asiya ərazisindəki təkə//təklə köklü toponimləri zootoponim kimi izah edənlər də olmuşdur. Belə ki, Q.Konkaşpayev “Qazaxıstanın coğrafi adlar lüğəti”ndə Təkəli toponimini “keçilərin sulandığı, su içdiyi yer” kimi izah edir.

R.A.Aqeyeva Qazaxıstan ərazisindəki Təkəli hidronimini qazax dilində “keçilər yeri” kimi mənalandırır. Müəllif yazır ki, Cunqar və Alatay rayonunda çoxlu miqdarda vəhşi dağ keçisi vardır ki, onlar əsasən, çətin keçilən hündür dağlıq ərazidə yaşayırlar. Min Təkə oronimini izah edən E.Murzayev “min” sözünün çoxluq, “təkə” sözünün vəhşi dağ keçisi mənasını ifadə etdiyini

yazır. Alma-Ata vilayətinin Naringöl rayonundan axan Tekes dağ çayının adını T.Omirzakov A.A.Abdraxmanova əsaslanaraq “saysız-hesabsız, çoxlu dağ keçisi” kimi izah etmişdir (6, s.45) . Təklə//təhlə//təkə sözünün iştirakı ilə yaranan onomastik vahidlərin çox geniş bir arealda yayılması bu adın etnonim mənşəli olmasını göstərir. XIX əsrdə Qafqazda Təklə kəndi olmuşdur. Qərbi Azərbaycanda Dərələyəzdəki Təhlə düşən yurd oronimindən başqa Təkəköy kəndi (Qırxbulaq), Təkəli kəndi və Təkəli dağı (Novobayazid), əvvəllər Borçalı qəzasına aid olan, hal-hazırda Qərbi Azərbaycan ərazisində olan Təhlə kəndi, Şimali Azərbaycanda Təhlə (Bərdə), Təklə (Ağsu, Cəlilabad, Goranboy, Kürdəmir, Qobustan, Masallı), Təklə Mirzəbaba (Qobustan) kəndləri, Təklə dərəsi (Masallı), Təklə dağı, Təklə təpəsi, Təklə diki, Təklə dərəsi (Cəlilabad) oronimləri, Gürcüstanda Ağ Təhlə və Qara Təhlə kəndləri (Qarayazı), Təkəli kəndi (Marneuli), Türkiyədə Tekke, Tekkeköy, Teke, Teke dağı, Cənubi Azərbaycanda Təkəli, Təkə oymonimləri, Qazaxıstanda Tekebay, Tekebaybulak, Tekebaylağan, Kara-Teke toponimləri, Başqırdıstanda Təkə Huyğan çayı 2 və başqa onomastik vahidlər təhlə//təklə//təkə etnonimini əks etdirir (9, s.56)

NƏTİCƏ.

Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalının oymonim, oronim və hidronimlərinin hamısı türk mənşəli olmuş, yalnız ermənilərin 1828-ci ildən başlayaraq bu yerlərə köçürülməsindən sonra yaşayış məntəqələrinin adlarının bir qismi süni surətdə dəyişdirilmişdir. Dərələyəz mahalının toponimləri (oymonim, oronim və hidronimləri) etnonimlərlə yanaşı, antroponimlərdən (Həsənkənd, Əli dərəsi, Cahangirin bulağı), oronimlərdən (Dərəkənd, Gəndərə), hidronimlərdən (Çaykənd, İstisu, Şirinbulaq arxacı), zoonimlərdən (Kəlyatağı, Kəklikli dərə, At bulağı, Ördək gölü), fitonimlərdən (Almalı, Qırmızı pəncərlək dərəsi, Soğanlı çayı), müəyyən hadisələrlə əlaqədar sözlərdən (Bülbülölən, Qurbankəsilən dərə, Mistapılan bulaq), abidə adlarından (Güneyvəng, Şadıvəng, Vəngin bulağı), apelyativ leksik vahidlərdən (Qalakənd, Baxçacıq, Dəyirman daşı yurdu, Təndir göl), əlamət, keyfiyyət bildirən sözlərdən (Şiş qaya, Qaynar bulaq, Şır-şır bulaq, Qara göl) törənmişlər. Dərələyəz mahalının toponimlərinin tədqiqi dil tarixi və dialektoloji tədqiqatlar üçün də zəngin mənbədir. Müasir dilimiz üçün işləkliyinə görə passiv fonda keçən, yəni arxaizm və dialekt söz sayılan leksemlər Dərələyəzin toponimlərində mühafizə edilib saxlanılmışdır. Dərələyəz toponimlərinin tərkibində mühafizə olunan bu arxaik elementlər dilimizin qədimliyini əyani olaraq sübut edir. Dərələyəz mahalındakı Qozulca, Tərətüm, Köçbək, Vartanıs, Gindivaz, Gomur, Maratuz, Qoytul, Gabut, İrind, Kələkulux və s. oymonimlərin tərkibində hal-hazırda dilimiz üçün arxaikləşmiş hesab olunan leksik vahidlər vardır.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı, “Elm”, 2002, 569 s.
2. Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, “Oğuz eli”, 1998, 403 s.
3. Eyvazova R. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı, “Elm”, 1995, 340 s.
4. Əliyev V. Zəngəzurda qalan izimiz. Bakı, “Nurlan”, 2004, 265 s.
5. Əsgərov N. Areal türk onomastik vahidlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı, “Elm”, 2005, 290 s.
6. Fəzlullah Rəşidəddin. Oğuznamə. Bakı, Azərənşr, 1992, 229 s.
7. Məmmədov N. Azərbaycanın yer adları. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 187 s.
8. Nəbiyev N. Coğrafi adlar. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı, 1982, 259 s.
9. Rüstəmov Ə. Qədim Oğuz yurdu Zəngəzurun yer-yurd adları. Bakı, “İşıq”, 1998, 290 s.

10. Савина В.И. Этнонимы в топонимии Ирана. Ономастика Востока. М., Наука, 1980, 320 с.

HƏSƏN MİRZƏYEV VƏ AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ

Mehriban Mahmudova

ADPU, Xarici Dillər Mərkəzi

ID-0000-0003-0154-2672

ÖZET.

Bu məqalə Filologiya elmləri doktoru, professor, Əməkdar elm xadimi, "Şöhrət" ordenli, şəxsiyyətinə və mənəviyyətinə daim hörmət bəslədiyim Həsən Mirzəyev haqqındadır. Həsən Mirzəyev haqqında düşünəndə gözlərin önündə gözəl qəlblə, sadə, təvəzökar, mənən zəngin, layiqli vətəndaş, böyük ictimai-siyasi xadim, istedadlı tədqiqatçı-alim, talantlı şair obrazı canlanır. Həsən Mirzəyevin elmi, ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə şeir yaradıcılığı vəhdətdə olub.

Professor H. Mirzəyev həmçinin Azərbaycan dilçiliyində fəlsəfi bəhs üzrə məktəb yaratmış, 150 il müddətində türkologiyada, tədrisdə mübahisə doğuran bir çox mövzular tədqiq etmiş və mübahisələrə son qoymuşdur. Alim xeyli elmlər doktoru və elmlər namizədi yetişdirmişdir. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində rəhbərlik etdiyi "Müasir Azərbaycan dili" kafedrasında 23 il müddətində 8 nəfər filologiya elmləri doktoru yetişdirmişdir.

H. Mirzəyev "Müasir Azərbaycan dili" fənninin sistemli və elmi tədrisində kamil proqramı olmasını əsas şərt hesab edir. Buna görə də o, indiyə kimi bu fənn üzrə 10 mükəmməl proqram tərtib etmişdir. Bu proqramlar "Müasir Azərbaycan dili" fənninin bütün bölmələrini (fonetika, an@orfoqrafiya, orfoepiya, leksikologiya, onomalogiya, terminologiya, semasiologiya, frazeologiya, leksikoqrafiya, derivotologiya, morfologiya, sintaksis) elmi metodik cəhətdən tam əhatə edir.

H. Mirzəyevin elmi fəaliyyətində Azərbaycan dilində təsirli və təsirsiz fellərin tədqiqi mühüm yer tutur. Əslində, o, dilçiliyimizdə ən çox fəlsəfi alim kimi tanınır. Onun 1979-cu ildə nəşr etdirdiyi "Müasir Azərbaycan dilində təsirli və təsirsiz fellər" əsərində olduqca zəngin və ziddiyyətli cəhətlərə malik olan fellərin təsirlik-təsirsizlik kimi çətin və əhəmiyyətli xüsusiyyətləri ilk dəfə olaraq geniş planda-komplekt şəkildə öyrənilmişdir. Alimin 20 ilə yaxın fellərin müxtəlif qrammatik xüsusiyyətlərini öyrənməsi, xüsusilə təsirli fellərə aid zəngin material toplaması əsərin müvəffəqiyyətlə yazılmasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycan filologiyasının inkişafında H. Mirzəyevin xidmətləri böyükdür. O, dilçiliyin müxtəlif problemlərinə dair bir sıra sanballı tədqiqatları ilə tanınırdı. O, mövzu seçərkən həmişə mübahisəli, tədqiq olunmamış, dilçilərin və türkoloqların toxunmadığı məsələləri tədqiqatə cəlb etmişdir. Alim Azərbaycan dilçiliyində fəlsəfi bəhs üzrə məktəb yaratmış, bu sahədə 150 il müddətində türkologiyada hökm sürən mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirmişdir.

Açar sözlər: fonetika, orfoqrafiya, orfoepiya, leksikologiya, onomalogiya, terminologiya, semasiologiya, frazeologiya, leksikoqrafiya, derivotologiya, morfologiya, sintaksis.

SUMMARY. This article is about Hasan Mirzayev, Doctor of Philology, Professor Honor order of "Fame", scientist, whose personality and morality I have always respected. When we

think of Hasan Mirzayev, the image of a beautiful heart, simple, humble, spiritually rich worthy citizen, a great socio-political activity and poetry were united.

Professor Hasan Mirzayev also established a school of verb discussion in Azerbaijan linguists for 150 years he studied and put an end to many controversial topics in Turkology and teaching. The scientist has trained doctors and candidates of sciences. For 23 years he has trained 8 doctors of philological sciences at the Department of “Modern Azerbaijan Language” headed by Azerbaijan State Pedagogical University.

Hasan Mirzayev considers the main condition for having a perfect program in the systematic and scientific teaching of the “Modern Azerbaijan Language”. Therefore, he has so far developed 10 excellent programs fully cover of sections of the subject of “Modern Azerbaijan Language” (phonetic, spelling, lexicology, onomology, terminology, semiotics, phrasology, lexicography, derivatology, morphology, syntax).

The application of transitive and intransitive verbs in the Azerbaijani language plays important role in Hasan Mirzayev’s scientific activity. In fact he is known as the most philological scholar in our linguists. In his work on “Transitive and intransitive verbs in Modern Azerbaijan Language” published in 1979, the difficult and important features of the verb, which have rich and contradictory features, such as intransitiveness, were studied for the first time in a comprehensive way. The scholar’s study of various grammatical features of verbs for almost 20 years especially the collection of rich material on intransitive verbs, led to the successful of life work.

Hasan Mirzayev’s services in the development of Azerbaijan philology are great. He was known for a number of important studies on various problems of linguistics. When choosing a topic, he always involved controversial, unexplored issues that were not touched upon by linguists and turkologists. The scientist established a school of verb discussion in Azerbaijani linguists, clarified the controversial issues that have dominated Turkology for 150 years in the field.

Keywords: phonetic, spelling, lexicology, onomology, terminology, semiotics, phrasology, lexicography, derivatology, morphology, syntax).

H. Mirzəyevin yaradıcılığında filologiya məsələlərini tədqiqat obyektini kimi seçməyinin bir səbəbi də odur ki, alim həmişə araşdırılmayan, tədqiqata cəlb edilməyən, dilçiliyimizdə, o cümlədən folklor dilində və digər məsələlərdə mübahisə doğuran mövzular üzərində işləməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur

Azərbaycan filologiya elminin inkişafında H. Mirzəyevin özünəməxsus xidmətləri var. O, dilçiliyin müxtəlif problemlərinə dair bir sıra sanballı tədqiqatları ilə tanınırdı.

H. Mirzəyev 1927-ci il noyabr ayının 26-da Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalının Qovuşuq kəndində anadan olmuşdur. 1950-ci ildə Naxçıvan Dövlət Müəllimlər İnstitutunu, 1955-ci ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunu, 1977-ci ildə Marksizm-Leninizm Universitetini fərqlənmə diplomları ilə bitirmiş, 1959–1962-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda Azərbaycan dilçiliyi ixtisası üzrə aspiranturada oxuyub. 1965-ci ildə namizədlik, 1987-ci ildə doktorluq dissertasiyalarını müdafiə edib və 1990-cı ildə professor elmi adını alıb.

H. Mirzəyev əmək fəaliyyətinə 1950-ci ildə doğma kəndində orta məktəb müəllimi kimi başlayıb. 1955-ci ildə o, ali təhsilini başa vurduqdan sonra rayon xalq maarif şöbəsinin inspektoru və Qovuşuq kənd orta məktəbinin müəllimi, 1957–1959-cu illərdə isə məktəb direktoru işləyib. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin filologiya fakültəsində Müasir Azərbaycan Dili kafedrasına uzun illər rəhbərlik edib. O, müxtəlif illərdə müəllim, baş müəllim, dosent, professor, kafedra müdiri və dekan vəzifələrini tutub.

Azərbaycan filologiyasının inkişafında H. Mirzəyevin xidmətləri böyükdür. O, dilçiliyin müxtəlif problemlərinə dair bir sıra sanballı tədqiqatları ilə tanınırdı. O, mövzu seçərkən həmişə mübahisəli, tədqiq olunmamış, dilçilərin və türkoloqların toxunmadığı məsələləri tədqiqata cəlb etmişdir. Alim Azərbaycan dilçiliyində fel bəhsi üzrə məktəb yaratmış, bu sahədə 150 il müddətində türkologiyada hökm sürən mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirmişdir. Onun xüsusən Qərbi Azərbaycanın yer adları ilə bağlı araşdırmaları milli tarixin öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

H. Mirzəyevin elmi fəaliyyətində Azərbaycan dilində təsirli və təsirsiz fellərin tədqiqi mühüm yer tutur. O, dilçiliyimizdə ən çox fəlsünas alim kimi tanınır. Onun 1979-cu ildə nəşr etdirdiyi “Müasir Azərbaycan dilində təsirli və təsirsiz fellər” əsərində olduqca zəngin və ziddiyyətli cəhətlərə malik olan felin təsirlilik-təsirsizlik kimi çətin və əhəmiyyətli xüsusiyyətləri ilk dəfə olaraq geniş planda-kompleks şəkildə öyrənilmişdir. Alimin 20 ilə yaxın felin müxtəlif qrammatik xüsusiyyətlərini öyrənməsi, xüsusilə təsirli fellərə aid zəngin material toplanması əsərin müvəffəqiyyətlə yazılmasına səbəb olmuşdur. H. Mirzəyevin 200-dən çox elmi əsəri, o cümlədən 25 kitabı və 10-a yaxın dərs vəsaiti işıq üzünə görüb. O, eyni zamanda, mütəmadi surətdə bədii yaradıcılıqla məşğul olurdu.

Professor Həsən Mirzəyev filologiyamızda müasir ədəbi dilimizin morfologiyasını, xüsusən dilin quruluş xüsusiyyətlərini sinxron, diaxron aspektdə araşdırmaqda, o cümlədən xalqın qədim tarixini, dilini, milli orijinallığını daha yaxşı mühafizə edib saxlayan fellərin mahir tədqiqatçısı kimi məşhurdur. Lakin professor həqiqi bir filoloq kimi el sənətinə - aşığı ədəbiyyatına da dərin bələddir və bu sahənin vurgunu olmuşdur.

H. Mirzəyev ilk baxışda son dərəcə sadə, adi görünürdü. Lakin əslində sadəliklə dahiliyin birləşməsindən ibarət olan el ədəbiyyatında---xalq dastanlarında, aşığı poeziyasında zərif və tutarlı sənət sirləri içərisində xalqımızın tarixini, soy-kökünü, ölkəmizin ərəzətində və bu ərəzinin hüdudlarından çox-çox uzaqlarda yaşamış milli etnosların qorunub saxlanmış nəfəsini, miflərini, adət-ənənələrini, geyim və yaşayış tərzini, yadellilərlə mübarizə və mədəni inkişaf səviyyəsini görürdü. “Aşığı poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz” kitabında H. Mirzəyevin el ədəbiyyatı ilə bağlı duyğu və düşüncələrinin bir qismini əhatə edir.

Professor H. Mirzəyevin elmi fəaliyyəti şeir yaradıcılığı ilə vəhdətdə olmuşdur. Həsən müəllim ömrü boyu bir ulu istəyin ardınca gedib: vətəni, xalqı, milləti xoşbəxt görmək istəyi ardınca. Bu yolda ona dəyanəti, təkmini, zəhməti yol yoldaşlığı edib. Yaşının müxtəlif çağlarında gördüyü xeyirxah işlərdən ləzzət alıb, çiçək kimi açılıb-saçılıb, dil-dodaqlarda həmişə əməlisaleh insan kimi xatırlanıb.

H. Mirzəyevin dərdi ona şəxsən məxsus olan fərdi dərd deyil, Azərbaycan xalqını həmişə göynədən, ağrıdan milli dərddir. Məhz millətin dərdi hər bir insanı düşündürə bilər, söz deməyə, heç olmazsa duyğu və düşüncəsini sətirlərə köçürməyə təsir edir. Mən deyərdim ki, H. Mirzəyevin “Dərdimi” şeirinin təsiri altında bu mövzuya müraciət edənlər onun həmdərdləridir.

H. Mirzəyev Azərbaycan onomologiyası sahəsində də araşdırmalar aparmışdır. O, 1997-ci ildə çap etdirdiyi “Aşığı poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz” əsərində bu poeziyada işlənən onomastik vahidləri – toponim, etnonim, antropnim, kosmonim, zoonim və oronimləri toplayaraq sistemləşdirmişdir.

H. Mirzəyevin yaradıcılığında filologiya məsələlərini tədqiqat obyektinə kimi seçməyinin bir səbəbi də odur ki, alim həmişə araşdırılmayan, tədqiqata cəlb edilməyən, dilçiliyimizdə, o cümlədən folklor dilində və digər məsələlərdə mübahisə doğuran mövzular üzərində işləməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur.

H.Mirzəyev Vətən həsrəti,torpaq haraylı,yurd yanğılı ziyalılarımızdan biridir.Gözüylə görüb ruhuna köçürdüğü ziyalının vətən sevgisi ağır olur.O ziyalı ki,sonralar yüzlərlə tələbəsinə Vətən dərsi verir,torpaq sevgisi öyrədir,yeniyetmələrin,gənclərin yaddaşında Vətən xəritəsini gözə çəkir.Məlumdur ki,xəritə tərtib etmək həddən artıq çətin və məsuliyyətli iş tələb edir.H.Mirzəyev bu məsuliyyəti dərindən dərk etmiş,1828-ci ildən sonrakı dövrləri düzgün əhatə edən Dərələyəz mahalının sərhədləri xəritəsini tərtib etmişdir.Bu xəritədə Dərələyəz mahalının tarixi-siyasi coğrafiyası,toponomiyası barədə müfəssəl və dolğun məlumatlara rast gəlirik.

H.Mirzəyev uzun illər Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində,Azərbaycan Milli EA –nın Dilçilik İnstitutunda, Bakı Dövlət Universitetində dilçilik üzrə ixtisaslaşdırılmış müdafiə şuralarının üzvü olmuş,ömrünün 50 ildən çoxunu ali məktəb auditoriyalarında mühazirə oxumuş,60 ildən artıq əmək fəaliyyəti dövründə bir çox vəzifələrdə çalışmış,çoxlu qurultay və konfranslara nümayəndə seçilmiş,simpoziumlarda iştirak etmişdir.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin I çağırışında 22 sayılı Binəqədi ikinci seçki dairəsindən deputat seçilmişdir. Həsən Mirzəyev 2002-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin fərmanı ilə "Şöhrət" ordeninə, 2007-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının Əməkdar Elm Xadimi fəxri adına layiq görülmüşdür.

Azərbaycan filologiya elminin inkişafında H. Mirzəyevin özünəməxsus xidmətləri var. O, dilçiliyin müxtəlif problemlərinə dair bir sıra sanballı tədqiqatları ilə tanınırdı. Alimin xüsusən Qərbi Azərbaycanın yer adları ilə bağlı araşdırmaları milli tariximizin öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. H.Mirzəyevin 200-dən çox elmi əsəri, o cümlədən 25 kitabı və 10-a yaxın dərns vəsaiti işıq üzü görüb. Eyni zamanda mütəmadi olaraq bədii yaradıcılıqla məşğul olurdu. H.Mirzəyev böyük alim olmaqla yanaşı, həm də tanınmış ictimai-siyasi xadim idi. O, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin I çağırışında 22 sayılı Binəqədi ikinci seçki dairəsindən deputat seçilmişdir. H.Mirzəyev 2002-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Fərmanı ilə "Şöhrət" ordeninə, 2007-ci ildə isə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin Sərəncamı ilə "Əməkdar elm xadimi" fəxri adına layiq görüldü. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərdi təqaüdüçüsü idi. H. Mirzəyev 25 fevral 2015-ci ildə Bakı şəhərində vəfat edib. Fəxri Xiyabanda dəfn edilib.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- 1.Həsən Mirzəyev."Aşiq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz."Bakı.1997
- 2.Mahirə Hüseynova." Həsən Mirzəyevin yaradıcılığında filologiya məsələləri".Bakı.2014
- 3.Mahirə Nağıqızı. "Dərdsi Dərin Həsən Mirzə" Bakı.2013
- 4.<https://az.wikipedia>.

QARABAĞDA EKOSİYASƏT

Əsədov Nəbi Nazir oğlu

Azərbaycan tarixi kafedrasının müəllimi

ÖZET.

Global iqlim dəyişikliyi, torpaqların səhrələşməsi proseslərini və təmiz içməli su çatışmazlığını nəzərə alsaq, bu gün ekologiya bütün dünya ictimaiyyətini narahat edən əsas məsələlərdən biridir.

Bu məsələlər BMT-nin 17 Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (DİM-lər) sırasında öz əksini tapmışdır. Daha dəqiq desək, Məqsəd 6 su ehtiyatlarından səmərəli istifadənin və su təchizatı, sanitariya və gigiyenaya çıxışın zəruriliyindən, Məqsəd 13 iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizədən, Məqsəd 15 isə quru ekosistemlərinin qorunması və bərpa edilməsinin, meşələrdən səmərəli istifadənin, səhrələşməyə qarşı mübarizənin, habelə torpaqların deqradasiyasının dayandırılmasının zəruriliyindən bəhs edir.

Ermənistanın təxminən 30 il davam etmiş və regionun ekoloji vəziyyətinə ciddi ziyan vurmuş işğalçılıq siyasəti nəticəsində, BMT-nin bu Məqsədlərinin 2030-cu ilədək qarşıya qoyduğu hədəflər Cənubi Qafqaz regionunda böyük sual altındadır.

İşğal olunmuş ərazilərdə həyata keçirilmiş qeyri-qanuni fəaliyyət və təbii ehtiyatların istismarı iqtisadi kontekstlə yanaşı, həm də bir sıra ekoloji problemlərə gətirib çıxarmışdır.

Meşələrin qırılması və yandırılması, su ehtiyatlarının çirklənməsi, flora və faunanın məhv edilməsi, regionda yerin təkinin talan edilməsi nəticəsində ekoloji tarazlıq pozulmuşdur. Bu regionda ətraf mühitin deqradasiyası o qədər maneəsiz şəkildə baş verirdi ki, hətta Ermənistanın özündəki ekoloji təşkilatları belə narahat edirdi.

Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinin "Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində qeyri-qanuni iqtisadi və digər fəaliyyət" adlı hesabatında ayrıca bir fəsil işğal olunmuş ərazilərdə həyata keçirilmiş qeyri-qanuni iqtisadi fəaliyyətin ekoloji nəticələrinə həsr olunmuşdur.

Xarici işlər Nazirliyinin hesabatında deyilir ki, beynəlxalq hüquq istənilən hərbi işğalçı öz xarakterinə görə "müvəqqəti işğal" kimi təsnif edir və işğalçı ölkənin işğal edilmiş ərazi üzərində suverenlik əldə etməsini nəzərdə tutmur, buna görə də işğal faktı ilə əlaqədar həmin ərazinin hüquqi statusu dəyişmir.

"Anneksiyanın (ilhaqın) istənilən forması qadağan olduğundan, işğalçı ölkənin bu ərazidə hüquqi, sosial və iqtisadi strukturun dəyişdirilməsi məqsədilə fəaliyyət göstərmək azadlığı yoxdur. Hərbi təcavüzün nəticəsi olan ilhaq tanınmamalıdır.

İşğalçı tərəf öz gücündən mənafeyini qorumaq və ya əhəlisinin maraqlarını təmin etmək üçün istifadə etməməlidir. Yerli sakinlərin, təbii ehtiyatların və ya onun nəzarəti altında olan ərazidəki digər aktivlərin öz maraqları naminə istismarına yol verilmir", - beynəlxalq hüquq praktikasına istinad edilən hesabatda belə deyilir.

Açar sözlər: qlobal, iqlim, torpaq, Qarabağ, işğal, ekologiya

ABSTRACT.

Given the global climate change, land desertification processes and the lack of clean drinking water, ecology is one of the main issues that concern the entire world community today.

These issues are reflected in the 17 Sustainable Development Goals (SDGs) of the UN. More precisely, Goal 6 is about the need for efficient use of water resources and access to water supply, sanitation and hygiene, Goal 13 is about the fight against climate change, and Goal 15 is about the need to protect and restore terrestrial ecosystems, make efficient use of forests, fight against desertification, and stop land degradation. describes.

As a result of Armenia's occupation policy that lasted for about 30 years and caused serious damage to the ecological situation of the region, the goals set by the UN Goals until 2030 are under great question in the South Caucasus region.

Illegal activities and exploitation of natural resources in the occupied territories have led to a number of environmental problems in addition to the economic context.

As a result of deforestation and burning, pollution of water resources, destruction of flora and fauna, looting of the subsoil in the region, the ecological balance has been disturbed. In this region, environmental degradation was happening so unhindered that it worried even environmental organizations in Armenia itself.

In the report "Illegal economic and other activities in the occupied territories of Azerbaijan" of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan, a separate chapter is devoted to the ecological consequences of the illegal economic activities carried out in the occupied territories.

According to the report of the Ministry of Foreign Affairs, international law classifies any military occupation as a "temporary occupation" by its nature and does not mean that the occupying country acquires sovereignty over the occupied territory, therefore, the legal status of that territory does not change due to the fact of occupation.

"Since any form of annexation is prohibited, the occupying country does not have the freedom to act in order to change the legal, social and economic structure in this territory. Annexation as a result of military aggression should not be recognized.

The occupying party must not use its power to protect its interests or to secure the interests of its population. Exploitation of local residents, natural resources or other assets in the territory under its control for its own interests is not allowed," the report, referring to international legal practice, says.

Key words: global, climate, land, Karabakh, occupation, ecology

AZƏRBAYCAN VƏ KARAİM TÜRKÇƏSİ ARASINDAKI SƏS VƏ ŞƏKİLÇİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ayşən Zeynallı

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti-Filologiya (Azərbaycan dili və ədəbiyyatı
müəllimliyi) bakalavr*

Sümeyrə Selvi

Ordu Universiteti-Türk dili və ədəbiyyatı (qıpçaq dilləri) magistr

ÖZET. Karaim (Karay) türkcəsi bu gün yox olma təhlükəsi olan türk ləhçələrindən biridir. Bu dil qaraçay-balkar, qumuq və krım tatarları ilə birlikdə türk dillərinin Qərbi Qıpçaq qoluna daxildir. Karaimlər araşdırmalara görə Xəzər dövləti daxilindəki qruplardan biridir. Əslən türk olan və Orta Asiyadan gələn xəzərlər VII və XI əsrlər arasında Xəzər dənizi ətrafında, Van gölündən Qaradənizə və Kiyevə, Aral gölündən Macarıstana qədər olan torpaqlarda hökm sürmüşdür. "Karay" və "Karaim" sözləri ibrancə "oxumaq" mənasını verən "qara" (kara) sözündən əmələ gəlib. Qarai forması və onun cəm forması qaraim şəklində istifadə olunur. "Karay" sözü yalnız türkdilli karaimlər tərəfindən qrup kimliyini və dillərini ifadə etmək üçün işlədilir. Bu dil 3 dialekt qrupuna bölünür: 1. Litvada danışılan Trakay karaycası, 2. Polşa və Ukraynada danışılan Qaliç (Qalisiya)-Lutsk Karaycası, 3. Ukraynada danışılan Krım karaycası.

Azərbaycanda bu dili elmi şəkildə tədqiq edənlərdən biri K.M.Musayev olmuşdur. Karaim türkcəsindən fərqli olaraq dilimiz Ural-Altay dilləri ailəsinin türk dili qrupunun Oğuz yarım-qrupuna daxildir. Bu gün araşdırmalara nəzər yetirəndə Karaim və Azərbaycan dilinin birgə tədqiqinə çox az rast gəlirik. Ayrı dil qrupu olmasına baxmayaraq, Azərbaycan dili ilə oxşarlıq təşkil edir. Bu xüsusiyyətlər bir sıra fonetik və şəkilçi fərqi görə təsnif olunur. Onları bu şəkildə incələyib göstərə bilərik. Azərbaycan dilində 9 sait səs olduğu halda, Qaliç dialektində 8

sait səs qəbul edilmişdir. Azərbaycan dilində olduğu kimi karaim türkcəsində həm açıq, həm də qapalı heca vardır. Məsələn: ana-ana, bér-vermək, kél- gəlmək və s. Bundan başqa, karaim türkcəsində sonu a ilə bitən sözlərə y ilə başlayan şəkilçi əlavə etdikdə a saiti e-yə çevrilir. Məsələn: aşxana-aşxaneyiz və s. İki dil arasındakı əsas fərqlərdən biri də h hərfidir. Dildibi-boğaz samiti olan bu hərf Azərbaycan dilində işlənmə yerindən asılı olmayaraq eyni qalır. Karaim türkcəsində isə “h” samiti türk sözlərində “ğ”, ərəb və başqa dillərdən keçən sözlərdə “h” kimi tələffüz olunur. Məsələn: barhan-barğan, boladohan-boladoğan, hava-hava, şəhar-şəhər və s.

Açar sözlər: Karaim, Azərbaycan dili, səs, şəkilçi, qıpçaq

ABSTRACT. Nowadays, Karaim (Karay) Turkish is one of endangered Turkish dialects. This dialect belongs to the Western Kipchak branch of Turkish languages along with Karachay-Balkar, Kumyk and Crimean Tatars. According to research the Karaim were one of the groups within the Caspian state. The Khazars, who were originally Turks and flocked from Central Asia, controlled the territory around Caspian Sea, from lake Van to Black Sea and Kiev, from the Aral Sea to Hungary, between the 7th and 11th centuries. The words "Karay" and "Karaim" are derived from the Hebrew word "qara" black which means to read. The form "Qarai" and its plural form Qaraim are used. The word "Karay" is used only by Turkish-speaking Karaim to express their group identify and language. This language is divided into 3 dialects groups: 1. The Trakai Karay spoken in Lithuanian, 2. The Halich (Galicia)-Lutsk Karay spoken in Poland and Ukraine, 3. The Crimean Karay spoken in Ukraine.

K.M.Musayev was one of those who scientifically do research about this language in Azerbaijan. Unlike Karaim Turkish our language belongs to the Oghuz subgroup of the Turkish language group of the Ural-Altai language family looking through the research today, we bumped into very little joint research of Karaim and Azerbaijani languages. Although it is absolutely separate language group, it is similar to our language. These features are classified according to a number of phonetic and suffixal differences. We can refine them in this way. While there are 9 vowel sounds in the Azerbaijani language. 8 vowel sounds are accepted in the Galich dialect. As in Azerbaijani, Karaim Turkish has both open and closed syllables. For example: ana-ana (mother), bér-vermək (give), kél-gəlmək (come) etc.

In addition, in Karaim Turkish when a suffix beginning with "y" to the words ending with "a" is added, the vowel a becomes "e". For example: aşxana-aşxaneyiz (restaurant) etc.

One of the core differences between 2 languages is the letter "h". This latter, which is a tongue-throat consonant, remains the same regardless of where it is used in the Azerbaijani language. In Karaim Turkish, the consonant "h" is pronounced as "ğ" in Turkish words and "h" in words from Arabic and other languages. For example: barhan-barğan (has gone), boladohan-boladoğan (one that is happening), hava-hava (weather), şəhar-şəhər (city) etc.

Key words: Karaim, Azerbaijani language, sound, suffix, Kipchak

Karaimlər araşdırmalara görə Xəzər dövləti daxilindəki qruplardan biridir. Bu dil qaraçay-balkar, qumuq və krım tatarları ilə birlikdə türk dillərinin Qərbi Qıpçaq qoluna daxildir. Dünyada 50 minə yaxın Karayim yaşayır, ancaq onlardan 2 minə yaxın Karayim özünü Türk adlandırır. Bu türklərin yaşadığı ərazilər içində Litva (230), Polşa (50), Ukrayna (1200), İstanbul (50) say hesabına görə üstünlük təşkil edir. Qeyri-türk Karayimlər isə İsraildə (20.000), Misirdə (5000), ABŞ-da (2500), Kanada (200), Fransada (150) yaşayırlar.

Azərbaycanın tarix boyu ev sahibliyi etdiyi müxtəlif xalqlardan biri də yəhudilər olmuşdur. Bu birgə yaşayış yüzilliklər öncə mövcud olmuş Alban dövlətinə qədər uzanır. Bu ərazilərdə yaşamış Krımçaklar(Karayim yəhudiləri) bu gün mövcud olan Karayim yəhudiləri ilə eyni

kökdən olan xalqlardır. Bu yəhudilər özlərini “yəhud” sözünün farslaşması nəticəsində yaranan “cuhud” sözünə uyğun olaraq cuhudlar adlandırır. Yəhudilərlə Qafqaz türklərinin birgə yaşayışı nəticəsində Xəzər dövləti Yəhudiliyi qəbul edərək İudaizmi dövlət dini etdilər. Xəzərlərə qədər daim təzyiqlərə məruz qalan Karayim yəhudiləri, Müsəlmanlar, Xristinalar, Göy Tanrı inancına sahib türklər və qeyri-türklərlə birgə yaşamağa başladılar. Əslən türk olan və Orta Asiyadan gələn xəzərlər VII və XI əsrlər arasında Xəzər dənizi ətrafında, Van gölündən Qaradənizə və Kiyevə, Aral gölündən Macarıstana qədər olan torpaqlarda hökm sürmüşdür.

“Karay” və “Karaim” sözləri ibrancə “oxumaq” mənasını verən “qara” (kara) sözündən əmələ gəlib. Qarai forması və onun cəm forması qaraim şəklində istifadə olunur. “Karay” sözü yalnız türkdilli karaimlər tərəfindən qrup kimliyini və dillərini ifadə etmək üçün işlədilir

Bu dil 3 dialekt qrupuna bölünür: 1. Litvada danışılan Trakay karaycası, 2. Polşa və Ukraynada danışılan Qaliç (Qalisiya)-Lutsk Karaycası, 3. Ukraynada danışılan Krım karaycası.

Müxtəlif dialektləri olan karaimlərin vahid əlifbası yoxdur. Yaşlılar üçün və dini mətnlərə baxdığımız zaman ıvrit əlifbasından istifadə olunduğuna rast gəlirik. Karaylar müxtəlif ölkələrdə bir neçə əlifbadan istifadə edirdilər. Litva və Polşadakı karaylar bir vaxtlar SSRİ-də (1928-1940) istifadə olunan əlifbadan bir çox fərqlə latın əlifbasından istifadə edirlər. İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı sovet dövründə Litvanın Kiril əlifbası ilə Karay nəşrləri də var idi. 1992-ci ildən sonra Litvada karaylar latın əlifbasından istifadəni bərpa etdilər. Ukraynada Krım Karay nəşrləri hələ də Karay Kiril əlifbası ilə çap olunur.

Karay türkcəsində 34 hərflə Ortaq Türk Latın Əlifbası (OTLƏ) istifadə olunur. Bu əlifba Litvada yaşayan Karaylar tərəfindən Litva latın əlifbasına uyğun olaraq hazırlanmışdır.

Karay Latın Əlifbası: a, b, c, ch, č, d, d', dž, ia, e, è, ie, f, g, h, i, y, j, k, l, l', m, n, n', o, ö/io, p, r, s, s', ş, t, t', u, ü/iu, v, z, ž, z'

OTLƏ: a, b, ts, x, ç, d, d, c, e, é, é, é, f, g, ğ, i, ı, y, k/q, l, l, m, n, n, o, ö, p, r, s, s, ş, t, t, u, ü, v, z, j, z

Məsələn: Bu ojun üçiuñ jechkiuñgia éki biliet kolam!

OTLƏ: Bu oyun üçün yexküñge éki bilét qolam!

Bazar günü üçün bu tamaşaya iki bilet istəyirəm.

Azərbaycan dilində olduğu kimi Karay türkcəsində də 23 samit hərf vardır.

Samitlər: b, c, ç, d, f, j, g, ğ, h, x, k, q, l, m, n, p, r, s, ş, t, v, y, z.

İki dil arasındakı əsas fərqlərdən biri də h hərfidir. Dildibi-boğaz samiti olan bu hərf Azərbaycan dilində işlənmə yerindən asılı olmayaraq eyni qalır. Karaim türkcəsində isə “h” samiti türk sözlərində “ğ”, ərəb və başqa dillərdən keçən sözlərdə “h” kimi tələffüz olunur. Məsələn: barhan-barğan, boladohan-boladoğan, hava-hava, şahar-şəhər və s. Amma, Qaliç Karay ləhcəsində “ğ” hər zaman “h” kimi tələffüz olunur.

Azərbaycan dilində olduğu kimi Trakay və Krım karayacasında 9 sait səs qəbul edilmişdir.

Saitlər: a, ä, é, ı, i, ö, o, u, ü

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq Karay türkcəsində açıq “ə” səsini ifadə edən “ä” hərfindən istifadə olunur. Məsələn: bëndä ,sëndä və s. Bu hərf Hind-Avropa dillərində geniş istifadə olunur. Həmçinin Türk dillərinin əksəriyyətində eyni olan 8 sait fonemin olması Karaim türkcəsində də özünü götürür. Digər 2 dialektdən fərqli olaraq Qaliç dialektində 8 sait səs qəbul edilmişdir. Azərbaycan dilində olduğu kimi karaim türkcəsində həm açıq, həm də qapalı heca vardır. Məsələn: ana-ana, bér-vermək, kél- gəlmək və s. Bundan başqa, karaim türkcəsində sonu a ilə bitən sözlərə y ilə başlayan şəkilçi əlavə etdikdə a saiti e-yə çevrilir.

Azərbaycan dili üçün kar və cingiltili samitlərin işlədilməsi səciyyəvi haldır. Azərbaycan dilində kar samitlərin cingilliti samitlərə çevrilməsi müşahidə olunur. Məsələn: get-gedir, öyrət-öyrədir, söylət-söylədir və s. (B.Xəlilov Türkologiyaya giriş səh.234)

Hər iki dilin səs xüsusiyyətlərinə baxdıqda səciyyəvi olan oxşar özəlliklərlə yanaşı fərqli özəlliklərə də şahid oluruq. Nümunələrə baxdıqda hər iki dilin sistemli araşdırılması üçün incə məqamlar çoxluğu bizə yetərli istiqamət verir. Azərbaycan dili üçün səciyyəvi olan h samitinin sözün əvvəlində gəlməsinə Karay türkcəsində də rast gəlirik.

Məsələn: hadir-hazır, halé-hələ, har-hər, hava-hava, hém-həm, hörmətli-hörmətli və s.

Azərbaycan dilində söz sonunda gələn q samiti Karay türkcəsinin x samitinə keçir.

Məsələn: barmaq-barmax, başlıq-başlıx, başqa-başxa, çıraq-çırax, qonaq-qonax, uzaq-uzax və s.

Azərbaycan dilində söz önündə gələn d samiti Karay türkcəsində t samitinə keçir.

Məsələn: davan-taban, dad-tat, dəmir-témir, dəvə-téve, dinc-tınc, dinlə-tınla, daş-taş, dirlik-tirlik, dırnaq-tırnax və s.

Azərbaycan dilində söz önündə gələn g samiti Karay türkcəsində k samiti ilə əvəz olunur.

Məsələn: gel-kél, gecə-kéçé, gen-kén, gərək-kérék, giriş-kiriş, görə-köre, görüş-körüş və s.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq bu dildə Oğuz dillərinə məxsus söz önündə y səsinin gəlməsinə şahid oluruq.

Məsələn: yılan, yıl,

Azərbaycan dilində r samiti hecanın əvvəlində, eləcə də sözün əvvəlində işlənə bilmədiyini üçün metateza (səs dəyişimi) hadisəsi baş verir. Bu hadisə Karay türkcəsində də özünü göstərir.

Məsələn: yarpaq-yarpax

Həmçinin, proteza (səs artımı) hadisəsinə rast gəlirik.

Məsələn: sahat-saat

Karay türkcəsində saylar Azərbaycan dilindən fərqli olaraq səs dəyişimi və səs düşümünə məruz qalaraq qarşımıza çıxır. Beş/bes-beş, altı-altı, yedi-yedi, segiz-səkkiz, toğuz-doqquz

Azərbaycan dilində olduğu kimi Karay türkcəsində say düzəldən -ıncı⁴ (nci, uncu, üncü nci, nci, ncu, ncü) şəkilçisindən istifadə olunur. Ancaq bu dildə səs dəyişimi hadisəsi baş verir və biz bu şəkilçini -ıncı⁴ (ıncı, incı, unçu, ünçü, nçı, nçı)

Məsələn: birinci,ékinçi, éki-iki, üç-üç, dört/dert-dörd

Azərbaycan dilində işlənən cəm şəkilçisi Karay türkcəsində bənzər şəkildə istifadə edilir.

Trakai :-lar, -lyär

Haliç: -lar, -ler

Azərbaycan -lar, -lər

Azərbaycan dilində -maq² şəkilçisi eyni şəkildə səs dəyişiminə məruz qalır.

Məsələn: yalvarmaq-yalbarmaq

Azərbaycan dilində istifadə olunan idi hissəciyi Karay türkcəsində édi olaraq müşahidə edilir.

Məsələn: Uvlan édi- oğlan idi.

Azərbaycan dilində -dır⁴ şəkilçisi Karay türkcəsində səs dəyişiminə məruz qalır.

Məsələn: yoxdur- yoxtur

Azərbaycan dilində olduğu kimi bu şəkilçiyə Karay türkcəsində eyni şəkildə müşahidə edirik. Məsələn: lıq²-lik, incirlik (əncir ağacları olan yer)

Günümüzdə Karay türkcəsi geniş yayılmış dillərdən biri deyil və unudulma təhlükəsi olan Türk dillərindən biridir. Bu dil Karaylar tərəfindən aktiv olaraq gündəlik istifadə edilmir. Baxmayaraq, Krayların çoxu dini ayinlər zamanı bu dildən istifadə edir, ancaq aktiv olaraq dili

istifadə edənlərin sayı dəqiq bəlli deyil. Karaim türkcəsindən fərqli olaraq dilimiz Ural-Altay dilləri ailəsinin türk dili qrupunun Oğuz yarım-qrupuna daxildir. Bu gün araşdırmalara nəzər yetirəndə Karaim və Azərbaycan dilinin birgə tədqiqinə çox az rast gəlirik. Ayrı dil qrupu olmasına baxmayaraq, Azərbaycan dili ilə oxşarlıq təşkil edir. Diqqətdən uzaq qalan bu dil bizim kök dillərimizdən biridir. Karay türkcəsi ilə bağlı Azərbaycanda araşdırma addımlarının atılması bu dilin unudulmasına əngəl olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Timur Kocaoğlu- Karay (Trakay dialekti), Münhen-2006
2. Talat Tekin- Türk dilləri (giriş) , İstanbul-2003
3. K.M.Musayev- Grammatika Karaimskogo Yazıka (Karaim Türkcəsi Qrammatikası), Moskva-1964
4. Mahirə Hüseynova- Ümumtürk dilləri dialekt və şivələrinin qarşılıqlı inteqrasiyası, Bakı-2020
5. Buludxan Xəlilov -Müasir Azərbaycan dili I, Bakı-2013
6. Buludxan Xəlilov – Türkologiyaya giriş, Bakı-2013
7. Tülay Çulha- Karayca-Türkcə qısa lüğət, İstanbul-2006
8. Ahmet Bican Ercilasun (komissiya sədri) (1991), Müqayisəli Türk Ləhçələr Lüğəti I, Mədəniyyət Nazirliyi Nəşrləri, Ankara
9. GÜLSEVİN, Selma (2006), “Karaycada Oğuz elementləri”, I. Beynəlxalq Türk Dünya Mədəniyyət Konqresi, Çeşme-İzmir, s.985-992
10. GÖKÇE, Faruk (2000), Karay Türkcəsinin Fonetikası, Erciyes Universiteti Sosial Elmlər İnstitutu, Nəşr edilməmiş Magistr dissertasiyası, Kayseri

AZƏRBAYCAN MAARİFÇİLƏRİNİN MƏNƏVİ KEYFİYYƏTLƏR HAQQINDA FİKİRLƏRİ

Dadaşova Qarifat Ş.

ADPU-nun Pedaqoji psixologiya kafedrasının müəllimi

ÖZET.

Xalqımızın keçmiş tarixi, eləcə də bu gününə baxdıqda əxlaqi dəyərlərin, başqa sözlə desək mənəvi keyfiyyətlərin uzun tarixə malik olduğunu müşahidə etmək mümkündür. Azərbaycanın görkəmli yazıçı və şairlərinin əsərlərində, yaratdıqları bədii obrazların dilində, istərsə də öz həyatlarında mənəvi keyfiyyətlərə geniş yer ayırdıqlarını aydın şəkildə görürük. Bu məhz yetişməkdə olan nəsillə bu keyfiyyətlərin aşılınması ilə əlaqədar olmuşdur.

Azərbaycan xalqının müxtəlif dövrlərdə yazıb-yaratmış bədii söz ustaları öz əsərlərində şəxsiyyətin sosial-psixoloji xüsusiyyətləri, xarakteri, ağıl və təfəkkürü, iradəsi, hissi, arzu və xəyalı haqqında birbaşa və dolayısı ilə çoxlu fikir söyləmişlər. İnsanın özünü dərk edib qiymətləndirməsi, xaraktercə təvazökar, səmimi və ədalətli olması, haqq və düzlüyə rəvac verməsi, xüsusilə dövlət başçılarının adil və səxavətli, elinə-obasına, idarə etdiyi insanlara qarşı qayğıkeş olmaları xalqımızın qabaqcıl alimlərinin, mütəfəkkirlərinin, yazıçı və şairlərin yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərindəndir.

Azərbaycan xalqının belə mütəfəkkirləri çoxdur. Onlar öz əsərlərində yaşadıkları dövrün ictimai-sosial hadisələrini bədii obrazlarda təsvir etmiş və əsl şəxsiyyətə xas olan psixoloji keyfiyyətlər göstərilməşdir. Buna misal X.Şirvani, N.Gəncəvi, N.Tusi, M.Füzuli, M.F.Axundov,

A.Bakıxanov, H.Zərdabi, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, A.Səhhət, A.Şaiq, N.Vəzirov, Ə.Haqqverdiyev, C.Cabbarlı, S.Vurğun, S.Rəhimov, B.Vahabzadə və başqalarını göstərmək olar.

Xalqımızın və müdrik insanların yaradıcılığında sosial-psixoloji xüsusiyyətləri öyrənməklə onların irsinə böyük hörmət bəsləmiş və gənc nəslin humanist, vətənpərvər inkişafına zəmin yaradılır.

Azərbaycan xalqının dünya mədəniyyətinə bəxş etdiyi ən böyük töhvə, ən qiymətli sərvəti Nizami Gəncəvidir. Nizami insan şəxsiyyəti ilə bağlı çox önəmli və dəyərli konsepsiya yaratmış, həmin konsepsiya əsasında bədii təfəkkürün sonsuz imkanlarından bəhrələnərək, poemalarında fəlsəfi, pedaqoji və psixoloji fikrin bənzərsiz nümunələrini əks etdirmişdir. Nizami öz şəxsiyyəti və yaratdığı heyvətəməz qəhrəmanları ilə bir tərbiyə məktəbidir ki, oxucuları əxlaqi cəhətdən saflaşmağa, mənəvi cəhətdən kamilləşməyə sövq edir.

Azərbaycan maarifçilik ədəbiyyatının dahi mütəfəkkiri olan Abbasqulu Ağa Bakıxanovda milli mənəvi keyfiyyətlərimiz haqqında dəyərli fikirlər söyləmişdir. İnsanın hərtərəfli, kamil şəxsiyyət kimi yetişməsi üçün o, bir çox mənəvi, əqli, fiziki, estetik və s. keyfiyyətlərə, bacarıq və vərdişlər yiyələnməlidir. Həqiqi insan deyəndə, Bakıxanov bu keyfiyyətləri, nümunəvi davranış təcrübəsini, rəftar tərzini özündə birləşdirmiş, müsbət dünyagörüşə yiyələnmiş şəxsi nəzərdə tuturdu.

Açar sözləri: Əxlaqi dəyərlər, mənəvi keyfiyyətlər, şəxsiyyət, Nizami, Bakıxanov.

ABSTRACT.

Looking at the past history of our people, as well as the present, it is possible to observe that moral values, in other words, moral qualities, have a long history. We can clearly see that prominent writers and poets of Azerbaijan devote a lot of space to spiritual qualities in their works, in the language of their artistic images, and even in their lives. This was due to instilling these qualities in the grooving generation.

Artistic wordsmiths of the Azerbaijani people, who wrote and created in different periods, directly and indirectly expressed many opinions about the socio-psychological characteristics, character, mind and thinking, will, feeling, desire and dream of the personality in their works. Self-awareness and appreciation of a person, being humble, sincere and fair in character, favoring truth and honesty, especially the heads of state being fair and generous, caring for their people and the people they rule are among the main features of the creativity of the leading scientists, thinkers, writers and poets of our nation.

There are many such thinkers of the Azerbaijani people. In their works, they depicted the social and social events of the period they lived in artistic images and shoved the psychological qualities characteristic of a real personality.

An example of this is H. Shirvani, N. Ganjavi, N. Tusi, M. Fuzuli, M. Akhundov, A. Bakikhanov, H. Zardabi, C. Mammadquluzadeh, M. Sabir, A. Sahhat, A. Shaig, S. Vurgun and others can be mentioned.

By studying the socio-psychological features of the creativity of our people and their wise people, a foundation is created for the humanistic and patriotic development of the young generation, who has great respect for their heritage.

Nizami Ganjavi is the greatest contribution and most valuable asset of the Azerbaijani people to the world culture/ Nizami created a very important and valuable concept of human personality, based on that concept, using the infinite possibilities of artistic thinking, he reflected unique examples of philosophical, pedagogical and psychological thought in this poems. Nizami

is an educational school with his personality and the amazing heroes he creates, which encourages readers to become morally refined and spiritually perfected.

Abbasgulu Aqha Bakikhanov, a genius thinker of the Azerbaijani literature of enlightenment, spoke valuable thoughts about our national moral qualities. In order for a person to develop as a comprehensive, perfect personality, he needs many spiritual, mental, physical, aesthetic, etc, qualities, skills and habits should be acquired. When he said a real person, Bakikhanov meant a person who combined these qualities, exemplary behavior experience, altitude, and acquired a positive outlook.

Keywords: Moral values, moral qualities, personality, Nizami, Bakikhanov.

Xalqımızın keçmiş tarixi, eləcə də bu gününə baxdıqda əxlaqi dəyərlərin, başqa sözlə desək mənəvi keyfiyyətlərin uzun tarixə malik olduğunu müşahidə etmək mümkündür. Mədəni keyfiyyətlər insanın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında, özünüqiyimətləndirməsində, özünəzarət, bir sıra ziyanlı vərdişlərdən uzaq durmasına böyük əhəmiyyətə malikdir. Uşaq, yeniyetmə və gəncləri ulularımız, tarixi şəxsiyyətlər və mütəfəkkirləri həmişə xeyirxahlığa, təmizliyə, təvazökarlığa, hörmət və dostluq hissələrinə, ləyaqətə düşündürmüş və əsərlərində bu psixoloji keyfiyyətə yüksək qiymət vermişlər.

Davranış mədəniyyəti olmadan insanın fərd kimi mövcudluğunu, inkişafı, cəmiyyətə fəal mövqe tutmasını, şəxsiyyətə çevrilməsini təsəvvür etmək olmaz. Təcrübələr göstərir ki, cəmiyyətdən, insanlardan tam təcrid olma insani keyfiyyətlərin, sosial normaların itirilməsinə gətirib çıxarır və bioloji varlıq kimi insanın mövcudluğunda hava nə qədər vacibdirsə, ictimai varlıq, şəxsiyyət kimi mövcud olmasında davranış mədəniyyətinin rolu bir o qədər əhəmiyyətli olmalıdır. Davranış mədəniyyətinin mahiyyəti barədə fikirlər müxtəlifdir. Davranış mədəniyyətinə izahlı lüğətlərdə insanların işgüzar və dostluq əlaqələri, qarşılıqlı anlaşmaları kimi başa düşülür. 30-cu illərdən başlayaraq davranış mədəniyyətini psixoloqlardan A.S.Vıqotski fəaliyyət kimi, B.Q.Ananyev əmək və təfəkkür kimi tədqiq edirdilər. Şəxsiyyətlərdən kənar cəmiyyət, insanın həyat fəaliyyətindən, münasibətlərindən kənar ictimai münasibətlər yoxdur və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin inkişaf prosesləri emosional əlaqələrsiz mümkün deyil. Davranış mədəniyyətinə eyni zamanda cəmiyyətlə insanlar arasında qarşılıqlı münasibət, qarşılıqlı təsir və qarşılıqlı dərkətmə kimi baxılır. İnsanlar arasındakı davranış mədəniyyəti ibtidaidən aliyə doğru uzun bir inkişaf yolu keçmiş, təfəkkürü ifadə edən davranış mədəniyyətinin meydana gəlməsi, insanları narahat edən hadisələrin işarələrlə deyil, danışıq formasında bir –birinə ötürülməsi fikir və qarşılıqlı düşüncə tərzini imkanlarını daha da inkişaf etmişdir. İnsan mədəniyyətinə qədim şərqdə yüksək qiymət verilməsi, danışıqın, mədəniyyətin saflığı etik, sosial-əxlaqi normaların təkmilləşməsinə gətirib çıxarır, bu sahədə dinin xüsusi rolu vardır. Xristianlıqda “Doğma adamını da özün kimi istə” ideyası insan davranışının ali prinsipinə çevrilir. İslamda bu fikir təkmilləşib, sadələşib: “Özün üçün nəyi arzu edirsən, digər insanlar üçün də onu arzu et və istə”. Davranış qaydaları, davranış texnikası ictimai münasibətlərin rəvanlaşmasına xidmət edir. “Qobusnamə”nin, “Əxlaqi-Nasiri”nin meydana gəlməsində əsas ünsür insanları arasındakı münasibətlərin saflığı götürülür. Nəsrəddin Tusinin “Əxlaqi-Nasirin”də bütün əsr boyu davranış qaydalarını, fəaliyyət, hərəkət, işgüzarlıq, əmək təbliğ olunur, tay-tuşlarla dolanmaq, özlərini böyükklər yanında aparmaq, harada susub, harada danışmaq qayda-qanunlarından bəhs edilir. Uşaqların, gənclərin, orta yaşlı insanların ağıllı, vicdanlı, davranış normalarına, uşaq ruhiyyəsinə bələd, şirin danışmaqda, insafli rəftarda, vüqarlı davranışda, pak və təmizlikdə, doğruluqda şöhrət tapmış adamları tapşırılması tövsiyə edilir. N.Tusi dünya əhalisi arasında sıx üzvi rabitənin

olduğunu əyani olaraq göstərir, ayrı-ayrı adamların taleyinə biganə qalmağın doğru olmadığına işarə edirdi

Azərbaycanın görkəmli yazıçı və şairlərinin əsərlərində, yaratdıqları bədii obrazların dilində, istərsədə öz həyatlarında mənəvi keyfiyyətlərə geniş yer ayırdıqlarını aydın şəkildə görürük. Bu məhz yetişməkdə olan nəsillə bu keyfiyyətlərin aşılması ilə əlaqədar olmuşdur.

Azərbaycan xalqının müxtəlif dövrlərdə yazıb-yaratmış bədii söz ustaları öz əsərlərində şəxsiyyətin sosial-psixoloji xüsusiyyətləri, xarakteri, ağıl və təfəkkürü, iradəsi, hissi, arzu və xəyalı haqqında birbaşa və dolayısı ilə çoxlu fikir söyləmişlər. İnsanın özünü dərk edib qiymətləndirməsi, xaraktercə təvazökar, səmimi və ədalətli olması, haqq və düzlüyə rəvac verməsi, xüsusilə dövlət başçılarının adil və səxavətli, elinə-obasına, idarə etdiyi insanlara qarşı qayğıkeş olmaları xalqımızın qabaqcıl alimlərinin, mütəfəkkirlərinin, yazıçı və şairlərin yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərindəndir.

Azərbaycan xalqının belə mütəfəkkirləri çoxdur. Onlar öz əsərlərində yaşadıkları dövrün ictimai-sosial hadisələrini bədii obrazlarda təsvir etmiş və əsl şəxsiyyətə xas olan psixoloji keyfiyyətlər göstərilməmişdir. Buna misal X.Şirvani, N.Gəncəvi, N.Tusi, M.Füzuli, M.F.Axundov, A.Bakıxanov, H.Zərdabi, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, A.Səhhət, A.Şaiq, N.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev, C.Cabbarlı, S.Vurğun, S.Rəhimov, B.Vahabzadə və başqalarını göstərmək olar.

Xalqımızın və müdrik insanların yaradıcılığında sosial-psixoloji xüsusiyyətləri öyrənməklə onların irsinə böyük hörmət bəsləmiş və gənc nəslin humanist, vətənpərvər inkişafına zəmin yaradılır.

Xalqımızın milli iftixarı, Azərbaycan xalqının dünya mədəniyyətinə bəxş etdiyi ən böyük töhvə, ən qiymətli sərvəti Nizami Gəncəvidir. Nizami insan şəxsiyyəti ilə bağlı çox önəmli və dəyərli konsepsiya yaratmış, həmin konsepsiya əsasında bədii təfəkkürün sonsuz imkanlarından bəhrələnərək poemalarında fəlsəfi, pedaqoji və psixoloji fikrin bənzərsiz nümunələrini əks etdirmişdir. Nizami öz şəxsiyyəti və yaratdığı heyrətamiz qəhrəmanları ilə bir tərbiyə məktəbidir ki, oxucuları əxlaqi cəhətdən saflaşmağa, mənəvi cəhətdən kamilləşməyə sövq edir. O, insanı dünyanın əşrəfi kimi ucaldaraq onun kamilləşməsinə, hərtərəfli yetişməsinə, nəcib və gözəl keyfiyyətləri özündə cəmləşdirməsini, onun mədəni davranış vərdişlərinə, rəftar tərzinə, dünyagörüşə yiyələnməsini arzu edirdi. Nizaminin təlim və təhsilə, müəllim şəxsiyyətinə, tərbiyənin tərkib hissəsinə daxil olan məsələlərə aid dəyərli fikirləri vardır. Onun mənəvi keyfiyyətlər barədə dəyərli fikirləri xüsusilə önəmlidir. (№6, səh.60-69)

Nizaminin mənəvi keyfiyyətlərində vətənpərvərlik, vətən sevgisi özünəməxsus yer tutur. Şair tərbiyənin məqsədini vətəndaşların fəaliyyətinə, həqiqətə, xeyirxahlığa, ədalətə, doğruluğa, eyni zamanda gözəlliyə xidmət etməsində görürdü. Nizami Gəncəvinin mənəvi keyfiyyətlərində əməyə məhəbbət, zəhmətə bağlılıq, əməksevərlik xüsusi yer tutur.

Dahi şair yoldaşlıq və dostluğu ümumbəşəri keyfiyyət kimi nəzərdən keçirir və insan mənəviyyətinin inkişafında onun oynadığı rolu göstərir. O, vəfalı dostu təqdir, sədaqətsiz dostu tənqid edirdi. Nizami insanları səmimi dost və yoldaşlıq münasibətləri əsasında yaşayıb, fəaliyyət göstərməyə səsləyir. Hər bir şəxs məsləhətləşməq, sevincini, kədərini, uğursuzluqlarını, uğurlarını bölüşmək üçün yaxın bir adama ehtiyac hiss edir. Bu adam rolunda dost, yoldaş oynaya bilər. İnsanın yaxın dostu və yoldaşı olmadıqda o, həyatda çətinliklərlə üzləşir.

Nizami həyatın mənasına aydınlıq gətirib və mənfi mənəvi keyfiyyətləri pisləyib. İnsanları tamahdan, yalançılıqdan, şöhrətpərəstlikdən, qəddarlıqdan, yaltaqlıqdan uzaq olmağa səsləyərək, asan və alçaq yollarla, başqasını əzməklə xoşbəxtliyə çatmağı faydasız, şərəfsiz sayır və xəbardarlıq edir:

Nə şöhrət, nə yuxu, nə də ki, yemək,
Həyatın mənası olmasın gərək. (№3,səh28)

Nizaminin mənəvi keyfiyyətlər haqqındakı fikirlərində düzlük, doğruluq kimi əxlaq kateqoriyalarına da geniş yer verilmişdir. “Doğruluq yaxşıdır” deyən şair, nicatı düzlükdə axtarır. Nizami əsarətə, zorakılığa, başqasının haqqının tapdalanmasına pis baxırdı. Adam incitməyin, zor tətbiq etməyin, başqasına təzyiq göstərməyin, zorakılığın əleyhinə idi. Öz şeirlərilə insanları başa salmağa çalışırdı ki, belə hərəkətlər xoşagələ, bəyənilən deyil, əksinə, təzyiqə məruz qalanda nifrət kin yaradır, onun şəxsiyyətini alçaldır. Odur ki, Nizami bu kimi adət və vərdislərdən uzaqdurmağı tövsiyə edir və anladır ki, kobud hərəkətin, zülmün sonu yoxdur, axırda zülmkarlar özləri bunun ziyanını çəkirlər: “Kim salsa dünyada zülm bağı, deməli, bağlar öz əl-ayağını”.

Nizamiyə görə :

“Kim takan əkərsə, tikan dərəcə, kim nicat verərsə, nicat görər”,
“Zülmkarlıq ömrü azaldır”. (№ 4, səh)

O, insanları boş-bekar dayanmamağa, bir işin qulpundan yapışmağa çağırır. İnsan yaşda olmasından asılı olmayaraq hansısa işi görməyə qadirdir. Əməyə yüksək qiymət verən Nizami onun axırının insanın rahatlığı ilə nəticələnməsinə möhkəm əmindir və bu qənaətə gəlir ki, ərənlər şöhrətə zəhmətlə uçalıblar. Nizaminin mənəvi keyfiyyətlərində yoldaşlıq və dostluq münasibətləri geniş yer tutur.

Nizami kişi şəxsiyyətinə yüksək tələblər verirdi. Onlar mərd, cəsur, ədalətli, alicənab, xoşniyyətli, dünya malına tamah salmayan, maddi mülahizəyə görə özünü alçatmayan və özünü satmayan, gözü-könlü tox, haqqı-ədaləti gözləyən görmək istəyir.

Nizami qızların tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Məhin Banu Şirinə öyüd nəsihət verəndə ilk növbədə onun əxlaqi şüuruna təsir etməyə cəhd göstərir. Bu zaman Şirinin diqqətini mənəvi gözəllik ölçülərinə yönəldir: sən bütün gözəllərin sultanısan, sən bircə nazın yüz şahlığa dəyər; xoşbəxtlik sən ardınca kölgətək gəzir. Gözəlsən, camalın yer üzünə nur saçır, fəqət sən bəzəyin ismətdir, nəzakətdir, hüsnün ismətinin pənahındadır. Bu sözlərlə Şirini düşünülmemiş addım atmaqdan çəkindirir. Xosrovun nə qədər dərin məhəbbətlə sevsə belə, Şirin onunla öz arasında psixoloji məsafə saxlamağa çalışır.

Nizami Gəncəvidən təxminən 700 il sonra dünyaya gəlmiş Azərbaycan maarifçilik ədəbiyyatının dahi mütəfəkkiri olan Abbasqulu ağa Bakıxanovda milli mənəvi keyfiyyətlərimiz haqqında dəyərli fikirlər söyləmişdir. Öz əsərlərində və həyatında daim tərbiyəyə böyük əhəmiyyət verən Bakıxanov qeyd etmişdir: “həqiqi insan yetişdirmək!” O, yığcam şəkildə tərbiyənin məqsədini sərrast ifadə edir. Həqiqi sözündə həqiqət var. İnsanın hərtərəfli, kamil şəxsiyyət kimi yetişməsi üçün o, bir çox mənəvi, əqli, fiziki, estetik və s. keyfiyyətlərə, bacarıq və vərdislər yiyələnməlidir. Həqiqi insan deyəndə, Bakıxanov bu keyfiyyətləri, nümunəvi davranış təcrübəsini, rəftar tərzini özündə birləşdirmiş, müsbət dünyagörüşə yiyələnmiş şəxsi nəzərdə tuturdu. Bakıxanovun fikircə, insan orqanizminin əsas üzvü ürəkdirsə, kainatın da ən ali varlığı, yaranışı insandır. (№ 2 s.4-16)

Abbasqulu ağa cahanda ən xeyrli şeyin hünər və qabiliyyət, ən yaxşı şeyin xeyirxahlıq, lazımlı şeyin isə həqiqət olduğu qənaətinə gəlmişdir. O qeyd edir ki, ümuminin mənfəəti naminə fərd üçün ziyanlı olan qəbul edilə bilər. Birinə yaxşılıq etməklə min nəfəri ziyana salmaq yaramaz. Belə ki, soyuqlamış insanı isitmək üçün şəhəri oda qalamağa dəyməz. Bağışlamaq yaxşı əxlaqi keyfiyyətdir, fəqət bağışlamaq yeni naqislik üçün imkan yaratmamalıdır. Bakıxanov, çox

düzgün olaraq, bu qənaətə gəlir. Bakıxanov elə adamlarla oturub-durmağı məsləhət bilirdi ki, böyüklər onları yaxşı adam kimi qəbul edirdilər. Odur ki, əclaf və hərzə danışan adamlardan kənar gəzməyi tövsiyə edirdi. Əks təqdirdə insan özü onlar kimi olar, onların xasiyyətini götürər. (№ 6, səh.79-85)

Bakıxanov paxıllığı qabıyyətsizlik əlaməti hesab edirdi. Dostu çox olan adamın xoşbəxt olduğunu, dünya malını sevən və yüksək mövqe axtarmağa həris insanları dostluğa yaramadığını bildirirdi. O, insanları bir-birinə yaxşılıq etməyə, bir-birinin xeyrixahı olmağa çağırırdı. Abbasqulu ağa öz nöqsanlarını başqalarından çox görən və hünərini az bilən insanları ağıllı hesab edirdi. Kin saxlamağı ona görə məsləhət bilmirdi ki, bu, insanın rahatlığını əlindən alır.

A.Bakıxanov (XIX əsr) ensklopedik biliyə malik bir sənətkar idi. O yalnız bədii yaradıcılıq sahəsində coğrafiya filalogiya pedaqogika psixologiya əxlaq etika ilahiyyat və bir sıra elm sahələri üzrə maraqlı əsərlər fikir və ideyalar müəlləfi kimi məşhurdur. Onun zəngin elmi ədəbi irsi içərisində Nəsihətnamə və Təhzibi-əxlaq əsərləri psixoloji fikirlərini daha dolğun əks etdirir.

A.Bakıxanovun zəngin fəlsəfi və pedaqoji irsi ilə yanaşı onun əsərlərində nəinki ümumpsixoloji həm də maraqlı etnopsixoloji ideyalara fikir və mühlizələrə rast gəlinir. A.Bakıxanov Gülüstaniİrəm əsərində xalqın etnik psixoloji xüsusiyyətlərinə mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinə düşüncə və rəftar tərzinə dərinə bələd olması ilə diqqəti cəlb edir. Bu məsələlərə bədii əsərlərində də geniş yer vermişdir.

A.Bakıxanov bir maarifçi kimi insan ağına yüksək qiymət verib onu daim təkmilləşdirmək zərurətini irəli sürür. Ağıl aləmi dərk edilməsi və təcrübə sayəsində zənginləşir. Aləm haqqında biliklər isə idrakın ilk pilləsi olan duyğular vasitəsi əldə edilib ağıla qıda verir. Ağıl hisslərin dərkinə möhtacdır. Hisslərin təbiətin maddələrindən doğar. Görkəmli alim əqli qüvvə və proseslərin beyinlə bağlı olduğunu və ağılın inkişaf səviyyəsinin təkə bilik və təcrübədən deyil həm də öz bmadı əsasında asılılığını qəbul və qeyd edir.

A.Bakıxanov göstərir ki adam özündə müsbət keyfiyyətlərin möhkəmlənib xarakter əlamətinə çevrilməsi üzərində təkidlə çalışmalıdır. Bunun üçün kamil ağılla birlikdə mətin iradə də lazımdır. İradə hər şeydən əvvəl qəbul edilmiş qərarın icrasında təzahür edir. Möhkəm iradəli adam öz qüvvələrinə güvənir. Özü görməli olduğu işin başqaları tərəfindən icra ediləcəyini gözləmir və də vəfali olur, özünü idarə etməyi bacarır.

A.Bakıxanovun psixoloji irsində aləm cüzlərinin ən şərəfətli olan insan şəxsiyyətinin əxlaq saflığı üçün zəruri olan şərt və keyfiyyətlərə aid fikirlər çox mühüm yer tutur. O insanda görmək istədiy müsbət və istəmədiyi mənfi sifətləri sadalayıb izah etməzdən əvvəl hələ Aristotel tərəfindən irəli sürülüb geniş yayılmış etidal orta hədd psinsipinə riayət olunmasını tələb edir. Təmiz xasiyyətli adam hər işdə ifrat tərəfindən həddən lap az və ya lap çox olandan çıxınıb orta yolu seçir və bundan daim faydalanır.

Adamlar bir sıra fərdi xüsusiyyətlərə malikdirlər. A.Bakıxanov bu fərdi fərqləri iki növə ayırır. Bunlardan biri təbiətin bəxş etdiyi fitri xüsusiyyətlərdir. Bu müasir psixologiyada temperament haqqında təlimə uyğun gəlir. Diqqətəlayiq cəhət budur ki, müəllif bu fitri xüsusiyyətləri dəyişmənin mümkün olduğuna qətiyyətlə inanır.

Xüsusiyyətlərin digəri-kəsb edilən xüsusiyyətdir ki təlim tərbiyə sayəsində əmələ gəlib möhkəmlənir. Müəllif xarakterin bir dəfə əmələ gəlib donmuş halda deyil dəyişmə və inkişafda olduğunu göstərir və uşaq yaşlılardan tərbiyə sayəsində müsbət keyfiyyətlərin möhkəmlənib xarakter əlamətlərinə çevrilməsinə sonrakı dövrlərdə isə başlıca olaraq özünütərbiyəyə diqqət verilməsini bu sayədə həmçinin mənfi keyfiyyətlərin insanın təbiətinə kök salmamasına belə hal baş verdikdə isə onların aradan qaldırılmasına təkidlə çalışmağı tələb edirdi.

A.Bakıxanov duyğu və qavrayış zaman qavrayışı və təsəvvürü arasındakı münasibət nitq və onun növləri təsirliliyi məsələsi adətlərin təşəkkülü tərbiyə və yenidən tərbiyə edilməsi hissələr həmçinin geniş mənalandırır orijinal təsnifatını verdiyi eşq problemi haqqında dövrü üçün maraqlı fikirlərə sürmüşdür.

İnsanın bir şəxsiyyət kimi inkişafında mədəni davranış böyük əhəmiyyətə malik olub, Azərbaycan xalqının müdrək insanları, qabaqcıl elm adamları, nənə və babalarımız bu tərbiyə vasitəsini hər zaman əsas götürmüşlər. Həm yaşlı insanlara, həm də uşaqlara ulu babalarımız məsləhət görür ki, əxlaqi cəhətdən həya-abırlı olsunlar, münasibətə girdikləri insanları tanısınlar və qarşılıqlı güzəştə getməyi bacarsınlar. Böyüməkdə olan gənc nəslimiz nə qədər abır-həyalı olsa, öz nəfsini idarə edə bilsə, başqa insanlara qarşı mərhəmətli olsa, şəxsiyyətə çevrilə və öz məninə qovuşa bilər, mənlili olmayan cahil, tüfeyli gənc cəmiyyətə fayda vermir. Ulularımız gənc və yaşlı nəslə mərdliyə, mübarizəyə, düşməyə nifrət etməyə, qorxmazlığa çağırır və insan o zaman bütöv şəxsiyyət olar ki, yaltaq, rəzil, qorxaq olmasın, mərd olsun, düşməndən qorxmasın, Vətənin hər qarışı üçün daima mübarizə aparsın. Uşaq, yeniyetmə və gənclərimiz bilməlidir ki, onlar ülvi, saf əxlaqa və təmiz niyyətə malik olan Azərbaycan xalqının varisidirlər və bu adı yaşatmağa, daşımağa borcludurlar. Bütün bunları etmək üçün əxlaqi-mənəvi sərvətləri hər zaman öyrənməli, gündəlik işlərinə tətbiq etməlidirlər

ƏDƏBİYYAT: SİYAHISI:

1. A.A.Bakıxanov seçilmiş əsərləri. Bakı, 2005
2. A.N.Abbasov Milli əxlaq və ailə etikası, Bakı Mürtəcim 2008
3. Nizami Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi”, Bakı 2004
4. Nizami Gəncəvi “Leyli və Məcnuni”, Bakı 2004
5. Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin” Bakı 2004
6. Vuqar Əhməd Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı 2005
7. Z.B. Görüşov Azərbaycan maarifçilərinin etik görüşləri, Bakı 1960

AZƏRBAYCANDA SAZ-SÖZ SƏNƏTKARLIĞI

Zamanova Zəhra

Loqoped, tərbiyəçi - müəllim

ÖZET.Saz- Mizrab ilə çalınan simli çalğı alətidir.O,ulu ozan sənətinin davamçısı olan aşiq və saz-söz sənətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir.Saz eyni zamanda türk dünyasının,türk mənəviyyatının rəmzlərindən biridir.Ozan sənəti yüzilliklər, minilliklər boyu böyük təkamül yolu keçərək,aşiq sənətinə çevrildi ki, qopuz da ona oxşar təkamül yolu keçərək,saz aləti şəklini almışdır.

Saz artıq Şah İsmayıl Xətayinin dövründə indiki şəklini almışdır. Şah İsmayıl Xətayinin könül oxşayan qoşmaların birində saz belə təənnüm edilir:

Bu gün ələ almaz oldum mən sazım
Ərşə dirək-dirək çıxar mənim avazım
Dörd iş vardır hər qarındaşa lazım:
Bir elm,bir kəlam,bir nəfəs,bir saz.

Azərbaycan sazı türkdilli xalqlar arasında yayılmış saz və ona oxşar alətlərdən çalğı texnikası,səsyayımı baxımdan danılmaz üstünlükləri ilə seçilir. Aşiq xalq sənətkarıdır. Onun

gücü, qüdrəti, şöhrəti xalqdır. Aşıq sənəti xalqın ruhunda doğmuş, onun mənəviyyatından qidalanaraq inkisaf etmişdir. Dədə Qorqud köksündəki qopuz zaman-zaman cilalanmış, sedeflənmiş, pərdə-pərdə üstünə gəlmiş, tel üstünə tel gəlmişdir. Son yaxın keçmişimizin yadigarı olan Aşıq Ələsgər müasirimizdir. Aşıq Ələsgərin köksündəki Ana saz, ana laylası kimi nəsilərə layla çalmış, igitlərimizi döyüşə çağırmışdır. Aşıq Ələsgərin şeiriyyatında Vətənin təbii gözəlliyi, zənginliyi insanın hissələri ilə qovuşur. Aşıq Ələsgər yüksək ifadəlilik mədəniyyətinə malik usta sənətkar kimi zaman-zaman yaddaşlarda qalacaqdır.

Açar sözlər: ozan, varsa, dədə, gəraylı, qoşma

ABSTRACT. Saz is a stringed instrument played with Mizrab. It is an inseparable component of ashig and saz-soz art, which is the successor of the great minstrel art. Music is also one of the symbols of the Turkish world and Turkish spirituality. As it was transformed, the gopuz went through a similar evolutionary path and took the form of a musical instrument. Saz took its current form during the reign of Shah Ismail Khatay. In one of Shah Ismail Khatay's heart-warming couplets, the saz is sung like this:

Today, I became a diamond, I am a musician
Get out of the throne, my wife
There are four things that every stomach stone needs:
One science, one word, one breath, one music.

Azerbaijani saz stands out among the saz and similar instruments common among Turkic-speaking peoples due to its undeniable advantages in terms of playing technique and sound transmission. Ashiq is a folk artist. His strength, power and glory are the people. The art of love was born in the soul of the people, and developed by being nourished by its spirituality. The knot in Dede Gorgud root has been polished and pearlized from time to time, curtain after curtain, wire upon wire. Ashiq Alasgar, a relic of our recent past, is our contemporary. Mother saz in the roots of Ashiq Alasgar played a lullaby for generations like a mother's lullaby and called our heroes to battle.

Key words: ozan, varsa, dede, garayli, koshma.

NAĞIL MƏTNLƏRİNİN LİŇQVO-ETNOKULTUROLOJİ ŞƏRHİ

Eminli Böyükxanim İbrahim qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

ÖZET. Nağıl mətnləri etnosun kollektiv dil şəxsiyyətinin nitq-təfəkkür prosesinin mürəkkəb sosial-mədəni və kommunikativ məhsuludur. Nağıl mətni etnomədəni xarakter daşıyan ekstralinqvistik amillər toplusunu - dünya haqqında təsəvvürləri, dünyagörüşü münasibətlərini, mənəvi, etik və estetik oriyentasiyaları və s. kollektiv dil şəxsiyyətinin şifahi-semantik, həmçinin linqvokoqnitiv və motivasiya səviyyələrini əks etdirir.

Dünyanın milli mənzərəsinin və xalqın mentalitetinin əksi kimi nağılların etnik-mədəni səciyyəviliyi ilk növbədə onda ifadə olunur ki, nağıl danışığı zehni prizmadır ki, onun vasitəsilə dünya dil mənzərəsi formalaşır. Etnik qrup ictimai şüurda formalaşmış tarixi, sosial, milli, mədəni, psixoloji və pedaqoji münasibətlər, normalar, prioritetlərlə iyerarxik təşkili və qarşılıqlı asılılığı ilə meydana çıxır.

Etnik qrupların kollektiv dil şəxsiyyəti üçün xüsusilə aktual olan və milli mentaliteti ən aydın şəkildə xarakterizə edən arxetipik xarakterli əsas anlayışlar nağıl mətn massivində geniş şəkildə təmsil olunur: Azərbaycan xalqının mənəvi-əxlaqi baxışları qeyrət, qürur, nəzakət, mətanət, şücaət, qənaətcillik, əmək, zəhmətkeşlik, əzmkarlıq, səbir, qənaətcillik, nizam-intizam, təvazökarlıq anlayışlarında əks olunur.

Bütövlükdə, nağıl nitqi mürəkkəb linqvovitorik formasıdır, müəyyən bir xalqın kollektiv linqvistik şəxsiyyətinin etnomədəni spesifikliyini bütün səviyyələrdə: məzmununda, kompozisiyada və linqvistik formalarda cəmlənmiş formada ifadə edir, rituallar, inanclar, adətlər, vərdişlər və s. ümumbəşəri xarakterin invariantları ilə birlikdə müxtəlif kollektiv dil şəxsiyyətinin moqivativ-kopstiv-verbal etnik mənsubiyyətini vəhdətdə təcəssüm etdirir.

Nağıl - nağıl dilində təsbit edilmiş və mövcud simvollar, personajlar, arxetiplər və semantik məkanlar toplusundan istifadə etməklə həyata keçirilən dünya haqqında ən qədim insan təsəvvürlərinin qoruyucusu və tərcüməçisidir. Xalq nağılının elementlərinin davamlılığı nağılları informasiyanın saxlanması və ötürülməsi, əxlaqi-pedaqoji tərbiyə, əyləncə funksiyalarına görə birləşdirir. Nağıllar bəşəri mədəniyyətlər, milli mentalitet və stereotiplərə görə özünəməxsus, unikalıdır.

Dillər müqayisə edilərkən hər birində nağıl dili özünəməxsus linqvokulturoloji və mifopoetik xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur. Folklor mətninin etnomədəni və linqvistik xüsusiyyətlərinin hərtərəfli təhlili dünyanın ənənəvi milli mənzərəsi ilə sabitlənmiş düşüncə stereotiplərini, qədim dünya haqqında təsəvvürlərin təkamülünü müəyyən etməyə və təsvir etməyə, mədəniyyətlərarası, millətlərarası əlaqələr və münasibətləri səciyyələndirməyə, imkan verir.

Nağıl mətnlərinin linqvokulturoloji xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi müxtəlif xalqların nağıllarının çoxsəviyyəli mətn elementlərinin (dil vahidləri, təsvirlər, motivlər, anlayışlar) müqayisəli təsviri yolu ilə həyata keçirilir.

Nağıl mətnləri böyük linqvistik və mədəni potensialı ilə seçilir, bu, folklorun ənənəvilik və kollektivlik kimi mühüm xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Məhz buna görə də bütünlüklə müxtəlif etnik qrupların və mədəniyyətlərin nümayəndələri arasında qarşılıqlı anlaşmaya yönəlmiş linqvistik və mədəni səriştənin formalaşması üçün nağıl mətnlərinin öyrənilməsi xüsusilə əhəmiyyətli görünür.

Açar sözlər: folklor, nağıl, linqvokulturologiya, etnokulturologiya, erno, dil şəxsiyyəti, linqvomədəni və etnomədəni səciyyə

SUMMARY.

Fairy tale texts are a complex socio-cultural and communicative product of the speech-thinking process of the collective language identity of the ethnos. The text of the fairy tale includes a set of extralinguistic factors of an ethnocultural nature - ideas about the world, worldview attitudes, moral, ethical and aesthetic orientations, etc. reflects verbal-semantic, as well as linguocognitive and motivational levels of collective language identity.

As a reflection of the national view of the world and the mentality of the people, the ethnocultural specificity of fairy tales is first of all expressed in the fact that the telling of fairy tales is a mental prism through which the world language landscape is formed. The ethnic group emerges with its hierarchical organization and interdependence with historical, social, national, cultural, psychological and pedagogical relations, norms, priorities formed in public consciousness.

The basic concepts of an archetypal nature, which are particularly relevant for the collective linguistic identity of ethnic groups and most clearly characterize the national mentality, are widely represented in the fairy tale text array: the moral and moral views of the Azerbaijani

people are zeal, pride, politeness, fortitude, bravery, frugality, labor, hard work. , is reflected in the concepts of perseverance, patience, frugality, discipline, and humility.

As a whole, fairy-tale speech is a complex linguistic formation that expresses the ethno-cultural specificity of the collective linguistic personality of a certain people in a concentrated form at all levels: content, composition and linguistic forms, rituals, beliefs, customs, habits, etc. together with the invariants of the universal character, it embodies the mogivative-copsative-verbal ethnicity of various collective linguistic identity in unity.

A fairy tale is a keeper and interpreter of the oldest human ideas about the world, which are fixed in the language of fairy tales and implemented using a set of existing symbols, characters, archetypes and semantic spaces. The continuity of the elements of the folk tale unites the tales by the function of information storage and transmission, moral-pedagogical education, and entertainment. Fairy tales are specific and unique according to human cultures, national mentality and stereotypes.

When comparing languages, the fairy tale language in each is characterized by its own linguocultural and mythopoetic features. A comprehensive analysis of the ethnocultural and linguistic features of the folklore text allows to identify and describe the thought stereotypes fixed by the traditional national view of the world, the evolution of ideas about the ancient world, and to characterize intercultural and interethnic relations and relations.

Determination of the linguistic and cultural characteristics of fairy tales is carried out through a comparative description of multi-level text elements (language units, images, motifs, concepts) of fairy tales of different peoples.

Fairy tale texts are distinguished by their great linguistic and cultural potential, which is related to the important features of folklore, such as traditionality and collectivity. That is why the study of fairy-tale texts seems particularly important for the formation of linguistic and cultural competence aimed at mutual understanding among representatives of different ethnic groups and cultures.

Key words: folklore, fairy tale, linguoculturalology, ethnoculturalology, ernos, language identity, linguocultural and ethnocultural characteristics

ƏŞİQ HACALI HACIYEVİN YARADICILIĞINDA MƏNƏVİ-ƏXLAQİ GÖZƏLLİYİN TƏRƏNNÜMÜ

Quliyeva Rima Hacı qızı
ADPU-nun Şamaxı filialı

ÖZET.

Azərbaycan dilində söz, söz birləşməsi, feili tərkib, mürəkkəb cümlə məsələsi ətrafında tədqiqatlar geniş şəkil almış, mükəmməl elmi işlər yazılmışdır. Deyilənlərə əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, eyni məzmun müxtəlif quruluşlu konstruksiyalarla ifadə edilə bilər. Budaq cümlə ilə baş cümlə arasındakı mənə əlaqəsi tərkiblə sadə cümlənin üzvləri arasında da özünü göstərir. Həm budaq cümlə, həm də sintaktik tərkibin sintaktik vəzifəsi bir-birinə bənzəyir.

Şagirdlər bu tipli çalışmalarla yaxın mənanı ifadə edən sintaktik kateqoriyaları müəyyənləşdirməyi, dəqiqləşdirməyi və fərqləndirməyi bacarırlar.

Açar sözlər: poeziya, əxlaq, aşiq, gözəllik, dəyərlər

SUMMARY.

In the Azerbaijani language, researches on the issue of words, word combinations, verb structure, complex sentences have taken a wide picture, and excellent scientific works have been written. The semantic relationship between the branch sentence and the main sentence is also manifested between the constituent and the members of the simple sentence. The syntactic task of both the branch sentence and the syntactic composition is similar to each other.

Key words: poetry, morality, love, beauty, values.

Azərbaycanın ən qədim tarixə malik olan Şirvan torpağına uca tanrı istedadlı şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. Bu əvəzsiz sənətkarlar insan ömrünü zینətləndirən, əsərləri ilə xalqın yaddaşında əbədi olaraq qalmış, əsrlər keçsə də əsərlərində ifadə etdikləri mənəvi-əxlaqi fikirləri hər bir zaman üçün aktual olaraq qalmışdır.

Şirvan torpağı Azərbaycan xalqının saz və söz mühitlərinin ən böyük məbədgahtlarından biri hesab edilir. Çoxlu sayda ustad aşığılar yetirən Şirvan aşığı mühitinin dörd yüz ildən artıq ömrünün müxtəlif çağlarında daha çox çağlayan dövrləri olmuşdur: XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəlləri, XVIII əsrin sonu, XIX əsrin II yarısından XX əsrin 30-cu və XX əsrin 50-90-cı illəri bu mühitin “qızıl dövrləri” sayılır.

Aşığı Abdul, Aşığı Bəylər, Aşığı Soltanmurad, Aşığı Xanmusa, Aşığı Məmmədağa, Aşığı Əhməd, Aşığı Şakir, Aşığı Barat, Aşığı Şərbət, Aşığı Rza, Aşığı Mahmud və başqaları təkcə Azərbaycanda deyil, keçmiş Sovetlər Birliyinin bir çox şəhərlərində sevilmiş, bəyənilmişlər.

XX əsrin 60-cı illərindən sonra Şirvan aşığı mühitində boya-başa çatmış sənətkarlardan biri də Aşığı Hacı Hacıyev olmuşdur. O, aşığılıq sənətinin sirlərinə dərinləndən bələd olmuş, meydangirliyi, söz bacarığı, məlahətli səsi, avazı və bəstələri ilə seçilmiş, xalqın sevimlisi olmuşdur.

Aşığı Hacı Hacıyevin yaradıcılığına nəzər saldıqda görürük ki, o, aşığı sənətində özünəməxsus cıdır açmışdır. Aşığı köksündə şair ruhunu gəzdirdi. Bu sahədə qələmini sınamış və gözəl şeirlərin müəllifi olmuşdur.

Bənərsiz səsi ilə otuz ilə yaxın Şirvan elində yüzlərlə köülləri fəth edən aşığı üreklərə sevinc, fərəh və məhəbbət gətirmişdir. Aşığı Hacı yaradıcı aşığı olmuşdur. O, aşığı şeirinin müxtəlif – qoşma, gəraylı, deyişmə, müxəmməs və s. şəkillərində müxtəlif mövzularda əsərlər yazmışdır. Məhəbbət, vətəndaşlıq və təbiəti tərənnüm edən əsərləri ilə yanaşı, öyüd, nəsihət, sevgi, məhəbbət, hörmət-izzət ifadə edən əsərlər də yazmışdır.

Aşığı Hacı gözəl bəstəçi idi. Onun bəstələrinin sayı iyirmiye yaxın olmuşdur. Aşığı bəstələdiyi mahnıların bir qismi radionun qızıl fondunda saxlanılır. “Nar çiçəyi”, “Qız qalası”, “Bənövşə”, “Dolana-dolana”, “İncidər səni” mahnılarını maraq və heyranlıqla dinləməmək mümkün deyildir.

Aşığı Hacı'nın yaradıcılığında mənəvi gözəlliyin təsviri bir növ gerçəkliyin gözəlləşdirilməsinə xidmət edir. Sənətkar dünyanı gözəl görmək istəyir. Gözəlliyindən ilham alıb vəsf edir. Gözəllikdən zövq almayanları görəndə ustad sənətkar müdrikləşir, ustad sözünə, ustad nəsihətinə keçir. Aşığı ustadnamələrindəki fikirlərinin hamısı hökm şəklində ifadə olunmuşdur. Məsələn, sənətkarın “Deyirlər” adlı ustadnamə - qoşmasında sosial münasibətlərdəki ədalətsizliklərə etirazı ifadə olunmuşdur.

Dövlətli var, insanlıqdan xəbərsiz,
Varı hesabına “bəli” deyirlər.
Canını, qanını qoysa da belə,
Ağıllı kasıba “dəli” deyirlər.

Sənətkara görə, hər bir insana ağılına, elminə, biliyinə, qabiliyyətinə və əməlinə görə qiymət verilməlidir. Bu halda cəmiyyətdə ictimai harmoniya olur. Əks halda nizam pozular və ictimai gözəllik aradan qalxar.

Aşıq Hacı Hacı gözülliyi sevəndə halal sevdi, nadanları, pislikləri inkar edəndə də bunu naşı kimi etdi. Yaradıcılığında mənəvi dəyərləri təbliğ etməsi onu Azərbaycan aşıq sənətinin həmişəyaşar varlığına çevirdi.

Aşıq Hacı Sahibcan oğlu Hacıyev 1935-ci ildə Şamaxı rayonunun Quşçu kəndində dünyaya göz açmışdır. Uşaqılıq illəri elə də fərəhli keçməmişdir. Belə ki, o, hələ on yaşında olarkən atası müharibəyə getmiş, ailə və nənəsinin himayəsində böyümüşdür. Hacı ailənin böyük övladı olduğu üçün ailənin ağırlığı onun üzərinə düşmüşdür. O, Quşçu kəndinin dağlarında gündüzlər qoyun otarır, gecə isə anasının, nənəsinin şirin nağıllarını, bayatılarını, mahnılarını dinləyirdi. Bütün bunlar Hacı Hacı qəlbində xalq hikmətinə, onun bənzərsiz sərəvətinə məhəbbət yaratmışdı. Deyilənə görə, anası Anaxanın da gözəl səsi olmuşdu. Anasının şirin, kövrək nəğmələri oğlunda musiqiyə sonsuz həvəs oyatmışdı.

Aşıq Hacı yetkinlik yaşına çatdıqdan sonra Aşıq Abbas Söhbətovun yanına gedərək ondan aşıqlıq sənətinin sirlərini öyrənmiş, onun xeyir-duası ilə aşıqlıq fəaliyyətinə başlamışdır.

Hacı Hacıyev 1961-ci ildə keçirilən Azərbaycan aşıqlarının III qurultayında iştirak etməsi onun böyük sevincinə səbəb olmuşdur. O, SSRİ-nin müxtəlif bölgələrində keçirilən festivallarda iştirak etmişdir. 1978-ci ildə Moskvada SSRİ-nin Xalq Təsərrüfatı Nailiyyətlər Sərgisinin nümayəndəsi olmuş, dəyərli çıxışları ilə fərqlənmiş, Fəxri Fərman, döş nişanı laureat diplomuna layiq görülmüşdür.

Hacı Hacıyev yaradıcı aşıq olmuşdur. O, yaradıcılıq fəaliyyətini genişləndirərək həm el məclislərində Azərbaycan dastanlarını məharətlə ifa edir, folklorumuzu xalqa sevdilir, həm şairlərin şeirlərinə bəstələr edir, həm də özü şeirlər yazırdı. Sənətkarın bəstələdiyi mahnıların bir çoxu Azərbaycan radiosunun qızıl fondunda saxlanılmışdır. “Nar ağacı, nar çiçəyi”, “Qız qalası”, “Bənövşə”, “Dolana-dolana”, “Maral”, “İncidər səni” və s. kimi bəstələri bu gün də sevilə-sevilə dinlənilir.

Hacı Hacıyev aşıq şeirinin müxtəlif şəkillərində - qoşma, gəraylı, müxəmməs, deyişmə və s. əsərlər yazmışdır. Onun poeziyasında Şirvan torpağının böyük bir əzəməti var. Aşıq bu əzəməti elinin sazı, sözü, sənəti, mənəviyyəti, əxlaqı və ədəbi ilə şeirlərində ifadə edirdi. Aşıq “Şirvanlıya” adlı qoşmasında şirvanlıları müdrik insan kimi təsvir etmişdir. Yurdun övladlarını kamil bir insan kimi təsvir etmiş, onların hər cür naqislikdən, pislikdən uzaq olduğunu qeyd etmişdir:

O qoruya bilər halal adını,
Mərdləri var darda çatır dadına.
Əzəldən yazılıb paklıq adına,
Halal çörək, zəhmət, tər şirvanlıya.

Ümumiyyətlə, ustad sənətkar “Şirvanlıya” şeirində yalnız Şirvanlılara deyil, Azərbaycan xalqına məxsus mənəvi-əxlaqi dəyərləri ifadə etmişdir. Aşığın hər bir şeirində elin, yurdun poetik zövqü işıqlandırılmışdır.

Aşıq Hacı elini, obasını, yurdunu sevən bir insan olmuşdur. Aşıq el oğullarını sözünün, əməlinin yerini bilən, elin qayğısını çəkən, əməyi, zəhməti sevən bir insan kimi görmək istəmişdir.

Xalqıma xasdır məhəbbət,
Halal çörək, halal zəhmət.
El-obama bol bərəkət,

Muğandan, həm Mildən gəlir.

Sənətkara görə hər bir elin təmiz adı, inkişafı, tərəqqisi onun övladlarının əməlləri ilə bağlıdır. Aşıq el dərini çəkməyi ilə fəxr edir, Vətən qarşısında məsuliyyətini dərk edir və sazı, sözü ilə xalqına xidmət edir.

Aşıq Hacılarının yaradıcılığında mənəvi-əxlaqi dəyərlərin tərənnümü, xeyirin, haqqın, ədalətlə xidmət edən dəyərin təsdiqi, şərin inkarı çox aydın şəkildə verilmişdir. Sənətkar milli ənənələrin varisidir. Bu ənənə xeyir-şər sistemi üzərində qurulmuşdur.

Sənətkar insanın xislətini pak göstərmək istəmiş, yaxşılıq, dərdə yanıb kimsəsizlərə əl tutanları alqışlamışdır. O, qəlbində Əli(ə) sevgisini hər an yaşatmış, “Hər vaxt əl tutana Əli deyirlər”- ifadəsini işlətməmişdir. Aşıq dərdə yanan, başqalarına qarşı həssas olan, çörəyini halallıqla qazanan bu insanları yaxşı insanlar adlandırır:

Xeyir əməl cənab Əlidən qalıb,
Hacalı bu hala müntəzir olub.
Əl tutanlar el içində ucalıb,
Hər vaxt əl tutana Əli deyirlər.

Aşıq Hacı el-obasını böyük məhəbbətlə sevmiş, vətən övladlarının mərd əməlləri, təmiz adları ilə öyünmüş və özünün coşub-çağlayan istedadı ilə fəxr etmişdir. Onun qəlbi qürur hissi ilə doludur ki, sazı,sözü ilə vətənimizə xidmət edir:

Mən də Şirvanın oğluyam,
Sinəsi sözlə doluyam.
Hacalıya gələn İlham,
Mizrab ilə teldən gəlir.

Ustad sənətkar həyatı boyu cəmiyyəti düşünmüş, mənəvi gözəlliyin tərənnümünə yaradıcılığında geniş yer vermişdir. Hacı dünyanı gözəl görmək istəmişdir. Fəlsəfi düşüncələrini ustadnamələrində daha çox istifadə etmişdir. Sənətkarın “Gedibdir” adlı ustadnaməsində ədalətsizliklərə etiraz səsi ifadə edilmişdir:

Aşıq Hacıyam, deyirəm bil, qan,
Bu fani dünyada mehriban dolan.
Şeytana bac verib, tökmə nahaq qan,
Əli boş giryənlər,gəlib-gedibdir.

Aşıq Hacı imanlı, əqidəli, dürüst bir insan olmuşdur. O, bütün varlığı ilə Allaha sığınmış, ondan güc alıb. Uca varlıqdan onu sınağa çəkməməyi diləyib:

Haqq mənimlə olsun, bəndə neyləyər,
Allahım, sən məni sınağa çəkmə.
Halalca ruzimi alma əlimdən,
Allahım, sən məni sınağa çəkmə.

Aşıq Hacı şeirlərində gəncliyə nəsihət etmiş, onları dürüst olmağa səsləmişdir. “Oğluma” şeirində biz bunu daha aydın görürük.

Deyirəm bunları yadında saxla,
Heç özgə işinə qarışma, oğlum.
Dediyim sözləri yerində yoxla,
Lazımsız sözləri soruşma oğlum.

Aşıq oğluna mənəvi-əxlaqi gözəllikləri tərənnüm edən nəsihətlərini edir. Özgə işinə qarışmamağı, böyük sözünü kəsməməyi, düz danışmağı, namərdlə dostluq edib onun xeyiri üçün çalışmamağı, fitnədən-fəsaddan uzaq olmağı, halal zəhmətlə dolanmağı, heç kəsə pislik etməməyi və s.

Aşiq Hacalıyam, deyirəm sənə,
Yad olma, heç ata nəsihətinə.
Fikir ver elminə, mərifətinə,
“Şirvan bulağı” tək, gur çağla, oğlum.

Aşiq Hacalının “Olmaz” şeirində ədəb-ərkan qanmayan insanlara öyüd verməməyi, özünü dost göstərərək arxadan zərbə vuran insanlardan uzaq olmağı tövsiyyə edir:

Ədəbsizə ədəb-ərkan söyləmə,
Sözün yerə düşər, ürvəti olmaz.
“Çox sevirəm” deyib, çox and içənin,
Dediği yalandır, qeyrəti olmaz.

Aşiq Hacalı poeziyasında insanın mənəvi gözəlliyi cismani gözəlliyi ilə bircə götürülür. O, qeyd edirdi ki, insanın zahiri gözəl olduğu kimi, daxili də gözəl olmalıdır. Halallıq, düzlük, saflıq onun ən çox sevdiyi əxlaqi-mənəvi keyfiyyəti olmuşdur.

Gözəlliyin mənəvi və zahiri səviyyələrinin bir-biri ilə ahəng təşkil etməsi bütün aşiq poeziyası üçün səciyyəvidir. Aşiq poeziyasının tədqiqatçısı O.Əfəndiyev bu barədə yazır:

“Aşiq poeziyasında sövq-təsir olaraq dünyəvi gözəlin, insanın, təbiətin, göz-könül oxşayan ahəngdar varlığı, fiziki kamilliyi uydurma, xəyali gözəlliklərə qarşı qoyulur. Aşiq təbiəti düşünəndə belə onun fikri insan varlığına bağlıdır. Xarici gözəlliyin tərənnümü gerçək aləmin gözəlliyini təsdiq elədiyi kimi, insan varlığının mənəvi aləmini düşünməyə, onun ucalığını anlamağa sövq edir. (O.Əfəndiyev aşiq poeziyasının estetik problemləri, Bakı, 2000, səh.51)

Aşiq Hacalının yaradıcılığında müxtəlif məzmunlu gözəlləmə şeirinin nümunələri vardır. Sənətkar bu gözəlləmələrdə məzmun və forma gözəlliyinə ciddi fikir vermişdir. “A Ceyran” şeirində təbiətin gözəl incisi ceyranla insan gözəlliyi qoşa təsvir edilib:

Təbiət bizləri yaradıb qoşa,
Gəl sən bu dostluğu üzmə ,a ceyran.
Qoy gözəl hüsnünə edim tamaşa,
Dodağımı büzüb, küsmə, a ceyran.

Aşığın “Bir xanıma” adlı gəraylısında təsvir etdiyi xanımda zahiri gözəlliyi ilə yanaşı, onda əxlaqi gözəlliyi də görmək istəmişdir. Xanımın mənəvi gözəlliyi zahiri gözəlliyi ilə uyğun gəlmir:

Dava-dalaş axtarırsan,
Duran yerdə qan saçırısan,
Çığırırsan-bağırırsan,
Bu nə xaric səsdir, xanım.

Deməli, Aşiq Hacalıya görə, gözəllik sahibi olan xanımın bu hərəkətləri yersizdir.

Aşiq Hacalı “Savab iş gör” şeirində insanlara həyatın qədrini bilməyi, savab işlər görməyi, vətəni göz- bəbəyi kimi qorumağı təbliğ edir:

Ey insan, elə bir savab iş göstər,
Yetişsin gələcək yaranmışlara.
Qoru torpağını bəbəyin kimi,
Yetişsin gələcək yaranmışlara.

Hacalı özündə olan yaxşı keyfiyyətlərə görə hər zaman uca Tanrıya şükürlər etmiş, özünü bəxtiyar saymışdır. Hər bir zaman əqidəsində düz olan sənətkar şeytan əməlidən, fitnəsindən qorxmamış, günah işlərdən uzaq olmuş, Allahın sınağını varlıq aləminin ən uca sınağı saymışdır.

Hacalıyam, düz yolumdan dönmərəm,
Kamalımı boş xəyala vermərəm,

Köçəndə də günah ilə ölməyəm,
Allahım ,sən məni sınağa çəkmə.

Ustad “Dünyanın”, “Kim, savab iş gör”, “Hazıram”, “Səni”, “Hacalı”, “Nə var ki?”, “Nə lazım” və s. şeirlərində insan gözəlliyini Allahın bəndəyə verdiyi böyük mükafat hesab etmiş, mənəvi və cismani gözəlliyi tərənnüm etmişdir. Aşıq Hacalı bu dünyadan vaxtsız köçəcəyini duymuş, hələ daha çox deyiləsi sözünün qaldığını bildirmişdir.

Hacalı, əcəl də bir bəhanədir,
Bu bir qurtum nəfəs boş-bekarədir.
Köç vaxtı gəlməyə tələsir, nədir?!
Qeybdən çağırır babalar məni.

O hələ daha çox yazıb-yaratmaq istədiyini və həyatda deyiləsi sözünün qaldığını bildirmişdir. Aşıq Hacalı cəmi 48 il ömr sürdü. O, sənətinin çiçəkləndiyi bir vaxtda qəflətən həyatdan köçdü. Ancaq ölümü ilə ölümsüzləşdi. Öz səsi, avazı, əxlaqi dəyərlərə malik qiymətli sözləri, şeirləri, bəstələri bu gün də bahar taleli aşıq qəlblərdə yaşadır.

İlahi dəyərləri əsas götürən, sazına, sözünə yüksək qiymət verən sənətkar ölümü ilə ölümsüzləşdi. Ömrün əbədi olmadığını deyən aşıq bu dünyada xeyirli işlər görməyi, dünyada yaxşı bir iz qoymağı tövsiyə edir:

Bu gün yaratmasan, qurmasan əgər,
Səndən yarınarmı, gələn nəsillər?
Çalış yarat, sənə rəhmət desinlər,
Yetişsin gələcək yaranmışlara.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Hacıyev Aşıq Hacalı. Şəxsi arxiv.
2. Qəniyev S.Şirvanlı Aşıq Hacalı, Bakı. Nurlan. 2006.
3. O.Əfəndiyev “Aşıq poeziyasının estetik problemləri”. Bakı. 2000.

QƏBƏLƏ ŞİVƏLƏRİNİN BƏZİ FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ (SAMİTLƏR ƏSASINDA)

Həsənova Aytən İlqar qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ÖZET. Qəbələ şivələri fonetik xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan dili şivələri içərisində ayrıca yer tutur və fonetik fərqlərinə görə Azərbaycan dilinin digər şivələrindən seçilir. Qəbələ şivələrində samitlər öz rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir və dilin tarixini özündə əks etdirir.

Samitlər və onların dəyişməsi

Qəbələ şivələrində işlənən samitlərin çoxu ədəbi dilimizdəki samitlərdən fərqli xüsusiyyətə malik deyildir. Lakin bəzi fərqli məqamlara təsadüf edilir ki, onlardan bəhs edəcəyik.

Samitlərin əvəzlənməsi:

- t > d. həfdə
- k > g. ösgürmə
- v > f. səf
- q > x. balıx

d > t. dört
g > y. büyü
y > g. genə/gənə
v > y. öy, bütöy
h > x . tamax
n > m. büyü
l > n. iynəmex¹
n > h. havax

Samitlərin artımı:

y səsi: yalo
h səsi: hasand
d səsi: hasand

Söz ortasında samitlərin qoşalaşması: həmməşə

Samitlərin düşməsi:

h səsi: ürür

y səsi: sö:kə

n səsi:

- Heç bir təsir olmadan sözün ortasında; so:ra
- Sözlərə müxtəlif şəkilçilərin əlavəsi zamanı; kətdə

l səsinin düşməsi:

- Heç bir təsir olmadan ; bəkə
- Müxtəlif şəkilçilərin əlavəsi zamanı ; qaxdı

r səsinin düşməsi :

- Heç bir təsir olmadan; qutar
- Sözün ortasından r səsinin düşməsi sözlərə şəkilçilərin bitməsi ilə əlaqədar olur;

qoxma

- III şəxs xəbərlilik şəkilçilərinin sonunda; yoxdu
- Bir, nə qədər sözlərinin axırında; bi dənə, bu qədə

Açar sözlər: Azərbaycan dili, söz, samit, səs, şivə, şəkilçi

SUMMARY. Due to its phonetic characteristics, Gabala dialects occupy a separate place among the dialects of the Azerbaijani language and it is distinguished from other dialects of the Azerbaijani language due to its phonetic differences. Consonants in Gabala dialects attract attention with their variety and reflect the history of the language.

Consonants and their changes

Most of the consonants used in Gabala dialects do not have different characteristics from the consonants in our literary language. However, there are some different points that we will talk about.

Substitution of consonants:

t > d
k > g
v > f
q > x
d > t
g > y
y > g
v > y

h > x

n > m

l > n

n > h

Increase of consonants

Pairing of consonants in the middle of a word

Dropping of consonants

Key words: Azerbaijan language, word, consonant, sound, accent, suffix

Qəbələ şivələri fonetik xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan dili şivələri içərisində ayrıca yer tutur və fonetik fərqlərinə görə Azərbaycan dilinin digər şivələrindən seçilir. Qəbələ şivələrində sait və samitlər, fonetik hadisələr rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir. İstər saitləri və onların variantları, istərsə də samitləri dilin tarixini özündə əks etdirir.

Samitlər və onların dəyişməsi

Qəbələ şivələrində işlənən samitlərin çoxu ədəbi dilimizdəki samitlərdən fərqli xüsusiyyətə malik deyildir. Lakin bəzi fərqli məqamlara təsadüf edilir ki, bu bölmədə onlardan bəhs edəcəyik.

Samitlərin əvəzlənməsi

1. Kar samitlərin cingiltili samitlərlə əvəzlənməsi

Qəbələ şivələrində geniş yayılmış fonetik hadisələrdən biri də samitlərin əvəzlənməsidir.

t > d. Qəbələ şivələrində t > d hadisəsi sözün ortası üçün səciyyəvidir. Bu hadisə daha çox st, qismən də ft qoşa kar samitli sözlərdə müşahidə olunur. Daha doğrusu, bu cür sözlərdə iki qoşa kar səsdən biri olan t səsi d səsi ilə əvəzlənir. Bunun səbəbi odur ki, Azərbaycan dilinin tələffüz qanununa görə iki kar samit bir yerdə işlənmir. Ona görə də bu tip sözlərdə samitlərdən biri cingiltiləşir; məs. : həfdə, xəsdə, usda, isdi, isdәмək, dәsdә, түsdü, isdәkan, yasdıx, Musdafa.

k > g. Məs. : ösgürmə, tәrg oldu. (Qəbələ, Zараğan)

2. Cingiltili səslərin kar səslərlə əvəzlənməsi.

v > f. Məs. : səf < səhv

q > x. Qəbələ şivələri üçün səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri də sözün sonunda q səsinin x səsi ilə əvəzlənməsidir; məs. : balıx, qatıx, otax və s.

d > t. Cingiltili d səsinin karlaşması Qəbələ şivələrində də geniş yayılmış fonetik hadisələrdəndi; məs. : dөrt, qənt, polat və s. (Qəbələ, Zараğan)

3. Partlayan səslərin sүrtүнən səslərlə əvəzlənməsi

g > y. Məs.: büyün < bugün (Qəbələ, Zараğan)

4. Sүrtүнən səslərin partlayan səslərlə əvəzlənməsi

y > g. məs.: genə / gənə < yenə (Qəbələ, Zараğan)

5. Sүrtүнən səslərin bir-birini əvəz etməsi

v > y məs. : öy, bütöy və s.

h > x məs.: tamax və s. (Qəbələ, Zараğan)

6. Sonor səslərin bir-birini əvəz etməsi

n > m məs.: büyüm və s.

l > n məs. : iynәмәx¹ (Qəbələ, Zараğan)

7. Sonor səslərin küylü səslərlə əvəzlənməsi

n > h havax < nə vaxt (Qəbələ, Zараğan, Çuxur Qəbələ)

8. Qovuşuq səslərin bir- birini əvəz etməsi

c > ç məs.: çüt

ç > c məs.: baxca, boxca, işçi və s. (Qəbələ, Zараğan)

9. Qovuşuq səslərin sүrtүнən səslərlə əvəzlənməsi

ç > ş heşnə, keşmiş, qaş get, qaşqın və s.
c > ş süzğəş, kərpiş, kirəş və s. (3, səh.116), (4, səh.42)

Samitlərin artımı

1. Söz əvvəlinə samitlərin artımı

y səsinin artımı : yalo < alov

h səsinin artımı : hasand , heylə, haçar (Qəbələ, Zaraqan), (4,səh.52)

2. Söz ortasına samitlərin artımı

y səsinin artımı: təbiyyət, xayın, şayir, ayid

h səsinin artımı: camahat (Qəbələ, Zaraqan)

3. Söz sonuna samitlərin artımı

d səsinin artımı : hasand (Qəbələ, Zaraqan), (3, səh.206)

Söz ortasında samitlərin qoşalaşması : həmməşə buqqədər, oqqədər, ossat (Qəbələ, Zaraqan)

Samitlərin düşməsi

1. Sözü əvvəlindən samitlərin düşməsi

h səsinin düşməsi : ürür < hürür , örümçəx¹ < hörümçək (Qəbələ, Zaraqan)

2. Sözü ortasından samitlərin düşməsi

y səsinin düşməsi : sö:kə < söykə , ağız < ay qız

n səsinin düşməsi :

a. Heç bir təsir olmadan sözü ortasından n səsi düşür ; məs.: sora < sonra , tufəx¹ < tufəng

b. Sözlərə müxtəlif şəkilçilərin əlavəsi zamanı ortadakı n səsi düşür ; məs. : kətdə , qətdən

l səsinin düşməsi:

a. Heç bir təsir olmadan sözü ortasından l səsi düşür ; məs. : bəkə, piləkən, atmış

b. Müxtəlif şəkilçilərin əlavəsi zamanı sözü ortasından l səsi düşür; məs.: qaxdı , atdan < altdan , öşdü < ölçdü, xaxnan < xalqla

r səsinin düşməsi :

a. Heç bir təsir olmadan sözü ortasında r səsi düşür ; məs. : qutar, çəyitgə

b. Sözü ortasından r səsinin düşməsi sözlərə şəkilçilərin bitişməsi ilə əlaqədar olur; məs.: qorx < qoxma, qırx < qıxma

h səsinin düşməsi : səf < səhv

v səsinin düşməsi : Noruz, qourma (Qəbələ, Zaraqan), (4, səh.53)

3. Sözü sonunda samitlərin düşməsi :

a) III şəxs xəbərlik şəkilçilərinin sonundakı r səsi düşür ; məs. : yoxdu, pisdi, adamdı

b) Bir , nə qədər sözlərinin axırındakı r səsi düşür ; məs.: bi dənə, bi şey ,bu qədə , nə qədə

t səsinin düşməsi : dos , çus , üs tərəf , avqus, vax

l səsinin düşməsi : gə < gəl

d səsinin düşməsi: sapan

v səsinin düşməsi: oxlo / uxlo (Qəbələ, Zaraqan), (3, səh.231)

Assimilyasiya

1. İrəli assimilyasiya

Tam irəli assimilyasiya

Qəbələ şivələrində assimilyasiya hadisəsi geniş yayılmışdır.

S

nd > nn məs.; mənnən, sənnən, ağzınnan , olannan, dünənnən, bunnan, yaxınnan, unnan və.

nl > nn məs. ; cannı, nişannı, versinnər, tanıyannar və s.

rl > rr məs. ; hərrən, birrəş, firran , yerri, korruş, hərrəmə, varrı, yerri , girrə və s.

dl > dd məs.; yaddar , daddı, savaddı və s.

Yarımqıq irəli assimilyasiya

tl > td məs. ; atdar , partdamax, sakitdəş və s.

md > mn məs.; əmimmən, balamnan, qələmnən , üzümnən və s.

sl > sd məs.; hirsdəndim və s.

zl > zd məs.; gözdə, özdəri və s.

şl > şd məs.; bağışda, naxışdı və s. (Qəbələ, Zaraqan), (4,səh.60)

2. Geri assimilyasiya

Tam geri assimilyasiya

rl > ll məs.; alallar, qazıllar, qurudallar və s.

nm > mm məs.; qammaz, inamma , yammır və s.

zs > ss məs.; yazmassan , oxumassan və s.

tç > çç məs.; kəççi , nöbəççi və s.

Yarımqıq geri assimilyasiya

kb > pb məs.; təpbətəx¹ və s.

nb > mb məs.; Qəmbər, sümbül , təmbəl, şəmbə və s. (Qəbələ, Zaraqan), (3, səh.198)

Dissimilyasiya

Qəbələ şivələrində dissimilyasiya hadisəsi assimilyasiya hadisəsinə nisbətən az yayılmışdır.

İrəli dissimilyasiya

r > l Sözü axırındakı r səsi l səsinə çevrilir . Məs.: zərəl

Geri dissimilyasiya

ç > ş məs.: qaşdı, aşdı, köşdü

c > j məs.: güjdü , vijdan

c > ş məs.: ağaşdar , ülgüş (Qəbələ, Zaraqan), (3, səh.204), (4, səh.64)

Yerdəyişmə

Qəbələ şivələrində geniş yayılmış fonetik hadisələrdən biri də sözü tərkibində səslərin yerdəyişməsi hadisəsidir.

Samitlə samitin yerdəyişməsi

m ↔ n m və n səsləri bir- biri ilə yerini dəyişir. Məs. : inta:m < imtahan

g (y) ↔ r g(y) səsi r səsi ilə öz yerini dəyişir. Məs. : örgən < öyrən , irgən < iyren

y ↔ r y səsi r səsi ilə yerini dəyişir . Məs.: qiryət < qeyrət

f ↔ r f səsi r səsi ilə öz yerini dəyişir. Məs.: sürfə < süfrə

ş ↔ h ş səsi öz yerini h səsi ilə dəyişir. Məs. : məşur < məşhur (Qəbələ, Zaraqan), (4, səh.65)

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. A. Axundov , 1984 – Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi . Ali məktəb üçün vəsait, Bakı: Maarif, 1984,392 səh.

2. Azərbaycan dilinin qərb qrupu şivələri , Bakı : Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1967

3. İ.Bayramov , 2016 – Bayramov İ. Azərbaycan dili şivələrinin fonetikasi , Bakı : 2016, 251 səh.

4. M.İslamov, 1968 – İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti , Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1968 , 275 səh.
5. M. Şirəliyev 1967 – Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları (Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti), Bakı: Maarif, 1968, 421 səh.
6. R.Rüstəmov 1961- Quba dialekti

PHOTO GALLERY

